

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**1945-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE İSLAMİ CANLANIŞ:
DERGİLER VE SÖYLEMLER**

Canan ÖZKILIÇ CEBECİ

Doktora Tezi

Ankara, 2023

1945-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE İSLAMİ CANLANIŞ: DERGİLER VE
SÖYLEMLER

Canan ÖZKILIÇ CEBECİ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Canan ÖZKILIÇ CEBECİ tarafından hazırlanan “1945-1960 Döneminde Türkiye’de İslami Canlanış: Dergiler ve Söylemler” başlıklı bu çalışma, 20.06.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İlker AYTÜRK (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN (Danışman)

Doç. Dr. Burak Bilgehan ÖZPEK (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Yalçın MURGUL (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Hakan KAYNAR (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRÎ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikrî mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

20/07/2023

Canan ÖZKILIÇ CEBECİ

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Canan ÖZKILIÇ CEBEİ

TEŞEKKÜR

Şu an tezimin en mutluluk verici sayfalarından birini yazıyorum. Az beklemedim bu ânı. Burada yer alan çoğu teşekkürümün süreç içinde, farklı zamanlarda yazıldığını belirtmek isterim. Bu teşekkürler aynı zamanda beni yol boyunca motive etti. Bir tez, lisans ve hatta çok daha önceki zamanlara dayanan okumaların, gayretlerin, entelektüel bir çabanın ürünüdür. Bu uzun dönem boyunca birçok kişiye borçlu kaldım.

Elinizdeki tez, ortaya çıkmasını çok büyük oranda Prof. Dr. Mehmet Özden Hoca'nın bana "kapısını açması"na ve tez danışmanım olmasına borçludur. Hocama varlığı ve süreç içindeki tüm desteği için teşekkür ederim. Yazdıklarımı okumaya ayırdığı zaman bundan sonra da şüphesiz yol gösterici olacak. Jürimde yer alan ve sürece büyük emeği geçen Doç. Dr. İlker Aytürk'e teşekkürü bir borç bilirim. Entelektüel birikimi ile tez toplantılarına katkıda bulunan Doç. Dr. Burak Bilgehan Özpek'e çok teşekkür ederim. Yorumları ve önemli katkıları için Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Murgul ve Dr. Öğr. Üyesi Hakan Kaynar hocalara özellikle teşekkür ederim. Hacettepe Üniversitesi Tarih bölümündeki hocalarımızın tümüne olduğu kadar Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Doç. Dr. Selda Güner Özden, Dr. Öğr. Üyesi Hulusi Lekesiz, Prof. Dr. Mehmet Öz, Prof. Dr. Rüya Kılıç, Prof. Dr. Fatih Yeşil ve Dr. Öğr. Üyesi Nagihan Doğan hocalara bilhassa teşekkür ederim. Kendilerini tanımış olmak benim için bir mutluluk. Hacettepe Üniversitesi Tarih bölümünün vizyonu ve ortamı oldukça öğreticiydi.

Erzurum Teknik Üniversitesi Tarih bölümünden mesai arkadaşlarım doktor ve doktor adayı Şehri Karakaş ve Bekir Akşit'e Ankara'da birlikte bulunduğumuz süreçteki destekleri için teşekkür ederim. Erzurum Teknik Üniversitesi Tarih bölümü hocalarına ve idari personeline çeşitli zamanlarda Ankara-Erzurum arasında gidip gelirken gösterdikleri yakınlık için teşekkür ederim.

Bamberg'de bulunduğum süreçte daha önce yüksek lisans zamanlarında dersini almış olduğum Prof. Patrick Franke'nin doktora tez konumu ve sürecimi oradaki doktorantlar ve araştırmacılar arasında sunmam önerisi ve o oturumda aldığım geri bildirimler için teşekkür ederim. 2018'de Üsküdar Üniversitesinde düzenlenen bir yaz okuluna gittiğim süreçte İLEM'de tanışmış olduğum Prof. Dr. Lütfi Sunar ve Prof. Dr. Mahmut Hakkı Akın'a teşekkürü bir borç bilirim. Tezimin bazı kısımları hakkındaki geri bildirimleri çok faydalı oldu. İLEM'in daha sonra da İslamcılık düşüncesi hakkında gerçekleştirmiş olduğu çalıştaylar ve oradaki ekibe ayrıca teşekkür ederim. Dr. Öğr. Üyesi Hicret Kiraz Toprak'a ihtiyaç duyduğum çeşitli anlardaki desteği için çok teşekkür ederim. Çeşitli konularda desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Ali Birinci, Doç. Dr. Abdulkerim Sönmez, Dr. Öğr. Üyesi İmren Yelmiş, Prof. Dr. Nurettin Gemici ve Dr. Öğr. Üyesi Ümit Güneş'e teşekkür ederim.

Mesleğime daha olgun bir şekilde devam etmeye çalışacağım hayatımda son yıllarda kaybetmiş olduğumuz değerli bazı hocalarımızı tanımış olmaktan ötürü kendimi bahtiyar addediyorum. Hocalarım Şerif Mardin (1927-2017), Mehmet Genç (1934-

2021) ve Serhat Küçük (1977-2023) başta olmak üzere son yıllarda kaybettiğimiz tüm ilim insanlarımıza rahmet diliyorum. Dilerim açtıkları yol, ilerleyen yaşlarımıza dek sabırla, gayretle yol almamıza rehber olur. Zira “Yola çıkmayan, nereye kadar gidebileceğini; kanatlarını açmayan, hangi dağı aşabileceğini bilemez. Mümkün olmayana doğru her kanat çırpış, mümkün olanın sınırlarını genişletir.”

Benimle aynı yoldan geçmiş ve geçmekte olan meslektaşlarımdan da çok şey öğrendim. Birkaçının ismini özellikle anmalıyım. Dr. Öğr. Üyesi Sema Üstün Külünk tez çerçevemi ve içindekiler kısmını jürime sunmadan önce ihtiyaç duyduğum bilgilendirmeleri, zihnimdeki karışıklıkları giderdi. Dr. Fatma Dokuyucu Kaymakçı çalışırken geçtiği süreçleri paylaştı. Nurullah Parlakoğlu verdiği inanç ve motiveyle çalışmamı tamamlayacağıma inandırdı. Gülşen Özbek, Gamze Ertuğrul, Mehmet Deniz Karakışla, Kerem Hocaoğlu, Gamze Toker Karakaşoğlu, Mehmet Bozkurt, Büşra Togay, Hasan Saybir, Ozan Yıldırım, Deniz Vatansever, Halat Akın, Melek Kaya, Aylin K. Kaplan, Dr. Necmettin Durmuş, Yakup Aslan, Barış Aslan ve Caner Togaç ile çeşitli konularda yardımlaşık. Her birine ayrı ayrı teşekkür ederim. Ayrıca Serpil Okumuş’a güler yüzü ve ihtiyaç duyulan anlardaki tüm desteği için teşekkür ederim.

Uzun soluklu bir çalışmada şüphesiz en gerekli duygu, motivasyon ve kendini iyi hissetmedir. Tam da bu nedenle burada yer vermem gereken diğer önemli grup, ailemin üyeleri ve çok yakın dostlarıdır. Onlar ki kendimi güçsüz hissettiğim zamanlarda bana geçmiş başarılarımı hatırlatan ve maddi manevi türlü yollarla yanımda olanlardır. Çok kıymetli ve sevgili annem ve babam küçüklüğümde beri arkamda olan kişiler olarak, eşim hayatıma girdiğinden bu yana hayatımı daha da güzelleştiren varlığı sebebiyle; eşimin değerli ailesi, okul yollarında birlikte az gidip gelmediğimiz kardeşim -o olmasa bazı şeyler şüphesiz daha sıkıcı olurdu-, sevgili teyzelerim, burada isimlerini saymam mümkün olmayan geniş ailem ise destekleri, zaman zaman gönderdikleri paketlerden iyi dileklerine kadar sayısız sebeple teşekkürlerin en güzelini hak ediyor.

Ardından kadın dostluğunun değerini bilen değerli ve sevgili arkadaşlarım ve zaman zaman “hoca”larım, Dr. Öğr. Üyesi Merve Ayşegül Kulular İbrahim, doktor adayları Meryem Karabekmez, Ayşenur Altuntaş Ayduran ve Büşra Betül Punar’a; akademi dışındaki çok sevgili arkadaşım Ayşe Nimet Yılmaz’a özellikle teşekkür ederim; iyi ki varlar.

“Aile Olmak” adındaki, dünyayı kendim ve çevremden ibaret sanmamın önüne geçen belgesel serisine; dünyanın her yerinde insanların türlü türlü şekillerde hayat mücadelesi verdiğini ve her birinin çok değerli olduğunu gösteren harika anlatıları için teşekkür ederim. Çalışma saatlerimi çekilir kılan, sabırla olmasından öte anlattıklarımı ilgiyle dinleyen ve bununla mutluluk duyan eşime aile olmak bağlamında özellikle teşekkür ederim.

Mükemmel değil ama kimi zaman “Poseidon”ların vb. arasından sıyrılarak, insan hayatının başka pek çok yönleri içinde tamamladım bu çalışmayı. Tüm modeller ve anlatılar gibi olanları benim gördüğüm pencereden yansıttım. Elbette başka önerilere

açıktır. Zaman içinde gerekli ilave ve çıkarımları yapmak, geliştirmek, eksiklerini tamamlamak mümkün olabilir. Tüm bu destek olan kişilere rağmen yine de istemeden ve kastetmeden de olsa hatalar varsa elbette tezin yazarına aittir.

Son olarak -dilerim ki- bir ömür boyu süreceğim öğrenciliğime ve hocalığıma ve bu tezi açıp bakması gelecekteki muhtemel öğrencilerime şu mısraları yazmak isterim:

“İthaka’ya doğru yola çıktığın zaman, dile ki uzun sürsün yolculuğun; serüven dolu, bilgi dolu olsun.

Ne lestrigonlardan kork

ne kikloplardan ne de öfkeli Poseidon’dan. Bunların hiçbirini çıkmaz karşına, düşlerin yüceyse, gövdeni ve ruhunu ince bir heyecan sarmışsa eğer.

Ne Lestrigonlara rastlarsın

ne Kikloplara ne azgın Poseidon’a; onları sen kendi ruhunda taşımadıkça, kendi ruhun onları dikmedikçe karşına.” (Konstantinos P. Kavafis/1863-1933)

ÖZET

ÖZKILIÇ CEBECİ, Canan. *1945-1960 Döneminde Türkiye’de İslami Canlanış: Dergiler ve Söylemler*, Doktora Tezi, Ankara, 2023.

Cumhuriyet Dönemi Türk düşünce tarihine katkı sağlaması umulan bu doktora tezinin amacı, 1945-1960 yılları arasındaki İslami canlanma atmosferinde kendilerini millî ve dinî değerler üzerinden tanımlayan ve kendileri için zaman zaman dindar-milliyetçi ya da mukaddesatçı isimlendirmelerini kullanmış bir grup dergi ve aktörün ürettikleri milliyetçi ve maneviyatçı içeriği analiz etmek ve bu içeriği besleyen unsurlar üzerinde argümanlar oluşturmaktır. İslam düşüncesinin 1960 sonrasında tercüme hareketleri ile kazandığı evrensel çizgisinden farklı olarak 1945-1960 arasında milliyetçilik ile ne şekilde iç içe geçtiği bu tezin cevabını aradığı sorulardan biridir. Diğer yandan “maneviyatçılık” gibi genel bir başlığın altında hangi alt başlıkların yer aldığı sorusu da cevabı aranacak diğer bir problematiği oluşturmaktadır. Bu çerçevede ele alınan on beş periyodik yayın hakkında ansiklopedik bilgiler, yazar kadrosu ve milliyetçi-maneviyatçı yönelimlerinin analizi tezin güzergâhını belirlemiştir. Çalışmada geniş bir dergi arşiv taramasının yanı sıra Cumhuriyet Arşivi, Meclis tutanakları, kanun maddeleri ve anılardan da faydalanılmıştır.

Çalışmada doküman analizi metodu ve yer yer niceliksel bir çizgi takip edilmiştir. Öncelikle konu kapsamına alınabilecek yazılar tespit edilmiştir. Bir yandan dergilerde görülen milliyetçilik türü analiz edilirken diğer yandan bu görüşleri serdeden başlıca yayınlar ve aktörlerin genel profilleri çıkarılmıştır. Bu resim ortaya çıkarılırken tasvirî olmakla yetinilmeyip dergilerin milliyetçi ve maneviyatçı tonunu belirleyen nedenler sorgulanmıştır. Milliyetçiliği besleyen muhtemel nedenler arasında dönemin aydınlarının dinî içerikli bir milliyetçiliği doğal bir biçimde kimliklerinin bir parçası olarak görmeleri ve dönemin komünizm karşıtlığı gibi hususlar gözlenmektedir. Maneviyatçı söylemlerinin arkasında ise dönemin bir önceki dönem İslamcılık düşüncesinden farklı olarak “devleti kurtarmak” değil “bireyi kurtarmak” dönemi oluşu ve dergiyi çıkaran kişilerin felsefi ve tasavvufî yönelimleri rol oynamış görünmektedir.

Mukaddesatçı olarak nitelenen bu grup şüphesiz kendi içinde farklılıklar barındırmaktadır. Bu çalışmada önemli görüş farklılıkları göz ardı edilmeden, ortak tema ve yaklaşımları olarak milliyetçilik ve maneviyatçılık başlıkları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslami canlanma, Çok Partili Dönem, mukaddesatçılık, İslamcılık, Türk milliyetçiliği, maneviyatçılık, komünizm karşıtlığı.

ABSTRACT

ÖZKILIÇ CEBECİ, Canan. *Islamic Revival in Turkey between 1945-1960: Periodicals and Discourses*, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2023.

The aim of this dissertation was to contribute to the study of Turkish thought in the Republican Era by analyzing the nationalist and spiritualist content produced by a group of journals and prominent figures who sometimes referred to themselves as religious-nationalists or *mukaddesatçı*, and defined themselves through national and religious values during the Islamic revival seen in Turkey between 1945 and 1960. To do so, arguments regarding the factors that fueled this content were formulated. Among the questions this study sought to answer was how Islamic thought became intertwined with nationalism from 1945–1960, unlike the universal line it gained with the translation movements after 1960. On the other hand, the question of which sub-headings were included under a general title such as "spiritualism" was another problematic to be answered. Accordingly, encyclopedic information about 15 periodicals from the era, their editorial staff, and an analysis of their nationalist–spiritualist orientations determined this study's direction of focus. In addition to an extensive examination of magazine archives, the study also utilized the Republican Archive, minutes of the Turkish Parliament, legal articles, and memoirs.

The study followed the document analysis method and a quantitative line of inquiry. Firstly, articles falling within the scope of the subject were identified. The type of nationalism exhibited in the journals was analyzed and general profiles on the main publications and thinkers who expressed these views were drawn. While doing so, the reasons behind the nationalist and spiritualist tone of the journals were questioned. Among the possible factors that fueled nationalism was the fact that the intellectuals of the period regarded a religion-based nationalism as a natural part of their identity and the anti-communist sentiment of the period. Unlike the Islamist thought of the previous period, the fact that the period was one of "saving the individual" rather than "saving the

state", together with the philosophical and mystical orientations of the magazines' publishers, seem to have played a role behind their spiritualist discourse.

Keywords: Islamic Revival, Multi-Party Period, *mukaddesatçılık*, Islamism, Turkish Nationalism, Spiritualism, Anti-Communism.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRÎ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR DİZİNİ	xiv
GÖRSELLER DİZİNİ	xv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: DERGİLER VE PORTRELER	40
1.1. HAREKET (1939-1982)	44
1.2. BÜYÜK DOĞU (1943-1978)	48
1.3. HAKİKAT YOLU (1947-1949)	55
1.4. İSLÂM DÜNYASI (1947)	57
1.5. SELÂMET (1947-1949)	58
1.6. EHLİ SÜNNET (1947-1953)	60
1.7. DOĞAN GÜNEŞ (1947-1948)	65
1.8. İSLÂM YOLU (1947-1951)	67
1.9. İSLÂMİYET (1948-1960)	69
1.10. SEBİLÜRREŞAD (1948-1966)	69
1.11. MÜSLÜMAN SESİ (1948-1985)	73
1.12. İSLÂMIN NURU (1951-1953)	74
1.13. İSLÂM DÜNYASI (1952-1954)	76
1.14. İSLÂM (1956-1976)	78
1.15. HİLÂL (1958-1993)	80

1.16. Değerlendirme	83
2. BÖLÜM: İSLAMCILIK VE MİLLİYETÇİLİK, TEORİ VE TÜRKİYE GERÇEKLİĞİ	86
2.1. İSLAMCILIK VE MİLLİYETÇİLİK	87
2.2. İSLAMCILIK VE TÜRKÇÜLÜĞÜN GELİŞİMİ VE II. MEŞRUTİYET (1908-1918) SONRASI SİYASİ HAREKETLER	95
2.3. DERGİLERDE MİLLİYETÇİLİK SÖYLEMLERİ	115
2.3.1. Vatan, Vatandaşlık ve Vatanseverlik	118
2.3.2. Türk	129
2.3.3. Bayrak-Hilal	142
2.3.4. Ordu-Askerlik-Mehmetçik	146
2.3.5. Milletın Asli Bir Unsuru Olarak: Tarih	158
2.4. MİLLİYETÇİ İÇERİKTE KOMÜNİZM	193
2.5. “EHVEN-İ ŞER” MÜTTEFİK: ABD	213
3. BÖLÜM: MANEVİYATÇILIK, TEORİ VE TÜRKİYE SEYRİ	217
3.1. MATERYALİZM, POZİTİVİZM, SİRİTÜALİZM VE TÜRKİYE’DEKİ TARİHSEL SEYİR	219
3.2. DERGİLERDE MANEVİYATÇILIK SÖYLEMLERİ	227
3.2.1. Felsefi Maneviyatçılık	228
3.2.1.1. Maddecilik ve Maneviyatçılığın Tanımları ve Kökenleri	228
3.2.1.2. Allah’ın Varlığı/Yokluğu ve Dinin Gerekliliği Hakkında Tartışmalar	233
3.2.1.3. Görünmeyen Âlem ve Ruhun Varlığı	241
3.2.2. Dinî Maneviyatçılık	244
3.2.2.1. Tasavvuf	249
3.2.2.1.1. Vahdet-i Vücut Doktrini Hakkında Tartışmalar	258
3.2.2.1.2. Ahlak	261
3.2.2.1.3. Amel	278
3.3. MANEVİYATÇİ İÇERİKTE KOMÜNİZM	286

3.3.1. Sovyetler Birliği'nin Dinî Politikaları ve Dergilerin Komünizme Dinî Açıdan Yaklaşımları	288
3.3.2. Dergilerin Komünizme Ahlaki Açıdan Bakışları	307
3.4. MANEVİYAT ÖRNEĞİ OLARAK ABD VE BATI.....	314
SONUÇ	327
KAYNAKÇA	332
EK 1: ORİJİNALLİK RAPORU.....	353
EK 2: ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	355
EK 3: DERGİLERDE DUYURULAN BAZI DİĞER YAYINLAR	357

KISALTMALAR DİZİNİ

(abç)	: Altını ben çizdim
(sic)	: sic erat scriptum [böylece yazılmış]
Akt.	: aktaran
Av.	: Avukat
Bkz.	: bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çğ.	: çoğul
DP	: Demokrat Parti
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
İDP	: İslamcı Dergiler Projesi
İLEM	: İlmî Etüdler Derneği
m.	: madde
MP	: Millet Partisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
y.	: yaklaşık

GÖRSELLER DİZİNİ

Görsel 1: <i>Hilâl</i> , 1, sayı 4 (1959).....	82
Görsel 2: <i>Hilâl</i> 1, sayı 1 (1958).	143
Görsel 3: <i>İslâm Dünyası</i> 1, sayı 13 (1947).	149
Görsel 4: <i>Büyük Doğu</i> , sayı 83 (5 Mart 1948)	166
Görsel 5: <i>İslam</i> 3, sayı 32 (1960)	168
Görsel 6: <i>Büyük Doğu</i> , sayı 105 (30 Ağustos 1952), 1.	190
Görsel 7: <i>Sebilürreşad</i> 7, sayı 156 (1953): Kapak Sayfası.	210
Görsel 8: <i>Hareket</i> , sayı 4 (1947)	271
Görsel 9: <i>Sebilürreşad</i> 10, sayı 230 (1956)	303
Görsel 10: <i>Sebilürreşad</i> 12, sayı 280 (1959): 80.	326

GİRİŞ*

İkinci Meşrutiyet Devri'nin aynı zamanda *Sırat-ı Müstakim, İslâm, Beyan'ül Hak, Mahfil* gibi dergilerin etrafında İslam düşüncesinin teşekkül ve olgunluk devri olduğu hatırdâ tutulursa o dönem İslam düşüncesine hâkim olan temaların Cumhuriyet Devri'ne nasıl ya da ne derece aktarıldığı konusu önemlidir. 1923-1938 Atatürk Dönemi, 1938-1950 Millî Şef Dönemi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu önderlerinin egemen oldukları yıllara dair kronolojik ayırım, İslam düşüncesi açısından kendi içinde farklılıklar arz eder. 1923-1938 döneminde özellikle 13 Şubat 1925 günü başlayan ve giderek genişleyen Şeyh Said Ayaklanması genç Cumhuriyet'in asker kadroları için daha önce yaşadıkları 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) Ayaklanması'nın yeni ve korkutucu bir tekrarıydı. Şeyh Said'in hem Kürt hem de Nakşibendiyye tarikatının bölgedeki en önemli ismi olması sebebiyle isyan sufi İslam'daki "kontROLSÜZ" öğelerle "cahil halk"ın tepkisinin birleşmesi olarak algılandı.¹ Devlet eliti yeni Başbakan İsmet Paşa'nın güvenoyu aldığı 4 Mart 1925 günü Tahrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkartmış ve iki İstiklal Mahkemesi kurdurmuştur. Kanunun çıkmasından iki gün sonra 6 Mart 1925 günü diğer muhalif gazete ve dergilerle birlikte en önemli İslamcı neşriyat olan *Sebilürreşad* mecmuası da kapatılmıştır. 30 Kasım 1925'te 677 numaralı "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım

---

* Bu tezde atıf sistemi olarak Chicago 17. baskı (tam not) (Chicago Manual of Style 17th edition [full note]) atıf sistemi kullanılmıştır. Tekrar eden atıflarda a.g.e. türünden kısaltmaların olmaması bununla ilgilidir.

¹ Şeyh Said isyanının "din maskesi altında milliyetçi bir ayaklanma" olduğu ve tahrir-i sükuna kadar giden süreç hakkında bkz. Klaus Kreiser, *Atatürk*, çev. Dilek Zaptçioğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 282–284. Ayrıca bu isyanın "dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı" olduğu yönündeki argümanları için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (Cem Yayınevi, 1992), 129. Tunçay'ın delilleri önemlidir: Şeyh Said davasının sonunda Şark İstiklal Mahkemesi reisi Mazhar Müfit Bey "(...) hepiniz bir noktaya, yani Müstakil Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz" demiştir. Ayrıca, İsyân Mıntıkası İstiklal Mahkemesi'nin verdiği çeşitli mahkûmiyet kararlarında "Bağımsız Kürdistan oluşturmaya kalkışma" suçlaması yer almaktadır. Hükümet yanlısı yazarlar arasında da henüz duruşmalar devam ederken bu konuda kuşku görünmektedir. Örneğin Falih Rıfkı (Atay), 29/05/1925 tarihli Hakimiyet-i Milliye'de "Acaba Şark İsyanı bizim ilk günlerde hükmettiğimiz gibi bir irtica hareketi değil de siyasi ve milli bir ihtilal mi idi?" sorusunu sormaktadır. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Şeyh Said ve 46 kişi İstiklal Mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırılmış ve 29 Haziran 1925'te idam edilmişlerdir. Bkz. Hikmet Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 59.

Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”² yasalaştı ve bu tarihten itibaren tarikat ve tekkelerin kamusal görünürlükleri azaldı. Burada dikkati çeken husus Bektaşilik gibi *heterodoks* ve Mevlevilik gibi *modern* tarikatlara da bir ayrıcalık tanınmaması, onların da Nakşibendilik gibi faaliyetlerinin durdurulmasıdır. Fakat yasaklanmalarına karşılık tarikat çevrelerinin bir çeşit “yeraltı”na indikleri, küçük mahfiller hâlinde faaliyetlerini sürdürdükleri öngörülebilir.

6 Mart 1925 günü *Sebilürreşad* mecmuasının kapatılmasından 1939’da *Hareket* dergisinin çıkmasına kadar İslami kimliği temel alan bir dergi Türkiye’de görülmemektedir. Bunda basını sıkı bir denetime tâbi tutan 1931 tarihli Matbuat Kanunu’nun da etkisi vardır. Bu kanunun 50. maddesi ile Bakanlar Kuruluna “memleketin umumî siyasetine dokunacak”³ yayınları kapatma yetkisi verilmişti. İfadedeki belirsizlik çok çeşitli yayının bu kapsama alınabilmesi riskini taşıyordu. 1938’de bu kanuna yeni maddeler eklenerek yayın çıkarmak daha da zorlaştırılmıştı.⁴ Matbuatın bu koşullar altında 1946’ya dek sıkı bir denetime tâbi tutulduğu görülmektedir.⁵

II. Dünya Savaşı’nın sonuna gelinip Stalin’in toprak taleplerine maruz kalınan 1945 bahar aylarında Türkiye’nin Kuzey Atlantik İttifakının (NATO) liberal ortamına uygun bir şekilde tedricen çok partili hayata geçmesi sosyal hayatı olduğu kadar entelektüel hayatı da etkilemiştir. TBMM’de daha önce görülmeyen itiraz ve tartışmalara paralel olarak matbuat da “hoşgörü” ortamının verdiği cesaretle eleştirilerine başlamıştı. 10 Mayıs 1946’da toplanan CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı’nda İsmet İnönü’nün “millî şef” unvanı ve değişmez genel başkanlık vasfı CHP tüzüğünden çıkarılmış, ondan bir ay önce 5 Nisan’da ABD’nin en büyük savaş gemisi olan USS Missouri Türkiye’yi ziyaret etmiş ve İstanbul’a demirlemiş, 7 Ocak 1946’da ise Dörtlü Takrir sahipleri Demokrat Partiyi kurmuşlardır. DP’nin kurulması, basının desteği ve iktidarın basını yanına almak

² <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.677.pdf>

³ “Matbuat Kanunu”, Resmî gazete, 8 Ağustos 1931, m. 50 (çevrimiçi) 09.03.2023 <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1867.pdf>

⁴ Nilgün Gürkan, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 87.

⁵ İlk sayısı yayımlandıktan beş ay sonra 1944’te Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğüne hazırlanan raporla *Büyük Doğu* dergisi kapatılmıştır.

istemesi gibi saiklerle 13 Haziran 1946'da Bakanlar Kuruluna yayın kapatma yetkisi veren Matbuat Kanunu'nun 50. maddesinde değişikliğe gidilerek yayın kapatma yetkisi mahkemelere devredilmiştir.⁶

1947'de dünyada ve Türkiye'de meydana gelen gelişmelere bakıldığı zaman dikkat çeken bir yenilik, ABD Başkanı Harry S. Truman'ın 12 Mart 1947'de yaptığı bir konuşmada Amerikan Kongresinden Sovyetler Birliği'nin tehdidi altında bulunan Türkiye ve Yunanistan'a toplam 400 milyon dolarlık bir yardım öngören teklifi için yetki istemesiydi.⁷ Bu talep kabul edildi ve Türkiye'yi ileride NATO üyeliğine götüren süreç başlamış oldu. 7 Ocak 1947'de toplanan Demokrat Parti I. Büyük Kongresi'nde "sine-i millet"e dönme kararının alınması, bir sonraki seçimlerde Demokrat Partinin CHP'ye karşılık halkın dinî değerlerine dayalı bir seçim stratejisi izleme siyaseti, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 12 Temmuz 1947 Beyannamesi ile DP-CHP arasındaki gerilimi yumuşatması, 17 Kasım 1947 CHP VII. Kurultayı'nda⁸ daha önce 9 Eylül 1947'de başbakanlıktan istifa eden Recep Peker'in bu kez genel başkan vekilliğini mutedil Hilmi Uran'a bırakması, kurultay boyunca delegelerin Tek Parti Dönemi'nde laikliğin İslam'a zarar verecek ölçüde uygulandığına yönelik eleştirileri, 20 Mayıs 1948'de imam-hatip kursları açılması, 25 Kasım'da ilkokullara öğrenci velilerinin isteğine bağlı olarak din dersleri konulması, Türklerin İslam öncesi tarihini "İslam'a

⁶ Büşra Bulut, "Çok Partili Hayata Geçişte Devlet Adamlarının Görsel Temsilleri (1946-1960)" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, FSMV Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019), 49; Resmî gazete, 18 Haziran 1946, m. 50 (çevrimiçi) 9.03.2023 <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6336.pdf>. Ayrıca 10 Mayıs 1946 tarihli parti kurultayında alınan karar ile dernek ve siyasal parti kurmayı yasaklayan madde kaldırılacaktı. Böylece, daha önce illegal faaliyetlerde bulunan TKP güdümündeki parti Türkiye Sosyalist Partisi 14 Mayıs 1946'da, Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi ise bir ay kadar sonra 19 Haziran'da kurulmuşlardır. TSP Gün dergisi ve Gerçek gazetesinde, TSEKP ise *Sendika ve Yığın* yayın organlarında parti programlarını kamuoyuna duyurmuşlardır. (Her iki parti 16 Aralık 1946'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından yasaklanmış ve üyeleri çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.) Hasan Ersel, ed., *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000: Cilt 2 (1941-1960)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 99-100. 1961 Anayasası'nın kabulünden sonra sol siyasette görülen uyanış ve 1967 sonrasında ise bu durumun tersine dönmesi hakkında bkz. Haydar Seçkin Çelik, "Resurgence of the Cold War state of mind: the debate on constitutional tolerance of socialism vis-a-vis the emerging left in Turkey (1967-1971)", *Cold War History* 22, sayı 4 (2022): 499-520.

⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991), 442.

⁸ *C.H.P Yedinci Büyük Kurultayı*, 1947. T.B.M.M. Kütüphanesi.

kavuşmaya dönük arayışların tarihi”⁹ olarak tanımlayan sabık İslamcı Şemsettin Günaltay’ın 16 Ocak 1949’da İnönü tarafından başbakanlığa atanması bu dönemdeki diğer önemli gelişmelerdi.

Ş. Günaltay¹⁰ bilindiği üzere II. Meşrutiyet Devri’nin meşhur İslamcılarındandı. İslam düşüncesi üzerine yayınları olan Günaltay’ın *Sırât-ı Müstakîm* ve sonraki adıyla *Sebilürreşâd*’da yazıları çıkıyordu. Günaltay; medrese öğrenimi görmüş olup hem Doğu’yu hem Batı’yı tanıyan, birkaç dil bilen bir devlet adamı olarak başbakanlığı sırasında din eğitimi ve laiklik politikalarında yapılan açılımlarda etkili olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisinin Aralık 1947 tarihli VII. Kurultayı’nda alınan kararlar onun hükûmeti döneminde uygulamaya geçirilmiştir.¹¹ 24 Ocak 1949’da seçmeli din dersi öğretimine başlanacağı belirtilmiş ve bu, Cumhuriyet Dönemi hükûmet programlarında bir ilk olması yönüyle halk tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bunun yanı sıra 1949’da imam-hatip kursları açılmış, Ankara Üniversitesi bünyesinde İlâhiyat Fakültesi kurulmuş, bazı Türk büyüklerinin türbelerini ziyareti mümkün kılan kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatını daha iyi hâle getirmeyi amaçlayan kanun onun döneminde çıkarılmıştır. Gizli oy-açık tasnif şeklindeki tek dereceli seçim sistemi de bu dönemde getirilmiştir.¹²

⁹ Akt. Murat Kılıç, “Liberalleşme Sürecinde Türk Milliyetçiliği ve Türk Milliyetçiler Derneği (1945-1953)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 49.

¹⁰ Cemil Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): CHP İktidarının Sonu*, (İletişim Yayınları, 2017), 6: 116.; Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini yaşamış Günaltay, bu dönemlerde ilim ve siyaseti eşzamanlı sürdürürken konjonktüre bağlı olarak zaman zaman birbirine karşıt fikirleri savunmuştur. Örneğin Meclis-i Meb’ûsan’da Dârü’l-hikmeti’l-İslâmiyye kanunu görüşülürken dini yayınlar hakkında İslam’a uygun ve milletvekillerinden destek alan fikirler serdederken, başbakanlığı döneminde buna karşıt bir tutumla Türk Ceza Kanunu’nun 163. Maddesinde değişiklik yapılmasına neden olmuştur. Peyami Safa’nın ifadesiyle pekçok dini eserin müellifi, alim, şeriatçı ve laiklik karşıtı Günaltay başka, Cumhuriyet Halk Partisi başvekili, inkılâpçı, din öğretimi karşıtı Günaltay başkadır ve bu ikisi “aynı vücutta birbiriyle ihtilâfsız ve kavgasız” bir ömür sürmüştür. Günaltay’ın içinde bulunduğu bir heyet tarafından kaleme alınmış ve 1931-1950 arasında okutulmuş tarih ders kitapları, İslâm tarihi hakkında verdiği yanlış bilgilerden ötürü şiddetli eleştirilere konu olmuştur. Bkz. Kamil Şahin, “Günaltay, Mehmet Şemsettin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996).

¹¹ Şahin, “Günaltay, Mehmet Şemsettin”.

¹² Şahin, “Günaltay, Mehmet Şemsettin”.

Yukarıda bahsedilen iç ve dış konjonktür içerisinde ilk kez 1939 ve 1943'te çıkmaya başlayan *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergileri haricinde tezde ele alınan dokuz derginin neden ilk defa 1947-1948 arasında çıkmış olduğu tahmin edilebilir. *Hareket* dergisinin 1943'te kapanması ve yeniden 1947'de yayın hayatına girmesi ise basındaki gel-gitlerle ilişkili olabilir.¹³ *Büyük Doğu* Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğüne hazırlanan bir raporla 8 Mayıs 1944 tarihinde “din propagandası yapmak”¹⁴ gerekçesiyle kapatılmıştır. Derginin daha sonra 30 Mart 1945 tarihli bir kararla yeniden çıkarılmasına izin verilmiştir.

1945 sonrası basın ile ilgili kanunlarda bazı değişiklikler gözlemlenmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere 13 Haziran 1946'da Bakanlar Kuruluna yayın kapatma yetkisi veren Matbuat Kanunu'nun 50. maddesinde değişikliğe gidilerek yayın kapatma yetkisinin mahkemelere devredilmesi basına nispi bir özgürlük ortamı sunmuştur.¹⁵ 1947-1948 döneminde metropolde* çıkan on mukaddesatçı dergi sırası ile: Şemsettin Yeşil'in *Hakikat Yolu* (1947-1949), Taceddin Öney'in *İslâm Dünyası* (4 Nisan 1947-26 Eylül 1947), Ömer Rıza Doğrul'un *Selâmet* (1947-1949), Abdurrahim Zapsu'nun *Ehli Sünnet* (1947-1953), Mustafa İlık'ın *Doğan Güneş* (Ağustos 1947-Mart 1948), Şemsettin Yeşil'in *İslâmiyet* (1948-60), Eşref Edip'in *Sebilürreşad* (1948-1966), Tahir Olgun'un *İslâm Yolu* (1947-1953) ve Mehmet Lütfullah Baydoğan'ın *Müslüman Sesi* (1948-1985) adlı yayınlarıdır.

¹³ Dergi, 1947'de başlayan yayınına 1953'te son vermiştir. 1945'te *Büyük Doğu*, *Millet* gibi sağ tandanslı yayınlar devletin takibinde olduğu kadar sol basın organlarına karşı da gösteriler yapılmış ve radikal eleştiriler yapan sol yayınlar sık sık kapatılmıştır. Bkz. Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, 469.

¹⁴ “İstanbul'da yayınlanan Büyük Doğu Mecmuası'nın geçici olarak kapatılması” hakkında bkz. BCA, 30.18.1.2, 105.29.19, 08.05.1944.

¹⁵ Bu dönemde metropolde yayımlanan önemli Sosyalist ve Milliyetçi dergiler de vardır. Sol görüşlü süreli yayınlar; *Gerçek* (7-25 Temmuz 1946), *Gün* (3 Kasım 1945-14 Aralık 1946), *Hür* (1947), *Hür Gençlik* (1946-1947; 1949-1951), *Hürbilek* (1948-1950), *Nuhun Gemisi* (1949-1950), *Sendika* (1946), *Söz* (1946), *Yağmur ve Toprak* (1948), *Yığın* (Ekim-Aralık 1946), *Zincirli Hürriyet* (1947). <https://www.tustav.org/sureli-yayinlar-arsivi/>. Türkçü-Milliyetçi kimliği baskın süreli yayınlar; *Çağlayan* (1945-46), *İleri Yurt* (1945-1946), *Ergene* (1946-1948), *Özleyiş* (1946-1947), *Şark Yolu* (1946-1948), *Altın Işık* 1947, *Bayrak* (1947-1948), *Dokuz Eylül* (1947-1950), *Düven* 1947, *Edik* (1947-2005), *Ergenekon* (1947), *Güzel Yurt Mecmuası* (1947-1969), *Serdengeçti* (1947-1962), *Yolumuz Demokrasiye Doğru* (1947), *Atom* (1948-55) vd. için bkz. Haluk Ölçekçi, “Milliyetçi Fikir Dergiciliği Yayınlar Bibliyografyası”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, sayı 42 (2016): 266–97.

* İstanbul, Ankara ve İzmir kastedilmektedir.

14 Mayıs 1950’de yapılan seçimde DP iktidara geldikten kısa bir süre sonra 29 Mayıs 1950’de Menderes, kabinesinin programını okudu ve basın hürriyetini garantileyen bazı vaatlerde bulundu.¹⁶ 15 Haziran 1950’de DP, Basın Kanunu’nda değişiklik yaptı ve hükûmetin basın üzerindeki baskısı azaldı.¹⁷ Bu süreçte metropollerde, 1947-1948 döneminde çıkmaya başlayan *Ehli Sünnet, İslâmiyet, Sebilürreşad, İslâm Yolu, Müslüman Sesi* yayına devam etmekle beraber yayın hayatına yeni başlayan İslami tandanslı dergiler; Ali Kemal Belviranlı’nın *İslâmın Nuru* (1951-1953) ve Mehmet Raif Ogan’ın *İslâm Dünyası*’dır (1952-1954). Bir önceki döneme kıyasla DP Dönemi’nde yeni çıkan İslami dergi sayısındaki azalma göze çarpmaktadır.

Aslında DP, 1952 yılında 5953 sayılı kanun ile gazetecilere sosyal sigorta imkânı, işverene gazeteci ile sözlü anlaşma yapma zorunluluğu, kıdem tazminatı ödeme mecburiyeti, haftalık tatil, yıllık ücretli izin ve sendika kurmak gibi pek çok hak getirmişti.¹⁸ Bununla beraber 1950 sonrasındaki gelişmelerden bazılarının İslami yayınları olumsuz etkilediği görülmektedir. 1951 Mart ayında Kısakürek’e olduğu kadar onu destekleyen İslami çevreye de olumsuz etkileri olan kumarhane baskını gerçekleşmiştir. Bu, *Büyük Doğu*’nun tirajını düşürdüğü kadar itibarını da zedelemiştir. Her ne kadar Kısakürek ve bir kısım sevenleri bunun bir komplo olduğu düşüncesine sahip olsa da olayın dönem İslami çevreleri üzerindeki etkisi olumsuzdu. Sonrasında 22 Kasım 1952’de Hüseyin Üzmez adlı bir lise öğrencisi tarafından gazeteci A. Emin Yalman’a bir suikast gerçekleştirilecek ve suikast A. Zapsu, N. Topçu ve hatta polemik üslubu yoğun Kısakürek gibi düşünce adamları ve basın tarafından yerilse de İslami hassasiyeti olan yayınlar açısından olumsuz bir atmosfer oluşacaktır. Malatya Suikastı olarak bilinen bu suikast girişimi sonrası tezin ele aldığı dergilerden yalnızca *Büyük Doğu* kapatılmışsa da¹⁹ 1952-1955 arasında ilk defa çıkan İslami tandanslı yayınların

¹⁶ Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi dizisi (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976), 70.

¹⁷ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglere: Türk Basın Tarihi* (Remzi Kitabevi, 2003), 193–94.

¹⁸ Şükrü Kılıç, “Türk Basınının Gelişim Sürecinde Sağ Basının Yeri (Başlangıcından 1960’a kadar)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 50.

¹⁹ *Ehl-i Sünnet, İslâmiyet, Sebillürreşad, Müslüman Sesi, İslâmın Nuru* ve R. Ogan’ın *İslâm Dünyası* dergilerinin sayıları incelendiğinde Malatya Suikastı sonrası bir yayın kesintisi görülmemektedir. Ogan’ın *İslâm Dünyası* dergisinin ise 3 Eylül 1954’te 98. sayısı ile birlikte

sadece iki adet olması bu yorumu beraberinde getirmektedir. 1952’de taşra ve metropollerde pek çok dinî içerikli süreli yayın varken Malatya Suikastı Menderes’i ürkütmüş ve Bayar’ın teşviki ile bu yayınların pek çoğu kapatılmış, sahiplerinin bir kısmı hapse atılmış, bir kısmı ise mahkemeye verilmiştir.²⁰ Kısakürek o yıllar için “(...) 1952-1953 kış mevsimi, İslam’a baskın ve müminleri yıldırma devresi olarak eşi Halk Partisi Devri’nde bile görülmedik bir davranış mevsimidir.” diyecektir.²¹

8 Mart 1954’te ise basın genel olarak zora düşüyordu. “Devletin siyasal prestijine ve malî gücüne zarar getirdiğine karar verilen ya da kişilerin özel hayatına tecavüz eden yazılar yazan gazetecilere”²² ağır müeyyideler getiren bir kanun Meclisten çıktı. Basına iddialarını doğrulayacak ispat hakkı ise verilmiyordu. Metropolde yayımlanan İslami tandanslı dergiler açısından bakıldığında bu dönemde yayınları devam eden *Büyük Doğu* [kesintilerle], *İslâmiyet*, *Sebilürreşad* ve *Müslüman Sesi* dışında yayın hayatına yeni giren sadece Salih Özcan’ın *İslâm* (1956-1976) ve *Hilâl* (1958-1993) dergileri vardır.²³

DP Dönemi dinî hassasiyeti olan aydınlar açısından bakıldığında şu önemli gelişmeleri getirmişti: 16 Haziran 1950 tarihinde ezanın Arapça okunmasını yasaklayan ceza yasasının 526. maddesinin değiştirilmesi, devlet radyolarında dinî programların yapılması, ilkokullara din derslerinin konulması, 1954-1955 öğretim yılında imam-hatip okullarına lise kısmının eklenmesi, 1959’da İslam Enstitüsünün açılması. Ayrıca 11 Ekim 1951’de İlim Yayma Cemiyetinin kurulması, Said Nursi’nin risalelerinin

---

yayın hayatı sona ermiştir. *İslâm Dünyası*, “Fâtih Sultan Mehmed Han Konuşuyor” başlıklı bir yazıyı iktibas yoluyla yayımlamasından ötürü kapatılmış, Ogan 163. maddeden suçlanarak beş ay hapse mahkûm edilmiştir. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/76/islam-dunyasi>

²⁰ Kılıç, “Türk Basınının Gelişim Sürecinde Sağ Basının Yeri (Başlangıcından 1960’a kadar)”, 41. Brockett da taşra basınına ele aldığı eserinde bu sayıca azalmayı doğrulamaktadır. Bkz. Gavin D. Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity* (University of Texas Press, 2011).

²¹ Necip Fazıl Kısakürek, *Benim Gözümde Adnan Menderes* (Büyük Doğu Yayınları, 2008), 246.

²² Ahmad ve Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, 120. Ayrıca Demokrat Parti’nin iktidara geldikten sonra basına kısıtlamaları hakkında bkz. Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglere: Türk Basın Tarihi*, 194-201.

²³ Çocuk ve edebiyat dergileri dahil değildir.; 1951-1960 arası metropolde yayın hayatına ilk defa başlamış yayınların sayısı karşılaştırıldığında, milliyetçi ve Türkçü dergilerin mukaddesatçı dergilere kıyasen sayıca fazlalığı gözlemlenmektedir. Bkz. Ölçekçi, “Milliyetçi Fikir Dergiciliği Yayınlar Bibliyografyası”.

basılmasına izin verilmesi, *Büyük Doğu* dergisinin örtülü ödenekten faydalanması²⁴ da bu dönemdeki önemli diğer gelişmelerdi.

Ancak yine aynı dönemde 25 Temmuz 1951 tarihinde 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun çıkarılmış, Malatya Suikastı nedeniyle *Büyük Doğu Derneği* sorumlu tutularak N. F. Kısakürek mahkum edilmiş,²⁵ *Büyük Doğu*'daki laiklik karşıtı yazılarından ötürü Samsun Milletvekili Hasan Fehmi Ustaoglu DP'den ihraç edilmiş, Said Nursi'ye 1952'de "gerici faaliyetlerinden dolayı" dava açılmış, 1953'te dönemin İslami kimliği ağır basan düşünce adamlarının da sıkı irtibatla olduğu Türk Milliyetçiler Derneği kapatılmış, 1954'te Millet Partisi laiklik karşıtı politika yaptığı gerekçesiyle kapatılmış ve Aralık 1959'da Said Nursi "dini kötüye kullanmakla" suçlanarak hakkında kovuşturma başlatılmıştır.²⁶

İslami yayıncılık açısından bakıldığında DP'nin henüz iktidara gelmediği dönemde metropolde yayın hayatına giren dergi sayısındaki fazlalık, DP iktidara geldikten sonra çıkanlara nazaran dikkate değerdir. Çok partili hayat ve dönemin iç ve dış konjonktürü, İslam tandanslı yayınların da diğer yayınlarla beraber kendilerine yer bulmasını sağlamış; bununla beraber bir müddet sonra çok partili hayat atmosferinde çıkmaya başlayan sesleri zaman zaman kısma yoluna gidilmiştir.

1945-1960 dönemi sadece politik değişimler açısından değil toplumsal değişimler açısından da irdelenmelidir. 1940-1945 arası; savaş dönemi olması nedeniyle silah altına alınan erkek sayısının ve ölümlerin arttığı, evlilik ve doğumların ise azaldığı,

²⁴ 1952'de ve 1956'da gazete, 1959'da ise dergi olarak çıkan *Büyük Doğu*'ya Başbakanlık desteği ile toplam 147.000 Türk lirası ödeme yapılmıştır. Bkz. Mahmut Hakkı Akın, "İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek", *İslamı Uyandırmak-II; Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İLEM, 2018), 118.

²⁵ Akın, *Büyük Doğu* hakkında en çok davanın 1959 yılında açıldığını belirtmektedir. Yanı sıra Kısakürek'in CHP döneminde aldığı hapis cezası toplam sekiz-dokuz ay kadarken DP döneminde aldığı toplam ceza 1 yıl 10 aydır. Bkz. Akın, "İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek", 118.

²⁶ Ahmad ve Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*.

nüfus artış hızının %1,06 oranıyla ülke genelinde en düşük olduğu dönemdir.²⁷ 1945'ten itibaren ise Türkiye'nin nüfusu hızla artmıştır. Bu gelişmeye paralel olarak 1945'ten sonra şehirlerde yaşayan nüfus artarken kırsaldaki nüfus düşüşe geçmiştir. 1945'te %24,9 olan kent nüfus oranı, 1960'ta %31,9'a yükselmiş; 1945'te %75,1 olan köy nüfus oranı ise 1960'ta %68,1'e düşmüştür.²⁸ İstanbul ve Ankara'nın nüfus artış hızları ise tahmin edilebileceği üzere Türkiye oranından hayli yukarıdadır.²⁹

Tezin kapsamındaki dergilerin pek çoğu İstanbul'da yayımlanmaktadır. Bu gelişmeler, şehirleşme, iletişim ve ulaşım imkânlarının arttığı bir düzlemde gerçekleşmektedir. İstanbul, Ankara ve İzmir'de yayımlanan yayınlar Anadolu'nun çeşitli bayilerinde yerlerini almaktadır. İşte mukaddesatçı dergiler 1945-1960 arasında Türkiye'nin demokratikleşme serüvenine paralel olarak sol görüşlü, Türk milliyetçisi ve magazin dergilerinin³⁰ neşredildiği bir ortamda ortaya çıkmışlardır.

Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde Cumhuriyet Dönemi Türk-İslam düşüncesi hakkındaki çalışmalarda çoğu zaman nedeni belirtilmeden “mukaddesatçı, İslamcı” vb. olarak verili bir bilgi şeklinde ele alınan bir grup derginin ve ismin ne şekilde adlandırılabilirliği hakkında bir sorgulama denemesi, varsa bu grubun taşıdığı ortak özellikler ya da ayrıştıkları noktalar üzerine bir tartışma açmaktır. Bu yayın ve kişiler neden milliyetçilik düşüncesinin öne çıkan yayın ve kişileri olarak tebarüz etmemişlerdir de -kısmen ya da bir kısmı milliyetçilik düşüncesi üzerinde de etkili olmakla beraber- mukaddesatçı ve İslamcı

²⁷ Özge Aktaş Mazman, "Cumhuriyet Sonrası İstanbul Demografisi", Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, erişim 12.04.2023, <https://istanbultarihi.ist/97-cumhuriyet-sonrasi-istanbul-demografisi>.

²⁸ Genel Nüfus Sayımları, 1927-2000; “Şehir-köy nüfus oranı, 1927-2022”, erişim 12.04.2023 https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=PHo7QirL9JL8JvdmCo6rtYhO/N_aE5hfFhbFY9OTJfmYi2vnjntmzPIhYjfCwpmsl.

²⁹ Mazman, “Cumhuriyet Sonrası İstanbul Demografisi”; Tansı Şenyapılı, *Barakadan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekanın Dönüşümü, 1923-1960* (İletişim Yayınları, 2004), 117.

³⁰ 1945-1960 döneminde seküler ve sosyete kesimin gündelik hayatlarına dair önemli ipuçları içeren magazin dergileri *Hafta*, *Salon*, *20. Asır*, *Tef* ve *Sanat-Estetik-Sosyete* gibi dergilerdir. Bkz. Fatma Dokuyucu Kaymakçı, “Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye’de Popüler Kültürün İnşası (1945-1960)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023).

kimlikleriyle öne çıkmışlardır? Bunlar yanlış adlandırmalar mıdır yoksa ortaya koydukları anlamlı bir resim var mıdır? Bu grup için İslamcı kavramı tercih edilebilir mi ya da daha kapsayıcı başka bir kavram mümkün müdür? Bölüm, bu soruları cevaplamaktadır.

Bu kısım yazılırken bir yandan literatürde II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılığında günümüze bu konuda söylenenler göz önünde bulundurulmuş bir yandan da taranan dergilerin kendi içlerinde ve II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılığı ile ortak ya da farklı özellikler içerip içermediği araştırılmıştır. Tezin ele aldığı dergilerde onlara ana değer olarak İslami kimliği kazandıran bazı vasıflar göze çarpmaktadır. Farklı arka plan ve sosyoekonomik gruplardan gelen bu çeşitli dergilerin ortak özellikleri; dini yalnızca vicdana ait bir olgu olarak değil insan hayatının her alanına dair söyleyecekleri olan bir olgu olarak görmeleri ve İslam'ın daha bilinçli yaşanması konusunda çeşitli öneriler getirmeleridir. Buna ilaveten dergilerin her birinde aşağıdaki vasıfların çok önemli bir kısmı mevcuttur:

Yazılarında baskın tonun İslami değerler olduğu görülen, İslam'ın daha bilinçli yaşanmasının “derdinde/davasında” olduğunu belirten,³¹ ülkesinin seküler aydınlarına karşı eleştirel,³² “Reform değil ictihad³³ var.” diyen³⁴, hurafeyi İslam dünyasındaki

³¹ [Bizim hareketimiz mesuliyet hareketidir; davamız hayata uymak değil, hayatımızı hakka uydurmaktır] ifadesi için bkz. Nurettin Topçu, “Mesuliyet Hareketi“, *Hareket*, sayı 1 (1952): 9; [Davamız hakça bir dünya kurmaktır] ifadesi için bkz. “İslam İnkılabı: Dünyayı İmar”, *Büyük Doğu*, sayı 27 (22 Eylül 1950): 2; [İslam davası için abone olunması] ifadesi için bkz. “Selâmete Abone Olunuz”, *Selâmet* 3, sayı 55 (1948): 7; Said Çekmegil, “Bu Dava”, *Ehli Sünnet* 6, sayı 107 (1952): 9.

³² “Ahmet Emin Yalman’a Açık Mektup”, *Ehli Sünnet* 2, sayı 34 (1948): 12-13. Tahsin Banguoğlu, Nihat Erim, Cemil Barlas ve Behçet Kemal Çağlar’a eleştiriler için bkz. “Müfritler İş Başında”, *Sebilürreşad* 1, sayı 5 (1948): 78; İbrahim Sezer, “Banguoğlu’na”, *Doğan Güneş*, sayı 10 (1948): 157; M. Raif Ogan, “Yalman-Nazım Hikmet-Falih [Rıfık Atay]-Stalin”, *İslâm Dünyası* 2, sayı 40 (1952): 2. Çeşitli dergilerde daha çok sayıda örnek mevcuttur.

³³ Reform ve ictihad kavramlarının farkı için bkz. “(...) Terakki sözcüğüyle genellikle kavramlaştırılan ilerleme ve gelişme, tarifteki ‘yeniden’ vurgusuyla ifadesini bulan tecdid hareketi vasıtasıyla olacaktır. Fransızca kökenli reform kelimesi, aynı sözlük anlamındaki Arapça kökenli tecdid yerine zaman zaman kullanılsa da, yaptığı çağrışım nedeniyle İslamcılar tarafından pek tercih edilmemiştir. Zira tecdid dinin aslına rücu ederek bir yenilenmeyi ifade ederken, reform, tarihte batı hıristiyanlığında yaşandığı gibi dinin bizzat aslı üzerindeki bir operasyonel değişikliği çağrıştırmaktadır. Daha da kötüsü, reformda “dışarıdan” maksatlı bir dönüştürme gayreti bulunmaktadır. Oysa bilinmektedir ki İslamiyet, içtihat gibi araçlarla

geriliğin ana sebeplerinden biri sayan,³⁵ Garb'ın tekniği ve iyi yönleri alınmalı söylemini kullanan,³⁶ içinde bulunduğu imkânlar nispetinde dünya üzerindeki tüm Müslümanları³⁷ ya da öncelikle içinde yaşadığı toprakların Müslüman cemaatini gözetken, haklarını savunan, antiemperyalist,³⁸ İslam'ın "mâni-i terakki" olmadığını³⁹

'içeriden' yenilenmeye pekâlâ müsait bir yapıdadır." Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (Klasik Yayınları, 2015), 22.

³⁴ Abdurrahim Zapsu, "İctihad Kapısı", *Ehli Sünnet* 2, sayı 45 (1948): 9; Bediüzzaman Said Nursi, "Reformculara Enteresan Bir Cevaptır", *Hilâl* 1, sayı 5 (1959): 3; "Reformcularının Maskesi Düştü!", *İslâm* 1, sayı 11 (1957): 27; Tahir Olgun, "Müslümanlıkta Reform Olur Mu", *İslâm Yolu* 1, sayı 44 (1949): 1; Ali Fuat Başgil, "Müslümanlıkta Reform Lazım mıdır?", *İslâm* 2, sayı 22 (1958): 27; Şemseddin Yeşil, "Dinde Reform İsteyenlere Kırk Üçüncü Cevap", *İslâmiyet* 10, sayı 487 (1959): 1; M. Lütfullah Baydoğan, "Müslümanlıkta (Reform) Olamaz", *Müslüman Sesi* 8, sayı 116 (1955): 1; M. Raif Ogan, "İslamiyette Reform Olmaz!", *Sebilürreşad* 1, sayı 19 (1948): 294.

³⁵ Ali Rıza Açıkanal, "Batıl İnançlar", *İslâm* 1, sayı 2 (1956): 25; "Hurafe ve Taassup", *Ehli Sünnet* 1, sayı 16 (1947): 4; M. Lütfullah Baydoğan, "Hurafelere Sapmıyalım", *Müslüman Sesi* 7, sayı 110 (1955): 1; "Falcılar, Bakıcılar, Büyücüler ve Kâhinlerle Onlara İnanmağa Dair", *Selâmet* 1, sayı 21 (1947): 9; M. Raif Ogan, "Hurafeler ve Hakikatler", *İslâm Dünyası* 3, sayı 72 (1953): 3; "İslamda Saffet Var, Hurafe Yoktur!", *İslâm Dünyası* [T. Öney] 1, sayı 7 (1947): 2; "Afsunculuğa, Üfürükçülüğe, Nazar Boncuğu Takmağa, Büyü Yapmağa Dair", *Selâmet* 1, sayı 13 (1947): 9.

³⁶ Dergiler çoğu zaman "Batının sadece tekniği alınsın" söylemini kullanırken bazense "Batı ve/ya Amerika, filmlerinden, medyaya yansiyandan vb. ibaret değildir, aralarında dinlerine ve maneviyata düşkünleri de vardır; Batı'nın maneviyatını örnek alalım" söylemini de kullanmaktadırlar. Fakat rönesansa dek olan süreçte Hıristiyan ahlakına değer verme, onu kıymetli bulma anlamında Nurettin Topçu öne çıkmaktadır.

³⁷ Muhammed Taki Kummî, "Müslümanlar Arasında Kültür Birliği", *Selâmet* 4, sayı 98 (1949): 2; "Filistin Meselesi" *Selâmet* 1, sayı 1 (1947): 5; Eski Diplomat, "Yeni bir İttihadı İslam", *Büyük Doğu*, sayı 9 (24 Kasım 1951): 3; Ali Genceli, "İslam devletleri zümresine katılan yeni bir sima: Trablusgarb'ın İstiklali", *Büyük Doğu* (9 Aralık 1951): 3; A. F. Başgil, "Pakistan intibalarım", *Yeni Büyük Doğu*, sayı 33 (17 Haziran 1952): 2; "Tunus Ağlıyor: Fransız Emperyalizmine Karşı Bir Birlik Kuruldu", *Büyük Doğu*, sayı 3 (18 Mayıs 1952): 1; "Büyük İdeal: İslâmistan" *Sebilürreşad* 3, sayı 64 (1949): 220; Cevat Rifat Atilhan, "İslam Dünyasında Kıyam", *Sebilürreşad* 5, sayı 123 (1952): 367; Kemal Kuşçu, "Ümmet ne demektir", *Sebilürreşad* 10, sayı 238 (1957): 204; "İslâm Dünyasında: Pakistanda ve Hindistanda İslâmi Neşriyat Bolluğu", *Sebilürreşad* 11, sayı 255 (1957): 74; Kemal Kuşçu, "Kahraman Cezayir", *Sebilürreşad* 10, sayı 246 (1957): 330. Çetinsaya, Meşrutiyet İslamcılığının temsilcilerinden Eşref Edip [Fergan] (1882-1971) gibi kişiler için artık 1940 sonrası Türkiye'sinde, vurgunun içtihadî meseleler değil, "İslam'ın Türkiye'deki mevcudiyetini" korumak olduğu konusunda haklıdır. Bununla birlikte, İslam dünyasının siyasi meseleleriyle ilgilenmedikleri söylenemez. Bkz. Gökhan Çetinsaya, "İslamcılıktaki Milliyetçilik", ed. Yasin Aktay, *İslâmcılık* (İletişim Yayınları, 2018), 437.

³⁸ Ömer Rıza Doğrul, "Rusya'nın Yeni İstila Devri", *Büyük Doğu* 1, sayı 1 (2 Kasım 1945): 9; Muharrem Feyzi Togay, "Fransanın Müstemlekecilik Siyaseti", *Büyük Doğu* 3, sayı 65 (1947): 9; Arif Sultan, "Müslüman-Arap Dünyasında Sovyet Propagandasının Dış Şekilleri", *Sebilürreşad* 10, sayı 237 (1957): 190; "Âlemlşümül Iztrâbın Sebepleri: Sömürgecilik", *İslâmın Nuru* 1, sayı 7 (1951): 12; Salih Özcan, "İslâmiyet ve 20. Asırda Haçlı seferleri", *Hilâl* 1, sayı 5 (1959): 2.

fakat Müslümanların daha bilinçli hâle getirilmesi gerektiğini savunan,⁴⁰ kendinden önceki İslamcılara referans verdiği gibi⁴¹ kendinden sonraki çeşitli İslami düşünce çizgilerini de etkilemiş,⁴² dolayısıyla İslam düşüncesinin biçimlenmesinde rol sahibi olan.⁴³

³⁹ A. F. Başgil, “İslam Nurundan Doğan Kültür Medeniyetine Kısa bir Nazar”, *Büyük Doğu*, sayı 17 (2 Aralık 1951): 2; Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, “Ernest Renan ve İslamiyet”, *İslâm* 2, sayı 14 (1958): 5; Dr. Fehmi Cumalıoğlu, “Müslümanlık Terakkiye Engelmidir”, *Hilâl* 1, sayı 7 (1959): 2; Sait Halim Paşa, “Bir Zamanlar Dünyaya Hakim Olan Müslüman Milletlerin İnhitat Sebepleri”, *Sebilürreşad* 7, sayı 173 (1954): 357.

⁴⁰ Buna giden yollarda çeşitli mukaddesatçı yayınlar daha siyasi gayeler ya da içsel, tasavvufi olarak kendini gerçekleştirme gibi metotlarda farklılaşabilmekteler. Kimi zaman iki gayenin bir arada gözlemlendiği ya da birinin daha baskın olduğu da söylenilebilir. “İslam İnkılabı: Satihçi ve Kışırıcı Şeriatçiler”, *Büyük Doğu*, sayı 4 (4 Kasım 1949): 2; “İslam İnkılabı: Sahte ve Yalancı Sofiler”, *Büyük Doğu*, sayı 6 (18 Kasım 1949): 2; “İslam İnkılabı: Gerçek ve Derin Müslüman”, *Büyük Doğu*, sayı 7 (25 Kasım 1949): 2; “İslam İnkılabı: Derin ve Gerçek Müminde Tasavvuf”, *Büyük Doğu*, sayı 9 (9 Aralık 1949): 2; “Gerçek Müslüman Odur Ki..”, *İslâm Dünyası* [T. Öney] 1, sayı 2 (1947): 3; Hakkı Süha Gezgin, “Gerçek Din Adamı”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 17 (1952): 31; “Gerçek İnsan”, *Selâmet* 2, sayı 47 (1948): 3; Ali Kemal, “Gâyemiz: Hakiki Müslüman”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 21 (1953): 3.

⁴¹ “Malatyada Mehmet Akif Gecesi”, *Ehli Sünnet* 4, sayı 76 (1950): 11; “Vicdanları Aydınlatan Kutlu Gece” [Milli Şairimiz Mehmet Âkif’in İki Eserinotu ile], *Selâmet* 3, sayı 69 (1949): 3; Doç. Dr. Nureddin Topçu, “Mehmed Âkif’in Büyük Eseri”, *Hilâl* 1, sayı 12 (1960): 3, 23-24; Musa Kazım, “İslâmiyet ve Terakki”, *İslâm* 1, sayı 10 (1957): 6; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, “Allah Kelâmı”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 3 (1951): 4.

⁴² M. Sait Çekmegil, “Arzu Şükran”, *Ehli Sünnet* 2, Sayı 33 (1948): 12; M. Sait Çekmegil, “Çünkü Ben Türküm”, *Ehli Sünnet* 4, sayı 78 (1950): 15; Mehmet Said Çekmegil, “Cevap”, *Büyük Doğu*, sayı 16 (27 Ocak 1950): 15; M. Said Çekmegil, “Hocamız Abdurrahim Zapsu”, *Sebilürreşad* 11, sayı 263 (1958): 207. Çekmegil’in yazı ve şiirleri *Büyük Doğu*, *Hilâl*, *İslâmın Nuru* gibi diğer dergilerde de yayımlanmıştır. Ayrıca bkz. Sezai Karakoç, “Dünya’da Fikir ve Sanat”, *Büyük Doğu*, sayı 3 (21 Mayıs 1954): 11; Sezai Karakoç, “Zenon”, *Büyük Doğu*, sayı 7 (16 Haziran 1954): 18; Sezai Karakoç, “Sessiz Müzik”, *Büyük Doğu*, sayı 11 (15 Mayıs 1959): 7. Bir örnek de Mehmet Nuri Pakdil’in (1934-2019) Maraş’tan gönderdiği yazıdandır. “(...) İşte biz bunun içindir ki, Müslüman-Türk gönüllerinin kendisine çevrilip çok şeyler beklediği, bu vatanın öz çocuğu Başbakan Adnan Menderes’ten Mason Cemiyetini (!) bir an evvel kapatıp, bu fesat ocağının tam ortasına Aydın incirliklerinden güzel bir incir ağacı dikmesini, bütün bağıryanık Anadolu halkı adına kendisinden rica ediyoruz. Bu kararı verdikleri gün yalnız 20 milyon insan değil, belki 20 milyar ecdat ruhu da kendilerini tabcil edecek, ve ruhları şâd olacaktır. Bir taşla iki değil iki yüz kuş vurmaya arzu etmez misiniz muhterem Başbakan? Tabiidir ki, arzu edersiniz; o halde Allah ve Resulü ile beraber şu mazlûm milleti de memnun ve razı ediniz.” Mehmet Nuri Pakdil, “Masonluk”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 105 (30 Ağustos 1952): 3.

⁴³ Karabaşoğlu ve Büyükkara İslamcı çizginin bunlar gibi bazı öne çıkan vasıflarından bahsetmektedirler. Bu anlamda dönemin mukaddesatçı dergilerinde II. Meşrutiyet İslamcı düşüncesinden de yer yer izler barındırdığı ifade edilebilir. Bkz. Metin Karabaşoğlu, “Bediüzzaman İslâmcı mıydı?”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, ed. İsmail Kara ve Asım Öz (Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2013), 214; Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 26–27. Bunlar göz önünde bulundurulunca Cemal Kutay ve

Bu grubun, sahip olduğu bu vasıflar ile İslam düşüncesi/İslamcı uyanışçılık⁴⁴ kapsamında değerlendirilebilecekleri söylenebilir. Bununla beraber son dönemdeki bazı çalışmalar; sağ tandanslı aydınlar olan Türk milliyetçileri, dinî muhafazakârlar ve İslamcı uyanışçıları uzlaştıran ideolojik bir konum olarak *mukaddesatçılık* kavramı üzerine eğilmişlerdir.⁴⁵ Bu tezin ele aldığı dergi sahipleri İslami kimliği ağır basan düşünce adamları olmakla birlikte, dergilerinde dini *bizatihi kendisi olarak* değil, yalnızca toplumun önemli bir unsuru olarak gören muhafazakâr aydınlara⁴⁶ da yer vermeleri yönüyle (Peyami Safa gibi), mukaddesatçı şemsiye onlar için daha kapsayıcı olmaktadır. Ayrıca ele alınan dergilerde kutsi/mukaddes/mukaddesat⁴⁷ kavramlarının üzerinde önemle durulduğu görülmektedir.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun dini içerikli dergilerinin taranmış olmakla beraber örneklem grubuna dahil edilmediği belirtilmelidir. Burada Kutay ve Baltacıoğlu'nun yayınlarından söz edilmesinin sebebi, dergilerinin İslamcı Dergiler Projesi veri tabanında bulunuyor oluşudur. Veri tabanında yer alan dergi ve kişilerin hangi düşünce akımlarına yakın olduğu ise araştırmacıların incelemeleri sonucunda belirleyebilecekleri bir tercihtir.

⁴⁴ Talha Köseoğlu, "Mukaddesatçılık: A Cold War Ideology of Muslim Turkish Ressentiment", *International Journal of Middle East Studies*, 2023, 1.

⁴⁵ Milliyetçi-Mukaddesatçı kavramını tercih eden çalışmalar için bkz. Aytürk, "Nationalism and Islam in Cold War Turkey, 1944-69", 698. Mukaddesatçı kavramı için bkz. Jan-Markus Vömel, "Order and the Visceral Self: The Inner Culture of Turkish Islamism, c. 1950-2000" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konztanz Universität, 2020); Ertuğrul Meşe, "Türkiye'de Mukaddesatçı Anti-Kemalizm (1945-1960)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2022); Köseoğlu, "Mukaddesatçılık: A Cold War Ideology of Muslim Turkish Ressentiment". Meşe, tezinde şöyle demektedir: "Adına mukaddesatçılık dediğimiz zihinsel, toplumsal ve ideolojik yapı, daha çok Cumhuriyet öncesi dönemde ortaya çıkmış olan İslamcılığın, Tek Parti döneminden 1960'ların sonuna kadar kendini tanımlarken kullandığı bir adlandırma"dır. Ayrıca ona göre "İslamcı sağ söylemin ilk mayalandığı ve kendini anti-Kemalizm üzerinden kurduğu dönem" 1945-1960 arası dönemdir. Bkz. Meşe, "Türkiye'de Mukaddesatçı Anti-Kemalizm (1945-1960)", 3-4.

⁴⁶ Şerif Mardin de Yahya Kemal, Fuat Köprülü gibi "dini sosyal bir araç olarak gören" kişilerle Necip Fazıl Kısakürek'i farklı kategorilerde değerlendirmiş, Kısakürek'i dini ön plana almasıyla ayırmıştır. Şerif Mardin, "İslamcılık", ed. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (İletişim Yayınları, 1991), VII: 1938-1939. Bora da genel tanımların yanı sıra bazı ayrımlara gitmiştir. Örneğin ona göre Yahya Kemal'in dini "itikad, iman, ilmihâl yönünden ziyade cemaat ve atmosfer olarak" görmesi ve din ve milliyetçiliğe bakışı, muhafazakârlığın İslamcılık ve milliyetçilikle farkını belirgin bir biçimde ortaya koyar. Bu duruş, milliyetçi-muhafazakâr bir duruştur. Bkz. Bora, *Türk Sağının Üç Hâli*, 86.

⁴⁷ "İdeolocya Örgüsü: Ruhçuluk", *Büyük Doğu* 2, sayı 27 (1946): 2; "Milliyetçilik", *Büyük Doğu* 2, sayı 29 (17 Mayıs 1946): 2; "Çoban, Kurttur!", *Doğan Güneş*, sayı 9 (Şubat 1948): 130; *Hareket*, sayı 17 (Temmuz 1948): 7; "Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor", *Sebilürreşad* 3, sayı 59 (1949): 136; "Dine Hurmet", *Ehli Sünnet* 4, sayı 80 (1950): 11; *İslâmın Nuru* 2, sayı 17 (1952): 37; "Fazilet Celladı Kızıl Anarşist", *Sebilürreşad* 7, sayı 156 (1953): 86-96, 87; Halil Aslangil, "Vatan sevgisi", *Sebilürreşad* 8, sayı

Olguların farklı dönemlerde farklı kelimelerle tanımlanıyor olmaları düşünce ve sosyal tarih alanındaki araştırmacıların aşına oldukları bir durumdur. Bu tezde mukaddesatçı olarak bahsedilen grup, çeşitli araştırmacılar tarafından “İslamcı” sıfatıyla da anılmıştır.⁴⁸ Düşünce tarihinde bu isimlendirmelerin farklı on yıllarda örneğin 50’lerde başka, 60’larda başka olabildiği hatırd tutulmalıdır.⁴⁹ Dahası aynı dönemde aynı kavram bazı çalışmalarda olumlu anlam yüklenerek kullanılıyorken bazıları tarafından

---

184 (Kasım 1954): 131; “Fetih Toplantısı”: Milliyetçiler Derneği Adına Celal Erçika’nın Açış Nutku”, *Sebilürreşad* 8, sayı 198 (Haziran 1955): 367; Mustafa Runyun, “Birlik Kuvvettir”, *İslâm* 1, sayı 10 (Nisan 1957): 18; Kasımoğlu Kemalettin Şenocak, “İçtimaî Hastalıklarımızdan: Güzellik Müsabakaları ve Ecnebilerle Evlenmeler”, *İslâm* 2, sayı 13 (1958): 14.

⁴⁸ “İslamcı” kavramını kullanan bazı çalışmalar için bkz. İsmail Kara, ed., *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler III* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 6; Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018); Uğur Eleman, “Türkiye’deki İslamcı Hareketler Üzerinde İran, Mısır, Pakistan ve Avrupa Etkisi, (1950 Sonrası)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997); Bayram Koca, “Türkiye’de Uç Sağ ve Kürtler, 1945-1980: Güvenlik, Kimlik ve Kalkınma” (Yayımlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 150; Vömel, “Order and the Visceral Self: The Inner Culture of Turkish Islamism, c. 1950-2000”, 12-13. Vömel, bu tezin de kapsamına giren dönem İslami dergiler için zaman zaman tezinin başlığı olan “İslamcılık” nitelemesini kullanmışken zaman zaman “mukaddesatçı dönem İslamcıları” (s. 164-165) ya da “mukaddesatçı İslamcılık” tabirlerini de kullanmıştır. (s. 28). Bunun bir zihin karışıklığı değil, bu kavramların düşünce tarihi çalışmalarının pek çoğunda iç içe geçen kavramlar olduğundan kaynaklı olduğu söylenilebilir. Bu araştırmacılar çalışmalarında bir kavramı özellikle tercih ettiklerini açıklamakta fakat diğer yakın kavramları da zaman zaman aynı bağlamda kullanabilmektedirler. Örneğin Meşe’nin çalışmasında da aynı grup kişi ya da dergi için zaman zaman “İslami mukaddesatçılık; mukaddesatçı; mukaddesatçı eğilimli; İslamcı; mukaddesatçı İslamcı” ifadeleri kullanılmıştır. Bkz. Meşe, “Türkiye’de Mukaddesatçı Anti-Kemalizm (1945-1960)”. Elinizdeki tezde, tarama sırasında 1945-1960 dönemi bağlamında “İslamcı” ifadesine sadece *Selâmet* dergisinde rastlanmıştır. Fakat 1945-1960 döneminde “İslamcılık” kavramının hiç kullanılıp kullanılmadığı üzerine literatürde sorular olması bakımından bu tespit önemlidir: “Türk İslâmıdır ve İslâmıcıdır, Türk, İslâmlığı ve İslâmıcılığı o derece benimsemiş ve bunlar onun vicdanında o derece yer etmiştir ki Türke yaklaşmanın ve Türkü anlamının çaresi onun vicdanına girmek ve onun vicdanını yaşamaktır. Halk Partisi bunu yapmadığı ve yapamadığı için Türkün ruhuna girememiş ve bu yüzden Türk efkârı âmmesinin mütemadî darbelerile karşılaşmıştır.” *Selâmet* 2, sayı 27 (1947): 15.

⁴⁹ Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler* (İletişim Yayınları, 2018), 390. Belirtilmelidir ki burada ele alınan düşünce adamları ve dergilerin hangi diğer söylemleriyle başka düşünce ekolleri üzerinde etkisi olduğuna yönelik çalışmalar da yapılabilir. Bir düşünce çizgisi kapsamında ele alınan bir isim başka bir düşünce çizgisinde alınmamalı gibi bir durum söz konusu değildir. Kayda değer bir örnek de N. Topçu’nun yazılarında günümüzde siyasi düşünce tarihi literatüründe “İslamcı” olarak nitelenen M. Akif’i “İslamcı” kelimesini hiç kullanmadan “milliyetçi” olarak tanımlamasıdır. Bkz. D. Mehmet Doğan, “Felsefî Arkapları Olan Bir Milliyetçilik”, *Nurettin Topçu Sempozyumu*, 2016, 105. Tabii Topçu, Akif’in “bir İslam idealcisi olduğunu” da belirtmiştir. Bkz. Nurettin Topçu, *Mehmet Akif Kitabı* (Dergah Yayınları, 2011), 56.

olumsuz çağrışımlarla iç içe kullanılabilir. Bu da sosyal bilimlerin doğasında olan yorumsamacı epistemolojinin subjektifliğinden kaynaklıdır.

Örneğin İslamcı kavramı, Tarık Zafer Tunaya'nın *İslamcılık Cereyanı*'nı yazdığı 1962'de çoğu zaman olumsuz bir kavram olarak kullanılıyorken 1960'ların sonunda İslamcılar kendileri olumsuz mana yüklü olmadan "İslamcı" kavramını kullanmaya başlamışlardı. Günümüzde ise İslamcılık hem İslamcı çevrelerde hem de Türkiye kaynaklı akademik çalışmalarda tercih edilebilmektedir.⁵⁰ Bununla birlikte yine de İslami hassasiyete sahip tüm aydın ve çevrelerin kendileri için bu ismi tercih ettikleri söylenemez. Tüm araştırmacıların ortak paydada buluşacağı bir kavram olamayacağı gerçeğinden hareketle bu tezde de tercih; ele alınan dönemin kendi içeriğinde vurgulanan kavramlar kutsî/mukaddes/mukaddesat ve onun savunucuları (mukaddesatçılar)⁵¹ olmasından yola çıkılarak *mukaddesatçılıktan* yana yapılmıştır.

Mukaddesatçılık⁵² nitelemesi hem "mukaddes (çğ. *mukaddesat*)"⁵³ kavramı ele alınan dönem aydınlarının önem verdikleri bir kavram olması yönüyle onlar açısından olumsuz içerikli değildir⁵⁴ hem de 1945-1960 dönemindeki bu yayınların milliyetçi ve maneviyatçı yönelimleri nedeniyle kavramın anlamına uygun düşmektedir.

⁵⁰ Vömel, "Order and the Visceral Self: The Inner Culture of Turkish Islamism, c. 1950-2000", 12-13.

⁵¹ Hüseyin Rahmi Yananlı, "Mukaddesatçı Türk Gençliği", *Büyük Doğu*, sayı 56 (18 Mayıs 1951):4; Necip Fazıl Kısakürek, "Mukaddesatçı Türk", *Büyük Doğu*, sayı 58 (1 Haziran 1951): 2; "Menderes Mukaddesatçı!", *Sebilürreşad* 9, sayı 213 (Ocak 1956): 197 [*Yeni Sabah* gazetesinden iktibas edilmiştir].

⁵² "Mukaddes şeylere, inanç ve davranışlara bağlılık gösteren ve onları her şeyin üstünde tutan kimse." <http://lugatim.com/s/mukaddesatçı>

⁵³ "Mukaddes bilinen, mukaddes olan şeyler, kutsal şeyler." <http://lugatim.com/s/mukaddesat>

⁵⁴ "(...) Bu mübârek topraklarda Türk çocuklarının faziletli, dürüst, namuslu olmasını istemek, tâciri ve esnefi (sic) ihtikârdan alıkoymağı düşünmek, maddî ihtirasların şeytanî bir şekilde saldırdığı bir âleme mânevî disiplin ve ruhanî sükûnu iade etmeğe teşebbüs etmek... İşte böyle hayırlı bir teşebbüs büyük bir günahmış gibi mukaddesatçılık tâbiriyle tezyif edilmek istenmektedir. Onların mukaddesatçılık diye tezyif ettikleri şey, hakikaten yurdumuzda teessüs edebilse millî itimada mazhar olarak en yüksek makamlara kadar çıkanlar aleyhinde mühim bir çoğunluğun, Meclis tahkikatı açılmasını isteyecek kadar feveran etmesini mucib hareket ve fiilleri bahis mevzuu etmeğe bile imkân olmazdı. (...) Farzı muhal Menderes, mukaddesatçılık yapmışsa bunu kötölemek değil, takdir etmek ve bu yolda yürümesini teşvik eylemek icab etmez mi? Çünkü bahis mevzuu olan bir cemiyetin, cemiyetimizin mânevî nizamıdır. Ve mânevî frenlerin, cezaî ve maddî müeyyidelerden çok daha tesirli olduğunu anlamayan kalmamıştır. Demir Perde arkasındaki memleketlerde bile..." "Menderes Mukaddesatçı!", *Sebilürreşad* 9, sayı 213 (Ocak 1956): 197.

Mukaddesatçılık; “reformları ve ekonomik ve teknolojik modernleşme politikalarını tümünden reddetmeden kutsal sayılan değerlerin, kurumların ve uygulamaların restorasyonunu savunan”⁵⁵ bir dünya görüşü olarak tanımlanabilir. Mukaddesatçılıkta kuvvetli bir din vurgusu, seçmeci bir metotla olmakla birlikte şanlı bir geçmiş anlatısı, laiklik ve modernleşmeden duyulan hoşnutsuzluk⁵⁶ gibi bazı unsurlar da yer almaktadır. Kavramların detayları hakkında zihin yormak düşünce tarihi çalışmaları açısından önemlidir. Ancak bu şekilde çeşitli dünya görüşlerinin zihin haritaları daha net bir şekilde ortaya çıkabilecektir.

Bağlam ve Literatür

Bu çalışma, 1939’dan itibaren tezin ele aldığı dönemi de kapsayan bir süreci tasvir için Doğu’da ve Batı’da kullanılan “İslami Canlanma” (Islamic Revival) denilen olgunun yaşandığı sürece denk gelmektedir. Bu olgu “İslam’ın yeniden inkişafı/ dindarlığın ihyası” gibi ifadelerle de tanımlanmıştır. Dönemin birincil kaynaklarında buna dair ifadelerin izine rastlanmasının yanı sıra henüz o dönem ya da o döneme yakın bu konuyu ele almış araştırmalar da mevcuttur.⁵⁷ Burada dergilerin içinde bulunduğu bu

⁵⁵ Köseoğlu, “Mukaddesatçılık: A Cold War Ideology of Muslim Turkish Ressentiment”, 4. Burada kastedilen dindeki reform hareketleri değildir.

⁵⁶ Meşe ve Köseoğlu, hınç ve öfke duygusunun da mukaddesatçılığın önemli bir unsuru olduğu fikrindedirler. Bu tez kapsamında *Büyük Doğu* için bu tespitin çok büyük oranda doğru olduğu ifade edilmelidir. Zaman zaman *Doğan Güneş*, *Sebilürreşad* ve Ogan’ın *İslâm Dünyası* dergileri de öfke duygusunu yoğun bir şekilde barındıran yazılara sahiptirler. Bununla birlikte, tezin kapsamına giren tüm mukaddesatçı dergiler ve aktörlerde böyle bir öfkeden söz edilemeyeceği ilave edilmelidir. Meşe’nin çalışmasının ele aldığı kişiler Mustafa Sabri, Eşref Edip, Osman Yüksel Serdengeçti ve N. F. Kısakürek’tir. Köseoğlu ise makalesinde Kısakürek’i incelemiştir. Bkz. Meşe, “Türkiye’de Mukaddesatçı Anti-Kemalizm (1945-1960)”; Köseoğlu, “Mukaddesatçılık: A Cold War Ideology of Muslim Turkish Ressentiment”.

⁵⁷ Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995). “(...) Eskiden Türkiye’de İslâm ibadethanelerinin ehemmiyetli bir kısmı sapık bir cereyanın kasırgası altında yakılmış, yıkılmış, gayesinden başka işler için kullanılmış, hülâsa harab edilmişti. Ecdad yadigarı dini abide[l]er için tesis edilmiş vakıfların mukaddes emanetleri sui istimâl edilmiş, ona buna satılmış, Allah-evi binalar süflî işlere tahsis olunmuş, hattâ ve hattâ caz sesine ezan sedası karıştığı için sarhoşlar tarafından minarelerin bile bir gecede kökünden yıktırıldığı vaki olmuştu. Halbuki bir de şimdiki hale bakınız. Eski Camiler tamir, ve yurdun her yerinde binlerce yenisi inşa edilmektedir. Hatta vaktiyle sapıklar fıkrası [sic] ileri gelenlerinden birinin ‘Dünyada ilk defa olarak Mabetsiz bir şehir kurduk’ diye böbürlendiği Ankara’da bile yeni yeni camiler yapılmaktadır. Bu arada hükümet muazzam bir cami inşa ettirmek üzere bizzat teşebbüse geçmiştir. Bu durum da dinin bir zaferi değildir ne [sic] nedir? Eskiden, o karanlık devirde, Devlet Radyosunda, değil dinden bahsetmek, Allah kelimesini bile telâffuz etmek bir suçtu. Halbuki şimdi radyomuzda dinî musahabeler

atmosferi daha iyi anlamayı sağlayacak etütlerin başlıcalarına yer vermek isabetli olacaktır.⁵⁸ Bu konuda yazılan etütleri duruşlarına göre iki gruba ayırarak özetlemek mümkün olabilirdi.⁵⁹ Bununla birlikte literatür değerlendirmesinin geniş olarak ele alınması konu açısından faydalı olacağı için bu tercih edilecektir.

Erken Cumhuriyet Dönemi inkılaplarının ardından İslam'ın Türkiye'deki durumunun müspet ya da menfi ne yöne evrileceği üzerine çeşitli araştırmacılar 1920'lerden bu yana fikirler serdetmişlerse de⁶⁰ İslami canlanma bilhassa 1950'li yılların başlarında Türkologların dikkatini çekmiştir. O yıllarda bu olgudan ilk bahseden Gotthard Jäschke olmuştur. Jäschke'nin 1951 tarihli *Der Islam in der neuen Türkei* (Yeni Türkiye'de İslamlık) adlı eseri Türkçeye ilk defa 1972'de çevrilmiştir. Kitabının 1950'de yazılmış ön sözünde:

Atatürk'ün ölümünden sonra Avrupa ve Amerika gazetelerinin okuyucuları arasında, Türkiye'de bir dinsel uyanış haberleriyle karşılaşılır. Bunda gerçekten bir halk hareketi mi, yoksa İslamlığa yeniden daha fazla yetke kazandırmak isteyen belirli çevrelerin çabaları mı bahis konusudur ve bu dinsel istekler hangi yönde gelişmektedir? Ziya Gökalp'in, ya da Birinci Dünya Savaşı günlerindeki reformcuların düşüncelerinin etkisi sezilebilmekte midir? Hatta bir İslam "Milli mezhebi"nin başlangıçları mı görülmektedir?⁶¹

---

yapılmakta Kur'an-ı Kerim ve mevlûd'ler okunmaktadır. Dün ile bugün arasındaki fark istikbal için çok şeyler ümit etmemize imkân vermektedir. Bu bir zafer değil de nedir?" Bkz. "Türkiyede Din İlerliyor", *İslâm* 2, sayı 14 (1958): 33; Sabri Konur, "Yabancı Gözüyle: Türkiyede Dindarlığın İhyası", *İslâm* 3, sayı 31 (1960): 200.

⁵⁸ Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972); Bernard Lewis, "Islamic Revival in Turkey", *International Affairs* 28, sayı 1 (1952): 38-48, <https://doi.org/https://doi.org/10.2307/2604969>; Lewis V. Thomas, "Recent Developments in Turkish Islam", *Middle East Journal* 6, sayı 1 (1952): 22-40, <http://www.jstor.org/stable/4322354>; Howard A. Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey", *Middle East Journal* 8, sayı 3 (1954): 267-282, <http://www.jstor.org/stable/4322612>; Paul Stirling, "Religious Change in Republican Turkey", *Middle East Journal* 12, sayı 4 (1958): 395-408; Uriel Heyd, *Revival of Islam in Modern Turkey* (Jerusalem: The Magnes Press Hebrew University, 1968).

⁵⁹ Gotthard Jäschke, B. Lewis, Lewis V. Thomas, Howard A. Reed bir "İslami Canlanma" olduğu görüşünü savunmaktayken Paul Stirling "sürecin bir dini inkişaf değil olsa olsa devlet baskısının yumuşamasıyla birlikte dini cereyanların gün yüzüne çıkması şeklinde tanımlanabileceği" fikrindedir.

⁶⁰ Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, 107-109.

⁶¹ Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, 9.

ifadeleri yer almaktadır. Jäschke'nin, bu dinî uyanışın “gerçekten bir halk hareketi mi yoksa İslamlığa yeniden daha fazla yetke kazandırmak isteyen belirli çevrelerin çabaları mı” olduğu sorusunun cevabının araştırma konumuz olan süreli yayınlardan çıktığı fikrindeyim. Çünkü *Yeni Türkiye’de İslamlık* alandaki araştırmacıların ilk başvurdukları eser oluşuyla büyük önemi haiz olmakla birlikte konuyu yalnızca hukuki açıdan incelemektedir ve kaynakları arasında özellikle Türkiye Cumhuriyeti kanun, tüzük ve Bakanlar Kurulu kararları yer almaktadır. Yazar, bunların yanı sıra Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden söz ederken o alandaki kanunları da göz önünde bulundurmuştur. Yeni kanunları şeriat kanunları ile karşılaştırmakta ve dinin uygulanması hakkındaki sorulara resmî metinlere dayanarak cevap aramaktadır.⁶²

Jäschke'nin tartıştığı bir diğer konu devlet okullarında din öğretiminin yapılmadığı 1935-1948 arasındaki on dört yıl ve bunun sonuçlarıdır.⁶³ İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 5 Şubat 1937'de Halk Partisinin altı ilkesinin Anayasa'ya konulması vesilesiyle “dinin vicdanlarda ve mabetlerde kalması gerektiği” hakkındaki konuşması için yazarın yorumu şöyledir: “Böyle bir anlayışın bütün öteki dinlerden daha fazla bir toplum sorunu olan İslamlığa pek de uygun olmadığı gibi, layiklik prensibinin uygulamadaki etkisi, yeni din adamları kuşaklarının yetişme yolları kapandığı için, dinin yozlaşması tehlikesini doğurdu.”⁶⁴ 1949'da başlayan ilkökul dört ve beşinci sınıflardaki seçmeli din derslerine velilerin yüzde kaçının çocuğunu kaydettirdiğine bakıldığında geçmiş on dört yılın eksikliğini belirgin biçimde hissedildiği görülmektedir: İstanbul'daki halkın %93'ü, taşradakilerin ise %100'ü çocuklarını bu derslere kaydettirmişlerdir.⁶⁵ Kitabının sonuç kısmında ise Jäschke'nin bakış açısı daha net bir şekilde görülmektedir. Yazara göre “Atatürk'ün uygarlaştırıcı devrimlerinin temelini teşkil eden dünya ve hayat görüşü Türk halkının geniş kesimlerine yerleşmiş benzemektedir. Ama ‘en özdeki mahiyeti Tanrı’nın iradesinin ne olduğunu soruş ve

⁶² Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, 10.

⁶³ Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, 92.

⁶⁴ Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, 92.

⁶⁵ Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, 92.

kişisel hayatını bu iradenin emirlerine uydurmak olan' dine bunun hiçbir etkisi yoktur.”⁶⁶

Bernard Lewis ise 1952’de yayımlanan “Islamic Revival in Turkey” (Türkiye’de İslam’ın Yeniden İnkişafı) adlı makalesinde 1941 yılında Eşref Edib Fergan (1882-1971) tarafından yayımlanmaya başlayan *Türk- İslam Ansiklopedisi*’ni dinî inkişafın ilk belirtisi olarak nitelemektedir. Çünkü Eşref Edib ve arkadaşları, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmasına karar verilen *İslam Ansiklopedisi*’nin oryantalistlerin Leiden’de bastıkları *İslam Ansiklopedisi*’ne benzerliğini eleştirmekte ve ona alternatif kendi ansiklopedilerini yayımlamak gayesindeydiler. Alternatif *Türk-İslam Ansiklopedisi* ayrıca *Muhitülmaarif* adında bir ilave veriyor ve burada Bakanlık tarafından hazırlanan ansiklopedi ciltlerinin şiddetli eleştirileri yer alıyordu.⁶⁷

Lewis, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından çok partili hayata geçiş sürecini yaşayan Türkiye’de her türlü fikrin -görece- serbestçe ifade edilebildiği zamanlarda ilk tartışılan konulardan birinin din dersleri olduğunu belirtir. Basında ve ardından 24 Aralık 1946’da TBMM’de din derslerinin seçmeli mi zorunlu mu olacağı, Millî Eğitim Bakanlığına mı Diyanet İşleri Reisliğine mi bağlanacağı gibi konular tartışılmıştır. Ardından 1949 ve 50’lerdeki din dersleri hakkında atılan adımlardan, ezanın Arapça olarak da okunabileceğine izin verilmesinden bahseder. Lewis, ayrıca dinî kıyafet giymenin hâlâ yasak olduğundan ama sakal ve takkeli pek çok yaşlı insanın görüldüğünden söz eder. Osmanlı bakiyesi ulemanın seslerinin daha çok çıkmaya başladığını, siyasete atıldıklarını kaydeder. Camilere devamın arttığını, popüler dindarlık tarzı dinî risalelerin yanı sıra İslam tarihi, akaidi, tasavvufuna dair eserlerin ve meallerin çoğaldığını; basında hac ve diğer dinî konuların ele alındığını, tarikatların yeniden görünür olmaya başladığını dile getirir.⁶⁸

Lewis’in dönemin yaygınlaşan dergilerini üç kategoriye ayırdığı kısım konumuzla doğrudan ilgilidir. Kısmen ya da tamamen dinî içerikli yayınların ilk türü ona göre daha

⁶⁶ Jäschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, 111.

⁶⁷ Lewis, “Islamic Revival in Turkey”, 40.

⁶⁸ Lewis, “Islamic Revival in Turkey”, 42.

çok esnaf ve çiftçilere hitap eden, gerektiğinde sesli okunabilen, basit içeriğe sahip ve muhtemelen hitap ettiği kesimin zihin dünyasını yansıtan yayınlardır. İkinci grup yayın; dinî renk verilmiş “Boulevard Fascism” içeren, kaba bir dil kullanan dergilerdir ve bunun başat örneği de *Büyük Doğu* dergisidir. Üçüncü grup dergi ise belli bir oranda entelektüel aurası olan *Türk-İslam Ansiklopedisi* mecmuası, *Selâmet* ve *Sebilürreşad* tarzı yayınlardır.⁶⁹

Lewis makaleyi yazdığı dönemde İslam’ın bu inkişafının henüz nereye varacağına dair çıkarımlarda bulunmaz. İslami canlanmanın Türkiye’nin dış politika tercihlerini değiştirecek bir etki yaratmadığını belirtir. Bazı aşırı grupların varlığına karşın Türkiye’nin yönünün hâlâ Batı’ya dönük olduğunu, Orta Doğu ülkeleriyle bir iş birliğindense Avrupa’yı tercih eden adımlar attığını dile getirir.⁷⁰ Makalenin yayımlandığı 1952 yılında DP’nin iktidarda olduğu, bir yandan Arapça ezan yasağının kaldırılıp radyoda Kur’an-ı Kerim kıraati serbest bırakılırken diğer yandan “irtica”ya karşı Atatürk’ü Koruma Kanunu’nun çıkarılıp Türkiye’nin Atlantik Paktına üyeliğinin gerçekleştiği hatırlanmalıdır.

Lewis, dönemin pek çok seküler aydınının İslami canlanma olarak adlandırılabilir bir gelişmenin söz konusu olmadığı, sadece uzun yıllar sesleri çıkmamış bazı insanların artık seslerini duyurmaya başladıkları ve o nesil ölünce de bu hareketin sona ereceği iddiasından söz eder ve bu iddiaya katılmaz. M. Said Çekmegil (1921-2004), Sezai Karakoç (1933-2021) gibi bazı isimlerin o dönemin genç kuşağından olup da günümüze kadar getirdikleri İslami düşünceleri ve onlar gibi pek çok İslami hassasiyete sahip aydın ve kişiler hatırlanınca Lewis’in haklı olduğu görülür. İslam dininin Lewis’e göre Türkler arasında derin kökleri vardır. Bu; devletin resmî İslami açılım çabalarından da öteye giden, yeraltında kalmış tasavvufi yönelimlerin oldukça güçlü olduğuna da işaret eder.⁷¹ Elinizdeki çalışmanın üçüncü bölümü Lewis’in bu tezinde de haklı olduğunu göstermektedir. Çalışmanın bahsi geçen bölümü süreli yayınların maneviyatçı ve tasavvufi içeriğini net bir biçimde ortaya koymaktadır.

⁶⁹ Lewis, “Islamic Revival in Turkey”, 44.

⁷⁰ Lewis, “Islamic Revival in Turkey”, 45.

⁷¹ Lewis, “Islamic Revival in Turkey”, 47-48.

Lewis, ayrıca Türkiye’deki bazı kişilerin Batı ve Doğu’nun en iyi yönlerini alıp bir sentez yapılabileceği fikrinde olduklarını gözlemler. Lewis bu gözleme şerh düşer, çünkü ona göre tarihte medeniyetlerin buluşması genellikle en iyilerin seçilerek bir araya geldiği bir evlilik değildir. Bununla beraber modern düşünceyle uyumlu bir İslami inkişaf ona göre de mümkündür. Bu da Türklerin hem babalarının yolu olan özgürlük ve ilerleme hem de dedelerinin yolu olan Allah’a giden adımları izlemeleriyle mümkün olabilecektir.⁷²

Lewis V. Thomas’ın 1952’de yayımlanmış “Recent Developments in Turkish Islam” (Türk İslam’ında Son Gelişmeler) adlı makalesi, çok partili hayata geçişle birlikte Türkiye’de yaşanan demokrasi tecrübesini, kimilerinin Türkiye’de ciddi İslami bir reaksiyona sebep olduğu şeklinde yorumladıklarını belirtir. Bu gelişmeler Türk-Amerikan ilişkileri açısından da mühim olacağı için yazar konuya eğilmektedir.⁷³ Yazara göre “Cassandra”lar (kötü olayları önceden haber veren kimseler), Türkiye’deki bu İslami hareketliliğin İslam dünyasının pek çok kısmını kapsayan daha büyük ölçekli bir oluşumun parçası olduğu fikrindedirler ve bunun da en azından kısmen “komünist ajanlar” tarafından finanse edildiğini savunmaktadırlar.⁷⁴

Yazar ise onlara katılmaz ve daha gerçekçi bir yaklaşım sergiler. Türkiye’de dine bakışın kişiden kişiye değiştiğini, azınlık bir grubun inançsız olduğunu, diğer bir azınlık grubun geleneksel üst sınıf Osmanlı pratiklerine dönme arzusunda olduğunu ve çoğunluğun ise bu iki tutumu da benimsemeyen genç üst sınıf kişilerden oluştuğunu ifade etmektedir.⁷⁵ Ülkenin bugün ya da yakında geniş ölçekli bir dinî reaksiyon yaşayacağı iddiasına katılmaz. Çiftçiler bile teknoloji, seyahat gibi modern zamanların getirdiği koşullarla iç içedir ve ona göre bunların etkisi yadsınmamalıdır.⁷⁶ İstisnai bir örnek olarak Ticanilerden ve hukukçu liderleri Kemal Pilavoğlu’ndan söz eder ama

⁷² Lewis, “Islamic Revival in Turkey”, 48.

⁷³ Lewis, “Recent Developments in Turkish Islam”, 25.

⁷⁴ Lewis, “Recent Developments in Turkish Islam”, 25.

⁷⁵ Lewis, “Recent Developments in Turkish Islam”, 34-35.

⁷⁶ Lewis, “Recent Developments in Turkish Islam”, 32-33.

bunların Türkiye Cumhuriyeti için bir tehdit oluşturacağına ihtimal vermez. Bu reaktif grupları küçük ve zayıf olarak tanımlar. Toplumun dinî ritüellerde Arapçaya dönme arzusunu ise bir Arap sevgisi olarak değil, Türk-Müslüman kültürünün bir parçası olarak yorumlar.⁷⁷ Yazar makalesini “son dinî gelişmelerin Türk toplumunun geleceği ve Türk-Amerikan ilişkileri açısından iyiye işaret ettiği”⁷⁸ ifadesiyle bitirir.

B. Lewis ve Lewis V. Thomas’ın etütlerinden sonra Howard A. Reed’in 1954’teki “Revival of Islam in Secular Turkey” (Laik Türkiye’de İslam’ın Yeniden İnkişafı) adlı makalesi yayımlandı. Reed; Türkiye’de dinî işlerin sorumluluğunun, bir tek grubun kontrolü tamamen ele geçirmesini engelleyebilmek amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Millî Eğitim Bakanlığı arasında dağıtıldığını ifade eder. Bu sorumluluk dağılımının, politik açıdan etkili odakları kontrol etmek için tasarlandığını ancak Tek Parti Dönemi’ndeki aşırı laik uygulamaların Türkler arasında sadece bu sıralar[da] tecrübe edilen (50’ler kastediliyor.) dinî duygu ve ilginin artışına yol açtığını ifade eder. Ona göre insanlar bir dönem (Metnin içeriğinden Tek Parti Dönemi olduğu anlaşılıyor.) yaşadıkları duygusal, zihinsel ve ruhsal boşlukları doldurmaya çalışmaktadırlar.⁷⁹

Reed, 1950’ler Türkiye’inde İslami canlanmadan emin olmakla beraber bunun aşırı uçlara gitmeyeceğinden, tutucu ve gerici İslam’ın (Ticaniler gibi aşırı hareket eden bazı grupları kastediyor.) Türk politikasında yönlendirici bir etkiye sahip olmayacağından toplumu gözlemleyen bir araştırmacı olarak neredeyse emindir. Dahası İslami kodların yeniden harekete geçmesinin, uzun vadede daha yetkin bir demokrasi ve laikleştirilmiş Türk Müslümanları arasında daha derin bir manevi gelişim oluşturacağı fikrindedir.⁸⁰ Reed, buna benzer yollarla İslam’ın sahip olduğu büyük miras ve dünya kültürüne yapmış olduğu katkıların artabileceği, yeni ve yaşayan bir İslam oluşturulacağı görüşündedir.⁸¹ Makalede belirtildiği gibi daha sonra Ticaniler hakkında pek bir şey

⁷⁷ Lewis, “Recent Developments in Turkish Islam”, 39.

⁷⁸ Lewis, “Recent Developments in Turkish Islam”, 39-40.

⁷⁹ Reed, “Revival of Islam in Secular Turkey”, 269-270.

⁸⁰ Reed, “Revival of Islam in Secular Turkey”, 282.

⁸¹ Reed, “Revival of Islam in Secular Turkey”, 282.

gündeme gelmemiştir ve bu da yazarın bu tür oluşumların Türkiye topraklarında yeşeremeyeceğine dair gözlemini doğrulamaktadır.

Reed, birincil kaynaklara referans vermiş olmasa da özel din eğitiminin desteklenmesi, halkın namaz ve oruca devam etmesi, dinî içerikli yayınların bolluğu, gazetelerde diğer İslam ülkelerindeki olaylarla ilgili haberlerin artışı, devlet himayesindeki okullara halk tarafından yapılan önemli yardımlar, bu kurumlara ve Ankara'daki İlâhiyat Fakültesine kaydolun büyük öğrenci kitlesi, doğum, nikâh ve ölüm gibi nedenlerle Süleyman Çelebi'nin *Mevlid-i Şerif*'inin okutulacağına dair günlük gazete ilanları gibi özel alana giren pek çok gözlem paylaşır. Bu tezin incelediği dergilerin içeriğinde Reed'in tespitlerini doğrulayan örnekler yer almaktadır.

Reed, dinî içerikli yayınlar yapmaya çalışan kişileri samimi olanlar ve toplumda İslam hakkında var olan cehaleti kendi çıkarları için kullanmaya çalışanlar olarak ayırmıştır. Yetenekli bir şair ve aşırı tutucu bir gazete editörü olarak tanımladığı Necip Fazıl Kısakürek'i olumsuz olarak nitelediği gruba dâhil eder.⁸² Reed, *Büyük Doğu* ve Necip Fazıl'ı kırsal İslam-şehir İslamı gibi bir kategori içinde tartışır. Reed'e göre *Büyük Doğu*'nun tirajı kırsal kesimlerde çok yüksektir ama buna dair istatistiksel bir bilgi vermemiştir. Sahip olduğu edebî dil ve moda gibi bölümleriyle aslında *Büyük Doğu*'nun kırsaldan ziyade şehirli okurlara hitap ettiği söylenebilir. Dergide yer alan görgü kuralları, giyim tarzı gibi bölümlerle henüz yeni yeni şehirli olmaya başlamış kişilere de bazı konuları öğretme gayesi olduğu düşünülebilir. Ancak kırsalda çok okunduğuna dair elimizde şu an bir veri bulunmamaktadır. Bu tür kırsal-şehir ayrımına aşırı odaklanan yorumlar, Batılı yazarların pek çok isabetli gözlemleriyle birlikte yine de dışarıdan bir gözlemci olarak *Büyük Doğu* gibi çoğu zaman vulgar ifadelerle de yer vermekten kaçınmayan bir dergiyi kırsala yakıştırmalarından kaynaklı görünmektedir.

Reed yazısında -kendi ifadesiyle- samimi niyetle ferdî veya toplu olarak ruh terbiyesi amacıyla olup sade bir hayat yaşayan kişilerden Ömer Fevzi Mardin ve müritlerini

---

⁸² Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey", 275.

örnek gösterir. Bu tespitinde yazarın ifade ettiği Mardin'in "tüm tek tanrılı dinleri yeniden canlandırmaya dair içten niyeti" rol almış görünmektedir.⁸³

Yukarıda yer verilen dinî inkişaf görüşlerinden farklı bir iddia Paul Stirling'in makalesinde göze çarpmaktadır. Bu yazı bir antropolog olarak 1949-1952 arasında Kayseri'ye yakın bir köyde yazarın yaptığı gözlemlere dayanmaktadır. Stirling, 1938'den sonra dinî yayınlarda, camilerde namazlara katılımda ve dinî okullara kayıtlarda artış olduğunu belirtmekle beraber⁸⁴ sürecin bir dinî inkişaf değil olsa olsa devlet baskısının yumuşamasıyla birlikte dinî cereyanların gün yüzüne çıkması şeklinde tanımlanabileceği fikrindedir. Çünkü ona göre gerçekleşen sadece vatandaşlarda zaten mevcut fakat resmi baskılar nedeniyle görünür olmayan bir durumun, bu resmî baskı gevşeyince "bir canlanma gibi görünmesi"dir.⁸⁵

Yazar, öte yandan köylerde bile Allah inanışına daha az yer veren bir dünya görüşüne doğru eğilim gördüğünü de belirtmektedir.⁸⁶ Sekülerleşmenin şehirlerde somut, köylerdeyse o kadar belirgin olmasa da güçlü bir şekilde devam eden bir süreç olduğu⁸⁷ fikrindedir. Sekülerleşmenin farkında olarak ya da olmayarak yaşanan kaçınılmaz bir süreç olduğu söylenilebilir. Her dönemde araştırmacının nereden baktığıyla ilintili olarak daha seküler ya da dinî hassasiyetleri ağır basan iki türlü insana da örnekler bulunabilir.

Yayın tarihi itibarıyla ele aldığımız döneme yakın fakat o dönemin dışında kalan bir çalışma da Uriel Heyd'e aittir. Heyd'in 1968'de yayımlanan çalışması Reed ve B. Lewis'in makaleleri ile neredeyse aynı başlığı taşır: "Revival of Islam in Modern Turkey" (Modern Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı). Heyd, son yirmi yıl içerisinde

⁸³ Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey", 276.

⁸⁴ Stirling, "Religious Change in Republican Turkey", 405.

⁸⁵ Stirling, "Religious Change in Republican Turkey". Stirling, eğitilmiş kesimde ise bir miktar "dini canlanma" olduğundan söz eder, fakat bunu da politikacıların oylara olan ihtiyacına ve şehrin köylerden gelecek iş gücüne olan artan gereksinimine bağlamaktadır. Bkz. Stirling, "Religious Change in Republican Turkey", 408.

⁸⁶ Stirling, "Religious Change in Republican Turkey", 408.

⁸⁷ Stirling, "Religious Change in Republican Turkey", 408.

Türk toplumunda dikkat çeken bir dinî ilginin ortaya çıktığını ifade eder.⁸⁸ Demokrat Parti Dönemi'ndeki dinî açılımları ele alırken Menderes'in "millele mal olmuş inkılâpları" korumanın temel politikaları olduğu, bununla birlikte "hiçbir şartta ne dindarın dindar olmayana ne de dindar olmayanın dindar olana baskı kurmasına izin verilmeyeceğine" dair beyanını aktarır. Ardından da çalışmasının tarihinin geç bir tarih olmasının etkisiyle darbeye giden sürece yer verir.⁸⁹ Askerî cuntayı laik çevrelerin desteklediğini ifade eder.

Uriel Heyd'in Howard Reed ile muvafık olduğu konu; bazı aşırı dinî hareketlerin eğitilmiş olmayan bir kesim arasında bir dereceye kadar destek bulmasına karşın, Türk siyasi ve kültürel elitlerinin -siyasî eğilimleri ne olursa olsun- büyük oranda geriye dönüşe ve Kemalist Devrim'in büyük başarılarının ilgasına karşı olduğudur. Reed'in Ticani tarikatının seslerinin daha sonra çıkmadığını dile getirdiğine benzer şekilde Heyd de Said Nursi'nin 1960'ta ölümünden sonra bu hareketin hızının kesildiğini ifade eder.

Heyd'in değindiği bir husus konumuzla yakından ilgilidir. Çalışmada Türkiye'de İslam'ın modern zamanlarda Batı uygarlığının etkisine farklı şekillerde tepki gösterdiğini ifade eder. Bu tepki Heyd'e göre İslam'ın kimi zaman Batı Hristiyanlığına benzer şekilde liberal bir din olmak maksadıyla kendini ıslah etmesi kimi zaman da seküler milliyetçilikle bir tür ittifak kurması şeklinde tezahür etmektedir.⁹⁰ Ele aldığımız dönem İslami neşriyatında da din ve milliyetçiliğin çoğu zaman beraber yürüdüğü görülmektedir. Ayrıca Heyd, laik reformların şehirde ve kırsalda yaşayan dindar kitlelere yeterince nüfuz etmediği görüşündedir. Bunda toplumun içsel dinamiklerinin yanı sıra savaş sonrası Avrupa ve Amerika'sında meydana gelen bazı gelişmelerin de rolü olduğu fikrindedir. Seküler pozitivistimin gerileyişi ve komünizmin yayılışı gibi etkenler Batı ve Sovyet blokları arasındaki sınırda yer alan Türkiye'de yankı bulmuştur.⁹¹

---

⁸⁸ Heyd, *Revival of Islam*, 23.

⁸⁹ Heyd, *Revival of Islam*, 13-14.

⁹⁰ Heyd, *Revival of Islam*, 18.

⁹¹ Heyd, *Revival of Islam*, 24.

Heyd, birkaç yıl öncesine kadar pek çok yabancı gözlemcinin, bu durumun dinî bir inkişaftan ziyade uzun süre baskı altında tutulmuş bir duygunun ifadesinden başka bir şey olmadığını düşündüğünü belirtir. Bahsettiği gözlemciler, sekülerleşmenin yavaş fakat karşı konulamaz bir şekilde yürüdüğü fikrindedirler. Fakat Heyd, artık bu görüşte değildir ve ona göre Türk toplumunun modernleşmesinin devam ettiği ve sol eğilimlerin kabul gördüğü ne kadar gerçekse İslam'ın yeniden dirilişi de o kadar gerçektir ve Heyd bunu İslam'ın modern dünyadaki geleceği açısından son derece önemli görmektedir.⁹²

Heyd'in vurgusu pek çok tahsilli Türk'ün bir çeşit “liberal, modern ve çağa uygun” bir İslam gayesinde oldukları üzerinedir. Bu, İslam'ın ahlaki değerlerinin merkezde olduğu bir görüştür ve müntesipleri İslam'ın, Türk mirasının hem tarihsel hem de kültürel olarak değerli bir parçası olduğu fikrindedirler.⁹³ Bununla birlikte eser esasen Türkiye örneğini inceleyerek, Türkiye gibi Hristiyan olmayan bir ülkenin (İsrail'in) kendi kimliğini kaybetmeden Batı medeniyetine katılma olasılığını sorgulamaktadır.⁹⁴

1960'lardan sonra yazılmakla beraber çok partili hayat sürecinde Türkiye'de İslami canlanma ya da Türk-İslam düşüncesini ele alacak araştırmacıların başvurduğu başka önemli kaynaklar da vardır.⁹⁵ Şaban Sitembölükbaşı'nın 1995 tarihli *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)* adlı kitabı bunların başında gelmektedir. Yazar “... dini inkişafın, siyasi değişikliklere, özellikle de 1945'ten sonra çok partili sisteme geçiş ve muhalefetteki DP'nin 1950'de iktidara gelmesine bağlı olarak geliştiği” görüşündedir.⁹⁶ Kendisinin “dinî inkişaf” tabirini tercih sebebi de 1950'lerde konu hakkındaki Türkçe literatürde bu ibarenin sıkça kullanılmış olmasıdır.

Sitembölükbaşı “dinî inkişaf” tabiri için birbirinden biraz farklı ama iç içe geçmiş üç tanım vermektedir:

⁹² Heyd, *Revival of Islam*, 24.

⁹³ Heyd, *Revival of Islam*, 21.

⁹⁴ Heyd, *Revival of Islam*, 27.

⁹⁵ Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*; Elisabeth Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, çev. Gamze Türkoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013); Gavin D. Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity* (University of Texas Press, 2011).

⁹⁶ Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, 187.

Birinci tanım, halk arasında dine gösterilen ilginin artışı: O ana kadar dine kayıtsız, gevşek hatta aleyhtar olan halk veya en azından toplumdaki belli gruplar arasında dini inanç ve uygulamaların yeniden artması. İkinci tanım dinin yeniden söz sahibi olması manasındadır. Sayıca bir artış zaruri olmaksızın, toplumdaki dini gruplar daha önceden tecrit edildikleri eğitim, hukuk, ekonomi ve siyaset gibi hayatın çeşitli alanlarında daha çok etkinlik ve nüfuz kazanmaya başlarlar. Üçüncü tanım “yeniden doğuş”dur: Dini hayat, kendi içinden tekrar kendini yenileme sürecine girer ve dine olan yüksek bağlılık ve tutku muhtemelen yeni ifade ve teşkilatlanma şekilleri bulur ya da en azından eski düzeni yeniden canlandırır. Bu süreç İslami geleneğe yabancı değildir ve teknik ifadesiyle “tecdid” kavramıyla bilinir.⁹⁷

Yazar, dinî bir inkişafın gerçekliğini ortaya koymanın ancak bu üç tanımın unsurlarını içermesiyle mümkün olacağı fikrindedir. Çalışmanın kaynakları arasında bazı günlük gazete ve dergiler yer almaktadır. Yazara göre süreli yayınlar bilgi verici olmalarının yanı sıra değişik fikirlere yer vermeleri bakımından çok faydalı olmuşlardır. Sitembölükbaşı'nın önerisi “özellikle aktif bir İslami basın ortaya çıkması, İslami inkişafın önemli bir yönünü oluşturduğu ve daha detaylı bir araştırmayı gerektirdiği”dir.⁹⁸ Eserinin birincil kaynakları gazete ve dergiler olmasına rağmen kendisi eserinin sonunda 1950'lerin İslami basını hakkında yalnızca genel bilgiler vermiş ve bazılarının genel muhteva ve özelliklerine değinmiştir. Fakat basın tarihi kitaplarının pek çoğunda İslami içerikli yayınlara yer verilmediği ya da oldukça sınırlı şekilde yer verildiği göz önünde bulundurulursa Sitembölükbaşı'nın alana katkısı oldukça önemlidir.

Yazar, 1950'lerdeki dinî hareketlerin büyüklüğü konusunda kesin bir bilgi verilemeyeceğini ifade eder. Ayrıca “bu hareketlerin halkla mı yoksa ulema ile mi ilgili bir dindarlığı temsil ettikleri, şehirlerde mi yoksa kırsal kesimlerde mi daha fazla yoğunlaştıkları, doğuşları ve gelişmelerinin herhangi bir sosyal değişme fonksiyonu olarak izah edilip edilemeyeceği”ni sorgulamaktadır. Ama bu hareketlerin halkın, devlet tarafından denetlenmeyen ve düzenlenmeyen bağımsız bir İslam'a olan ilgisini açıkça ortaya koyduğu görüşündedir.⁹⁹ Onun gözlemini teyit eder şekilde seçkin gruba dâhil olmasına rağmen büyük oranda halk için yazan Necip Fazıl'ın *Büyük Doğu*'su ve *Sebilürreşad*, *Hilâl*, *İslâm* gibi daha entelektüel içerikli yayınlar da dâhil dönemin

⁹⁷ Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, 5.

⁹⁸ Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, 5-6.

⁹⁹ Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, 132-133.

bağımsız kişileri (memur olmayan)¹⁰⁰ tarafından çıkarılmış, incelememize konu olan dergilerin hepsinde halk dindarlığına yer verildiği görülmektedir. Bu dergilerde halkın anlayacağı menkıbelere, ders verici özlü sözlere ve tasavvufun basit versiyonuna da yer verilmekte; bununla birlikte “çaput bağlamak” gibi hurafelere karşı çıkılmaktadır. Bu anlamda hem ulema hem de halk dindarlığı arasında bir uzlaşmaya gidildiği söylenebilir.

Sitembölükbaşı'nın eserinde 1945'ten sonra hem iktidardaki CHP hem de yeni kurulmakta olan partilerin, 1924'ten beri ülkede takip edilen laiklik politikalarından kısmen ayrılmak ihtiyacını kabul ettikleri belirtilmektedir. Bu, CHP ve DP'nin her ikisinin de “İslam'ın Türk toplumunda meşru bir yeri olduğunu ve dini hayatında halka yardım etmenin hükûmetin bir görevi olduğunu” kabul ettiği anlamına gelmektedir.¹⁰¹ Bununla beraber her iki parti de dinin siyasette hiçbir yeri olmaması gerektiği ve onun meşru alanının ibadet ve kültürel hayatla sınırlı olduğu hususunda hemfikirdiler. Aralarındaki önemli fark DP'nin kültür ve eğitim konularında dine CHP'den daha çok alan açabilmiş olmasıdır. Göz ardı edilmemesi gereken nokta ise DP'nin de “dinin siyasi otoritede söz sahibi olmaya yönelik bütün iddiaları”nı reddetme açısından laiklikten taviz vermediğidir.¹⁰² Öyle ki DP bu prensibini, rakibi Millet Partisi de dâhil olmak üzere laikliğe aykırı hareket eden tüm çevrelere karşı korumuştur. Ayrıca DP'nin laiklik prensibinden taviz vermediği, Atatürk'ü Koruma Kanunu gibi uygulamalarında açıkça görülmektedir. Şu ana kadar ele aldığımız “İslami canlanma” literatürü ve Sitembölükbaşı'nın bu ifadelerinden yola çıkarak -Türkiye'de nasıl bir İslam düşüncesi olacağı tartışması ekseninde düşünülecek olursa- rejim aleyhtarlığını içeren bir İslam düşüncesinin Türkiye coğrafyasında zaman zaman kısıtlı çevrelerce savunulmuş olsa da toplumun büyük kısmı tarafından buna izin verilmediği belirtilebilir.

Sitembölükbaşı İslami basının tirajı hakkında bir yorum yapmanın güç olduğunu belirtir. Fakat dönemin İslami üslubu, “Meşrutiyet döneminin İslamcı basınının küçük bir

¹⁰⁰ 1945-1960 dönemi İslamcılarının önceki kuşaktan en temel farkı devlet memuru olmamalarıdır. Bkz. Lütfi Sunar, *İslamcılığı Konumlandırmak: Genel bir Giriş Tahayyülü*; Lütfi Sunar, ed., *“Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler* (Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1), 9.

¹⁰¹ Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, 187.

¹⁰² Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, 187.

aydın kesimine hitap eden ağır tonuna nispetle daha çok halka dönük ve mücadeleci bir tarzda”dır.¹⁰³ Bu basın artık yalnızca aydınlar arasından değil, hemen hemen her okuryazar kesimden geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmaya çalışmaktadır. Yazara göre bu konudaki kısmi başarısı, “İslamcı düşüncenin kendisini modern propaganda tekniklerine uyarlama kabiliyetini gösterdiği” şeklinde anlaşılabilir.¹⁰⁴

Elisabeth Özdalga’nın ilk basımı 2006’da yapılan *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif* isimli eseri de İslami canlanma veya İslam düşüncesini ele alacak araştırmalara sosyolojik ve serinkanlı bir yaklaşım sunması açısından önemli bir derlemedir. Yazar, makalelerinde İslâmî hareketleri demokrasi ve sivil toplum kavramları ekseninde analiz etmektedir. Yazıların ana inceleme nesnesi 1970-1980 sonrası siyasi oluşumlar ve başörtülü öğrenciler olmakla birlikte yazar, Tek Parti Dönemi’nden çok partili hayata geçişte yaşanan değişimlere de değinerek tarihsel olarak bütünlüklü bir anlatım sunmaktadır.

Özdalga, Türkiye’nin “hiçbir zaman anmaya degecek bir liberal siyasi hayata sahip olmadığı, fakat sosyal reform ve siyasi karar alma meselelerinde rasyonel bir yaklaşımı temsil eden gruplara sahip” olduğunu dile getirmektedir.¹⁰⁵ Mustafa Kemal Atatürk’ün liderliğindeki Kemalist hareketin, Fransız Devrimi’nin eşitlik, laiklik, ilerleme gibi ideallerini elitist bir tarzda teşvik ettiğini ve Türk modernleşmecilerinin bu idealleri doğal bir şeymiş gibi kabul ettiklerini belirtir. Yönetimin Kemalist seçkinlerin elinde olduğu Tek Parti Dönemi müddetince savunulan bu değerlerin içeriği konusunda hemen hemen hiçbir ciddi tartışma görülmemiştir. Verilen bu ideolojik referans çerçevesinde kimse “neyin ilerici olarak kabul edilmesi ve neyin gerici olarak reddedilmesi gerektiğini”¹⁰⁶ sorgulayacak değildir. Buna karşın 1946’da çok partili hayata geçişle başlayan ve özellikle 1950’de iktidarın el değiştirmesiyle devam eden süreçte kamusal tartışma alanı açılmış ve ideolojik değerler sorgulanmaya başlanmıştır. 1946 öncesinde

¹⁰³ Sitembölükbaşı, *Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, 189-190.

¹⁰⁴ Sitembölükbaşı, *Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, 190.

¹⁰⁵ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 154-155.

¹⁰⁶ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 154-155.

siyasi iktidar görece homojen seçkinlerin elindeyken 1950'den sonra kitlelerin siyasete girmesi mümkün hâle gelmiş ve önceki dönemin ideolojik kavramları parçalanmıştır.¹⁰⁷

Yazar, resmî Kemalist milliyetçi ideolojinin de toplumun büyük bir kesimi tarafından içselleştirilemediği fikrindedir. Bunun yansımaları çok partili hayata geçiş süreçlerinde rahatlıkla görülür. Kemalist elitlerin söylemlerinin tersine, Necip Fazıl Kısakürek gibi İslami kimliği ağır basan aydınların söylemleri dinî ve milliyetçi içerikli olduğu için bu söylemin kitlelerin millî kimliği benimsemesinde çok daha etkili olduğu görüşündedir. Aslında Özdalga'ya göre her iki millî kimlik de bir çeşit kurgulanmışlık barındırır fakat Kemalizmdeki muhteva halkın içselleştirdikleri değerlere çok uzak olması yönüyle daha az sahicidir.¹⁰⁸ Özdalga'nın da değindiği İslami tandanslı yayınlardaki bu milliyetçilik, tezin ikinci bölümünde ele alınmaktadır. İslami kimliği ağır basan aydınların milliyetçilikle el ele vermelerinin arkasında ne gibi etkenler vardır ya da bu aydınları milliyetçiliği gerçekten samimiyetle kimliklerinin önemli bir parçası olarak görenler veya devletle iş birliği yapmak için onu pragmatik bir şekilde kullananlar şeklinde ayırmak mümkün müdür? Tezin ikinci bölümü bu sorularla da ilgilenmektedir.

Özdalga, milliyetçilik hakkındaki düşüncelerini Ernest Gellner'in milliyetçilik teorisine dayandırmaktadır. Gellner'e göre "Kültürel unsurlara (değerlere) dayanan bir kimliği tanımlamak; kalıcı aile ve akrabalık ilişkileri açısından ifade edilen bir kimliği tanımlamaktan daha zor ve karmaşıktır. Bu sürecin sonucu, modern toplumda, belirsizlik, boşluk, köksüzlük ve gerçek dışılık hislerine doğru bir eğilimin varlığıdır." Diğer bir ifadeyle "Milliyetçilik, çağdaş toplumun, su yüzüne çıkan istikrarsız duruma verdiği 'cevap'tır." Aile ve yerel topluluk bağlarının görece zayıfladığı toplumlarda milliyetçilik, bir kimlik meydana getirir. Çünkü milliyetçilik "aynı kültürel özellikleri paylaşan insanların, aynı zamanda aynı siyasi otorite (devlet) altında birleşmesi gerektiği" ilkesine dayanmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 155.

¹⁰⁸ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 98.

¹⁰⁹ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 60.

Özdalga, Gellner'in milliyetçilik teorisini mevcut İslami uyanış konusuna uyarlamakta ve modernleşme ile birlikte milliyetçilik ve milliyetçi duyguların baş göstermesine benzer nedenle dinî duyguların da yükselişe geçeceği sonucuna varmaktadır. Çünkü din de kültürün önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Özdalga'ya göre "aile ve akrabalık ilişkilerinin değer kaybettiği ve insanların sosyal kimliklerini kültürel terimler içinde telaffuz etmeye başladığı bir dönemde" -ki yazar burada özellikle tarımda makineleşme ve kentleşme sürecinin görüldüğü 1950 sonrası kastetmektedir- dinin artan/yenilenen bir önem kazanması anlaşılmalıdır. Yazar, Türkiye gibi bir ülkedeki dinî uyanışın, gerici güçlerin filizlenme belirtisi olarak değil, modernleşme sürecinin neden olduğu varoluş sorunlarıyla baş edebilme girişimi olarak değerlendirilmesi gerektiği fikrindedir. Tüm bu nedenlerle modernleşme ilerledikçe dinin gerileyeceği görüşünde olan tezlerin bütünüyle yanlış olmasa bile ciddi biçimde tartışılması gerektiğini ifade eder.¹¹⁰ Yazarın eserinde İslami canlanma temasıyla doğrudan ilişkili kısım budur.

Yazarın İslam coğrafyasında modernleşmeye verilen yanıtları tek tipleştirmemesi, İslam'ın kendi içerisindeki çeşitliliği gözlemleyebilmiş olması konumuz açısından da oldukça önemlidir. "Köktenci, reformcu, modernist ya da gelenekçi olarak ilahiyatçılar ve aydınlar kadar, tüm İslam dünyasında sıradan inananların da"¹¹¹ sanayi toplumunun getirdiği sorunlara yanıt üretmeye çalıştığını belirtir.

Özdalga'nın eserinde eleştiriye açık bir husus, onun İslam'ın ortodoksi ve heterodoksi yorumları arasında keskin olduğu kadar belirsiz çizgiler çizmiş olmasıdır. Bizzat kendisi de bunun fazlasıyla sosyolojik bir genelleme olduğunu belirtir ama analizini bu dikotomiye göre yapmaktan kendini alıkoyamaz. Bu görüşe göre ortodoksi, "çoğunlukla kentsel alanlarda yerleşik, eğitilmiş sınıftır" dinî yorumu iken heterodoksi, "kırsal bölgelerde yaşayan sıradan insanların uygulaması"dır.¹¹² Yazar, Gellner'i de İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini kullanarak benzer bir sosyolojik genelleme yaptığını ifade ederek eleştirir. Bu anlayışa göre ulema ve eğitilmiş sınıfın oturduğu kentlerde "eşitlik ve evrensellik ilkelerinin egemen olduğu ve tek tanrıcılık ilkesinin tam anlamıyla izlendiği

¹¹⁰ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 61.

¹¹¹ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 61.

¹¹² Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 63.

daha dogmatik, daha tutarlı, daha katı bir inanç sistemi” gözlemlenirken kırsalda, bilhassa kabile kültürünün ağır bastığı yerlerde “mistisizm ve çileciliğe daha fazla eğilim, aynı zamanda kabile liderleri ve şeyhlere büyük saygı ve hürmet gösteren ve tek tanrıcılık ilkesinin ortodokside olduğu kadar sıkı biçimde muhafaza edilmediği daha duygusal bir dinî ifade biçimi” dikkat çeker.¹¹³ Bu yorumda sorunlu bir yön; mistik kategoride olan Nakşibendilik ve Bektaşılık gibi farklı tasavvufi ekollerin ikisinin birden heterodoksi içine alınamayacağıdır. Yoksa şehirleşmenin sosyolojik bir gerçeklik olarak bireyselleşmeyi daha çok getirdiği ve şehirlerde bu tür grup bağlarında kişilerin kendi hayatlarına dair kararları bir ruhani lidere danışmadan aldıkları daha çok vakidir. Bununla birlikte buradan şehirlerde mistisizm ve çileciliğe pek eğilim olmadığı sonucunu çıkarmamak gerekir. Bir de yazarın İslam’ın heterodoks yorumuna atfettiği “tek tanrıcılık ilkesinin tam anlamıyla izlenmeme” bahsi, örneğin güçlü bir ehl-i sünnet geleneğine sahip Mevlevi, Bayrami ve Nakşibendilik için doğru bir tespit olmayacaktır.¹¹⁴ Belli ki yazarlar burada literatürde bir kısım yazarların panteizmle aynıymış gibi aldıkları vahdet-i vücuda gönderme yapmaktadır. Oysa literatürde vahdet-i vücudun panteizm olmadığını açıklıkla ifade eden yazarlar vardır. Bunun yanı sıra örneğin Nakşibendi geleneğinde vahdet-i vücud görüşü zaten yoktur. Özdalga’nın Gellner’den aktardığı bu görüş de mistisizmin, çağdaş yaşam koşulları ve şehirlerde hâlâ varlıklarını sürdürdükleri görüldüğüne göre geçersiz kalmış bir görüştür: “Ortodoks İslam, çağdaş yaşamın koşullarına en rahat uyarlanabilecek yorumdur da. Bu nedenle, ortodoks uygulamalar güncelleştirilirken, aynı şey heterodoks İslam (sufizm, şeyhlik ve benzeri) ile ilgili olarak kolay kolay ileri sürülemez.”¹¹⁵

Yazar genel olarak modernleşme dönemlerinde artan dindarlığı, geri kalmışlığın dışı vurumu olmaktan ziyade yenilenme ve ilerlemenin ifadesi olarak görmektedir.¹¹⁶ Türkiye’de yaşanan deneyimlerin kör fanatikliğe mi yoksa açık fikirliliğe mi varacağıın ise önemli bir konu olduğu fakat bunun İslami inanç sisteminin mantığını

¹¹³ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 64.

¹¹⁴ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1993), 156.

¹¹⁵ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 65.

¹¹⁶ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 60-62.

aştığı; ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel daha geniş etkenlerin de göz önüne alınarak incelenmesi gerektiği fikrindedir.¹¹⁷

Dinî içerikli basının, özellikle taşradakilerin, artışı konusunda son dönemlerde yapılmış en nitelikli çalışmalardan biri de Gavin D. Brockett'ın 1945-1954 arasını incelediği *How Happy to Call Oneself a Turk* (Ne Mutlu Türküm Diyene) isimli eseridir. Eser, yukarıdaki savlardan bir kısmında geçen din-milliyetçilik beraberliğini bizzat taşradaki basını incelemeye alarak örneklerle ortaya koymaktadır. Özdalga'nın eserinden de yararlanmış görünen yazar, araştırmacının bu fikrinden etkilenmiş görünmektedir: Resmî Kemalist-milliyetçi söylem, seküler-elit kesim dışında kalan gerek muhalif elit gerekse de halk tarafından içselleştirilememiştir. Fakat özellikle 1945 sonrası baş gösteren demokratikleşme eğilimleri sonucunda yayınlarda, kendi kimliklerinde merkezî bir yer tutan din bahsi milliyetçilik ile beraber yer alınca, mezkûr kişiler artık giderek artan bir biçimde milliyetçiliği de kimliklerinin bir parçası olarak görmeye başlamışlardır.¹¹⁸

Brockett, Türkiye'de dinî içerikli yayınlardaki artışın, Türk yaşam ve kültüründeki derin İslami köklerin hayatiyetini gösterdiğini ifade eder. Kendisi ele aldığı İslami içerikli yayınların, İslamcı bir gündem oluşturmadıkları ama dinin gündelik hayattaki önemini dile getirmeye devam ettikleri görüşündedir. Artık millet ve din iç içe geçmiştir, ilki basitçe diğerrinin yerini alamamıştır.¹¹⁹

Yazar, dinî içerikli yayınlarda yazan yazarların güçlü karakterli ve birbirlerinden oldukça farklı tahsil ve çevrelere sahip kişiler olduğunu belirtir. Yapıcı bir şekilde birlikte çalışmak isteseler dahi birbirlerinden farklılıkları, üstesinden gelemeyecekleri kadar fazladır. Bu kişilerin paylaştıkları daha ziyade laikliğin sebep olduğu eşitsizlikleri çözmek ve İslam'ın insanlar için önemli olduğunu kabullendirme meselesidir.¹²⁰

¹¹⁷ Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 66.

¹¹⁸ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 1-2.

¹¹⁹ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 10, 24, 115, 143 vd.

¹²⁰ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 143.

Elinizdeki araştırma açısından özellikle önemli olan, yazarın İslami camia arasında gözlemediği bu çeşitliliğidir.

Brockett 1945-1954 arası taşra basınını incelemekle beraber nadiren de olsa gerekli gördüğü yerde metropollerdeki dinî içerikli yayınlara da temas etmiştir. Bununla birlikte bunu sadece birkaç yerde bu yayınların isimlerini zikretmek ya da çok sınırlı bir şekilde tanıtımlarını yapmak yoluyla ortaya koymuştur. Yazar çalışmasında 1945-1954 aralığını seçmesini ise şöyle gerekçelendirir: 1945, demokratikleşmenin daha yoğun görülmeye başladığı ve 1953-1954 ise seküler Kemalist ideolojiye yönelik eleştirel ifadelerin yeniden kısıtlanmaya başladığı zamandır.¹²¹

Yazarın ana tezi, Tek Parti Dönemi'nde Kemalist elit tarafından oluşturulmaya çalışılan millî kimliğin o dönemde büyük kitlelerce içselleştirilemediğidir. Türkiye'de halkın tümüne yayılan çapta bir millî kimlik ilk defa ancak 1945 sonrası nispeten demokratikleşen ortamda ortaya çıkmıştır. Yazar eserinde amacının; tarihi, büyük kişilerden soyutlamak değil ama toplumun diğer kesimlerinin seslerine de yer vermek olduğunu belirtir. Araştırmada bizzat kişilerin millî kimlik oluşumundaki süreçlerde neleri deneyimlediklerine¹²² yer verilmesi anlamlıdır. Ayrıca eserde Menderes Hükûmetinin de basını kimi zaman reklam vermeyerek kimi zamansa cezai yaptırımlarla kontrolde tutmaya çalıştığı ortaya konulmuştur. Brockett, yayınların içeriklerine dair analizi detaylı yapmamıştır. Bununla birlikte bu, Brockett'ın eserinin taşra basınının millî kimlik oluşturmadaki rolünü oldukça başarılı bir şekilde göstermiş olduğunu tekzip etmez.

---

¹²¹ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 13. Brockett, 1953-1954 sonrası kapatılmayan bazı İslami içerikli dergiler olduğunu da söylemektedir ki elinizdeki inceleme sonucu metropollerde çıkan İslami neşriyatın, *Büyük Doğu* dışındaki tümünün A. E. Yalman suikastı sonrasında da yayımlanmaya devam ettiği görülmektedir. Yazarın gözlemediği gibi bu kapatılmayan dergilerin çoğu irşad ve halkı din konusunda bilgilendirme gayesi güden dergilerdir. Elinizdeki tezin katkısı: siyasi içeriği olsa da dili sert olmayan dergilerin de kapatılmadığıdır. Fakat suikast girişimi sonrası yeni çıkan dergilerin sayısında ciddi bir azalma göze çarpmaktadır.

¹²² Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 21.

Tezin içinde yer aldığı bağlamı görmeyi sağlayan yukarıdaki başat yayınlar dışında dergiler/İslami canlanma/İslam düşüncesi üzerine yazılan bazı doktora ve yüksek lisans tezleri de vardır. Bunlardan Esther Debus, Cangül Örnek, Fahrettin Gün'ün tezleri kitap olarak da yayımlanmıştır.¹²³ Türkiye ve yurt dışında çok partili hayata geçerken İslami grupların durumunu inceleyen tezler sayıca nispeten çok olmakla beraber bunlar konuyu milliyetçi-maneviyatçı yönelimler ekseninde ve dergiler üzerinden ele alan çalışmalar değildir. Bunun böyle olmasında bir etken de çok sayıda İslami tandanslı süreli yayının 2013 yılında İlmî Etüdler Derneği (İLEM) çatısı altında dijital bir ortama aktarılmaya başlanmasıdır. O vakte dek *Sebilürreşad*, *Büyük Doğu*, *Hareket* gibi çok bilinen bazı dergiler dışındaki İslami neşriyate derli toplu bir şekilde ulaşmak oldukça güçtü. Bu üç dergi dışındaki bazı dinî içerikli dergiler de Hakkı Tarık Us, Millî Kütüphane, Beyazıt Kütüphanesi, İSAM gibi kütüphanelerde mevcuttu ama ya bir dergi koleksiyonun belli kısımlarına ya da yalnızca bazı dergilere ulaşılabilirdi.

Basit bir YÖK tezler kataloğu taramasında çok partili hayat/İslam düşüncesi ilişkisine dair epeyce tez görülebileceği için burada sadece isimleri özellikle anılması gerekenler ve doğrudan bu tez çerçevesine girdiği düşünülenler zikredilecektir. İslami canlanma ya da İslam düşüncesi ile ilgili olan, içeriğinde kayda değer bilgi ya da tespitler bulunan çalışmalardan öne çıkanlar: Menderes Çınar, Burhanettin Duran, Fatih Ertugay, Talha Köseoğlu ve Ertuğrul Meşe'nin çalışmalarıdır.¹²⁴ Tezlerden doğrudan dergiler üzerine

¹²³ Esther Debus, *Sebilürreşâd: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı bir Araştırma*, çev. Atilla Dirim (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012); Cangül Örnek, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı* (Can Yayınları, 2015); Fahrettin Gün, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din, Siyaset ve Lâiklik (1948-1954)* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2001).

¹²⁴ Menderes Çınar, "The Republican Character of Islamism in Turkey From the Perspective of 'Political'" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998); Duran, "Transformation of Islamist Political Thought in Turkey from the Empire to the Early Republic (1908-1960): Necip Fazıl Kısakürek's Political Ideas"; Fatih Ertugay, "Cumhuriyet Dönemi Siyasal Düşüncesinde Devlet Algısı: Kemalizm, Milliyetçilik, İslamcılık ve Sosyalizm" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Talha Köseoğlu, "Identity Versus Morality: Conceptions of Islam, Modernity and Politics in the Writings of Necip Fazıl Kısakürek and Nurettin Topçu" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021); Ertuğrul Meşe, "Türkiye'de Mukaddesatçı Anti-Kemalizm (1945-1960)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2022).

olan ya da belli bir dergiye odaklananlar ise: Jan Marcus Vömel, Ahmet İşler,¹²⁵ Mine Gün, Ali Osman Çakmak, Ertuğrul Dalmış, Fatih Sel, Hande Tatoğlu, Ece Karakuş, Nazan Üstün ve Hazan Kuru'nun tezleridir.¹²⁶ Bu çalışmalardan –Vömel'in çalışması dışındakilerin- ağırlıklı olarak tekil hedeflere yönelmiş çalışmalar olduğu, genel manada İslami yayınlara yönelik bütünlüklü bir yaklaşım üzerinden gerçekleştirilmiş araştırmalara pek rastlanılmadığı ise belirtilmelidir.

Metodoloji

Doğa ve tarih-toplum bilimleri konu ve yöntem açısından ayrışır. Tarih-toplum bilimlerinde araştırma konusu; doğal olgular değil, “anlam”lar diğer bir deyişle

¹²⁵ Ahmet İşler, “Türkiye’de Muhafazâkar Düşüncede Milliyetçilik (1939-1970)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019). Tezimin ilerlemiş ve ana bölümlerini yazdığım sıralarda Ahmet İşler’in 2019 yılının sonlarına doğru onaylanmış tezi ile karşılaştım. İşler’in tezi muhafazakâr düşüncede milliyetçiliği ele almakta ve elinizdeki tezin içeriğinde yer alan dergilerin yalnızca üçünü kapsamaktadır. İşler çalışmasında muhafazakâr kavramını tercih etmektedir. Bu tercihler ve adlandırmalar doğru yanlış olarak nitelenmekten ziyade araştırmacıların gerekçelerine bağlı olarak değişebilecek tercihlerdir. Nitekim yazar da bu farklı tercihlerin mümkün olduğunu belirtmiştir. İşler, “Türkiye’de Muhafazâkar Düşüncede Milliyetçilik (1939-1970)”, 2. Ana kaynaklarımızın birbirimizden farklı kaynaklar da içermesinin yanı sıra, çalışmalarımızın yola çıkış yörüngelerinin ve bakış açılarının farklı olduğu belirtilmelidir. Bu tez, İslamcılık literatürü, Çağdaş İslam düşüncesini etkilemiş kişilerin dergilerdeki yazıları, anıları vb. gibi malzemelerle bir yönüyle de İslam düşüncesinin o dönemdeki seyrini incelemişken, A. İşler tarihsel olarak daha geniş bir aralığı incelemesinin yanı sıra muhafazakarlık düşüncesini baz alarak ideolojik spektrum olarak da farklı bir yelpazede çalışmıştır.

¹²⁶ Vömel, “Order and the Visceral Self: The Inner Culture of Turkish Islamism, c. 1950-2000”; Mine Gün, “Selâmet Dergisi’nde Din Siyaset İlişkileri (1947-1949)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999); Hazan Kuru, “Türkiye’de Antisemitizm ve Büyük Doğu Dergisi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Nazan Üstün, “Büyük Doğu Mecmuasının Siyasal Analizi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011); Ertuğrul Dalmış, “Demokrat Parti Döneminde İslami Yaşam Tarzının Tanzimi: İslam’ın Nuru Dergisi Örneği” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2013); Hande Tatoğlu, “Formation of the First Legal Opposition to Secularism in Turkey: The Journal Büyük Doğu in the Period of Transition to Democracy (1945-1950)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Ece Karakuş, “Nationalist Conservatism and its Enemies: Communists, Jews, Donmehs and Free Masons in Büyük Doğu, Serdengeçti and Sebilürreşad” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Fatih Sel, “Religious Advice in Newsprint. The Case of Büyükdoğu” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Ali Osman Çakmak, “Sebilürreşad ve Büyük Doğu Dergileri Üzerinden 1940-1950 Döneminde Türkiye’de İslamcılık” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

“değerler, fikirler, inançlar, ideolojiler vd.” güdümünde ortaya çıkan tinsel olgulardır.¹²⁷ Bu yaklaşıma göre bu tezin konusu olan 1945-1960 dönemi Türk-İslam düşüncesini oluşturan öznelere tutumları ve söylemler de doğa bilimlerinin metotlarıyla açıklanamaz. Tam da bu nedenle yapılacak olan ancak dönemin aktörlerinin, içinde buldukları şartlardaki tercihlerini, duruşlarını ve söylemlerini anlama çabası olabilir.¹²⁸ Tüm bunlar bizi tarihsel bir olgunun anlamlandırılmayacağı sonucuna götürmez. Yalnızca “geçmiş olayları gerçekten olduğu gibi anlatan bir tarih”in mümkün olamayacağını, yapılanın ancak tarihsel yorumlar öne sürmek olabileceğini ve de bunların nihai olmadığını hatırlatır.¹²⁹ Diğer bir deyişle “Tarih bize gerçekten geçmişte ne olduğunu bildiremez. Tersine, sadece bizim geçmişini nasıl yorumladığımızı ve geçmişin bizim çağımızın ışığı altında nasıl görüldüğünü öğretir.”¹³⁰

Büyük oranda “anlamacı/yorumsamacı” (*Verstehen*) bir epistemolojiyi temel alan bu çalışmanın metodu doküman analizidir. Bununla birlikte “1945-1960 arasında İslami dergilerde X yazarının yazısı çıkmış mıdır?” ya da “1948’den sonra Filistin üzerine çıkan yazılarda artış olmuş mudur?” türünden sorularda pozitivist yaklaşımdan da yararlanılmıştır.

Tezin metodolojisinin ardından, tezin birincil kaynakları ve veri toplama tekniklerine gelinecek olursa analizin dayandığı ana/birincil kaynaklar, süreli yayınlardır. Bu çalışma, Cumhuriyet Dönemi İslam düşüncesinin “amiral gemisi” olarak görülen *Büyük Doğu*’nun gazete formunda çıkmış sayıları da dâhil büyük bir arşiv taramasına dayanmaktadır. Bununla beraber her çalışmada olan tabii bir sınır gereği tezin, İslami tandanslı tüm dergileri ele alma iddiasında olmaktan ziyade İslam düşüncesinin 1925’ten sonra yeniden oluşması ve şekillenmesine ve sahip olduğu belirgin iki yönelime -milliyetçi ve maneviyatçı söylemlere- odaklandığı söylenebilir.¹³¹ Dergi

¹²⁷ Doğan Özlem, *Bilim Felsefesi* (İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2016), 107-109.

¹²⁸ “Anlama” hakkında bkz. Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi* (İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2016), 455-459.

¹²⁹ Özlem, *Bilim Felsefesi*, 154.

¹³⁰ Özlem, *Bilim Felsefesi*, 153-154.

¹³¹ Karışıklık olmaması için şu da belirtilmelidir ki bu çalışma, ağırlıklı kimliği milliyetçi olan dergilerin söylemlerini incelememektedir. Ağırlıklı kimliği İslam olan dergilerin milliyetçilik söylemlerini incelemektedir. Diğerleri de başka bir çalışmanın konusu olabilir. Bununla birlikte,

tanıtım kısmında her bir derginin kendine has bazı özellikleri dile getirilmiştir. Çalışmada örneklem olarak sadece popüler ya da sadece entelektüel içerikli dergileri alma amacı güdülmemiştir. Çünkü çoğu dergide iki türe de giren yazılar mevcuttur. Metropolda çıkan mukaddesatçı dergilerin etkin ve görece daha arka planda kalanları da ele alınarak çeşitliliği görmek hedeflenmiştir. Tezde anlatım tekniği olarak ise sadece dolaylı anlatımlara yer vermek yerine birincil kaynaklar olarak dergilerin sesinin de doğrudan duyulmasına özen gösterilmiştir.*

Veri toplama ve sınıflandırma sürecinin ana aşamaları ise şunlardır: dergilerin taranması ve çağdaş Türk-İslam düşüncesini etkilemiş olanlarının tespiti, yazıların ve bazı görsellerin belirlenmesi ve bunların çeşitli bilgisayar programları ile tasnifi ve başta *Büyük Doğu* dergisinin gazete formunda çıkmış nüshaları olmak üzere İDP veri tabanında yer almayan ya da telif haklarından ötürü ulaşılamayan dergi ve dergi sayıları için Millî Kütüphaneden fotoğraf çekimlerinin yapılması. Ulaşamadığımız dergi sayıları için Millî Kütüphaneden destek almanın yanı sıra özellikle pandemi koşulları içerisinde bazı dergi sayılarını pdf. ya da basılı olarak paylaşan değerli araştırmacılar da oldu. Pandemi koşulları içerisinde bir çalışmayı ilerletmenin ise çok kolay olmadığını belirtmek gerekir.

---

mukaddesatçı olarak tanımlanan bu yayınların içeriğinde sadece dini kimliği ağır basan yazarlara değil, muhafazakâr ya da Turancı çevrelerden yazarlara da –kimi zaman görüşlerine katılmadıkları ama kendilerinin muteber insanlar oldukları notu ile- yer verilmiştir. Çalışmanın kapsadığı 1945-1960 arası dönemde dergiler henüz bir platform haline gelmiş değildir. Diğer bir deyişle, daha sonraki dönem dergilerinin tek sesliliğine kıyasen daha çeşitli olabilmektedirler. (Buna dikkat çektikleri için Dr. Necdet Subaşı'na teşekkür ederim.) Bir yazı, derginin genel çizgisinden farklı duruyorsa da derginin söyleminin bir parçasıdır. Derginin, fikrine bütünüyle katılmadığı bir yazara da yer vermesi şüphesiz bir gayeye hizmet etmektedir. Kimi zaman o yazarın söylediğini dergi kendisi ifade edemediği için yer vermektedir. Onları bir araya getiren kimi zaman antikomünizm kimi zaman da antikemalizmdir. *Büyük Doğu* dergisinin Nihal Atsız'dan iktibas ettiği yazı için düştüğü not için bkz. "(...) Bu Anadolu çocuğunun anladığı ve güttüğü manada Türkçülükle, bizim, her şeyi ruhi muhtevaya bağlayan Türkçülüğümüz ve Anadoluçuluğumuz arasında bazı esasi farklar bulunsa da, kendisinin gerçekten ve halis bir dava adamına yakışır ahlak ve seciyeye malik olduğunda şüphemiz yoktur." *Büyük Doğu*, sayı 3 (28 Ekim 1949), 10.

* Doğrudan alıntılarda dergilerin dil bilgisi ve noktalama işaretlerine sadık kalınmıştır. Anlam belirsizliği ya da hatalara sebep olabilecek yerlerde ise müdahalede bulunulmuştur.

Bölüm İçerikleri

Tezin Giriş bölümünde kavramlar, bağlam, literatür değerlendirmesi, metodoloji ve bölüm içeriklerine yer verilmektedir. Birinci bölümde örneklem evrenini oluşturan dergilerin tanıtımı yapılmakta ve kendileriyle anılan başat aktör ya da yazarlara değinilmektedir. Bu bölüm düşünce tarihi çalışmaları kadar süreli yayın ve basın tarihi çalışmalarına da bir katkı sağlama amacıyla kaleme alınmıştır. Birinci bölümle ilintili olarak tezin eklerinde bu geniş arşiv taraması süresince tespit edilen ve çoğu katalog ve sözlükte rastlanılmayan süreli yayınların listesi verilmiştir. Tezin, ikinci ve üçüncü bölümlerini asıl tartışmaların ve argümanların yer aldığı ve bu argümanların örneklem evreninde sınındığı kısım oluşturmaktadır. Bu kısımlarda öncelikle bahsi geçen düşünce ve felsefe akımlarının teorik ve tarihî süreçlerine yer verilmiş, ardından da dergi içeriklerinden örneklerle konu tartışılmıştır. Böylelikle kaynaklardan hareketle 1945-1960 dönemi İslam düşüncesinin ana iki yönelimi ve bu yönelimlerinin arka planına dair argümanlar ortaya konulmuştur. Çalışma, Cumhuriyet Dönemi İslam düşüncesinin ilk nesli olarak kabul edilen aktörlere ve söylemlerine dair önemli veriler sunmasının yanı sıra günümüzde de izlerine rastlanan bir düşünce akımının soy kütüğüne ve çeşitli fikrî akımlar ile ne şekilde ve neden eklemlenebildiğine dair argümanlar içermesi bakımından önemlidir.

1. BÖLÜM

DERGİLER VE PORTRELER

“Kardeş Türkiye’de bir müddetten beri, Türk Milletine daha fazla verilmiş olan hürriyet sayesinde İslam dinini yeniden ihya etmek hareketlerine açık bir şekilde başlanmış bulunmaktadır. Dinsizlikle elde edilen terakki ve medeniyetin hiçbir mânâsı olmadığını anlıyan genç ve islâmperver Türklerden müteşekkil tabaka ve din alimleri İslam medeniyetinin asırlarca merkezi olan Türkiye’de islam ruhunu yeniden canlandırıp yaşatmak maksadı ile çok iyi faaliyete girişmiş olup muntazam neşriyat yapmaya muvaffak olmuşlardır.”¹³²

Bu bölüm 1945-1960 arası İslami bazı süreli yayınların¹³³ tanıtımına ilişkindir. Fikirler kendilerini ortaya koyan kişilerin biyografilerinden bağımsız düşünülemez olduğundan bilhassa dergilerin başyazarlarının biyografilerine yer verilmiş, ardından da yayınların özelliklerine geçilmiştir. Dergi tanıtımları için metodolojik bir yaklaşım¹³⁴ dikkate alınmıştır. Burada süreli yayınlar hakkında çalışırken göz önünde bulundurulması gereken bazı maddelerden bahsedilmektedir: Bunlar; sayfa düzeni, yazı biçimi, ücret, cilt sayısı, yayın yılı aralığı, görsellerin kullanımı, reklamların kullanımı ve yerleştirilmesi, baskı ve kâğıt kalitesi, dağıtım ağı, kimin finanse ettiği gibi konulardır.¹³⁵ Bu kısımda elde edilen veriler ve tezle ilgisi nispetinde bu maddeler göz önünde bulundurulmuştur. Bununla birlikte tez, dergilerin tekil olarak incelemesi ya da görsel analizi merkezli değil tematik eksenli olduğu için bu maddelerin tümüne gereğinden fazla yer verilmemiştir. Burada dergiler, yayıncıları ya da başyazarları

¹³² “Pakistan Matbuatında İslâm Mecmuası”, *İslâm* 1, sayı 8 (1957): 32. Dergi, Karaçi’de yayımlanan *Tercüman-ı Efkar*’ın kendileri hakkındaki sitayişkâr mektubunu çevirerek yayımlamıştır.

¹³³ İfade kolaylığı açısından bu çalışmada dergi ve gazete formlarının tümü için “süreli yayınlar” ifadesi yerine “dergi” kelimesi tercih edilmiştir. Diğer bir gerekçe de bu yayınların bir kısmı kendilerini ya da belli dönemlerini “gazete” olarak tanımlasalar da içeriklerinin haber ve bilgi değil, yazı ve yorum ağırlıklı olmasıdır. <https://katalog.idp.org.tr/hazirlik-sureci>

¹³⁴ Dergi çalışmalarına (Periodical Studies) dair bir metot sunması açısından bkz. Matthew Philpotts, “Defining the Thick Journal: Periodical Codes and Common Habitus”, *Journal of Victorian Culture Online*, 2013, 1–5, https://seeeps.princeton.edu/wp-content/uploads/sites/243/2015/03/mla2013_philpotts.pdf.

¹³⁵ Philpotts, “Defining the Thick Journal: Periodical Codes and Common Habitus”, 2.

hakkında literatürde var olan tüm bilgilerin tekrarlanması değil, onlara katkı öne alınmıştır. Dergilerin tanıtımında özellikle künye, biçimsel özellikler, içerik, yazarları, okurları ve derginin alâmet-i fârikası denilebilecek yönleri üzerinde durulmuştur.

Dergilerin tanıtımına geçmeden önce dergiler hakkında tespit edilen kategorilere yer verilecektir. Literatür değerlendirmesi kısmından hatırlanacağı üzere Lewis, dönemin yaygınlaşan dergilerini üç kategoriye ayırmıştı. Kısmen ya da tamamen dinî içerikli yayınların ilk türü; ona göre daha çok esnaf ve çiftçilere hitap eden, gerektiğinde sesli okunabilen, basit içeriğe sahip ve muhtemelen hitap ettiği kesimin zihin dünyasını yansıtan yayınlardır. İkinci gruptaki yayınlar; dinî renk verilmiş “bulvar faşizmi” (Boulevard Fascism) içeren, kaba bir dil kullanan dergilerdir ve bunun başat örneği de *Büyük Doğu* dergisidir. Son gruptaki dergileri ise belli bir oranda entelektüel aurası olan *Türk-İslam Ansiklopedisi* mecmuası, *Selâmet* ve *Sebilürreşad* dergileri teşkil etmektedir.¹³⁶ Bu çalışmada Lewis’ın sınıflandırmasındaki sadece basit ya da entelektüel aurası olan yayınlar değil, metropolde çıkmış başat İslami yayınların alındığı, Giriş bölümünde belirtilmişti. Bununla birlikte bu dergiler çalışılırken İslam düşüncesi, mukaddesatçılık, milliyetçilik ve maneviyatçılık eksenlerinde buluşmalarına karşın kendi içlerinde bazı farkların olduğu ve sınıflandırılacakları de dikkate alındı.

1945-1960 dönemi İslami yayınları iki farklı açıdan kategorize edilebilir. Birinci kategori; özellikle 1960 sonrasındaki tercüme hareketleri ile şekillenecek olan yeni bir İslami çizgi (Evrensel İslami Çizgi)¹³⁷, diğer kategori ise referansını daha geleneksel

¹³⁶ Bernard Lewis, “Islamic Revival in Turkey.” *International Affairs* 28, sayı 1 (1952): 38-48. <https://doi.org/10.2307/2604969>

¹³⁷ Evrensel İslami çizgi tabiri, 1960 sonrası İslam düşüncesi içerisinde oluşmuş yeni çizgiyi nitelendirmek için kullanılmaktadır. 1960 öncesi gelenekçi İslami çizgi de 1960 sonrası devam edecek fakat ondan ayrılan, “İslâm’ı milliyetçi, mukaddesatçı, sağcı, teslimiyetçi, uzlaşmacı ve gelenekçi unsurlardan arındırmaya çalışan; dış kaynaklarla beslenen, farklı coğrafyalardaki yaşantıları bir esin kaynağı olarak sunan” yeni bir İslamcı çizgi de ortaya çıkacaktır. Bkz. Bulut Gürpınar, “Hilâl Dergisi ve Dünya Siyasetine Bakışı”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, sayı 2 (Aralık 2017): 445; Uğur Eleman, “Türkiye’deki İslamcı Hareketler Üzerinde İran, Mısır, Pakistan ve Avrupa Etkisi, (1950 Sonrası)” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 37-38; Ayrıca 1960 sonrası tercüme hareketleri de etkisiyle belirginleşecek bu çizgiye Vömel’in ifadesi ile “İslam X” formu denilebilir. Örneğin “İslami Nizam”, “İslami ekonomi” gibi ifadeler. Bkz. Jan-Markus Vömel, “Order and the Visceral Self: The Inner Culture of Turkish Islamism, c. 1950-2000” (Doktora Tezi, Konstanz: Konstanz Universität, 2020), 171.

kaynaklardan alan gelenekçi İslami çizgidir. İkinci kategori kültürel ve siyasi ağırlıklı İslam çizgisi olarak tanımlayabileceğimiz düzlemde dönem dergilerinin nerede durduğu ile ilgilidir.

Bahsi geçen kategorileri biraz daha açmak gerekirse örneğin gelenekçi İslami çizgiye yakın dergiler arasında *Büyük Doğu*, *Ehli Sünnet*, *İslâmın Nuru* gibi dergiler yer alırken *Hareket* dergisi gelenekçi çizgiye daha yakın olmakla beraber evrensel İslami çizgiye de bütünüyle uzak bir yayın değildir. Evrensel İslami çizgiye daha yakın olan dergiler *Müslüman Sesi* ve -1947 gibi erken bir tarihte yayımlanan- *Selâmet* iken özellikle 1960 sonrası yavaş yavaş şekillenecek olan evrensel İslami çizginin habercileri ise *Hilâl* ve *İslam* dergileridir. Kültürel ve siyasi ağırlık olarak dergilerin nerede durduğu ile ilgili ise şu söylenebilir: *İslâm Yolu*, *İslâm Dünyası* [T. Öney], *Hakikat Yolu* ve *İslâmiyet* siyasi konulardan çok kültürel ve eğitici konulara odaklı iken *Hareket*, *İslâmın Nuru* ve *Ehli Sünnet* kültürel ve siyasi ağırlık çizgisi bakımından daha ortalarda bir yerde konumlanmaktadırlar. *Selâmet*, *Sebilürreşad*, R. Ogan'ın *İslâm Dünyası*, *Doğan Güneş*, *İslâm*, *Hilâl* ve *Büyük Doğu* dergileri ise siyasi ağırlıklı İslami çizgiye daha yakın yayınlardır.

Dönemin dergilerinde gözlemlenen ana çizgi ve eksenler yukarıdaki gibidir. Bununla beraber bu eksenlerin birbirinden keskin çizgilerle ayrışmak yerine “birbirinden derece farklılıklarıyla ayrışan, merkeze yaklaşıldıkça eksenin her iki tarafından da özellikleri bir arada barındırabilen duruşları nitelediği” hatırd tutulmalıdır.¹³⁸ Bunun yanı sıra 1945-1960 dönemindeki bu kültürel ve siyasi İslami dergiler ya da diğer bir sınıflandırma ile tercümelere ve İslam düşünürlerine önem verip vermeme bakımından gelenekçi ya da evrensel çizgide yer alanlar ya da almayanlar dâhil milliyetçi ve maneviyatçı (hem felsefi hem de tasavvufi olarak)* içerikte ortak oldukları

¹³⁸ Bu ifade Alev Çınar'ın metoda dair önemli tespitler içeren makalesinden mülhemdir. Bkz. Alev Çınar, “İslamcı Dergilerde Siyasal Düşüncenin Üretimi: Siyasal Kuram-İslamî Düşünce İlişkisi” *Bir Başka Hayata Karşı: 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler 2*, ed. Lütfi Sunar vd., (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları), 183-211, 194.

* Bunun detayları tezin üçüncü bölümünde ele alınmıştır.

görülmektedir. 1960 sonrası ise İslam düşüncesinde tasavvufi içerikten ayrıışan yeni bir çizgi de görülecektir.¹³⁹

Büyükkara'nın ifadesiyle:

1925-1950 arasında İslamcı aydınlar fikri mesailerini daha çok İslam'ın iman, ibadet, ahlak konularında harcadılar. Mevcut sistem içinde dini kimliğin korunup geliştirilmesine, maddi ve manevi kalkınmanın birlikte gerçekleştirilmesine katkıda bulunmaya çalıştılar. Alternatif bir İslamcı siyaset ideolojisi ve projesi üretimi peşinde olmadılar. 1950'lerde başlayan demokratik gelişmeler sonrasında ise, o döneme kadar oluşan birikimin siyasete taşınması ve dini değerlerin sosyal ve siyasi projelerde yer bulması süreci başlamış oldu. 1960'lardan itibaren günümüze kadar Hasan el-Bennâ, Seyyid Kutub gibi İhvân-ı Müslimîn'e mensup liderler ile Ebû'l-Hasan Nedvî, Mevdûdî gibi Hint bölgesi bilginlerinin, İslam Devrimi sonrası İranlı Şîu müelliflerin ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi gelenekselci, Fazlurrahman gibi modernist düşünürlerin eserleri yoğun şekilde Türkçeye çevrilmiş, bu kitaplar ve Necip Fazıl, Nurettin Topçu, Sezai Karakoç gibi yerli düşünürlerin eserleri, İslamcı olarak tanımlanan aydınların fikri eğilimlerini farklı biçimlerle de olsa etkilemiş, ayrıca Milli Görüş hareketini de doğuran İslamcılığın siyasileşmesi sürecini hazırlamıştır.¹⁴⁰

¹³⁹ Çalışmanın kapsamındaki dergilerde pek çok yazı ve şiirine rastlanan M. Said Çekmegil, özellikle 1960 sonrasındaki bu ayrıışmanın gözlemlenebilmesi için iyi bir örnektir: "1950'li yıllarda düzenlediği Anadolu konferanslarıyla Necip Fazıl'ı taşraya taşıyan Büyük Doğu Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alan Malatyalı terzi M. Said Çekmegil'in (ö. 2004) Kur'an merkezli duruşu (...) bu bağlamda sanki bir ironiyi çağrıştırmaktadır. Duasında "Hind'den, Çin'den, Yunan'dan, muharref Nasrani'likten, menkıbevi israiliyattan devşirilen mistik sayıklamalardan müştekiyiz, onların zanniliklerinden teberrî ederiz" diye niyaz eden Çekmegil, uzun yıllar Türkiye'deki tasavvuf çevrelerince mezhepsizlikle dinsizlik arasında vasfedilir olmuştur. O, Vahye Göre Büyük Zulüm adlı kitabında Said Nursî, Necip Fazıl, Sezai Karakoç, M. Zahid Kotku, Ali Şeriatî gibi büyük üstatları, 'Kur'an'ın çizgisinden saparak fikirlerine zulüm karıştırmakla' suçlar. Bid'at ve hurafelerden arındırılmış bir din anlayışını keskin ve yaralayıcı bir dille savunan, geleneğin var ettiği anlayışlara ve bilhassa tarikat yapılanmalarına karşı entelektüel bir duruş sergileyen Çekmegil, "Malatya Ekolü" diye bilinen yerli radikal çizgiye ilk ve esaslı şeklini veren kişidir." Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 263-264.

¹⁴⁰ Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 38. Ayrıca 1960 sonrası belirginleşecek İslamcı çizgi için Kazdal'ın ifadeleri şöyledir: "Duygusal milliyetçilikle iç içe olan mistik İslamcılığın temsilciliğini yapan eski mücadeleçilerin, bu yeni durumda söyleyecek pek bir şeyleri kalmamıştı. [...] Bu durumda zamanın genç nesli bir şeyler yapmalıydı. [...] Bu durumda yapabilecekleri tek şey, bizden daha önce Marksizmle tanışan Arap ve özellikle de Mısır kökenli yazarların eserlerini tercüme ettirmektir ve öyle de yaptılar. İlk tercüme eserin Seyyid Kutub'un İslam'da Sosyal Adalet olması elbette ki bir tesadüf değildir. Daha önce de bahsini ettiğimiz gibi, zamanın en popüler konusu buydu çünkü. Çünkü, her ne kadar konuya Marksist bir espriden bakıyorsa da bu ilk tercüme eser, bütün iddialarını Kur'an ayetlerine dayamaya çalışıyordu. Böylece Kur'an ayetleri insanın hayatıyla ve yaşantısıyla ilgili bir konunun içine girmiş oluyordu. (Kazdal, 2004, s. 92-93)" Sema Üstün Külünk, "Recontextualizing Turkish

1945-1960 dönemi başat seküler yayınlarına baktığımızda *Yeni İstanbul, Ulus, Cumhuriyet, Hürriyet, Vatan, Milliyet* gibi gazeteleri görmekteyiz. Dönemlerinin önde gelen fikir adamlarından Zapsu ve Kısakürek tarafından “karşı cephede” görülen bu yayınlara mukabil İslami çevrenin yayınları nelerdir?

Belirtilmesi gerekir ki ismi geçen *Yeni İstanbul, Ulus* vd. yayınlar gazete formundadırlar ve İslami dergilerin çoğu zaman muhatap aldıkları, dönemin seküler içerikli ya da magazin dergileri değil bu gazeteler olmuştur.¹⁴¹ Buradan dönemin İslami süreli yayınlarının fikrî tartışmalar düzleminde daha çok gazeteleri muhatap aldıkları sonucu çıkarılabilir. Bazı İslami içerikli yayınlara yönelik ise eleştiriler ya da cevabi yazılar kaleme alınmıştır.

1.1. HAREKET (1939-1982)

1939-1982 yıllarında aralarla çıkmış olan *Hareket*, toplam 187 sayı neşredilmiştir. İstanbul’da yayımlanan derginin çalışmamıza konu olan 1947-1953 yılları arasında¹⁴² sahibi, başyazarı ve yazı işleri müdürü, Doç. Dr. Nurettin Topçu’dur (1909-1975).¹⁴³

Islamist discourse” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 368.

¹⁴¹ Çok sayıda örnekten biri olarak: *Hürriyet* gazetesinde çıkan bir yazı “Suriye hükümeti Türkiye’ye olan dostluğundan bahsederken, Suriye gazeteleri de tahrikçi neşriyat yapmaktan geri durmamaktadırlar” söylemi kullanırken, *Hilâl* şu ihtarda bulunmuştur: “*Hürriyet* bu yazısı ile cehaletin en büyüğünü göstermiş üstelik Türk umumi efkarını Suriye aleyhine tahrik ederek bir düşmanlığa sebebiyet vermek istemiştir. (...) *Hürriyet* gazetesine şunu hatırlatmak isteriz, ‘*El Şark*’ ne Suriye gazetesidir ne de Suriye’de intişar etmektedir. Malum gazete Lübnan’da öğleden sonra intişar eder, sol temayüllü bir gazetedir. Bu kadarcık coğrafi malumatları bile bulunmayan *Hürriyet* ileri gelenleri, devletin politikasını baltalamak ister gibi haberler tasni [tasarlama, uydurma] ve atfetmektedirler. *Hürriyet*in bu haber tahrifindeki gayretkeşliği Türkiye’yi an’anevi bağlarla bağlı bulunduğu İslam dünyasından ayırmağa matuf bir hareketse bunun tahkiki maksat ve gayesinin ne olduğunu öğrenmek isteriz. *Hürriyet*, ikide bir de, şu Müslüman devlet bu Müslüman devlet diye her türlü nezaket kaideleri dışına çıkararak yaptığı hücumları, tekrar etmekte devam ederse kendisine mukabelemizin çok ağır olacağını ihtar etmeği vazife addederiz.” “*Hürriyet* gazetesini nezakete davet ederiz”, *Hilal [Büyük Doğu]* (12 Aralık 1951): 1, 3.

¹⁴² *Hareket* Temmuz-Ağustos-Eylül 1953’te yaz tatili nedeniyle çıkmamıştır.

¹⁴³ 1909 İstanbul Süleymaniye doğumlu olan Topçu, Büyük Reşid Paşa Numune Mektebi (1922) ve Vefa İdadisi’ne devam etti. İstanbul Erkek Lisesi’nde felsefeye ilgi duydu. Avrupa’ya öğrenci göndermek amacıyla yapılan sınavda başarılı olarak Fransa’ya gitti. Aksiyon felsefesinin kurucusu Maurice Blondel ile burada tanıştı. Blondel ile başlayan mistik ilgileri Louis Massignon etkisiyle onu İslam tasavvufuna ve vahdet-i vücud felsefesine yöneltti. Topçu,

Aylık siyasi mecmua olarak tanıtılan derginin konu başlığı “Fikir-Ahlak-Sanat”tır. 16-18 sayfa aralığında basılan *Hareket* 25 kuruştur. Aralık 1952’den itibaren müessisi Topçu; sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden ise Turgut Evren’dir.

Hareket; sahibi ve Yazı İşleri Müdürü Topçu’nun eğitim ve karakteriyle imtizaç içinde mizanpajı oldukça düzgün, kapakları kimi zaman düşündürücü heykel ya da resimler, kimi zaman sadece M. Âkif, H. Avni Ulaş gibi önemli kişilerin portreleri¹⁴⁴ ya da içindekilerin yer aldığı bir görünümüdür. *Hareket*’in dili de bir iki yer istisna edilirse nezih bir dildir.¹⁴⁵

Strasbourg Üniversitesi’nde felsefe öğrenimi yanı sıra sanat tarihi lisansı aldı. Strasbourg’da ahlak felsefesiyle ilgili hazırladığı tezi Sorbonne’da savundu ve böylece 1934’te Sorbonne’da felsefe doktorası veren ilk Türk oldu. Fransa’da kalması yönündeki teklifleri kabul etmeyerek Galatasay Lisesi’nde felsefe öğretmenliğine başladı. Sosyoloji dersleri okuttu. Bu sıralarda bir çocukluk arkadaşı vesilesiyle Nakşi Hasib Efendi ve Abdülaziz Efendi (Bekkine) ile tanıştı ve hayatı boyunca üzerinde tesiri olan Abdülaziz Efendi’ye böylece intisap etti. Bu dönemlerde lise müdürünün bazı öğrencilere geçer not verme isteğini yerine getirmediği için düğün günü İzmir felsefe öğretmenliğine tayin edildi. *Hareket* dergisini ilk defa İzmir’deki yıllarında yayımlamaya başladı. Altı-yedi ay sonra dergideki bir yazısından ötürü Vefa Lisesi’ne nakledildi. Burada dört yıl çalıştıktan sonra Denizli İsmet İnönü Lisesi’ne tayin edildi. On yıllık sürgün hayatı 1944’te İstanbul Erkek Lisesi’ne nakliyle son buldu. Topçu, Bergson hakkındaki teziyle felsefe doçenti unvanı aldı fakat İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi kurulunca kadroya alınmadı. Sadece Ülken’in başında bulunduğu Sosyoloji Kürsüsünde eylemsiz doçent* statüsünde Ahlak dersleri verdi. Yanı sıra, 1946-1961 yılları arasında Robert Koleji’nde tarih, İstanbul İmam-Hatip Okulu’nda ise (1955-1960) felsefe, dinler tarihi, psikoloji ve din psikolojisi dersleri verdi. 1960 ihtilâlinin ardından bu ek görevlerine son verildi. Topçu, fikri ve siyasî faaliyetlerini Türk Kültür Ocağı ve Milliyetçiler Derneği’nde sürdürdü, Millî Türk Talebe Birliği, Aydınlar Ocağı ve Türkiye Millî Kültür Vakfı’nın da bazı etkinliklerine katılarak seminerler verdi. Ayrıca, Fetih, Mehmed Âkif ve Çanakkale anma programlarının yapılmasında Topçu’nun rolü oldu. 1960 sonrası Ali Fuat Başgil ile Adalet Partisi’nin kuruluş çalışmalarına katıldı ve 1961’de Konya’dan senatör adayı gösterildi. Topçu, Demirel’in parti başkanlığına gelişiyle bu çevreyle bağını kesti. 1974’te yaş haddinden emekli oldu, 10 Temmuz 1975’te vefat etti. Bkz. İsmail Kara, “Topçu, Nurettin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012). Biyografisi için ayrıca bkz. Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan-Mevlana ve Tasavvuf* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020).

* “Doçent veya profesör unvanını ilmî olarak kazandığı halde kendisine kadro verilmemiş olan, unvanının mali imkânlarından faydalanamayan (öğretim üyesi) [1982’ye kadar olan yüksek öğretim kânunlarında yer almıştır].” <http://www.lugatim.com/s/eylemsiz>

¹⁴⁴ *Hareket*, sayı 10 (Aralık 1947), Mehmet Akif ağırlıklı bir sayıdır. Hüseyin Avni Ulaş (1887-1948) [Son Osmanlı Mebusan Meclisi ve I. TBMM milletvekili, II. Grubun önderlerinden. Aynı zamanda N. Topçu’nun kayınpederi] ve Gandi de önem verilen, haklarında yazı ve resim konulan kişilerdir. *Hareket*, sayı 14 (Nisan 1948), Hüseyin Avni Ulaş ağırlıklıdır.

¹⁴⁵ Örneğin Anadolu köylülerin ve Mehmetçiğin sağlam karakterine karşılık şehirdeki yozlaşan kişilerden bahsedilirken derginin sahibi olduğu bu dilden uzaklaşılr.

Basın özgürlüğünün kısıtlı olduğu bir dönemde *Hareket*, din, milliyetçilik ve inkılap gibi kavramlara resmî görüşün dışında yeni anlamlar yüklemiştir;¹⁴⁶ İslam düşüncesi ve milliyetçilik¹⁴⁷ açısından önemli bir yer doldurmuştur. Dergi; adını, Topçu'nun Fransa'daki hocası Maurice Blondel'in "Hareket (Aksiyon) Felsefesi"nden alır. Bunun Topçu düşüncesindeki yansıması özetle şudur: "Var olmak düşünmek ve hareket etmektir; insanın her hareketinde ilahî iradenin vasıfları bulunmaktadır."¹⁴⁸ Topçu'nun "*Hareket*'in Otuz Yılı" başlıklı yazısındaki ifadesiyle o, dergisinde: "İlahi prensiplerini Kur'an'da bulduğu bir kalp ahlakının felsefi temellerini" kurmayı denemiştir.¹⁴⁹

Hareket dergisinde olumlu yüklü kavramlar; "mukaddes(at)",¹⁵⁰ "dindar" ve "milliyetçi" kelimeleri iken "dinci" kelimesi, çalışmaya konu olan bazı dergilerin aksine, günümüzde de yaygın olduğu biçimiyle olumsuz bağlamda kullanılmıştır.¹⁵¹ Topçu, bir anlamda İslam'ı temel alarak bazı İslami duruşları eleştirir ve yukarıda bahsedilen üsluplu dili onlara karşı oldukça sertleşir. Dilin nezihliği değil ama tonu değişir. Camilere ıslak ayaklarıyla giren ya da çamurlu ayakkabılarını öteden fırlatan hocalar bu dilin kullanıldığı kişilere örnektir.¹⁵² Bu tür yerlerde Topçu'nun dilinde de sıklıkla atıfta bulunduğu Yûnus Emre ya da Mevlânâ dilinden ziyade M. Âkif dili görüldüğünü söyleyebiliriz. Şedit ve sorgulayan bir dil...

Hareket ile aynı dönemde çıkan İslami içerikli neşriyatın büyük kısmı da Topçu'nun bu sert eleştirilerinden nasibini alır. Bazen yapılabilecek tahminler dışında Topçu açıkça isim vermez.¹⁵³ Bununla beraber şu da göz önünde bulundurulmalıdır ki gerek

¹⁴⁶ <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/73/hareket>.

¹⁴⁷ Topçu ve dergisinin milliyetçiliği, Anadolu sınırları içerisinde ve Türklüğün İslam dini içerisinde ve sayesinde inkişaf ettiği görüşünde bir milliyetçilik anlayışıdır. Bkz. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/73/hareket>. M. Çınar da şöyle demektedir: "Anadoluculuğun içinde 'Batıcı, laik görüşte Anadolucular yanında Topçu gibi İslamcı, mistik görüşler savunanlar da vardır' (Akşin, 2000: 290) Bu bakımdan, yekpare bir Anadoluculuktan ziyade, Anadolucu yaklaşımlardan söz etmek daha doğru olacaktır." Metin Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 22.

¹⁴⁸ <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/73/hareket>.

¹⁴⁹ Akt. Metin Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*, 179.

¹⁵⁰ *Hareket*, sayı 17 (Temmuz 1948): 7; *Hareket*, sayı 4 (Mart 1953): 16.

¹⁵¹ *Hareket*, sayı 4 (Mart 1953): 11.

¹⁵² N. Topçu, "Müslüman İstanbul ve Şimdiki Dindarlık", 61.

¹⁵³ Bir yerde ise *İslam'ın Nuru* dergisi hakkında bir anekdota rastladım. Aslında Belviranlı'nın bu dergisi Emin Işık'ın da ifadesiyle örneğin *Büyük Doğu* ve *Serdengeçti* gibi "İslam diniyle

mizanpajı gerekse içerik kalitesi açısından yüksek bir seviyede denemeyecek milliyetçi tonu baskın O. Y. Serdengeçti'nin dergisini “milliyetçi ve ahlakçı” karakteri nedeniyle duyurmuş ve önermiştir.¹⁵⁴ Bununla birlikte, sonra Serdengeçti de bir yerde Topçu'nun yazılarını Topçu'dan habersiz almış olması nedeniyle ikaz edilmiştir.

Hareket'te ahlak temelli yazıların yanı sıra -konu tanıtımında yer aldığı üzere- sanat da vardır. Bu yazılar edebiyatla sınırlı olmayıp dergide heykel ve musikiye dair yazılar da yer alır.¹⁵⁵

Dergide Topçu'nun izi belirgin olmakla beraber Prof. Remzi Oğuz Arık, Hasan Basri Çantay, Ali Fuad Başgil, Cahid Okurer, Mehmet Kaplan, Lütfü Bornovalı, Ahmet Kabaklı, İ. Çaloğlu, Ali Ölmezoğlu, H. Z. Ülken, Jale Baysal, Tarık Buğra gibi önemli isimlerin de yazıları yer alır. Ayrıca Batı dillerinden önemli çeviri yazılar bulunmaktadır: Stefan Zweig, Pascal, Alain, Bossuet, Oscar Wilde, Paul Valery, Charles Baudelaire, Paul Wittek ve Fransız romancı Maurice Bedel *Hareket*'te kendine yer bulmuş isimler arasındadır.

Derginin okurlarına dair somut bazı ipuçlarını ise anketine gelen cevaplardan almaktayız: Ankara-Yenişehir Belediye Hastanesi operatörü Dr. Sırrı Alıçlı, Kayseri

---

ilgili konu ve meseleleri öğretmek yerine, İslam dinine ve Müslüman halka yapılmış olan haksızlıklarla ilgili bir hesaplaşma içine girmiş, adeta kavgaya tutuşmuş” yayınların aksine gerek kapağı gerek içeriğiyle oldukça beğenilmiş ve bir boşluğu doldurmuştur. Bununla beraber, bu derginin Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil ve Doç. Dr. Nurettin Topçu'nun da davet edildiği toplantılarından birinde katılımcılardan birinin Başgil'i kast ederek “(...) içinden çıkamadığımız bazı önemli meselelerde hocamıza sorarız, ondan aldığımız talimata göre hareket ederiz” demesi üzerine bir başkası araya girerek Hocanın bir İslami dergide fikir danışmanlığı yapmaya uygun olamayacağını ima eder biçimde “Başgil'in eskiden akşamları bir iki kadeh içki aldığını işittiklerini, hâlâ alıp almadığını” soran münasebetsiz sorusu üzerine Topçu ve yanındaki Bekir Berk ortamdaki ayrılımlardır. Bkz. Emin Işık, *Nurettin Topçu: Çağdaş Bir Dervişin Dünyası* (Dergâh Yayınları, Ekim 2020), 142-144.

¹⁵⁴ *Hareket*, sayı 3 (Mayıs 1947): İç Kapak.

¹⁵⁵ Örneğin, bir yerde Adana Kız Lisesi Öğretmeni İzzet Aslan'ın yayımladığı “Müzik Davamız” eserini tebrik etmektedir. Eserin konusu, “Türk musikisinin muasır musiki seviyesine nasıl yükseltilebileceği”dir. Yazıda ayrıca, yirmi beş senelik Cumhuriyet devrinde sanat alanında şiir hariç ne mimari ne de musikide ileri gidilememiş olduğu belirtilerek bir dönem İstanbul konservatuarından alaturka kısmı atan “Namık İsmailler, Musa Süreyyalar, terbiyeci İsmail Hakkılar” da eleştirilmektedir. Bkz. Hayrettin Topçu, “Tahlil ve Tenkid: ‘Müzik Davamız’”, *Hareket*, sayı 28 (Haziran 1949): 10-11.

Ticaret Lisesi öğretmenlerinden Hüseyin Akkoyunlu, Ankara'dan Etibank Sosyal İşler Şefi Avni Özsun, Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsünden Mustafa Sabri Sözeri vd.¹⁵⁶

Hareket ve başyazarının takip ettiği yol hakkında bir değerlendirme yapacak olursak A. Emin Yalman'a düzenlenen suikastı eleştiren dilini örnek verebiliriz:

Malatya hadisesinden dindarların ve milliyetçilerin alacakları büyük bir ders vardır. O da, fikir yerine silah ve cebir kullanmanın bizzat kendi aleyhlerine döneceği hakikatidir. Din ve milliyetçilik bir fikirdir. Materyalizme karşıdır. Dindar ve milliyetçi maddi kuvvet aleyhtarı olmak icabeder. Biz katiyen dindar ve milliyetçilerin kuvvet, cebir ve tehdit yoluna sapmalarını doğru bulmuyoruz. Sabotajcı komünistler ve kötü siyasiler fikre karşı kuvveti istimal ederler. Onların aynı seviyeye inmek dini ve milliyetçiliği düşürür.¹⁵⁷

1.2. BÜYÜK DOĞU (1943-1978)

Büyük Doğu, 1943-1978 gibi uzun bir sürece yayılan, sık sık kesintilerle ve dönem dönem de dergiden gazeteye dönüşen biçimleriyle yayımlanmış bir dergidir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Bir örnek için bkz. *Hareket*, sayı 12 (2 Nisan 1947): 17.

¹⁵⁷ *Hareket*, sayı 4 (Mart 1953): 11.

¹⁵⁸ Dergi farklı dönemlerde çıkıp kapandığı için çeşitli araştırmalarda *Büyük Doğu*'nun devreleri ya da dönemleri gibi tanımlamalar yapılmıştır. Fakat bu devreler her zaman birbirleri ile örtüşmedikleri için karışıklığın önüne geçmek amacıyla bu tezde dergi üzerinde bizzat yer verilen cilt ve/veya sayı numarası ile tarihlerine yer verilmiştir. Aşağıda dönem ya da devre olarak tanımlamaksızın çıktığı yıl aralıkları yer almaktadır. Dipnotlarda referans verilirken de sadece dergi üzerinde cilt no. bilgisi olanların cilt numaraları, cilt numarası olmayanların ise tarihleriyle birlikte sadece sayı numaraları verilmiştir. *Büyük Doğu*'nun yıl aralıkları:

*1 Eylül 1943-5 Mayıs 1944: 30 sayı, haftalık, 16 sayfa.

*2 Kasım 1945-2 Nisan 1948: 87 sayı, haftalık, 16 sayfa.

*11 Mart 1949-26 Ağustos 1949: 25 sayı. Gazete görünümünde olmakla beraber haftalık, 4 sayfa.

*14 Ekim 1949-29 Haziran 1951: 62 sayı.

*16 Kasım 1951-29 Kasım 1951: 25 sayı. Günlük gazete, 4 sayfa.

Yayının adı 11 Aralık 1951'e kadar *Büyük Doğu* olarak görünüyorsa da 26. sayısından itibaren Necip Fazıl'ın gazete ile ilgisi kalmamıştır. 29 Kasım 1951 Sayısında N. F. Kısakürek'in haklarını devrettiği belirtilmiştir. Altta da N. F. Kısakürek'in kararı kısmında şu yazmaktadır: "N. F. Kısakürek, *Büyük Doğu* isminin gerektirdiği hamle, hareket, heyecan ve hak uğrunda ataklık, muvazeneli cesaret gibi ana prensiplerine ortaklarının iştirak etmediğini görmekte müteessirdir". 11 Aralık 1951'de ismi de değişerek *Hilâl* olmuştur. [Bundan sonra 1958'de çıkan *Hilâl* dergisi ile karıştırılmaması açısından köşeli parantez içinde "*Hilâl [Büyük Doğu]*" olarak belirtilecektir.]

*16 Mayıs 1952-19 Eylül 1952: 122 sayı. Günlük gazete, 6 sayfa. [*Yeni Büyük Doğu* ismi ile] Bu dönemde *Büyük Doğu*, Mason Locası'na Kısakürek'in ifadeleriyle casus sızdırarak gizli dosyalar ele geçirmiş ve hükümetteki en yetkin üyesi dahil bunları yayınlamıştır. Bunun üzerine

Cumhuriyet Dönemi İslam düşüncesinde fikirleriyle olduğu kadar edebî yönü ve tartışmalı karakteri gibi etkenlerle de çoğu çağdaşına nispetle daha çok bilinen bir ismin -Necip Fazıl Kısakürek'in (1905-1983)¹⁵⁹- dergisidir. Bu öne çıkışın İslam düşüncesinin

başbakanlık talimatı ile gazetesini kapatması istenmiştir. 22 Kasım 1952 Malatya Suikastı sonrasında ise bu olayla ilişkilendirilerek –sonu beraat olsa da- 1 yıl, 3 gün hapsedilmiştir. Bkz. N. F. Kısakürek, *Bâbiâli* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2020), 308-309.

*23 Nisan 1954-9 Temmuz 1954: 10 sayı. Haftalık, 16 sayfa.

*30 Mart 1956- 3 Mayıs 1956: 35 Sayı. Günlük gazete, 6 sayfa.

*6 Mart 1959-16 Ekim 1959: 33 sayı. Haftalık, 16 sayfa. *Büyük Doğu*'nun 1960 öncesi ve sonrası yıl aralıkları için krş. Ahmet Köroğlu, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak” *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*, ed. Vahdettin Işık vd. (Nobel Yayınları: 2016), 16.

¹⁵⁹ 1905 İstanbul doğumlu olan Necip Fazıl Kısakürek, baba tarafından Maraşlıdır. Cinayet mahkemesi reisliğinden emekli büyük babası Mehmed Hilmi Efendi'nin konağında doğan Kısakürek, birkaç yabancı okulla olan başarısız deneyimin ardından Türk askeri elitini yetiştiren merkezlerden biri olan Heybeliada Bahriye Mektebi'ne üç yıl devam etti, fakat kendi ifadeleriyle tam mezun olacağı sırada bir sınıf daha ilâve edilmesi üzerine üniversiteye geçmek için dördüncü sınıfı okumadı, bu yüzden kaydı terkin edilerek Bahriye'den ayrıldı ve üniversiteye geçti. 1921'de İstanbul Dârülfünunu Felsefe Şubesi'ne yazıldı, öğrenimini tamamlamadan kazandığı devlet bursu ile felsefe öğrenimi için Paris'e gitti. Orada kendini daha çok eğlence ve bohem hayatına veren Kısakürek'in düzenli bir öğrencilik hayatı olmadı. Türkiye'ye döndüğünde bazı bankalarda memuriyet ve müfettişlik yaptı. 1934 yılında fikri dönüşümünü derinden etkileyecek Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden Abdülhakim Arvasi ile tanıştı. Bir Fransız okulu, Ankara Devlet Konservatuarı, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi ve Robert Kolej gibi kurumlarda çeşitli dersler verdi. Ardından felsefe öğrenciliğinden beri içinde bulunduğu basın çevresini daha çekici ve eser vermeye daha elverişli bir ortam olarak gördüğünden 1942'den itibaren memuriyetten ayrılıp geçimini yazı ve yayıncılıktan sağlamaya başladı. Büyükannesini; mücevherleri, verdiği partiler, piyanosu ve pek çoğu Batı'dan çevrilmiş romanlarıyla tasvir eden Kısakürek, uğruna mücadele verdiği Anadolu insanlarının bulunduğu çevrelerde yetişmiş biri değildir. Bilakis yıllarca kendileriyle mücadeleye tutuşmuş insanların içinde yetişmiş ve sosyal çevresi büyük oranda bu insanlarla şekillenmiş birisidir. Bununla beraber, anılarda büyükannesinin mesafeliliğine karşın büyükbabası hakkında anlattıkları aralarındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. İlk dini bilgilerini büyükbabasından aldığını belirtir. Ayrıca Kısakürek, otuzlu yaşlarında bir inanç dönüşümü geçirmiş, kırklı yaşlarından ömrünün sonuna dek de -tüm insani çelişkileriyle beraber- inandıkları uğruna mücadele sürecinin içinde olmuştur. Adıyla anılan dergisi *Büyük Doğu*, İslamcılık düşüncesinin sürekliliğini görebilmek açısından ele alınması gereken, sonra kendisi ile yolları ayrılmış olsa da pek çok İslamcı yazarın ilk yazılarının yayımlandığı uzun soluklu bir yayın organıdır. 1960 sonrası da etkin olan pek çok İslamcının üzerinde tesiri olmuştur. Örneğin Antik Yunan filozofları üzerine kısa yazılarıyla *Büyük Doğu* ekibine dahil olan bir isim Sezai Karakoç'tur. Bu dönemde Karakoç, henüz Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde lisans öğrencisidir. M. Sait Çekmegil'in de yazı ve şiirlerinin ilk yayımlandığı yerlerden biri *Büyük Doğu*'dur. [Bkz., M. Sait Çekmegil, “Devrin Bozkurd'u”, *Büyük Doğu*, sayı 7 (25 Kasım 1949): 15.] Şerif Mardin, “Culture Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey: Necip Fazıl and the Nakşibendi” *Cultural Transitions In The Middle East*, ed. Şerif Mardin (Leiden: E. J. Brill, 1994), 204; N. F. Kısakürek, *Bâbiâli* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2020); Okay, “Kısakürek, Necip Fazıl”, 485. M. Orhan Okay, “Kısakürek, Necip Fazıl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022); Asım Öz, *Necip Fazıl Kitabı: Kalır Dudaklarda Şarkımız Bizim*, ed. İsmail Kara (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2015); Alâattin Karaca, *Necip Fazıl-Adnan Menderes İlişkisi: Mektuplarla ve Belgelerle* (Ankara: Lotus Yayınevi,

bazı fikirlerinin görünür olmasındaki olumlu yönleri kadar İslam düşüncesi ve dili açısından başka çalışmalara konu olabilecek bazı menfi yönleri de olmuştur.¹⁶⁰

Büyük Doğu, bir geleneğin devamı olan ellinci yılını kutlayabilmiş *Sebilürreşad* dergisinden sonra döneminin en uzun soluklu dergisidir. 35 yıllık süre içerisinde toplam 16 devre ve 512 sayı neşredilmiştir.¹⁶¹ Tanıtımı “Fikir, Sanat, Hadise, İş” olarak yapılmış derginin tirajına dair kesin bilgi yoksa da Kısakürek’in Adnan Menderes’e yazdığı mektuplardan gazete formunda çıktığı 1956’da 20 bin kadar basıldığı belirtilmektedir.¹⁶²

2009); Mahmut Hakkı Akın, “İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek” *İslam’ı uyandırmak* 2: *Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İLEM, 2018), 116. Ayrıca Kısakürek’in İslam düşüncesinin II. Meşrutiyet devri İslamcılığından farkları için bkz. Burhanettin Duran, “Transformation of Islamist political thought in Turkey from the empire to the early republic (1908-1960) : Necip Fazıl Kısakürek's political ideas” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001).

¹⁶⁰ Kısakürek’in bu tür eleştiri unsuru olabilecek konularda kendine göre bazı açıklamaları vardır: “(...) öfkesiz fikir ne kadar acıklı bir manzaraysa, fikirsiz öfke de o nispette merhamete layık bir levha...Ruhi teessürlerini bir inanış ve görüş sistemine irca edemeden, rastgele bağırın, çağırın, kıran, döken, tepinen, dövünen bünyeleri haklı olarak hasta biliriz. (...) Bazı kalemlerdeki öfke edası, bir takım hantal mizaçların hoşuna gitmiyor. Onlar, ifadede itidal, ruhta rükûdet taraflısı... Böylelerine acımak lazım... Zira onlar, görülmesi kolay olan öfkeyi görüyorlar da görülmesi kolay olmıyan fikri görmüyorlar. Hoşafın suyunu içip tanesini bırakıyorlar!” Necip Fazıl Kısakürek, “Fikir Öfkesi”, *Büyük Doğu*, sayı 9 (24 Kasım 1951): 1. Aynı yazı birkaç kelime değişikliği ile 1952’de de çıkmıştır. Bkz. Necip Fazıl Kısakürek, “Fikir Öfkesi”, *Büyük Doğu* (4 Haziran 1952): 1.

¹⁶¹ <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/104/buyuk-dogu>. A. Köroğlu, İDP veri tabanının verdiği 512 rakamı yerine 557 sayı yayımlandığını belirtmektedir. Bkz. Ahmet Köroğlu, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak”. *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*. ed. Vahdettin Işık vd. (Nobel Yayınları, 2016), 16. Bu tez çalışmasında, pek çok araştırma ve İDP dergiler katalogunda bulunmayan 16 Kasım-30 Kasım 1951; 16 Kasım-19 Eylül 1952 ve 30 Mart-5 Temmuz 1956 dönemlerinin gazete formundaki *Büyük Doğu* da örneklem alanına dahil edilmiştir. 1945 öncesi sayıları ise derginin sonraki çizgisiyle kıyaslayabilmek açısından örneklem alanına dahil edilmese de incelenmiştir. *Büyük Doğu*’nun gazete formuna da bakma ihtiyacım, düşünce çizgisini takip edebilme açısından olmuştur. Bir not olarak: İDP katalogta *Büyük Doğu*’nun 6. devresi olarak belirtilen 27 sayının tamamı Kısakürek’in ilişiği olan *Büyük Doğu* değildir. <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/104/buyuk-dogu> Erişim Tarihi 9.10.2022

¹⁶² Betül Yalçın ayrıca, o dönemde DP’nin yayını olan Zafer gazetesinin 40 bin ve DP taraftarı *Havadis’in* 30 bin tirajı olduğunu belirterek *Büyük Doğu*’nun bu tirajının Menderes’ten ödenek talep etmek için cesaretlendirici olduğu yorumunu yapmaktadır. Bkz. Betül Yalçın, “Türkiye’de İslamcılık Fikrini Dergiler Üzerinden Okumak (1960-1980)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2021), 78.

Büyük Doğu, farklı ve yüklü içeriğiyle bir çeşit kırkambarı andırır. Milliyetçi bir İslam düşüncesi, antisemitizm, antikomünizm, siyasi olarak baskın bir nitelik arz etmekle birlikte felsefe, ekonomi, tarih, din, psikoloji, tıp, edebiyat, resim, karikatür, Türk musikisi, popüler bilim, spor ve sinema başlıkları *Büyük Doğu*'nun geniş yelpazesi hakkında ipuçları verir. Biçim itibarıyla baskı ve mizanpaj kaliteli değildir. Dönemin diğer İslami dergilerine nazaran çok fazla görsel malzeme içerir. Kimi zaman renkli basılmasına rağmen büyük ölçüde siyah-beyaz renkte basılmıştır. Kapakları ise provokatif-sloganik başlıklar ve o başlıklara eşlik eden resimlerden oluşur. Kimi zaman dergi kimi zaman da gazete formatında çıkan *Büyük Doğu* aktüel olaylara gönderme yapar. Okura kendini okutmakla yetinmeyip âdeta kavgaya davet eden bir dille seslenir. Bu yüzden sıkça noktalamalara ve ünlemlere yer verir.

Kısakürek'in fikrî karmaşıklığı bizzat *Bâbîâli* adlı hatıra kitabında kendi itiraf ettiği gibi ve bazen şiirlerinde de yer alan¹⁶³ inişli çıkışlı zor karakterine bağlanılabilir. Keza *Büyük Doğu*'nun finansmanını temin etmek süreci de maceralı olmuştur. Kısakürek kimi zaman mali zorluklarla boğuşurken kimi zaman da Menderes Hükûmetinden¹⁶⁴ ciddi bir ödenek almıştır.

¹⁶³ “Ne yalanlarda var ne hakikatta,/ Gözümü yumdukça gördüğüm nakış./ Boşuna gezmişim yok tabiatte/ İçimdeki kadar iniş ve çıkış.” N. F. Kısakürek, *Çile* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2003), 16-20.

¹⁶⁴ Kısakürek'in Yassıda Mahkemesi'nde ödenek hakkındaki beyanı şudur: “(...) Bunu sormakla bir inceliğin belirtilmesi fırsatını bana verdiğiniz için şükranlarımı takdim ederim. Benim örtülü ödenekten aldığım para, nefsim, rejime dalkavukluğum veya “hakk-ı sükût” olarak susmam için değil, Türkün ruh köküne bağlı aziz ve mukaddes dâva ve gayem içindir. Âdeta baç gibidir ve her verilisinde başka tesirlerle yarım bırakıldığı için evimde halı, keçe, ne varsa satıp savmama sebep olmuş, beni aldığımdan fazla borca sokmuştur. Böyleyken (Menderes'i göstererek) bu aziz ve mukaddes dâvayı, yarım-yamalak da olsa tutan ilk Başvekil bu zat olduğu için huzurunuzda ona minnettarlığımı bildiririm.” N. F. Kısakürek, *Bâbîâli* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2020), 318-319; Kısakürek, Menderes'i şu sözlerle tanıtmıştır: “(...) son derece zarif ve bir (estetik) idraki içinde ‘kaba’ ve ‘çirkin’i sezmeye müstaid, fakat zerre miktarı olsun, dünya görüşü ve aksiyon zekâsından nasipsiz biridir; ve işte Sabık Şair [Kısakürek] için biricik yol; bu adamı feth ve kendi istikametine perçinlemek şeklinde meydana çıkmaktadır. (...) Ve bütün bunları Sabık Şair, dâva ve gayesinin izzeti adına yapmış, maşa kullanmayı bilmiş, fakat maşa olmamıştır. Menderes ve Sabık Şair münasebetinin içyüzü budur (...)” N. F. Kısakürek, *Bâbîâli*, 304-305. Necip Fazıl'ın ayrıca Menderes'i anlattığı bir kitabı vardır, bkz. N. F. Kısakürek, *Benim Gözümde Menderes*, (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1993). Kısakürek'in Menderes hükümetinden aldığı ödeneğe bakışı ile Recep Peker'in kendisine bir dönemki teklifi hakkındaki yorum farkı, zihniyetini anlayabilmek açısından oldukça önemlidir: “Sadece Demokrat Parti aleyhinde cephe almak ve İslâm dâvasını

Büyük Doğu'nun öne çıkan bazı bölümleri şunlardır: “İdeolocya Örgüsü”, “Efendimiz, Kurtarıcımız, Müjdecimizden”, “Halkadan Pırıltılar”, “Vecdimin Penceresinden”, “Risâle-i Nur’dan”, “Dininizi Öğreniniz”, Felsefe-İçtimaiyat-Hukuk-İktisat”, “Tanrıkulundan Dinlediklerim”, “Çöle İnen Nur”, “İmam Rabbânî’den Mektuplar”, “Doğuda Fikir ve Hareket”, “Altın Halka”, “Fikir ve Sanat Takvimi”, “Ruh ile Nefs”, ve “Hadiselerin Muhasebesi”.* Dergide *Büyük Doğu*'nun geniş yelpazesini gösteren Prof. Mustafa Şekip Tunç, Doç. Dr. Nurettin Topçu, Hilmi Ziya Ülken, Ali Nihad Tarlan gibi üniversite hocaları; Peyami Safa, Oktay Akbal, Nahid Sırrı Örik, Celal Sılay, Nuri Pakdil, Sezai Karakoç, Samiha Ayverdi gibi edip ve şairler; Abdülhakim Arvasi, Said Nursi, Hasan Basri Çantay, Ömer Rıza Doğrul, M. Raif Ogan, Abdürrahim Zapsu, M. Said Çekmegil, Ömer Okçu (Hekimoğlu İsmail), Salih Özcan, Dr. Halûk Nurbaki gibi Türkiye’de İslam düşüncesinin değişik yüzlerini temsil eden portreler; Samiha Ayverdi, Necla Maraş, Türkan Altuncuoğlu, Fatma Neşide, Rana Tunç gibi kadın yazarlar; Cevat Rifat Atilhan gibi Millî Mücadele Dönemi’nde cephe komutanlığı yapmış ve Türkiye’de antisemitizmin öncüsü, Türkiye’de popüler milliyetçi hareketle ismi anılan Osman Yüksel Serdengeçti, Said Nursi’nin gönüllü avukatlığını yapan Abdurrahman Şeref Laç, üç dönem Konya milletvekilliği yapan Mustafa Kubilay İmer ve bestekar Münir Nureddin Selçuk gibi isimler yer almaktadır. *Büyük Doğu* dergisinin muharrir kadrosuna yönelik bu genel tasnif, H. Z. Ülken gibi bir profesörün romanlar kaleme alması, romancı Peyami Safa’nın Batı felsefesine dair bir üniversite hocası gibi makaleler neşretmesi, Samiha Ayverdi’nin hem Rifâi hem kadın ve hem de romancı sıfatlarını üstünde taşıması, *Büyük Doğu* yazarları arasındaki bazı isimlerin -söz gelimi M. Raif Ogan, N. Topçu, A. Zapsu, Ö. R. Doğrul, Salih Özcan- kendi başlarına müstakil İslami dergiler yayımlamaları göz önünde tutularak değerlendirilmelidir.

Dergiye gelen mektuplardan okurların izi takip edilebilmektedir. Türkiye’nin her yerinden ve her kesiminden okuru bulunan derginin toplumun daha üst kademelerinden

---

haddinden fazla açığa vurmamak şartıyla, üstünde Merkez Bankasının bandı, bir paket binlik banknotu (o günün yüzbin[i] (...)) ihsas eden bir teklif... Olamadığı takdirde, bütün devlet kuvvetleriyle kuşatılma tehdidi... Evet, ya saray, ya zindan!... Sabık Şair, hicabından tırnaklarına kadar kıpkırmızı kesildiği hissinde, kısa bir zaman sonra açılacak zindan kapısına doğru Başbakanlık kapısından çıktı.” N. F. Kısakürek, *Bâbîâli*, 285-286.

* Bunlardan “Fikir ve Sanat Takvimi” ve “Felsefe-İçtimaiyat-Hukuk-İktisat” bölümleri dışındakiler Kısakürek’e ait olup daha sonra kitap hâlinde de basılmışlardır.

de okurları mevcuttur. Bir sayısında Yüksek Öğretmen Okulundan *Büyük Doğu*'nun çıkışını tebrik eden bir mektup,¹⁶⁵ bir başka sayıda ise Harbiye Orduevindeki bir toplantı için duyuru yer alır.¹⁶⁶ Bu, derginin asker okurları olduğuna dair bir ipucudur.

Büyük Doğu, bu çalışmada da ismi geçen pek çok dergi tarafından tebrik edilmiş; mücadelesi büyük takdir görmüştür.¹⁶⁷ Kısakürek, çoğu zaman “herkesin ifade edemediğini ifade edebilen bir kişi” olarak görülmüştür. Türkiye dışında da yayımını takip eden kurumlar olmuştur.¹⁶⁸

Çok partili hayata geçiş sürecinde ve sonrasında yaşanan ılımlı havanın *Büyük Doğu* açısından bir dönüşüm getirdiği belirtilmelidir. 1943-1945 aralığında dergi daha edebî bir nitelik arz ederken 1945 sonrasında dinî ve siyasi makalelerin sayısında görece bir artış olmuştur. Derginin edebî bir dergi olmaktan dinî ve siyasi bir dergiye doğru evrilmesinde bu sürecin rolü vardır.¹⁶⁹ 1950 tarihi ise Türk demokrasi tarihi için olduğu kadar *Büyük Doğu* açısından da bir dönüm noktasıdır. Nitekim bu tarihte Büyük Doğu Cemiyeti kurulmuş ve cemiyetin ilk teşkilatı 17 Şubat 1950 tarihinde Kayseri’de açılmıştır. 15 Haziran 1951’de *Büyük Doğu*’da “Büyük Doğu Partisi Ana Nizamname Projesi” yayımlanmış ve bu projede partinin fikriyatını yansıtan dokuz umdeye yer verilmiştir.¹⁷⁰ İlginç olan, dokuz umde ibaresinin ilk defa Halk Fırkasının kuruluş aşamalarında Mustafa Kemal’in seçimlerle ilgili olarak 8 Nisan 1923 tarihinde yayımladığı beyanname ile aynı ismi taşıyor olmasıdır.¹⁷¹ “Milliyetçilik”, Partinin

¹⁶⁵ *Büyük Doğu* (18 Kasım 1951): 3.

¹⁶⁶ “318 neşetli subayların 49. Devre mensupları 6. 12. 951 Perşembe günü saat on dörtte Harbiye Orduevinde kutlanacaktır. Arkadaşların gelmeleri rica olunur.” *Büyük Doğu*, “Toplantıya Davet”, (3 Aralık 1951): 4.

¹⁶⁷ *Sebilürreşad*, *Büyük Doğu* dergisinin mücahedesini övmüştür. *Sebilürreşad* 6, sayı 128 (Haziran 1952): 46.; *Sebilürreşad* 6, sayı 129 (Temmuz 1952): 64; *Büyük Doğu* dergisinin İslam davasına yaptığı hizmetin çok büyük olduğu, masonları ifşa edip planlarını bozduğunu, bu nedenle de [hükûmetin] kendisinden desteği kestikleri ya da kesmek zorunda kaldıkları belirtilmiştir.

¹⁶⁸ Şam radyosuna *Büyük Doğu*'nun yayımlandığını duyurduğu için teşekkür edilmiştir. *Büyük Doğu*, sayı 3 (3 Kasım 1951): 1.

¹⁶⁹ Akın, “İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek”, 109.

¹⁷⁰ Akın, “İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek”, 113.

¹⁷¹ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 1998), 71.

umdelerinin üçüncüsü olarak dikkat çekmektedir.¹⁷² Bunun yanı sıra içerikte Partinin karşısında durduğu şeyler de sıralanmış ve milliyetçiliğin zıddı olarak tanımlanabilecek “kozmpolitlik” dördüncü sırada anılmıştır.¹⁷³ Büyük Doğu Cemiyeti ve partileşme çabasında *İdeolocya Örgüsü*’nde açıklanan bu umdeler ve yönetim şekli bir projeden ibaret kalmışsa da “İdeolocya Örgüsü” derginin ilk sayılarından beri her zaman en başta yer almış ve daha sonra Kısakürek’in en temel eseri olarak gördüğü bir kitap hâline gelmiştir.¹⁷⁴ Milliyetçilik ilkesinin mezkûr ilkeler arasında yer almış olması bu tez açısından da önemlidir.

Çalışmanın Giriş bölümünde Reed ve Lewis’ın İslami canlanma olgusu hakkında 1950’lerde yayımlanmış makaleleri değerlendirilmiştir. Reed, eserinde dönemin bu olgusunu başarılı bir şekilde resmetmiştir; yalnız çalışmasında bazı normatif tanımlamalar ve referans eksikleri göze çarpmaktadır.¹⁷⁵ Örneğin *Büyük Doğu* ve okurlarını tanımlama şeklinin,¹⁷⁶ dergideki yazar ve okur çeşitliliği ve entelektüel içeriği yok sayan indirgemeci bir yaklaşıma sahip olduğu belirtilebilir. Kısakürek’in serinkanlılıktan uzak ve demagojik yazılarının çok fazla olduğu daha önce ifade edilmişti. Bununla birlikte “Prof. Ş.Ü.” müstearıyla yazdığı yazılarda görülebileceği üzere bazı yazılarını daha ilmî bir seviyede kaleme almıştır. Ayrıca Özdalga’nın da tespit ettiği şekilde kelime bilgisi oldukça zengindir ve çeşitli deyim ve aliterasyonlar

¹⁷² “1. Ruhçuluk, 2. Ahlakçılık, 3. Milliyetçilik, 4. Cemiyetçilik, 5. Şahsiyetçilik, 6. Keyfiyetçilik, 7. Nizamcılık, 8. Müdahalecilik ve 9. Sermeye ve Mülkiyette Tedbircilik.” “Ana Nizamname Projesi”, *Büyük Doğu*, sayı 13 (3 Haziran 1949): 2.

¹⁷³ “(...) Her türlü Allahsızlık, her türlü ahlaki kayıtsızlık, bütün derece ve istihalelerle materyalistlik ve komünistlik, kozmpolitlik, başıboş ferdçilik, teftişsiz ve murakabesiz taklitçilik, fikir ve ilimde posacılık ve kısırcılık, 8. Sahte ve köksüz inkılapçılık, züppe Garp hayranlığı, bütün ahlak dışı tecellilerle eyyamgüderlik ve istismarcılık, dehhomeleşmiş sermaye istipdadı ve içtimai adaletsizlik.” “Ana Nizamname Projesi”, *Büyük Doğu*, sayı 13 (3 Haziran 1949): 2.

¹⁷⁴ Akın, “İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısa Kürek”, 113.

¹⁷⁵ Howard Reed, “Revival of Islam in Secular Turkey”, *Middle East Journal* 8, sayı 3 (1954): 275.

¹⁷⁶ “Maalesef bazıları samimi ve bazıları ise gayri samimi olan liderler ve siyaset yazarları dini ilginin yükselişini ve İslam hakkındaki cehaleti kendi çıkarları için kullanmaya çalıştı. Bunların en ünlülerinden biri yetenekli bir şair ve ileri derecede tutucu bir gazete olan *Yeni Büyük Doğu*’nun editörü Necip Fazıl Kısakürek’tir. Kısakürek, birkaç kez yasalara aykırı davranışlar gerekçesiyle hapse girdi. Buna rağmen, 1952 sonlarına kadar kırsal kesimlerde yüksek tiraja sahip olan dar kapsamlı İslami gazetesinin basit fikirli okurları tarafından bir esin kaynağı kabul edildi.” Reed, 275; İnsan Yayınlarından çıkan Türkçe tercümesinde “by simple-minded readers of his narrowly Islamic journal” ifadesine yer verilmemiştir. *Türkiye’de İslam ve Laiklik* (İnsan Yayınları, 1995), 154.

kullanmaya özen göstermiştir.¹⁷⁷ Dergide Ali Fuat Başgil, Nurettin Topçu vb. gibi pek çok serinkanlı ve entelektüel ismin de yer aldığı belirtilmelidir. Bu anlamda Özdalga ve Findley'nin¹⁷⁸ Kısakürek ve yayını hakkındaki bütüncül değerlendirmeleri daha isabetli görünmektedir.

1.3. HAKİKAT YOLU (1947-1949)

Başyazarı Şemseddin Yeşil (1905-1968)¹⁷⁹ olan dergi 1947-1949 yılları arasında, İstanbul'da 104 sayı olarak yayımlandı. Sahibi Esat Ekicigil olup derginin lokomotif ismi Şemseddin Yeşil'dir. Ayrıca dergide M.S.Y. imzalı yazılar ve Dr. Rahime Batu'nun sağlık hakkında kaleme aldığı yazılar mevcuttur.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Elisabeth Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, çev. Gamze Türkoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013) 144-145.

¹⁷⁸ "(...) Necip Fazıl kültürün toplum ve devlet üzerindeki dönüştürücü gücünü kesinlikle kavramış ve bilinçli olarak eski, laik basına karşı yeni İslamcı basının muhalefetini temsil etmiştir." Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 340-341.

¹⁷⁹ 1905 İstanbul doğumlu Yeşil'in ailesi Abdülkadir-i Geylânî soyundan gelmektedir. Yeşil, soyadı kanunu çıkınca hocası Yeşilzâde Mehmed Sâlih Efendi'ye nispetle bu soyadını almıştır. On iki yaşındayken babası İmam Hüseyin Efendi vefat edince ailesinin geçimi için çeşitli işlerde çalışmıştır. Yirmi yaşında imamlık vazifesine başlamış, 1925'te İstiklâl Mahkemesi'nce yargılanmıştır. Yeşil, 1929-1936 arası bir iki farklı camide, 1936-1951 yılları arasında ise Samatya Etyemez'deki Bâyezîd-i Cedîd Camii'nde imamlık yapmıştır. 1946'da Teşvikiye ve Yeraltı camilerinde vaaz verebilmek için müftülüğten izin almış, fakat diğer camiler için kendisine izin verilmemiştir. İfade edildiğine göre Yeşil'in hitabeti çok kuvvetlidir ve halkın vaazlarına gösterdiği rağbet bazı yöneticilerin dikkatini çekmiştir. Yeşil'in Muâviye'ye ve Muâviye'yi savunanlara yönelik sert sözleri, 1947'de vaizlik belgesinin iptal edilmesine yol açmıştır. Bazı kişilerin tepkisi dolayısıyla *Hakikat Yolu*'nun satışı giderek düştüğü için Mart 1948'de *İslâmiyet* gazetesini çıkarmıştır. 1950'de izinsiz vaaz verdiği gerekçesiyle yargılanmıştır. "Şiilik ve Bâtınlık propagandası, Diyanet İşleri Reisliği'ne nahoş tarizlerde bulunmak, imamlık görevini aksatmak ve halkı tahrik etmek" gibi maddelerle suçlanmıştır. 1951'de Diyanet İşleri Reisi Eyüp Sabri Hayırlıoğlu tarafından Etyemez Camii'ndeki görevine son verilmiştir. Yeşil'e gerekçeli karar tebliğ edilince devlet şûrasında dava açmış, fakat davası reddedilmiştir. Bundan sonra Yüksek Ahlâk Derneği'ndeki sohbetlerine devam etmiş ve geçimini Sultanahmet'teki şeker imalathanesi ile Beyazıt Sahafılar Çarşısı'ndaki kitapçı dükkanından sağlamıştır. 1968'de vefat eden Yeşil'in mezarı Zeytinburnu'nda Silivrikapı'dan Seyitnizam'a giden yolun solundaki mezarlıktadır.

Yeşil, 1946'da Millî Kalkınma, 1950'de Demokrat Parti'den milletvekili adayı gösterilmiş fakat kazanamamıştır. Semih Ceyhan, "Yeşil, Şemseddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013).

¹⁸⁰ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/38/hakikat-yolu>; Dergide Operatör doktor Batu'nun muayenehanesinin çalışma saatlerini veren bir ilan da vardır. Bkz. Şemseddin Yeşil, *Hakikat Yolu*, sayı 7 (3 Nisan 1947), 7.

Kendisini “ilmî, ahlaki, ictimai mecmua” olarak tanımlayan dergi 8 sayfa olarak çıkmış ve fiyatı 10 kuruştur. Biçimsel özellikleri yönüyle Yeşil’in daha sonraki yıllarda çıkacak olan *İslâmiyet* dergisine göre daha düşük kalitededir. 48. sayısına dek dikkat çekmek amaçlı majiskül harfler daha yoğun kullanılmıştır. Vaaz formunun dergiye dökülmüş hâli olarak tanımlanabilir. Buna karşın tefsir kısımları düzenli olup büyük-küçük harf geçişlerine rastlanmamaktadır.

Derginin ilk sayısında kuruluş amacı şu şekilde ifade edilir: millet arasında iyi ilişkileri geliştirmek; terakki vesilelerini hazırlamaya çalışmak; dinin halkın mutluluğunu istediği, insanlar arasında dayanışma ve eşitliği hedeflediği, zulmü, şirki reddettiği ve kötülüğü yok etmek istediğini ortaya koymak; İslam’ın akılları ve vicdanları köreltmek için değil aydınlatmak için geldiğini belirtmek; Allah korkusu başta olmak üzere ahlak, iyilik, doğruluk, dayanışma ve “meşru ve makul olmak şartıyla” ilim ve fen muhabbetini arttırmak ve “İslam terakkiye manidir.” iddiasını çürütecek delilleri¹⁸¹ “akvamın en necibi Türk nesli”ne göstermektir.¹⁸²

Yeşil, yazılarında ve vaazlarında genellikle Kur’an tefsiri, din-medeniyet ilişkisi, modern dünyada dinin rolü, İslâm büyükleri, mutasavvıflar, Ehl-i Beyt muhabbeti gibi konular üzerinde durmuştur. Tâhir Olgun’un *İslâm Yolu* ve Abdürrahim Zapsu’nun *Ehl-i Sünnet* mecmuasında Muâviye aleyhtarlığı yaptığı ve Râfizîliği yaydığı iddiası ile yayımlanan yazılara karşı Yeşilzâde Sâlih Efendi ile birlikte *Hakikat Yolu*’nda cevabi yazılar yazmıştır.¹⁸³ Dergide entelektüel seviyesi yüksek bazı şiir ve yazılar olduğu gibi¹⁸⁴ basit güzel sözler ve nasihat türü içerik de mevcuttur.

¹⁸¹ Şemseddin Yeşil, “Kur’anı Mübinde Elektrik Bahsi”, *Hakikat Yolu*, sayı 1 (20 Şubat 1947): 8. İslam mani-i terakki degildir fikrini savunan makalelere diğer sayılarda da örnekler verilmiştir.

¹⁸² Şemseddin Yeşil, *Hakikat yolu*, sayı 1 (20 Şubat 1947): 2.

¹⁸³ Semih Ceyhan, “Yeşil, Şemseddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 491.

¹⁸⁴ Derginin ilk sayılardan itibaren yüksek tahsil gören talebelere yönelik “din nedir” içerikli yazılarda, August Comte ve pozitivism eleştirisi yer almaktadır.

Kendisini “Zahirî, Kadirî ve Ehl-i Sünnet”¹⁸⁵ olarak tanımlayan Yeşil, Ceyhan’ın ifadeleriyle “İslâmî ilimlere vâkıf, Kâdiriyye tarikatına müntesip, Hz. Ali ve Ehl-i beyt muhibbi, ashaptan övgüyle bahseden, dinî, millî ve mânevî değerleri her şeyin üstünde tutan bir şahsiyettir. Siyasal-sosyal açıdan çalkantılı bir dönemde vaaz ve hutbeleri halk tarafından beğenilmekle birlikte birçok eleştiriye mâruz kalmış, bu eleştirilere cevap vermiş, bunların bir kısmı kitap hâlinde yayımlanmıştır.”¹⁸⁶

Yeşil, Esad Ekicigil’in çıkaracağı ve başyazarının Tahir Olgun olduğu *İslâm Yolu* dergisinin yayımlanacağı müjdesini verir. Ayrıca Olgun’un Süleymaniye’deki *Mesnevi* derslerini yayımlayacağını duyurur. Bu içeriğin yanı sıra derginin alâmet-i fârikası denilebilecek bir yönü Ş. Yeşil’in Muaviye’ye bakışı nedeniyle diğer İslami dergiler ile arasında geçen bazı tartışmalardır. Bu bahis dergide önemli yer tutmuştur.¹⁸⁷ Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse *Hakikat Yolu* günlük siyasi tartışmalara giren ve rejim eleştirisi şeklinde anlaşılabilir tutumda bir yayın değildir.

1.4. İSLÂM DÜNYASI (1947)

Gazeteci Taceddin Öney’in başyazarlığını yaptığı *İslâm Dünyası*, dinî vecibelerin yaşanması ve yerine getirilme biçimlerine dair cuma günleri yayımlanan bir dergidir. 8 sayfa olarak basılmıştır ve fiyatı 10 kuruştur. Kendisini “İlmî, İctimai, Ahlaki, Din Bilgisi Mecmuası” olarak nitelemektedir. 4 Nisan 1947-26 Eylül 1947 arasında İstanbul’da yayımlanmış olup 26. sayısı ile yayın dünyasından çekilmiştir. Derginin her sayısında sabit olarak bulunan bölümleri şunlardır: “İslam Ahlakı Notları, Çocuklarımıza Bilgiler, Peygamberimizin Meclisleri, Kur’an-ı Kerim’den, Hazreti Ademden İslamiyet’e Kadar”.¹⁸⁸ Derginin baş kapak ya da nadiren iç sayfalarında kırmızı, yeşil renkler görülmekle beraber çoğunlukla siyah-beyazdır. Mizanpajı düzgün bir yayındır.

¹⁸⁵ *Hakikat Yolu*, sayı 52.

¹⁸⁶ Semih Ceyhan, “Yeşil, Şemseddin”.

¹⁸⁷ Hz. Ali ve Muaviye üzerinden yürüyen bu tartışmalar, *Hakikat Yolu*, sayı 41, sayı 42, sayı 43 ve sayı 44’ten takip edilebilir.

¹⁸⁸ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/64/islam-dunyasi>

1.5. SELÂMET (1947-1949)

“Dinî, İlmî, Ahlâkî, Siyasî Haftalık Mecmua” olarak tanıtılan dergi 1947-1949 arasında İstanbul’da Ömer Rıza Doğrul (1893-1952)¹⁸⁹ tarafından çıkarılmış, 1962’de tekrar yayımlanmıştır. Derginin yazı işleri müdürü, Ömer Rıza Doğrul ve Yıldız Yaşaroğlu; başyazarı, Ömer Rıza Doğrul’dur. 105 sayı çıkan derginin adı 69. sayıdan itibaren *Yeni Selâmet*’tir.

Dergi, kapak sayfası ve arada nadiren görülen manşet renklendirmeleri dışında siyah-beyaz olarak yayımlanmıştır. Neşredildiği dönem boyunca 16 sayfa olarak çıkmıştır ve 25 kuruştur. Baş kapaklarında zaman zaman önemli hat eserleri, cami resimleri ya da değerli fikir adamlarının ve siyasilerin portreleri bulunmaktadır. İç sayfaları ve bölümleri derli toplu, mizanpajı sade ve düzenli bir yayındır.

Öne çıkan bölümleri; tefsir, hadis, İslam tarihi, İslam âlemi ve İslam davası, İslam sanatı, fikir ve felsefe gibi kısımlardır. *Selâmet*, “bir tecdit ve ihya gayreti sergilemekten ziyade halk arasında yaşanmakta olan dinin korunması ve kanunların tanıdığı hakların alınması ya da yasaklanmayan hakların (cemaat hâline gelebilmek gibi) tasarrufu için

---

¹⁸⁹ Aslen Burdurlu olan Doğrul, 1893’te Kahire’de doğmuştur. Ezher Üniversite’sindeki mezuniyetinden sonra Mısır’da gazetecilik yapmıştır. Tasvîr-i Efkâr gazetesinde yazıları çıkmıştır. 1925’te İstiklâl Mahkemesi tarafından tutuklanmış fakat bir müddet sonra serbest bırakılmıştır. O yıllarda dönemin başat dinî yayınlardan “Asr-ı Saâdet” serisini kaleme almıştır. 1940’ta çıkarılan İslâm-Türk Ansiklopedisi ve mecmuasında pek çok yazısı bulunmaktadır. 1940-1950 yılları arasında Cumhuriyet gazetesinde günlük siyasî yazıları çıkmış, 14 Mayıs 1950’de Demokrat Parti’den Konya milletvekili seçilmiştir. Türk-Pakistan Kültür Cemiyeti’ne başkan seçilmiş ve 1951’de Karaçi’deki İslâm Kongresi’ne iştirak etmiştir. 13 Mart 1952’de İstanbul’da vefat eden Doğrul, Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir. Doğrul, bazı kişilerce masonluğu hakkında eleştirilmiştir. Uzun’un ifadeleriyle Doğrul’un 1926 yılında girdiği anlaşılan masonluğa bakış açısı, “masonluğu ahlaki bir müessese olarak gördüğü, her masonun bir din sahibi olması gerektiği, milleti ahlâkî düşüşten bu cemiyetin kurtaracağını iddia etmesi” şeklinde ifade edilebilir. Uzun, Doğrul’un 1950’lilere dek İslam’a karşı yapılanlara karşı çıktığı ve pek çok başarılı hizmette bulunduğunu ifade eder. Bkz. Mustafa İsmet Uzun, “Doğrul, Ömer Rıza”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994). *Sebilürreşad* dergisinde Doğrul’un vefat ilanı ve derginin üzüntülerini bildiren taziye yer almaktadır: “Uzun seneler memleketimizin irfan hayatına pek kıymetli hizmetlerde bulunan ve muhtelif mevzularda, bilhassa dini sahada, yüz cilde yakın mühim eserler tercüme ve telif eden kudretli muharrir...” *Sebilürreşad* 5, sayı 122 (Mart 1952): 351.

mücadele veren bir yayın organı” olarak nitelenebilir. *Sebilürreşâd* ve Âkif’in mirasını sürdürmeyi hedeflemiştir.¹⁹⁰

Ahmet Hamdi Akseki, Asım Köksal, Celal Saraç, Süheyl Ünver gibi isimler yazarları arasındadır. Dergide Musa Carullah, Mustafa Abdürrazık Paşa, Muhammed Hamidullah, Muhammed İkbâl, Fahreddin Razi, A. Cressy Morrison, Sadi Şirazi ve Mevlânâ’dan yazılar yer almaktadır. Dergide Feridüddin Attar ve Mevlânâ yer aldığı gibi Muhammed Abduh ve Musa Carullah¹⁹¹ da görünmektedir. Doğrul, ıslahatçı düşünürleri önemli bulmuş ve bu isimleri şöyle sıralamıştır: Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Muhammed İkbâl ve Türkiye’de Mehmed Âkif. Muhammed İkbâl’in henüz eserlerinin Türkçeye tercüme edilmediği bir dönemde onun eserlerinden bir bölüm, “İslam Kültürünün Ruhu” başlığı ile *Selâmet*’te neşredilmiştir. Bu eserin tümü ise ancak 1960’larda tercüme edilecektir.¹⁹²

Okurlarına verdiği cevaplardan edindiğimiz bilgilere göre halk kesimlerine olduğu kadar daha yüksek seviyede eğitim almış bir kitleye de hitap etmektedir. Trabzon’dan emekli Binbaşı Bay S. Gürcan, Konya’da Mühendis Fakih Özlen bunlar arasındadır.¹⁹³ Mine Gün de *Selâmet* mecmuasının, “sahibinin ve editörünün dönemin önde gelen gazetelerinden *Cumhuriyet* gazetesinin tanınmış bir muharriri olması hatta II. Meşrutiyet’in en etkin İslamcı mecmualarından *Sebilürreşâd*’ın tanınmış bir muharriri olması, Tek Parti Dönemi’nde yoğun ve üretken bir müellif, bir mütercim ve bir yayıncı olarak faaliyet göstermesi sebebiyle” siyasi ve kültürel çevrelerde dikkat çeken bir dergi olduğunu belirtir.¹⁹⁴

¹⁹⁰ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/79/selamet>. Doğrul’un M. Akif’in damadı olduğu da hatırlanmalıdır.

¹⁹¹ *Büyük Doğu* dergisi ise Musa Carullah’ı vefatı vesilesiyle anmış, fakat onu yüzeysel ve “reform taraftarı” olarak tanıtmıştır. Bkz. Asım Öz, “Hassas Bir Muhalefet Politikası Geçiş Sürecinde Dindar- Milliyetçi Dergiler” *İslam’ı uyandırmak-II: Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İLEM, 2018), 5-98, 79.

¹⁹² Asım Öz, “Hassas Bir Muhalefet Politikası Geçiş Sürecinde Dindar- Milliyetçi Dergiler”, 78-79.

¹⁹³ *Selâmet* 3, sayı 77 (9 Mart 1949): 2.

¹⁹⁴ Mine Alpay Gün, “Ömer Rıza Doğrul ve Selamet Mecmuası”, 284.

Derginin 1 ve 52. sayıları, yolunu ve amacını ve ilk yılın sonunda başardıklarını özetlemesi bakımından önemlidir. Derginin yalnızca adının değil yolunun ve amacının da “selamet” yani barış içinde olmak olduğunu dile getiren Doğrul, şunları ilave eder:

“İnsanın selameti, dilini korumasındadır.” Bir çoklarımız bunun Arapçasını da tekrar eder ki şöyledir: Selâmet-ül-insan fi hıfzıl-lisan. Bizce söz ve fikir hürriyeti budur: Dili korumaktır. Hürriyet, dili korumak, yani söylenmesi gerekeni söylemek ve onu da en güzel tarzda söylemektir. (...) Hazreti Peygamber Efendimiz: “Müslüman, o kimsedir ki insanlar onun dilinden ve elinden selamet içinde yaşarlar.” demekle Müslümanın en belli başlı vasıflarını anlatmıştır. Müslümanın eli de dili de nezihdir. Ve bu nezahet bizim peşinde koştuğumuz selametın baş tacıdır.¹⁹⁵

Dergide de bu minval üzere ılımlı bir dil tercih edilmiştir.

Başmuharririnin ifadeleriyle *Selâmet* ilk yılı sonunda yaptığı muhasebede şunları başardığı görüşündedir: “Laiklik taassubu ile mücadele”, “dinî hürriyet” (Burada bir yıl önce dinî farizayı ifa için memlekette çıkılamıyor oluşuna ve bu nedenle de memlekette kaçmak gibi acı ve kötü bir yol tutulmasına mukabil, *Selâmet*’in desteği ile bu hürriyetin tanınır olması ve her isteyen Türk’ün dinî farizasını [hac] ifa için memlekette serbestçe çıkıp serbestçe geri dönme imkânına kavuştuğu kastedilmektedir.) ve üçüncü başarı olarak da din öğretiminin ihya edilmesi için *Selâmet*’in elinden gelen tüm desteği verişini ifade edilir. *Selâmet*, beklenmeyen bir şekilde yayınına son vermek durumunda kalmış gibidir. Çünkü 104. sayıda beşinci cilde başladık, deniyorken son sayısının sayfa sayılarının bile eksik olduğu görülmektedir.

1.6. EHLİ SÜNNET (1947-1953)

İlk çıkışında “Dinî, Ahlakî ve İlmî Haftalık Gazete”¹⁹⁶ olarak tanıtılan *Ehli Sünnet*,¹⁹⁷ 1947-1953 yılları arasında 140 sayı olarak İstanbul’da yayımlanmıştır.¹⁹⁸ Sahibi ve

¹⁹⁵ Ömer Rıza Doğrul, “Yolumuz ve Amacımız”, *Selâmet* 1, sayı 1 (23 Mayıs 1947): 2; “Selamet’in İlk Yılı”, *Selâmet*, sayı 52 (14 Mayıs 1948): 7. Elli ikinci sayıda ayrıca ikinci cildin fihristi verilmiştir. Bkz. *Selâmet* 2, sayı 52 (14 Mayıs 1948): 14, 15.

¹⁹⁶ “Mecmuamız siyasi değildir, fakat İslam camiasına vuku bulan herhangi bir tecavüzü Kuran kardaşlığına aykırı görerek bu davayı dinen müdafaa mecburiyetindedir.” *Ehli Sünnet* 6, sayı 126 (1 Aralık 1952): 14.

başyazarının Abdürrahim Zapsu (1890-1958)¹⁹⁹ olduğu derginin isminin hemen altında 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'ndan iki madde (75, 68) bulunması dikkat çekicidir:

¹⁹⁷ Derginin adı hakkında Zapsu bir anekdot aktarır: Zapsu dergiyi çıkaracağında ilk beyannameyi vilayete verirken karşılaştığı Siyasal Bilgiler mektebinden mezun, İstanbul'da maiyet memurluğu stajı yapan, bir müslüman evladının “Ehli Sünnet ne demektir?” sualine hayret etmiştir. “Yedi ecdadile beraber tabi bulunduğu dini mezhebi” hakkında bilgisiz oluşu onu şaşırtmıştır ve kendi zaviyesinden, bu isimle bir neşriyata başlayarak ne kadar haklı olduğunu teyid etmiştir. Şöyle demektedir: “Bir taraftan bu bilgisizler, bir taraftan da Yalmanlar, Yalçınlar, Nadiler, Nerminler gibi kimselerin matbuat sahasında; Saraçoğlular, Pekerler, Banguoğlular, Yüceller, Çağlarlar, Yüregirler, Günaltaylar gibi kimselerinde parlamento hayatlarında aldıkları sarıh cephelerle tehditle susturmak ve iktisaden boğmak gibi kuvvetli çalışmaları nazarı itibare alırsak mücahedenin azameti karşısında şaşmamak mümkün değildir.” “Mücahedemiz”, *Ehli Sünnet* 6, sayı 105 (Ocak 1952): 3.

¹⁹⁸ Zapsu, dergisinin son sayısında okurlarına “ihmallerinizi yüzünden sahadan çekiliyoruz” diye bir not düşerek abone bedellerini henüz göndermemiş kişilere posta adreslerini hatırlatmaktadır. *Ehli Sünnet* 7, sayı 140 (Aralık 1953):16.

¹⁹⁹ 1890 Van doğumlu olan Zapsu, babası tarafından soyu Abdülkâdir-i Geylânî'ye uzanması nedeniyle seyyid olarak tanınmaktadır, anne tarafından ise Doğu Anadolu'da ilmî ve tasavvufî faaliyetleriyle bilinen bir aile olan Arvâsîlere mensuptur. Orta öğrenimini Van Dârümuallimîni'nde tamamlayan yazar, özel hocalardan da Arapça, Farsça ve dini ilimler tahsil etmiştir. Zapsu, II. Meşrutiyet öncesinde İstanbul'a giderek her etnik grubun kendi için bir kurtuluş aradığı bu çalkantılı dönemde çeşitli Kürt derneklerinde bulunmuştur. Türkçe ve Kürtçe neşredilen *Jin* dergisinde yazmıştır. Kürt Talebe Cemiyeti'nin kurucuları arasındadır. I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine ilerlediğini görünce Doğu Cephesi'ne giderek milis kuvvetlerine katılmıştır. Rusların saldırılarını durdurmak amacıyla katıldığı çete savaşlarında esir düşen Zapsu, bir esir kampına gönderilmiştir. Orada Rusça ve Almanca öğrenmiş, müslüman esirlerin çocukları için kampta bir okul açmıştır. Bu eğitim çalışmaları bir buçuk yıl kadar devam edebilmiş, mektep 1917'de Ruslar tarafından kapatılmıştır. Daha sonra Zapsu, esir kampından kaçarak Bakü'ye gelmiştir. Burada bazı şiirlerini ve bir tiyatro eserini neşretmiştir. Ekim 1917 Bolşevik İhtilâli ve Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine özgürlüğüne kavuşmuş, İstanbul'a dönmüştür. Dârülhilâfe Sahn Medresesi imtihanını geçip Mühassısın bölümüne giriş hakkı kazanmış fakat medreseler lağvedilince Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ne devam etmiştir. 1927'de “Âbide-i Tevhîd” adıyla hazırladığı Âyetü'l-kürsî tefsiriyle mezuniyet tezini vermiştir. Zapsu'nun Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki faaliyetleri hakkında pek bilgi olmasa da Ankara Maliye Meslek Mektebi'ni de bitirmiş olduğundan mal müdürlüğünde memurluk yaptığı belirtilmektedir. Memurluğu süresince bir yandan da özellikle çocuklar ve gençlere yönelik dini bilgiler içeren ve din karşıtlarına yanıtlar verdiği *Ehli Sünnet* dergisini yayınlamıştır. 1949'da Kısakürek'in öncülüğünde kurulan Büyük Doğu Cemiyeti'nin kurucu üyesi ve genel sekreteri olmuştur. İstanbul'a gelen doğulu üniversite gençlerinin kaldığı Dicle Talebe Yurdu'nun müdürlüğünü yapmıştır. 1951'de İslâm Gençlik Konferansı'na katılmış, burada Ali Ekber Şah (Pakistan Millî Eğitim Bakanı) ve Suriye'den Saîd Ramazan el-Bûtî gibi pekçok İslâm âlimi ve aydın ile tanışmıştır. Aktif bir ömür süren Zapsu, 1958'de vefat etmiş ve Edirnekapı Mezarlığı'na defnedilmiştir. Mustafa İsmet Uzun, “Zapsu, Abdürrahim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013). *Sebilürreşad*'ta Zapsu'nun vefat ilanı şu şekilde verilmiştir: “Kıymetli ve kudretli alimlerimizden Abdurrahi(m) Zapsu vefat etmiştir. Allah gani rahmetine mazhar etsin, dinimize çok hizmeti bulunmuş, imanlı ve faziletli bir zat idi. İslamiyetin talim ve tedrisi hakkında birçok eserleri vardır. Çıkardığı “Ehli Sün(n)et” mecmuasıyla büyük mücahede bulunmuştur. Bu yüzden birçok eza ve cefalara da maruz kalmıştır. Salih, mütteki, imanında çok samimi ve feragat sahibi idi, yüksek din tahsili görmüş olmak itibarıyla islami meselelerde kıymetli bir otorite idi. Son zamanlarda büyük bir islam

“Hiç kimse felsefi inan[c]ından, din ve mezhebinden dolayı kınanamaz (Madde 75).”; “Her Türk hür doğar ve hür yaşar (Madde 68).” Maddelerin ilki 1946’da getirilen basın özgürlüğüne karşı duyulan tedirginliğin ifadesi, ikincisi ise baskıya karşı siyasi hürriyetlerin vurgulanması şeklinde yorumlanabilir. *Ehli Sünnet*’in sol üst köşesinde ilmin, hikmetin ve beşikten mezara kadar öğrenmenin önemine dair bir ayet, hadis ve Hz. Ali’den bir söz yer alır. Derginin Ocak 1948’de yayımlanan ikinci devresinde ise bu maddeler ve kısım mevcut değildir.

Yayının ilk sayıları gazete boyutunda ve basit görünümlü olup, Zapsu’nun da belirttiği şekilde iman ve ibadet bahislerini merkeze alarak çocuklara ve gençlere yönelik çıkarılmıştır. Çıkış sloganı “Şöyle imân ediyorum. Şöyle ibadet ediyorum.” ifadesidir. İlk döneminde mizanpajı düzgün, bölümleri düzenli bir yayın olmakla beraber sayfa kalitesi oldukça düşüktür.

İkinci devresinde ise (27. sayısından itibaren) derginin orta, lise ve yüksek tahsil seviyesindekilere uygun bir içeriği olmuştur. Bu dönemde dergi makale, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, kelim, siyer ve dinî-içtimai çeşitli konular içermiştir. Dergi bu dönemde oldukça tertiplidir. Sayfalarının dokusu da çok daha kaliteli bir formdadır. 4 sayfalık küçük bir gazete olarak yola çıkmış, 16 sayfalık bir mecmua hâline gelmiş ve on beş günde bir yayımlanmıştır. İlk çıktığında 10 kuruştur, 16 sayfa hâlini aldığı anda ise “diğer mecmualar gibi” notuyla 25 kuruşa çıkacağı belirtilmiştir. 27. sayı itibarıyla “Dinî, İlmî ve İçtimai Mecmua-Seyyar din dershanesi mahiyetindedir.” notu ile çıkmıştır.

Derginin 27. sayısından itibaren kapaklarında bir minare ve içindekiler tablosu, 59. sayıdan itibaren sadece tezyinat ve içindekiler yer alır. 39. sayısına kadar renksizdir,

---

tarihi yazmağa başlamıştı. Ancak iki cildini neşretmeye muvaffak oldu. Vefatı ani olmuştur. Kederdîde muhterem ailesine ve ehli islama taziyelerimizi arz eder, merhum hakkında cenabı Hakkın mağfiretlerini dileriz.” “Büyük Bir Ziya”, *Sebilürreşad* 1, sayı 262 (Şubat 1958): 192.

bu sayıdan itibaren ise ufak renklendirmeleri olmuştur. 75-93. sayıların (1 Ocak 1950-Aralık 1950) kapaklarında Farsça ve Türkçe olarak Mevlânâ İkbâl'e ait "İslâm dininde asla kusur yoktur. Görülen kusurlar bizim Müslümanlığımızdadır." ifadesi yer alır.

Ehli Sünnet dergisinin öne çıkan bölümleri; iman, ibadet, İslam tarihi, "Münevverlerle", "Şark Âlimlerinden" gibi kısımlardır. Bunlara ilaveten "Millî Eğitim Bakanlığına Açık Mektup", "Tenkit" gibi eleştirel kısımlar yer almaktadır. Derginin içeriğinde Zapsu'nun İlim Yayma Cemiyetine bakışı ve Cemiyete getirdiği bazı öneriler de takip edilebilir. Derginin dili tartışmacı olmaktan ziyade iyiliğe yönelmeye gayret eden bir dildir.²⁰⁰

Derginin gelenekçi İslami çizgiye yakınlığını gösteren bir yazı Musa Carullah hakkındadır. Kazan âlimlerinden ve İslam mütefekkirlerinden Musa Carullah ilk zamanlardaki fikirlerinden ötürü eleştirilerek ona karşı Mustafa Sabri'nin *Yeni İslam Müçtehidleri* adıyla bir eser kaleme aldığı belirtilmektedir. Zapsu, sonra ise Musa Carullah İstanbul'a geldiğinde o eski görüşlerinden vazgeçtiğine şahit olmuştur. Hatta müellif, Hindistan'da tabetmiş bulunduğu *Essünne* adındaki son eserini *Ehli Sünnet* dergisine hediye etmiştir. "Bu itibarla eski sakat imanından tamamen rücu ederek tam bir Müslüman akidesi üzerine bu fani dünyaya göz kapadığını ümid ediyoruz. (...)" denmektedir.²⁰¹

Dergi herkesi kapsayıcı bir dile sahip olduğu için çeşitli çevrelerden ve gençler başta olmak üzere her yaştan okurları olduğu yorumunu yapabiliriz. Bununla birlikte Kahire'den gelen bir mektup özellikle kayda değerdir. Yüksek İslam din bilgileri talebelerinden Mustafa Rıza imzasıyla gelen bu mektuptan bir kısım şöyledir:

²⁰⁰ Bir örnek olarak: "Müslüman kardeşler, bu ramazanı serbest tutunuz, ibadetlerinizi vecd ve istiğrak içinde yapınız. Sizi bağlayan bütün vahşi bağlar çözülmüştür. Demokrasi tamamen hakimdir. Din lisanile işiteceğin ezanı Muhammedi karşısında lahuti benliğine girerek istediğin kadar Allah'ına ibadet et, yalvar. Bu memleketin, bu milletin, bu dinin saadeti için duayı da unutma. Sakın bu mübarek ayda kimseye beddua etme. Senin vicdanına bu tazyikleri yapanlar cehaletleri yüzünden yapmışlardır. Onların ıslahı için dua et. Çünkü babalarımız diyor ki: İyiliğe iyilik her kişinin kârıdır. Kötülüğe iyilik er kişinin kârıdır." "Ramazan ve Ezan", *Ehli Sünnet* 4, sayı 86 (15 Haziran 1950): 2.

²⁰¹ *Ehli Sünnet* 3, sayı 72 (16 Kasım 1949): 14.

Ehli Sünnet Mecmuasının sermuharriri muhterem Bay Abdürrahim Zapsu,

(...) Ehli Sünnet ismiyle neşretmekte devam ettiğiniz dini ve ilmi mecmuanızı muntazam alıyor, derunu sürurla okuyorum ve daima istiyorum ki Cenabıhak bu gibi vatanî, dinî vazifelerde sizi daima muvaffak buyursun. Dine ve vatana hizmet uğrunda esbabın pek mühimlerinden olan kalem silahını gayreti diniyeniz saikasile elinize almışsınız kalbi milleti [kalb-i milleti] ve genç ervahı fethediyorsunuz; vatanın maneviyatına karşı en teşne bir zamanında gençliğe verdiğiniz dini mevzuları belirttiğiniz hakikatler, din uğrunda fedayi can [feda-yı can] etmiş mücahitler sırasında yer almanız için en mühim bir delildir. (...)²⁰²

Dergideki yazıların çoğu Zapsu'ya ait olmakla beraber 27. sayıda tanıtıldığı şekliyle yazı kadrosu; Hulusi Bitlisi Aktürk (şair, Ankara avukatlarından), Abdülkadir Karahan (İstanbul Edebiyat Fakültesi Asistanı ve Edebiyat Doktoru), M. Mehri (İstanbul avukatlarından), Cemalettin Parlak Işık (vaiz ve İlahiyat Fakültesi mezunu), Abdülhakim Ervas (kıymetli İslam Bilgini ve Karamürsel Fabrikası Muhasebecisi), Mehmet Oruç (İstanbul Hukuk Fakültesi mezunu), Musa Anter (Edebiyat Fakültesi Tarih şubesinden) gibi kişilerdir. Ayrıca "ihtisası olan bütün ulemaya sütunlarının açık olduğu" belirtilmiştir. Dergide Tahir Olgun, Kadircan Kafılı, Ali Fuat Başgil, Mehmet Süleyman Teymuroğlu, Pertev Zapsu, Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, Said Nursi'nin de yazıları çıkmıştır.²⁰³ Ayrıca M. Said Çekmegil'in dergide epey yazı ve şiiri bulunmaktadır.

Dergide göze çarpan yazılardan birinde N. F. Kısakürek ikaz edilir. Kısakürek'in dönem dergilerinde daha çok "takdir alan" yönü göz önüne alınca bu, kayda değer bir örnektir. Zapsu, "aziz kardeşlerimizden" dediği Necip Fazıl'ın muazzam davaları kucaklamışken kimi zaman bu ağır yük altında bastığı dalı ezme gibi bir duruma düştüğünü ifade etmektedir. Necip Fazıl'ın "İslam davasını kendi nefsinden bile kıskandığını, en ufak bir ihmali bile büyük ehemmiyetlerle kaydetmeyi prensip kabul ettiğini" ekleyerek bu hassasiyetin bazen ifrata vardığını, halbuki ifrat ve tefrite düşmeyerek gerektiğinde azami şiddetli gerektiğinde de müsamahakâr bulunmak gerektiğini dile getirmektedir:

²⁰² "Ehli Sünnet Cami-ül Ezherde", *Ehli Sünnet* 2, sayı 34 (15 Nisan 1948): 14.

²⁰³ Coştu, Kamil, "Ehli Sünnet Dergisi ve Abdurrahim Zapsu'nun Dini İçerikli Yayıncılık Serüveni", 427-428.

Kuvvetli kalemi ile temayüz eden bu İslam mütefekkeri geçen bir nüshasında Diyanet İşleri Reisi Akseki'ye çatıyor. Ne saklıyalım biz bu çatışı iyi karşılamadık. Çünkü: Akseki bugünkü günün en kuvvetli din elemanlarından, şark ile garbı hazmetmiş, mütecevizleri ikna eder kabiliyette bulunduğu gibi muvafıkları da idare edebilir. Akseki'nin bir tek hizmeti vardır ki, bu hizmeti ilelebet unutamayız. İnönü bütün varlığıyla (Kur'an-ı Kerime) düşman kesilerek onu (Tercüme) namı altında Türkiye'den tamamen kaldırmağa azmettiği ve bu işe Stalin'in emirberi bulunan (Hasan Âli Yücel) vasıtasile Şerafeddin eliyle kuvvei karibeye getirdiği hâlde, Akseki resaneti imaniyesiyle bu mel'anete tek başile mani olmuştu. Gerek Necib Fazıl ve gerekse bütün Türk müslümanları bilmelidirler ki, Akseki olmasaydı hafızlar camilerde Kur'an tercümesini okumak maskaralığını gösterecekler, sabah akşam, yatsı namazlarında fâtiha ve zammı surenin Türkçesini okumakla ibadet ibtal edilecekti. Dinsizliğin bir kutbu bulunan İnönü imanının bir kutbu olan Akseki bu hususta pek çok çarpışmışlardır. Birisinde inadı küfri, diğerinde resaneti imaniye karşı karşıya gelmiş, inadın arkasında bütün maddi imkânlar bulunduğu halde, imanının arkasındaki ilahi kuvvet hakkı ilâ etmiş ve bâtili seryugûn [serniğûn] etmiştir. Bugün de Akseki müfrit Kemalistler ve şefciler karşısında bir kale gibi duruyor, din için çalışan bütün kalem erbabından rica ediyorum. Bastığımız dalı ezmiyelim ve incitmiyelim.²⁰⁴

1.7. DOĞAN GÜNEŞ (1947-1948)

Doğan Güneş, Ağustos 1947-Mart 1948 tarihleri arasında toplam on sayı²⁰⁵ yayımlanmıştır. Kendisini “Dinî, Müstakil, Siyasi, İlmî, Ahlaki Haftalık Gazete” olarak nitelemektedir. İstanbul'da yayımlanan derginin sahibi ve yazı işleri müdürü, Mustafa İlık olmakla beraber dergi başyazarı, Mahmud Cevdet Sezer'dir.²⁰⁶

²⁰⁴ “Bastığımız dalı ezmiyelim ve incitmiyelim”, *Ehli Sünnet* 4, sayı 92 (Kasım 1950): 12-13. Yazının altına ise “iki yüksek müslüman arasındaki suitefehhümün tamamen ortadan kalktığı” notu düşülmüştür. Ayrıca, Zapsu'nun Akseki'nin vefatı üzerine kaleme aldığı, “Göçüp Firdevse uçtun firkatinden Ruhü Can ağlar/ Senin hicrin bizi yaktı Zemin ağlar zaman ağlar” beytiyle başlayan 12 Ocak 1951'de yazdığı bir şiiri de vardır. Bu şiire yer verdiği bir sayıda Başbakan Menderes'e Ehli Sünnet imzasıyla bir not düşülmüştür: “İslam cemaati sizden şu evsafda bir din işleri başkanı istiyor: Alim olacak; ilimle amel edecek; imanından bir zerre fedakarlık yapmayacak; Devlet kanunlarına aşına olacak; teşkilatçı ve yüksek seciyede olacak. Allah yardımcınız olsun. Âmin.” Abdurrahim Zapsu, “Ağlar”, *Ehli Sünnet* 5, sayı 95 (Şubat 1951): 2.

²⁰⁵ Kurucu'nun anılarında on bir sayı denmekte, ama henüz on birinci sayıya dair bir bilgiye rastlayamadım. Anıların, unutmalara da açık kaynaklar olduğu göz önüne alınarak yine de on bir sayı olduğu bilgisini not düşelim.

²⁰⁶ Mahmud Cevdet Sezer, dönemin pek çok mukaddesatçı dergisinde ismi geçen Ali Ulvi Kurucu'nun şiir hocasıdır. Mahmud Cevdet Bey'in babası Dağıstanlı Ali Adil Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılmış ve İngilizlerle Irak'ta savaşırken vefat etmiştir. Cevdet Bey, Bağdat'ta doğmuş, 17 yaşına kadar orada kalmıştır. Arapçası ve Fransızcası çok kuvvetli olan müellif, İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde okumuştur. Felsefe ve Psikoloji hocasıdır. Darülfünun'a Ali Nihad Tarlan'la birlikte girmişlerdir. Kurucu'nun ifadesiyle Sezer, “(...) memleketin dini hayatındaki baskı ve zulümleri ortaya

16 sayfa olarak neşredilen yayının fiyatı 25 kuruştur. Kapaklarında yedinci sayıya kadar meşhur hattatların eserleri yer almaktadır. Mizanpajı düzgün, resimsiz bir yayındır. Öne çıkan bölümleri “Batı Felsefesi Çıgırları, Gaybın Anahtarları, Haftanın İlhamı, Heyecan Dalgaları, Türkiye Hacıları, Tenkit ve Tahlil” gibi başlıklara sahiptir.²⁰⁷ Mahmud Cevdet, Memduh Siret,²⁰⁸ İbrahim Sezer, Ali Dağlıklı dergideki ana imzalıdır. Kaynak olarak eserlerinden çeviriler yapılan ya da referans verilen âlimler ise ağırlıklı olarak Fahreddin Razi, İbn Arabî ve Mustafa Sabri’dir. İçerikteki kolaydan zora gözlemlenen bu geniş spektrum, derginin tek bir okur kesiminden ziyade toplumun daha geniş bir kesimine hitap etmeyi hedeflediğini düşündürmektedir. Dergide tıp doktoru bir okurunun da eleştirel bir yazısına yer verilmiştir.

İrşad-polemik ekseninde değerlendirilecek olursa polemik yönü ağır basan derginin, İstanbul’da olduğu kadar Anadolu’da da okunan bir yayın olduğu görülmektedir. İçeriğinde ahlaki öğütler ve evliya menkıbeleri bulunuyorsa da bunlar dergiye ağırlığını veren bir yekûnda değildir. İçerik; siyasi konularda yer yer hamasete varabilecek düzeyde bir dile sahipken özellikle bazı bölümler ve dinî konularda (Batı Felsefesi Çıgırları, Fahreddin Razi’nin her sayıda yer alan tefsiri, İbn Arabî’den bir yazı, bilhassa bazı tasavvufi istilahlar konusunda) halkın her kesimine hitap edebilecek bir tonda değildir. Bandırmalı bir okura verilen cevaptan anlaşılacağı üzere bu okurun sorusu muhtemelen “neden Batı felsefesine dair bir sayfa ayırdıkları” yönündedir ki dergi; okuru, bu bölümün en az beş bin lise öğretmen ve talebesini ilgilendirdiği şekilde yanıtlar.

---

dökmek, onlara karşı durmak için 1947 yılında *Doğan Güneş* adlı dergisini çıkarmıştı. Üstad bu dergide yazılar yazıyor, Arapça ve Fransızcadan tercüme yapıyor, nazmettiği dava şiirlerinin yayınlıyordu.” der. Bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar 3* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 2018), 221-222. Anılardan öğreniyoruz ki Mahmud Cevdet’e, *Doğan Güneş*’te İsmet Paşa’ya hitaben yazdığı bir şiir ve “Cumhuriyet Halk Partisi Kabusuna” adlı şiir nedeniyle dava açılıyor. “Davanın görüleceği günlerde Merhum Bediüzzaman da İstanbul’da imiş. Kendisinin hapiste veya sürgünde olmadığı nadir vakitlerden birisiymiş ki, Üstad, ‘Yahu memlekette böyle bir kahraman varmış da niye ben görmemişim şimdiye kadar! Beni mahkemeye götürün, şu aslanı bir göreyim.’ demiş. Talebelerinin koltuğunda mahkemeye gelmiş.” Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar 3*, 223.

²⁰⁷ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/13/dogan-gunes> .

²⁰⁸ Başyazar Mahmud Cevdet’in “Memduh Siret” müstearıyla da yazılar kaleme aldığı görülüyor. Çünkü Ali Ulvi Kurucu’nun hatıralarından, 8. sayıda “II. Abdulhamit’in Şerrülhalefine” şiirinin (altında M. Siret imzası olmasına rağmen) Mahmud Cevdet’e ait olduğunu biliyoruz. Bkz. *Doğan Güneş*, sayı 8 (Aralık 1947): 128.

Doğan Güneş'in tefsir, ahlak, evliya menkıbesi gibi konulara yer vermesinin yanı sıra ülkede din bahsine giren alanlardaki durum ve değişimlerin de takibinde olduğu görülmektedir. *Doğan Güneş*'i; ehl-i sünnetin ana kabullerine hürmetkâr (Muaviye'ye sahabilerden olduğu gerekçesiyle Hz. Muaviye diyerek saygılı konuşmak bahsinde olduğu gibi), sufi meşrep, ırkçılığa varmayan tonda kuvvetli bir milliyetçi, anti-Mutezile, modernist İslamcılara karşıt bir konumda²⁰⁹ ve dönemin sadece dinî ağırlıklı dergilerinde değil kendini sağda konumlandıran tüm yayınlarında olduğu şekliyle antikomünist ve anti-mason olarak tanımlamak mümkündür.

Doğan Güneş'in 9. sayısında “Sırf imtiyazına ait -makamınca var, bizce de yok bilinen- bir kusurundan dolayı vilayet tarafından kapatıldı. Asıl sahibi, imtiyazı ve mesul müdürlüğü üzerine aldığından «Doğan Güneş» eskisi gibi çıkmakta devam edecektir.”²¹⁰ Denilmektedir. Bununla birlikte eldeki verilere göre dergi tekrar çıkmamış, ömrü kısa bir yayın olmuştur.

1.8. İSLÂM YOLU (1947-1951)

Tanıttımı “dinî, ilmî, içtimai gazete” olan *İslâm Yolu*, yayın hayatına 1947’de 4 sayfalık bir gazete olarak başlamış; 1951’de 14 sayfalık bir mecmua şeklinde yoluna devam etmiştir. İstanbul’da yayımlanan derginin sahibi ve yazı işleri müdürü, Esad Ekicigil; başyazarı, Tahir Olgun’dur (1877-1951).²¹¹ Toplam 85 sayı yayımlanmıştır.²¹²

²⁰⁹ Örneğin modernist bazı İslamcıların (Mehmet Ferid Vecdi gibi) Hz. Peygamber’in mucizelerini inkâr ederek onun sadece dahiliği üzerine vurgu yapmaları pek çok sayıda eleştirilir. Bkz. *Doğan Güneş*, sayı 3 (3 Eylül 1947): 37; *Doğan Güneş*, sayı 5 (17 Eylül 1947): 69.

²¹⁰ *Doğan Güneş*, sayı 9 (Şubat 1948): 132.

²¹¹ Edebiyat tarihçisi, yazar ve şair olan Tahir Olgun [Tâhirülmevlevî], 1877’de İstanbul Taşkasap’ta (Fındıkzade) doğdu. Baba tarafından büyük dedesi Hattat Mehmed Tâhir Efendi Mevlevî dervişiydi. Tâhirülmevlevî, Gülhane Askerî Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî’de öğrenim gördü. 1892’de Bâb-ı Seraskerî’de mülâzım olarak göreve başladı. Filibeli Râsim Efendi ve Mehmed Esad Dede’nin derslerine katılarak mesnevihanlık icazetnamesi aldı. Hac yolculuğu sırasında Kahire, Mekke ve Medine’de ilim ve tasavvuf halkalarında bulundu. Ahmed er-Rifâî kendisine Kadirî ve Rifâî tarikatlarından icazetname verdi. İstanbul’a döndüğünde Yenikapı Semâzenbaşısı Karamanlı Hâlid Dede’den semâ çıkardı. 1896-1898 arasında memuriyetten ayrılarak 1001 günlük çileye girdi. 1899’da Tâhir Dede Kütüphanesi’ni kurarak yayıncılığa başladı. O dönemde haftalık bir dergi çıkarmak istedi fakat başvurusu

İslâm Yolu'nun gazete hâli 10; dergi hâli ise önce 25, sonra ise 15 kuruştan satışa sunulmuştur. Kapak resimleri ikinci dönemine kadar çoğunlukla hat eserlerinden oluşmaktadır.²¹³ Derginin muhtevasını; şiirlerden oluşan bir bölüm, eski nesir ve nazım

---

reddedildi. Bunun üzerine yayımına ara verilen *Resimli Gazete*'yi tekrar yayınlamak için Karabet'le anlaştı. Fakat henüz birinci sayısı yayınlanmışken bir ittihâd-ı Mevlevî komitesi oluşturmak gayesi güttüğüne dair jurnal nedeniyle yayının basımı yasaklandı. Kitap yayımına da son vermek durumunda kaldı. Dükkanını kapattı ve Nâzıme Sultan'ın yahısına vekilharç olarak girdi. O süreçte matbuatla alakasını kesti fakat dostlarının ısrarı ile *Dîvançe-i Tâhir*'i yayınladı. 1904'te Orman ve Ziraat Nezâreti'nde yeniden memuriyete başladı. Orada Mehmed Akif'le tanıştı. Tâhirülmevlevî, çeşitli mekteplerde Farsça, edebiyat ve İslâm tarihi dersleri okuttu. Tâhir Saffet adıyla istibdatı hicveden yazılar kaleme aldı. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nden 31 Mart Olayı öncesinde ayrılmıştı. 1911'de Mehmed Esad Dede'nin vefatından sonra kendisine Kasımpaşa Mevlevîhânesi mesnevîhanlığı teklif edildi fakat meşguliyetini öne sürerek hocasına olan saygısından ötürü onun makamına geçmek istemedi. Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye medreselerinde müderrisliğe getirildi ve İslam tarih ve medeniyeti üzerine dersler verdi. Tedkikat-ı Lisâniyye Heyeti üyelerindendi. Fatih yangınında evi, kütüphane ve telifleri yandı. Bir süre Maliye Nezâreti'nde çalıştı, ardından tekrar Orman ve Ziraat Nezâreti'nde görev yaptı (1920). 1919-1924 arasında Medresetü'l-kudât'ta kitâbet-i resmîye muallimliği yaptı. İskilipli Mehmed Atıf Efendi'nin kurduğu Cem'iyet-i Müderrisîn'e, Teâlî-i İslâm adını alıp ilmî bir cemiyete dönüşmesinden sonra girmişti. Meşihat tarafından cemiyet adına bastırılan, halkı Kuvâ-yi Milliye aleyhine çevirmek isteyen beyannameye karşı çıkması üzerine memuriyetine son verildi, fakat bir ay sonra geri döndü (Eylül 1920). İstanbul'daki daireler ilga edilince Şubat 1923'te bir miktar maaşla memuriyetten uzaklaştırıldı, Isparta'ya çıkan yeni bir tayini kabul etmeyince verilen azil maaşı da kesildi. Eylül 1923'te Fâtih Camii mesnevîhanlığını kabul etti. Medreseler lağvedilince İstanbul İmam-Hatip Mektebi edebiyat, hitabet ve irşad muallimi olarak göreve getirildi. Bu mektebin lise seviyesine çıkarılmasını teklif etmesi, medreselerin ihyası şeklinde anlaşıldı ve on beş kadar muallimle birlikte görevden alındı. Aralık 1925'te şapka ve inkılâplara karşı olduğu iddiası ile İstanbul'da tutuklandı. İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmak için Ankara'ya götürüldü, 26 Ocak 1926'daki duruşmada İskilipli Âtıf Efendi'nin *Frenk Mukallidliği ve Şapka* adlı eserinin dağıtımına destek vermek ve Teâlî-i İslâm Cemiyeti'ne üye olmak nedeniyle yargılandı. Teâlî-i İslâm'a ilmi bir cemiyet olduğu için girdiğini, cemiyet adına hazırlanan beyannâmenin kabulüne engel olduğunu, *Frenk Mukallidliği ve Şapka* kitabını da satışı yasaklanmadan önce sattığını belirtmesi üzerine berat etti. Dârüşşafaka'daki derslerini sürdürdü. Maltepe Askerî Lisesi'nde edebiyat muallimliği yaptı (1929). Kuleli Askerî Lisesi'nde on yıl ders verdi. 1940'ta yayınlanan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin yazarları arasındaydı. 1943'te Mehmet Ali Ayni'nin teklifiyle İstanbul kütüphanelerindeki yazmaları sınıflandırmak amacıyla kurulan komisyona katıldı. Şubat 1944'te yaşının ilerlediği gerekçesi ile Dârüşşafaka'daki hocalık vazifesinden emekliye ayrıldı. Mayıs 1948'de Süleymaniye Camii'nde *Mesnevî* okutmaya başladı. Vefatından önceki yıllarda yazma divanlar kataloğu hazırlığı yaptı ve *İslâm Yolu* dergisine yazılar yazdı. 21 Haziran 1951'de vefat eden Olgun, Yenikapı Mevlevihanesi'ne defnedildi. Bkz. Alim Kahraman, "Tâhirülmevlevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010).

²¹² <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/86/islam-yolu>

²¹³ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/86/islam-yolu>

eserlerden seçmeler, siyerden seçmeler, yeni tefrika romanlar ve çeşitli menkıbeler oluşturmaktadır.²¹⁴

Dergideki lokomotif isim Tahir Olgun olmakla beraber Ahmet Hamdi Akseki, Cafer Ergin, Reşid Mazhar Ayda'ya ait yazılar da bulunmaktadır. Ayrıca İmam Muhammed Vakidî'den İslam tarihi hakkında yazılara yer verilmiştir. *İslâm Yolu* dergisi; neredeyse her sayıda edebî bahisler, kaside orijinaleri ve açıklamaları, dile verilen önem, dil ve sanat zevki ve latife içerikli toplum eleştirileri gibi konularda öne çıkmaktadır.

1.9. İSLÂMİYET (1948-1960)

İslâmiyet, 1948-1960 yılları arasında, “İslam dini[nin] bütün beşeriyete gönderildiği aklen ve naklen ispat olunur, bu aziz din istikbalin yegâne dinidir.” alt yazısıyla neşredilen haftalık bir gazetedir. Tanıtımı “Haftalık Dinî, İçtimai, Ahlaki Gazete” şeklindedir. Beyazıt'ta (İstanbul) basılmış ve hep 4 sayfa olarak yayımlanmıştır. İlk başlarda 10, sonra 15 kuruştan fiyatlandırılmıştır. Başyazarı, Şemsettin Yeşil'dir.²¹⁵ İçeriği; tasavvuf, tefsir, düşünce yazıları ve kıssalardan oluşmaktadır. Dergide *Mesnevi* gibi tasavvufi eserlerden bölümler de yer almıştır.²¹⁶

1.10. SEBİLÜRREŞAD (1948-1966)

Yayın hayatına 1908'de İstanbul'da *Sırât-ı Müstakîm* ismiyle başlayan dergi (183. sayıdan itibaren adı *Sebilürreşad*), II. Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli dergilerindedir. 1925 Tahrir-i Sükûn Kanunu ile kapatılmış, 1948'de tekrar yayın hayatına girebilmiş ve 1966'ya dek toplam 362 sayı çıkmıştır.²¹⁷ “Siyasi, Dinî, İlmî, Edebî, Ahlaki Haftalık Mecmua” olarak tanıtılan dergi, çoğunlukla 16 sayfa olarak

²¹⁴ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/86/islam-yolu>

²¹⁵ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/99/islamiyet>; Yeşil'in biyografisi için bkz. 179. dipnot

²¹⁶ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/99/islamiyet>

²¹⁷ Birinci cildin fihristi için *Sebilürreşad*, sayı 25 (Aralık 1948). Dördüncü cildin fihristi için bkz. *Sebilürreşad* sayı 100 (Nisan 1951). Derginin tarihçesi ve kendisine ilişkin önemli değerlendirmeler için bkz. “11'inci cilde başlarken”, *Sebilürreşad* 11, sayı 251 (1957): 2. On ikinci cildin fihristi içinse *Sebilürreşad* sayı 300'e (Aralık 1959) bakılabilir.

basılmıştır. Mehmed Âkif'in "fikir babalığı"yla öne çıkan derginin sahibi ve yazı işleri müdürü Eşref Edip'tir.²¹⁸

Derginin ilk sayısında abonelik şartları hakkında "1-50 nüshadan ibaret seneliği 12,5 lira, altı aylığı 625 kuruş; ecnebi memleketler için senelik 15 lira" notu düşülmüştür. Derginin fiyatı 254. sayıdan itibaren 30 kuruş, 276 sayıdan itibaren 50 kuruş olmuştur.²¹⁹ Dergi kapaklarında çoğunlukla önemli hat eserleri, fikir adamlarının resimleri, aktüel olaylara dair yazı ya da resimler olmakla beraber bazı sayılarının kapaklarında sadece içerik bilgisi yer alır. *Sebilürreşad* II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki içeriğine göre zayıflamışsa da Cumhuriyet Dönemi İslami dergiler arasında önemli bir yere sahiptir.²²⁰ İçeriğinde çoğu zaman nitelikli yazılar vardır ve mizanpajı düzgün bir yayındır. Bununla beraber, Peyami Safa'nın da belirtmiş olduğu gibi²²¹, özellikle biçimsel olarak zayıftır.

²¹⁸ Eşref Edip (Fergan) (1882-1971), 1882'de Selanik'e bağlı Serez'de doğdu. Sıbyan mektebi ve Rüştüeyi orada tamamlayıp, İstanbul'da Mekteb-i Hukuk'a devam etti. Yanı sıra, Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa Camii'nde medrese derslerine katıldı. Bu yıllarda Ebül'ula Mardin ve Mehmet Akif ile tanıştı ve dostlukları ömür boyu devam etti. Eşref Edip, Millî Mücadele'ye verdiği desteklerden ötürü Ankara'ya davet edildi, Akif ile birlikte Taceddin Dergâhı'na yerleşti. Dergi, 3 Şubat 1921'den itibaren Ankara'da çıkarıldı. Akif'in memleketin çeşitli yerlerindeki vaazlarını metin olarak neşreden dergi, ulusal bilincin uyandırılmasına destek oldu. Edip, İstiklâl Mahkemesi'nden beraatından sonra İstanbul'a döndü ve 1926'da Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatını kurarak yayıncılık faaliyetlerine devam etti. Maarif Vekâlet'ince neşredilen İslâm Ansiklopedisi'ndeki bazı eksik ve yanlış bilgileri düzeltmek gayesi ile Ekim 1940'ta neşredilen İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası'nın ekibinde yer aldı. 15 Aralık 1971'de vefat eden Edip, Edirnekapı Şehitliği'ne defnedildi. <https://katalog.idp.org.tr/yazarlar/1095/esref-edip-fergan>

²¹⁹ <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/97/sebilurresad>

²²⁰ Derginin ellinci yıldönümü için gönderilmiş mektuplar derginin kendi dönemindeki yeri ve gördüğü rağbeti göstermesi açısından önemlidir. Şüphesiz bu olumlu ifadelerde bir yıldönümüne yazılmış yazı etkisi de vardır, bununla birlikte bu, dergiye verilen kıymeti de gösterir. Örnek bir mektup için bkz. 226. dipnot.

²²¹ Mektup, İslam düşüncesi ve diğer düşünce akımları hakkında da önemli yorumlar içermektedir: "Muhterem Eşref Edib, Sebilürreşad'ın ellinci doğum yıl dönümünü idrak ettiğini sizden duyduğum zaman ne kadar sevdiğimi ve ne kadar hayret ettiğimi gördünüz. (...) Türkiye'de garbcılık cereyanının mümessili (içtihad) mecmuası ellinci yılını idrak edemedi. Türkçülük cereyanının mümessili (Türk yurdu) da yaşıyor sayılamaz? Bu, ne ifade eder? Garbcılık ve Türkçülük cereyanları ölmüş müdür? Hayır, umuma mal oldukları için, bugün hemen her mecmua ve gazete ikisinin mümessili haline gelmiştir. Aksine olarak, İslamcılık cereyanı büyük bir sağlık tehlikesi içindedir: Hıristiyanlık gibi muazzam teşkilat ve vahdeti yoktur; büyük filozofları, ilahiyatçıları, şairleri yoktur. Musa Kazım Efendi, Naim Bey, İzmirli İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmed Akif halefsiz kalmışlardır. Türkiye'de adeta

Dergide Eşref Edip'in yanı sıra Raif Ogan, Cevat Rifat Atilhan, Hasan Basri Çantay, İsmail Fenni Ertuğrul, Ömer Rıza Doğrul, Ömer Nasuhi Bilmen, Peyami Safa, Ali Fuat Başgil, Said Nursi, Bekir Berk, A. Hamdi Akseki, M. Said Çekmegil, Ali Ulvi Kurucu, Ali Himmet Berki, Mehmed Şevket Eygi, Tahir Olgun, Kemal Kuşçu, Ali Nihad Tarlan, Nezihe Araz, Nurettin Topçu gibi önemli isimlerden yazılar yer alır. Mevlânâ Muhammed Ali ve Muhammed İkbâl'den de yazılar mevcuttur. Musa Carullah'ın (1875-1949) vefatı üzerine "Allame Musa Carullah vefat etti." başlığı ile bir yazı²²² ve Hindistanlı Müslüman bilgin ve siyaset adamı Mevlânâ Ebulkelam Azad'ın (1888-1958) vefatı dolayısıyla "devrin en önemli âlimlerinden biri" olduğu notu ile hakkında bir yazı yayımlanmıştır.²²³

Dergide, Mehmet Şevket'in bir Katolik rahibi olan Müsteşrik Louis Gardet'nin *La Cité Musulmane* (İslam Beldesi) adlı eseri ve Ebu'l Alâ Mevdudi'nin "How Islamic State is Constituted" (İslam Devleti Nasıl Kuruldu?) başlıklı risalesi gibi eserlere övgü ile gönderme yaptığı özet bir yazısı yer almaktadır. Bu neşriyata göre İslam devletinin esas özellikleri sıralanmıştır.²²⁴

---

her değerini kaybetmiş gibi görünen İslamcılık cereyanı, hepsine muadil bir değerini, ümidini kaybetmemiştir: o ümidin meş'alesini elli sene evvel siz tutuşturduunuz, bugün yine siz elinizde tutuyorsunuz, görüldüğü kadar yalnız değilsiniz. Tanıdığınız ve tanımadığınız dostlarınız arasında, yarım asırdan beri tekeffül ettiğiniz mübarek vazifesinin kudsiyetini, Türk cem'iyeti için ehemmiyetini idrak edenler ve kaybettiğiniz alim ve şair mefkure arkadaşlarınızın izinde yürüyenler var. Üzerinden sayılı tarih kasırgaları geçtiği halde sönmeyen meş'alenizin sırrı mukavemeti budur. Çünkü bu meş'ale hidayetin nurudur. Sizi bütün kalbimle tebrik ederken, Allahtan Sebilürreşad ve size bir mecmua ve bir insan için nasib olabilecek ömürlerin en uzununu dilerim. Ancak bu temennimime, mecmuanızın şekil ve muhteva olarak, modern zihniyete daha uygun bir zihniyetle, intişarı temennimi de ilave ederim. Çünkü müslümanlığın tek çarei halâsi, muasır medeniyetle ihtilafa düşmemesi ve asrın sür'atle ilerleme temposuna ayak uydurabilmesidir. İslam esasatında buna mâni hiçbir hüküm olmadığını da benden iyi takdir buyurursunuz. Bu vesile ile kadim dostluğumuzu ve saygılarımı teyid ederim." Peyami Safa, "Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü", *Sebilürreşad* 12, sayı 277 (1958): 23.

²²² Emir oğlu Şir, "Allame Musa Carullah vefat etti", *Sebilürreşad* 3, sayı 65 (Kasım 1949): 236.

²²³ N.Ü. "Mevlana Ebulkelam Azad", *Sebilürreşad* 11, sayı 263 (Şubat 1958): 201.

²²⁴ Maddeler yazıdan özetlenmiştir: 1-İslam Devleti ırk, millet, sınıf farkları, coğrafi unsurları değil iman, gaye, mefkure birliğini esas alır. Bu nedenle tüm insanlığı alakadar eden bir nizamdır. 2- İslam Devletinde hakimiyet Allah'ındır. Yöneticilerin vazifesi yalnızca O'nun vaz'ettiği kanunları uygulamaya çalışmaktır. 3- İslam Devletinde insanlar arasındaki üstünlük varlıklı olmak, zekâ ya da çokça destekçisi olmak gibi etkenlere dayanmaz. Üstünlük, fazilete bağlıdır. Yöneticiler ve onları seçenler de fazıl olmalıdır. 4-İslami nizamın prensiplerinden biri

Dergide derginin okurlarına ve ne şekilde okunduğuna dair de ipuçları görmekteyiz. Okurlar arasında hem eğitim seviyesi düşük kişiler hem de eğitim seviyesi yüksek ve toplumda belli bir mevkiye gelmiş kişiler yer almaktadır. Malatya'dan Emekli Kd. Yüzbaşı Şevki Akın ve Avukat Rifat Barutçugil bunlar arasındadır.²²⁵ Derginin okunma biçimlerine gelinecek olursa Urfa'dan gelen bir mektupta derginin "...Urfa'da büyük rağbet gördüğü ve kış mevsimi itiyadınca gece toplantılarında ellerde dolaştırılarak okunduğu" belirtilmektedir. Ayrıca Ali Fuat Başgil ve Ali Genceli'nin ellinci yıla dair yazılarında da derginin okunma biçimlerine dair bilgiler mevcuttur.²²⁶

---

de hürriyettir. Bu hürriyet, İlahi kanunlara itaatten doğar ve bu sayede insan maddi ve manevi kölelikten kurtulur. 5-Tüm müminler hukuken eşittir. Yönetici ile köle mahkeme huzurunda müsavi tutulmalıdır. 6- Adalet prensibi. 7- İslamiyet'te mülkiyet hakkı insanların temel haklarından olup bu açıdan komünizm ile farklı bir yerde durmaktadır. Bununla birlikte, dünya üzerindeki nimetlerin adil bir şekilde [eşit değil] paylaşılması gayeleri arasındadır. 8- İslami nizamda meşveret vardır, işler Müslümanların ehillerinden oluşan bir mecliste görüşülür. 9- İslami düzende herkes için kendi çalışmasının karşılığı vardır, bu yüzden riba yasaktır. 10-İslam devletinin esaslarından biri de ahde vefadır ve diğer devletlerle olan ilişkiler bu esasa göre düzenlenir. Bkz. Mehmet Şevket, "İdeal İslam Devleti", *Sebilürreşad* 12, sayı 288 (Mart 1959): 198-199. İslam devletinin özellikleri bambaşka bir konu olup bu konuda farklı görüşler serdeden çok sayıda eser vardır. Burada şunu söylemekle iktifa edilebilir: Teorik düzlemde çok net görünen bazı kavramlar reel düzleme geçtiğinde üzerlerinde her zaman uzlaşma sağlanamamakta ve farklı yorum ve uygulamalar gündeme gelmektedir. Bu yazıda Mehmet Şevket ayrıca, memlekette uzun zamandan beri İslami tefekkürün çeşitli baskılar altında olduğu, dini neşriyatın çoğunlukla ferdi ahlak veya iptidai ve basit din bilgileri ihtiva eden kitap ve risalelerden ibaret olduğu fikrindedir. Buna karşın Avrupalı müsteşrikler ve bazı Hindistanlı ve Pakistanlı İslam ulemasının İslam hakkında önemli fikri eserler kaleme aldıklarını ifade eder. Bu ifadeler 1960 sonrası ayrışma gösterecek İslamcı çizginin de motivelerini göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Bkz. Mehmet Şevket, "İdeal İslam Devleti", *Sebilürreşad* 12, sayı 288 (Mart 1959): 198-199.

²²⁵ *Sebilürreşad* 12, sayı 279 (Kasım 1959): 56.

²²⁶ "Pek gençtim, fakat iyi hatırlıyorum: (ilâni hürriyet)in hararetili fikir hareketlerine sahne olan ilk senesi yazı idi. Küçük kasabam Çarşamba'nın Camiikebir kahvesi bahçesinde, asırlık çınarın koyu gölgesi altında, genç ve yaşlı grup grup halk toplanır, "Sıratı Müstekim" okunur, izah ve münakaşa edilirdi. İzmirli İsmail Hakkı ve Naim beyler, Manastırlı İsmail Hakkı ve Musa Kazım efendiler gibi o devrin İslam mütefekkirlerinin yazıları adeta satır satır ezberlenirdi. Hele Akif merhumun İslami iman saçan şiirlerine doymazdı. Kısa bir zaman sonra, "Sebilürreşad" ünvanını alarak bugüne kadar devam eden bu eser, alelade haftalık bir mecmua değildir. Bu eser, Türkiyemizin köylerine kadar yayılan, hatta Türkiye dışındaki İslam dünyasında bile elden ele dolaşan bir fikir ve felsefe mektebidir. Ve siz Eşref Edib Bey, bu mektebin feyizli ocağını usanmadan ve yılmadan elli sene tütüren fedakâr bir kanaat sahibisiniz, bu sıfatla size karşı daima hürmet ve muhabbet beslerim. (...) Elli sene uğraşma, dile kolay. Hakikatlerin hazan yaprakları gibi yerlerde çiğnendiği ve insanların kanaatlerinden dolayı ipe çekildiği bir devirde elli sene mücadele ve İslam'ın yüksek irfanını elli sene neşir ve müdafaa, bu her faninin gösterebileceği bir kahramanlık değildir. Sizi tebrik eder ve daha çok seneler muammer olmanızı ve Sebilürreşad başında hizmet etmenizi dilerim." Ali Fuat Başgil, "Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü", *Sebilürreşad* 12, sayı 276 (1958): 14. "Daha çocukluk çağında iken

1.11. MÜSLÜMAN SESİ (1948-1985)

Kendisini “dinî, ilmî, ahlaki dergi” olarak tanıtmıştır. Birinci sayısında amacını; Müslümanlığa hizmet etmek olarak açıklayan derginin başyazarı, eğitimci-yazar İzmir Vaizi Mehmet Lütfullah Baydoğan’dır.²²⁷ *Müslüman Sesi*, 17 Kasım 1948’de İzmir’de çıkmaya başlamış ve 1985’e dek toplam 481 sayı ile yayım hayatına veda etmiştir.²²⁸ 16 sayfa olan dergi 26 Mart 1956’ya dek 25 kuruş, o tarihten itibaren ise 35 kuruş olarak piyasaya sürülmüştür. Her iki formunda da mizanpajı düzgün, derli toplu bir yayındır fakat sayfa kalitesi çok iyi değildir. Kapakları çoğu zaman renkli, iç sayfaları ise renksizdir. Baş kapaklarında hep aynı cami resmi yer almaktadır.

Baydoğan’ın yanı sıra Diyanet İşleri Eski Başkanı Ahmet Hamdi Akseki’nin (1887-1951) de dergide epeyce yazısı bulunmaktadır. M. Rahmi Balaban, Dr. Hüseyin Rıfat Evirgen, Alexis Carrel ve Mısırlı ilim adamı Abdurrahman Azzam da dergide yazıları olan isimlerdendir. *Müslüman Sesi* dergisi, gelenek ile evrensel İslami çizgi arasında bir anlayışadır. Tasavvuf çizgisinde bir din anlayışıyla birlikte yenilikçi Mısırlı ilim

---

validem bana iyi bir İslami terbiye vermek için, Sebilürreşad’dan parçalar okuyup anlattığı hala hatırımdadır. Bundan 50 sene mukaddem İslam dinini, İslam fikrini ve terbiyesini modern düşünce ile ve gayesile ve islamiyet aleyhindeki yazılara karşı koyacak bir şekilde Sebilürreşad neşriyata başlamıştı.(...)” Ali Genceli, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Sebilürreşad* 12, sayı 278 (1958): 44. Ellinci yıl hakkındaki yazılardan Saidi Nursi, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Sebilürreşad* 12, sayı 277 (1958): 32; Mehmed Şevket, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Sebilürreşad* 12, sayı 278 (1958): 37 ve M. Said Çekmegil, “50 Yıl”, *Sebilürreşad* 12, sayı 277 (1958): 28 yazıları da *Sebilürreşad*’ın dönemindeki rolü ve İslam düşüncesindeki önemini göstermesi açısından kayda değerdir.

²²⁷ Eğitimci, araştırmacı ve yazar. 1884 yılında Kafkasya’da dünyaya gelmiştir. 6 Eylül 1914’te Mekteb-i Harbiye’de eğitim almaya başlamış, eğitimi tamamlandıktan sonra 28 Haziran 1914’te, asteğmen olarak üçüncü orduda görev yapmıştır. 24 Aralık 1918’de terhis edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nda, Erzincan cephesinde yaralanmıştır. Yusuf İzzet Paşa’nın komutasında çalışmış, Paşa tarafından Nasih olarak tayin edilmiştir. Fransızca öğrenmiş, Millî Mücadeleye maddî katkılarda bulunmuştur. Savaşın ardından kendisine Dersiamlık maaşı bağlanmıştır. 17 Kasım 1948’de *Müslüman Sesi* dergisinin neşredilmeye başlamasına öncülük etmiştir. İkinci Dünya Savaşı döneminde; dul, yardıma muhtaç ve sakat insanlara yardım için *İl Fakirlerine Yardım Derneğinin* kurulmasına öncülük etmiştir. 29 Nisan 1961 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dini Eserleri İnceleme Kurulu üyeliğine getirilmiştir. 2 Nisan 1964’te sağlık sorunlarından ötürü emekliye ayrılmıştır. Geniş bilgi için bkz. <https://www.biyografya.com/biyografi/7972> , erişim 10.04.2021.

²²⁸ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/101/musluman-sesi>

adamlarına da yer vermiştir.²²⁹ İçeriğinde din ve ibadet esasları, siyer, Kur'an dersleri ve bazı âlimlere yer verilmiştir.²³⁰

1.12. İSLÂMİN NURU (1951-1953)

Ali Kemal Belviranlı'nın (1924-2003)²³¹ İstanbul'da neşrettiği *İslâmın Nuru*, 1951-1953 yılları arasında çıkmış 24 sayılık bir dergidir. Kendisini “Dinî-İlmî-Ahlâkî-Edebî Mecmua” olarak tanımlamaktadır.²³² Mizanpajı ve görselliği ile öne çıkmış bir süreli yayındır.²³³ Ön ve arka sayfaları kuşe kâğıda renkli olarak basılmıştır. Çoğunlukla 48 sayfa olarak çıkmıştır ve fiyatı 1 liradır.

Dergi, Türkiye’de gayrimüslimler tarafından neşredilen yayınlara gönderme yaparak Müslümanları da kendi yayınlarına özen göstermeleri konusunda uyarmıştır.²³⁴ İçerikte Hutbe, Mesneviden Öz, Çocuk İlmihali, Mes’ud Olmak Elimizdedir, Kur’an-ı Kerim

²²⁹ Ahmet İşler, “Demokrat Parti Döneminde Dinde Reform Tartışmaları: Müslüman Sesi Dergisi Örneği”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sayı 2 (2018): 58; Betül Yalçın, “Türkiye’de İslamcılık Fikrini Dergiler Üzerinden Okumak (1960-1980)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 98.

²³⁰ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/101/musluman-sesi>

²³¹ Tıp doktoru olması yanı sıra kültür adamı ve bestekâr yönleriyle öne çıkan Belviranlı, Konya doğumludur. Dinî ilimler alanında özel dersler almıştır ve hafızdır. Öğrencilik döneminden itibaren İstanbul’da Abdülaziz Bekkine, M. Sami Ramazanoğlu, Hasib Efendi, Mehmet Zahit Kotku, Ömer Nasuhi Bilmen, Bekir Hâki Efendi, Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, Hasan Basri Çantay gibi müşşid ve âlimler yanısıra İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Mahir İz, Nurettin Topçu ve Necip Fazıl Kısakürek gibi müelliflerin çevresinde bulunmuştur. Dinî mûsikide Ali Üsküdarlı ve Sadettin Kaynak’tan istifade etmiştir. 1953’te Konya’ya dönmüş hekimliği yanında kurucularından olduğu Aydın Fikirler Kulübü gibi çeşitli cemiyetlerde aktif rol almıştır. İmam-Hatip Okulu ve Yüksek İslâm Enstitüsü öğrencileri için Osmanlıca ve mûsiki çalışmaları yaptırmıştır. İmam-Hatip Okulları Mezunları Cemiyeti’nin yayını *İslâm’ın İlk Emri Oku*’da makaleleri yayımlanmıştır. 1967-1973 arasında Londra’da hekimlik çalışmaları yanısıra çeşitli İslâmî teşkilatlarda görev almıştır. Ardından Konya’ya dönerek mesleğine ve kültür-sanat faaliyetlerine devam eden Belviranlı, 2003’te Konya’da vefat etmiş ve Hacı Fettah Mezarlığı’na defnedilmiştir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Belviranlı, Ali Kemal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

²³² <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/47/islamin-nuru>

²³³ Ehli Sünnet 130. sayısında Diyanet İşleri yüksek makamının dini neşriyata yardım etmeyi kararlaştırdığını duyurmaktadır. İlk desteğin 3600 lira olarak İstanbul’da neşredilen *İslâmın Nuru* dergisine verildiği ilave edilerek, tüm dini mecmuaların makamın kadirşinaslığı karşısında müteşekkîr olduğunu belirtilir. “Mühim Bir İstihbar”, *Ehli Sünnet* 7, sayı 130 (15 Şubat 1953): 10.

²³⁴ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/47/islamin-nuru>

Okuma Dersleri, Arabça Dersleri, İngilizce Dersleri,²³⁵ Bir Misyonerin Müslüman Oluşu, İmâmı Gazâlî tarafından yazılan ve ilk defa *İslâmın Nûru* tarafından tercüme edilmiş olan “Hac Menâsiki” gibi bölümler öne çıkmaktadır. İçinde tasavvuf içerikli şiirler yer almakla beraber altlarında lügat verilmektedir. Aktüaliteye ve parti tartışmalarına girmeyen bir yayındır.

Dergide Mustafa Asım Köksal, İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen, Tâhirülmevlevî, Ankara Hukuk Fakültesi Doçenti Şakir Berki, Yüksek Mühendis-Müfettiş Kenan Ünal, Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil, Bakteriolog Mehmed Afşin, Milletvekili Bakteriolog Dr. Talât Vasfi Öz, Milletvekili İbrahim Kirazoğlu ve Abdurrahman Gürses gibi isimlerin yazıları yer almaktadır. Dönemin önde gelen isimlerine yer verildiği gibi dergide yeni isimler de tanıtılmıştır. Ali Ulvi Kurucu bunlar arasında yer alır. Kurucu'nun şiirleri sonra Belviranlı tarafından kitaplaştırılmış ve bu, Kurucu'nun şairliğinin oluşumunda rol oynamıştır.²³⁶ Okurlarının ise içerikten tahmin edilebileceği üzere belli bir eğitim seviyesinin üstünde olduğu görülmektedir. Kandilli Rasathanesinin kurucusu ve ilk Müdürü²³⁷ M. Fatin Gökmen dergiye bir takriz göndermiştir.²³⁸ Derginin dili büyük oranda ilmî ve seviyeli bir dil olmakla beraber bunun dışına çıkılan ifadeler de rastlanmaktadır.²³⁹

²³⁵ İngilizce dersleri tespit ettiğimiz kadarıyla sadece 1 Ekim 1951 sayısında vardır.

²³⁶ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/47/islamin-nuru>

²³⁷ Muammer Dizer, “Gökmen, Mehmet Fatin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996).

²³⁸ “Baş yazınızda Müslümanlığın ilme dayandığını, neşriyatınızı bilhassa bu asıl üzerinde yürüteceğinizi açıklıyorsunuz ve bu hakikatin meydana çıkarılmasını mecmuanızın başlıca prensibi olarak tespit ediyorsunuz. Demek ki, havassa, münevverlere yani şuura hitap edeceksiniz, avama, halka yâni hisse değil. Din ve ahlakın ve binneticîce memleketin en ziyade beklediği neşriyat budur. Halkımızın ruhu içtimaîsi dinle çerçevelenmiş olmasına mukabil; münevverlerimiz bu çerçeveyi ilerletecek nûr huzmeleri neşredemiyorlar. (...) Memnun olduğum cihet, sizin bu hakikati görmüş olmanız ve mecmuanızın istikametini bu akıma yol verecek şekilde planlamış bulunmanızdır. Allah muvaffak etsin.” M. Fatin Gökmen, “Takriz ve İslâmî İlim”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 2. (Haziran 1951): 44.

²³⁹ Bir örnek olarak, Avukat Urfalı Mahmud Kâmil Toker, “Kâfirler Susunuz!”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 15 (Temmuz 1952): 17; “Muhterem Okuyucumuz!”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 18 (Ekim 1952): 2.

1.13. İSLÂM DÜNYASI (1952-1954)

İslâm Dünyası; “Siyasî, İlmî ve Ahlâkî Türk Mecmuası” olarak tanıtılan, 1952-1954 yıllarında ayda dört defa Mehmet Raif Ogan²⁴⁰ (1887-1976) tarafından çıkarılan bir yayındır. Sahibi ve başyazarı, Ogan’dır. Toplam 98 sayı basılabılmıştır. Çalışmaya konu olan diğer mecmualardan farklı olarak Türkçe, Arapça ve Farsça neşredilmiştir. 16 sayfa olarak basılan derginin fiyatı 30 kuruştur. İstanbul’da yayımlanmıştır.

Derginin amacı, İslâm dininin ileriliğini, çalışma ve ahlaka önem veren üstün bir din olduğunu anlatmak; İslâm âleminde haberdar olmak, İslâm dinine ve millî ananelere karşı yapılan saldırılara cevap vermek olmuştur. Derginin adı ve üzerindeki “dünya” amblemi de tanıtımındaki Türklük vurgusunun yanı sıra İslam âlemine verilen önemi göstermektedir. *Sebilürreşad*’ın 124. sayısında *İslâm Dünyası*’nın neşri, derginin *Sebilürreşad*’dan doğduğu ifade edilerek “Sebilürreşad’ın mahdut sahifelerine sığmayan, taşkın bir dere gibi daha geniş bir sahaya yayılmak isteyen bu velud ve kudretli arkadaşımız [R. Ogan], *İslâm Dünyası*’nı neşre başlamıştır.” şeklinde duyurulmuştur.²⁴¹

²⁴⁰ 1887 İstanbul doğumlu Ogan, dinî ve millî konularda yazıları ve yayınları olan bir fikir adamı ve eğitimcidir. Medrese-i Edebiyye ve İstanbul Lisesi’ni bitirmiştir. Dârülmualimîn-i Âliye ile Dârülfünun Edebiyat Şubesi ve Hukuk Fakültesi’nden mezun olmuştur. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi’den kelâm, Hoca Hayri Efendi’den mantık, M. Necati Lugal’in babası Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi’den Farsça dersleri almış, İzmirli İsmâil Hakkı’dan da istifade etmiştir. İyi derecede Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Ogan, Fatih Numune ve Mahmud Şevket Paşa Numune mekteplerinde öğretmenlik, Rehber-i İttihâd-ı Osmânî ile Şark idâdîlerinin müdürlüğünü yapmıştır. Mustafa Şekip Tunç ve Peyami Safa Rehber-i İttihâd-ı Osmânî’de ders vermişlerdir. Fahrettin Kerim Gökay ve Necip Fazıl Kısakürek ise orada öğrenci olarak bulunmuşlardır. Ogan, eğitimciliği yanısıra elli yıldan fazla gazetecilik yapmış, II. Dünya Savaşı yıllarında Balkan, Avrupa ve Ortadoğu ülkelerinde incelemelerde bulunmuştur. *İslâm Dünyası*’nda yayımladığı “Fâtih Sultan Mehmed Han Konuşuyor” yazısı nedeniyle dergisi kapatılmış ve Ogan 163. Maddeye dayanılarak beş ay hapse mahkûm edilmiştir. Bu süreçte eşi ve annesi vefat etmiştir. Hapisten sonra bir süre sessiz ve küskün kalan Ogan, bu sessizliği dostu Eşref Edib vesilesiyle bozacak ve 1956’da *Sebilürreşad* dergisinde yazmaya başlayacaktır. *İslâm, Ehl-i Sünnet, Büyük Doğu* ve *Türk Yurdu* gibi yayınlarda da yazıları çıkmış yazar, “kibar ve heybetli bir İstanbul beyefendisi, İstanbul Türkçesi’ni çok iyi kullanan geniş kültürlü bir kalem sahibi” olarak tanımlanmıştır. İsmail Hami Danişmend’in İstanbul Harbiye’deki evindeki tarih-edebiyat-din ve memleket meseleleri üzerine olan Cumartesi sohbetlerinin müdavimlerinden olmuştur. Vefatı 19 Ekim 1976’dır. Bkz. Mustafa İsmet Uzun, “Ogan, Mehmet Râif”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007).

²⁴¹ *Sebilürreşad* 5, sayı 124 (Nisan 1952): 384.

İslâm Dünyası'nın kapaklarında çoğunlukla cami resimleri, İslam tezyinatı, nadiren hukukçu Osman Nuri Köni gibi önemli şahısların resimleri ve bazen de sadece içindekiler tablosu yer alır. Kapağı renkli olup iç sayfaları ise nadiren renklendirilmiştir. İç sayfalarda az sayıda da olsa bazı resimlere (İslam dünyasından vb.) rastlanabilmektedir. Derginin mizanpajı *Selâmet* ve *Sebilürreşad* seviyesinde olmasa da düzenlidir. Sayfa kalitesi çok iyi değildir.

İslâm Dünyası'nda içerikte göze çarpan konular İslam dünyasından haberler, aktüel konular, tasavvuf, menkıbeler ve ahlak bahisleridir. Dergide farmasonluk, siyonizm ve komünizm hakkında yazılar da yer almaktadır. Ayrıca dergide General Cemil Conk, Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Bedevi Kuran, Yusuf Hikmet Bayur, Yusuf Ziya Yörükân, Kadircan Kafı, Halil Nimetullah Öztürk, Nadir Nadi, Nurullah Ataç ve Tarabya Metropoliti Yakovos'a hitaben dinî ve millî konulardaki bazı fikirleri nedeniyle sert eleştirel yazılar kaleme alınmıştır. Ogan, Ahmet Emin Yalman'ın masonluğunu aynı sayıda manşete koymakla beraber açık ve kararlı bir şekilde Malatya Suikastı için "bu suikastın hür memleketimizde olmaması gerektiği"²⁴² fikrindedir. Yine ona göre Yalman, "her devirde yılan gömleği değiştirir gibi gayelerini değiştirmiş"²⁴³ biridir. Ömer Rıza Doğrul da masonluğu nedeniyle eleştirilmiştir.²⁴⁴

Dergide R. Ogan'la birlikte Nurettin Topçu, Hacı Muzaffer Özak, Ahmet Hamdi Akseki, Ali Fuat Başgil, Hasan Basri Çantay, Ali Kemali Aksüt, Kâmil Miras, Mehmet Kaplan, M. Şekip Tunç, şiirleriyle Gökhan Evliyaoğlu, Fatma Ogan [R. Ogan'ın eşi] gibi isimler yer alır. Topçu'nun yazıları *Hareket* dergisinden iktibas edilmiştir. *Hareket*'te Raif Ogan'a dair bir uyarı görmediğimize göre aralarında bu konuda bir sorun çıkmamış olabileceğini düşünebiliriz.

²⁴² *İslâm Dünyası* [R.Ogan] 2, sayı 38 (12 Aralık 1952): 5.

²⁴³ *İslâm Dünyası* [R.Ogan] 2, sayı 38 (12 Aralık 1952): 2.

²⁴⁴ "Ömer Rıza Doğrul'un Ölümü Münasebetile", *İslâm Dünyası* [R.Ogan], sayı 8 (16 Mayıs 1952): 12.

1.14. İSLÂM (1956-1976)

1956-1976 tarihleri arasında 118 sayı olarak çıkmış derginin basım yeri Ankara, sahibi ve yazı işleri müdürü, Dr. Salih Özcan'dır.²⁴⁵ Bir müddet sonra sahibi Kemaleddin Şenocak,²⁴⁶ yazı işleri müdürü ise sırasıyla Salih Doyuk ve Cihad Şenocak olacaktır. Tanıtımı “Siyasi, İlim, Din, Fikir ve San’at Mecmuası” olan dergi ilk çıktığında 75 kuruş, 13-21. sayılar arası 100 kuruş (20 ve 21. sayı birlikte çıktığı için 200 kuruş), 22-

²⁴⁵ 1929 Urfa doğumlu olan Salih Özcan Arap kökenleri olan bir aileden gelmekte, Hz. Muhammed’in şeceresine giden bir bağı (seyyid) olduğu ifade edilmektedir. Dini eğitimini o dönemde Kur’an eğitimi almak yasak olduğu için evde özel hocalardan almıştır. Arapçayı ve geleneksel ilimleri öğrenmiştir. Arapça bilgisi daha sonraki yıllarda sosyal bağları açısından ve kişisel hayatının da ötesinde yayıncılık/tercüme anlamında hayatında epey etkili olacaktır. Lise eğitimin ardından ilk önce İstanbul Üniversitesi İktisad bölümüne kaydolmuş, fakat bir süre sonra orayı tamamlamadan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi’ne geçmiştir. O dönemde Hasan Basri Çantay, İsmail Hami Danişmend ve Halide Nusret Zorlutuna gibi önemli isimlerle tanışıklığı olmuştur. Milli Türk Talebe Birliği üyelerinden siyasi olarak aktif bir gençtir. Özcan, yayıncılığa ilk olarak 1955’te yayına başlayan *İslam Mecmuası* ile başlamıştır. *İslâm* dergisi tercümelere önem veren ilk yayınlardan biridir. Hilal Yayınları’nı ise 1958’de faaliyete geçirmiştir. Külünk, Hilal Yayınlarının tercümeyle verdiği önemi şu rakamlarla ortaya koymuştur: 1956-80 arasında Hilal Yayınları’nın bastığı 93 kitaptan 66 adeti tercüme, 22 tanesi yerli eser ve beşi yabancı kitapların tıpkıbasımlarıdır. Bkz. Sema Üstün Külünk, “Recontextualizing Turkish Islamist discourse” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 111-112, 199-201. Özcan’ın şu ifadeleri yayıncılıktaki ve faaliyetlerindeki aktif duruşunun arkasındaki motiveler olarak düşünülebilir: “Türkiyenin uzun zaman Müslüman milletlere sırt çevirmesi, bu fırsatı kollayanların elinde aleyhimize kullandıkları bir koz olmuştur. Birçok Müslüman ülkenin halkı, bizim tanassur ettiğimizi (Hristiyanlaştığımızı) zannediyor. Zira onlara da bize de gelen ve giden haberler, neşriyatlar hala bu güçlerin elindedir. Hakikati öğrenince şaşırıyorlar. (Özer, 2011, p. 77) Misyonerler aleyhimizde ne propagandalar yapmışlar, camileri kapattığımızı, Kur’an’ı Latinceye çevirdiğimizi, ibadeti Türkçe yaptığımızı, ezanı Türkçe okuduğumuzu yaymışlar. Dilimin döndüğü kadar tashihe çalıştım. (Özer, 2011, p. 99)” Külünk, “Recontextualizing Turkish Islamist discourse”, 369. Özcan ve dergi hakkında daha detaylı bilgi, Özcan’ın Said Nursi ile yakın ilişkisi, özellikle 1960 sonrası uluslararası bağları, İslam dünyası ile Külünk’un “supra-national” olarak tanımladığı ulusüstü ilişkileri için bkz. Türkmen, H. (2008). “Hilâl Dergisi ve Yayınları, Tevhidi Uyanışın İlk İzleri”, *Özgür-Der Alternatif Eğitim Dersleri*, http://www.ozgurder.org/news_print.php?id=247; Fatih Uğurlu, “Günümüz İslâm Alimleri Türkiye’ye Hilâl Dergisi ile Girdi”, *Altınoluk Dergisi*, sayı 8 (1986); Ahmet Özer, *Seyyid Salih Özcan* (İstanbul: Işık Yayınları, 2011).

²⁴⁶ Yazar, şair, yayıncı kimlikleriyle bilinen Kemaleddin Şenocak (1926 -2010), Kars, Sarıkamış doğumludur. 1966’da İstanbul’a gelmiş, ardından 1970’te eşi ve oğluyla beraber “Necaşi’nin ülkesi” olarak tanımladığı Almanya’ya yerleşmiştir. Münih’te “İslamischer Verlag” isminde bir yayınevi kurmuştur. Ömrü boyunca ilmin ve İslam’ın anlaşılması için çaba sarf etmiş yazarın, *Kutbu’l-Ârifin Seyyid Azîz Mahmûd Hüdayî: Hayatı, Menâkıbı ve Eserleri* kitabından *Modern Arıcılık* (ilk baskı, 1956) kitabına kadar çeşitli konularda eserleri vardır. Ayrıca çeşitli inceleme, şiir ve türkü kitapları vardır ve çeşitli dergilerde deneme, eleştiri, anı, makale türlerinde eserleri yayımlanmıştır. Bkz. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemalettin-senocak>.

32. sayılar ise 150 kuruştur. Dergi 32 sayfa, bazen ise çift nüsha olarak 64 sayfa basılmıştır.

Derginin amblemi ay-yıldız olup içlerinde besmele ve kelime-i tevhid içeren hat yazıları mevcuttur. Ön kapağı bu çalışmanın kapsamına giren yıllarında 12. sayı dâhil bu amblem, ayet ve hadislerden oluşan sade bir biçimdedir. Sonraki sayılarda bir dönem cami resimleri görülmektedir. Dergi arka kapaklarında hat eserleri ve M. Âkif'ten pek çok şiir yer alır.

Öne çıkan bölümleri, Tefsir, Hadis, İslam Düşüncesi, İlmihal, Hacı Bayram Camii'nden Hutbeler, İslam Büyükleri, İslam Medeniyeti, İslamiyet ve İlim, İslam'da İktisat, Aleyhtar Neşriyata Cevaplar gibi kısımlardır. Seyyid Kutub ve Mevdudi gibi isimler de dergide tanıtılmıştır.²⁴⁷ *İslâm* dergisi diğer dergilerden farklı olarak çeşitli ülkelerde yayımlanan neşriyatı tanıtması bakımından da öne çıkmaktadır: Afrika'dan *The Muslim Digest*, Japonya'dan *Green Flag-El Alem'ül Ahdar*, Cezayir'den *Les Amis de L'Islam* ve Afganistan'dan *Peyam-ı Hak* gibi.²⁴⁸

Yazar kadrosu Hasan Basri Çantay, Muhammed Hamidullah, M. Celaledin Ökten, Ömer Nasuhi Bilmen, İbnüttayyar Semahaddin Cem, M. Asım Köksal, Şakir Berki, Mustafa Runyun, Ali Fuat Başgil, Nurettin Topçu, Lütfü Doğan ve Dr. Müjgan Cunbur gibi pek çok ilim insanından oluşmaktadır.²⁴⁹ Bu yazar kadrosuna ve içeriğindeki ulus üstü yazılara mukabil ilmî olarak belli bir seviyede ve çeşitli şehir ve ülkelerden okur kitlesine sahip olması doğal görünen derginin Berlin'den, Hulusi Ahmed Schmiede'den (1938-2010)²⁵⁰ gelmiş mektubunun bazı satırları kayda değerdir:

Mecmuanızda teşhir ettiğiniz yazılardan birinde muharrir Türklerin medeniyetçe geri kalmasının sebebini İslam dininin şarap içmeyi ve domuz eti yemeyi yasaklamasında ve Yunan ve Latin klasiklerine arka çevirmesinde buluyordu.

²⁴⁷ <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/94/islam>

²⁴⁸ “Kitaplar ve Mecmualar Arasında”, *İslâm* 1, sayı 6 (Eylül 1956): 11.

²⁴⁹ Sebilürreşad da *İslâm* dergisini çıkarırları övmüş ve dergiyi önermiştir. Bkz. *Sebilürreşad* 6, sayı 135 (Eylül 1952): 147.

²⁵⁰ 1950'lerden beri Almanya'daki Müslüman cemaatle ilgilenmiş ve 1957'de müslüman olmuş Azerice ve Türkçe edebiyat çevirmeni. https://translex.ege.edu.tr/tr-6268/h_ahmed_schmiede.html.

İkinci bir yazıda da İslam Peygamberine bir çöl bedevisi ve Müslümanlığa da O'nun teolojisinin saçma düsturları diye hücum edilmekteydi. Aziz kardeşlerim, bana inanınız ki, bu satırları okurken ne diyeceğimi hakikaten şaşırdım. Yani, böyle tasavvur edilmez bir küstahlığa kızmak mı, böyle sonu olmıyan bir aptallığa gülmek mi, yoksa böyle bir şeyin ahali %90 müslüman olan bir memlekette mümkün olduğuna ağlamak mı lazımdı? Hem kızmak hem gülmek hem ağlamak lazımdır!²⁵¹

Yazının devamında bu argümanların asılsızlığı ifade edilerek Müslümanlara büyük Türk şairi Mehmed Âkif'in şiiri hatırlatılır.²⁵²

1.15. HİLÂL (1958-1993)

1958-1993 döneminde 367 sayı olarak yayımlanmış derginin sahibi Dr. Salih Özcan'dır (1929-2015). Çalışmamızın kapsamına giren yıllarda yazı işleri müdürü önce Salih Özcan, sonra ise Av. Mustafa Egemen görünmektedir ve Ankara'da basılmıştır. 1960'a dek tanıtımı "Dinî-Ahlâkî-İlmî-Edebî-Siyasî Aylık Mecmua" olan derginin sonraki dönemlerde bu tanıtım ibaresinde değişiklik olmuştur. Derginin adı ve amblemindeki hilal remzinin İslami çağrışımları açıktır. Amblemden aynı zamanda kelime-i tevhid hattı görülmektedir.

Dergi, kapak sayfası haricinde siyah-beyaz, 24 sayfa olarak yayımlanmıştır. Çalışmanın kapsamına giren sayılarında abonelik şartı Türkiye için senelik 10 TL, harice ise 15 TL olarak belirtilmiştir. Dergi kapaklarında cami resimleri, kutsal yerler, bazı fikir adamlarının portreleri, zaman zaman da komünizm ve siyonizme gönderme yapan resimler bulunmaktadır. İç sayfaları ve bölümleri derli toplu, mizanpajı sade olmakla beraber sayfa kalitesi düşüktür ve bazı kapaklarında popüler ve basit denilebilecek resimler yer alır.

²⁵¹ "Okuyucu Mektupları", *İslâm* 2, sayı 14 (Şubat 1958): İç Kapak.

²⁵² "Tükürün milleti alçakça vuran darbelere,/Tükürün onlara alkış dağıtan kahpelere,
Tükürün Ehl-i Salib'in o hayasız yüzüne,/ Tükürün onların aslâ güvenilmez sözüne!
Medeniyet denilen maskara mahlûku görün,/ Tükürün maskeli vicdânına asrın, tükürün,
Hele ilanı zamanında şu mel'ul harbin:
'Bize Efkar-ı umumumiyesi lazım Garb'ın,/ O da Allah'ı bırakmakla olur' herzesini,
Halka iman gibi telkin ile, dinin sesini,/ Susturan aptalın idrakine bol bol tükürün" "Okuyucu Mektupları", *İslâm* 2, sayı 14 (Şubat 1958): İç Kapak.

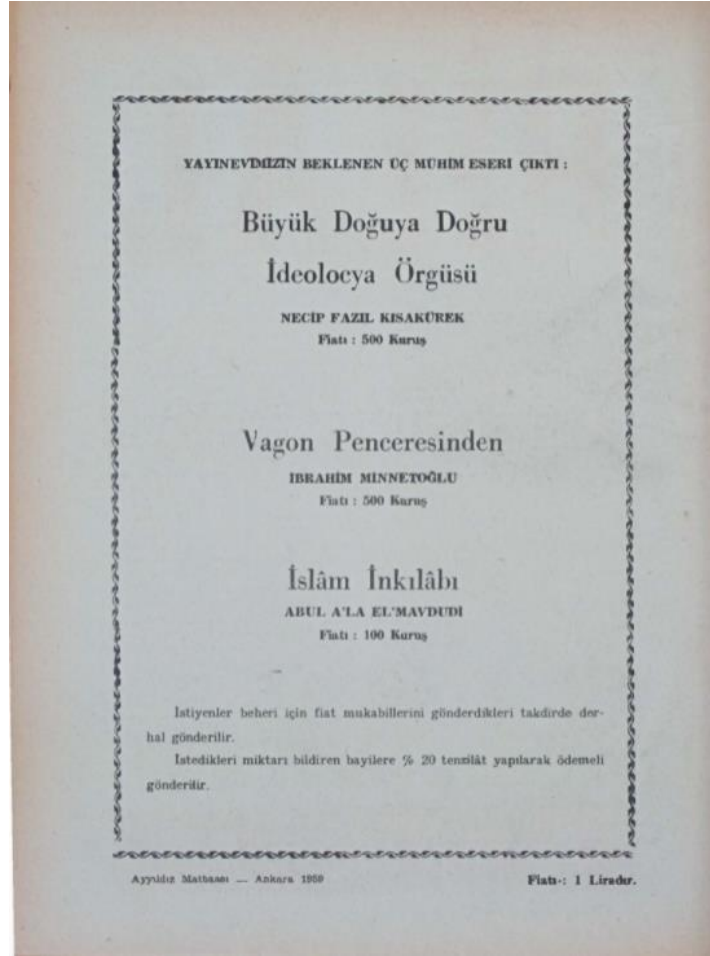
Araştırmaya konu olan dönemde *Hilâl* henüz 1960 sonrası gideceği ayrışmalara²⁵³ gitmemiş; içeriğinde İslam dünyasından tercümelemler yanı sıra milliyetçi, gelenekçi ve tasavvufi içerik de (Mevlânâ, Abdülkâdir Geylânî hakkında yazılar) vardır. Özellikle A. Geylânî hakkında dergide epey yazı mevcuttur. Bunun yanı sıra dergide Mustafa Sabri'nin birkaç sayı devam eden Taha Hüseyin ve Ferid Vecdi gibi isimleri eleştirdiği yazılar²⁵⁴ olduğu gibi Pakistan'dan Mevdudi gibi âlimlerden tercümelemler de yer almaktadır.²⁵⁵

---

²⁵³ Sema Üstün Külünk, "Recontextualizing Turkish Islamist discourse", 120. Külünk'ün *Hilâl* dergisinin Temmuz 1969 sayısından alıntıladiğı bu ifade de önemlidir: "Sonuçta *Hilâl* Dergisi özellikle 60'lı yılların ikinci yarısındaki yayın çizgisiyle büyük ölçüde İslam'ı milliyetçi, mukaddesatçı, mistik, sağcı, teslimiyetçi, uzlaşmacı ve gelenekçi unsurlardan arındırmaya çalışan, dini kaynağından öğrenme gereğine inanan, sorgulayıcı, siyasi kimliği net bir anlayışın filizlenmesine zemin hazırlamıştır. (...)" Külünk, "Recontextualizing Turkish Islamist discourse", 367. Ayrıca Hamza Türkmen'in ifadesiyle (2009) "Bu dönemde İslâmî düşüncenin yaygınlaşması açısından en önemli dergi *Hilâl* idi. O da sağcı ve muhafazakâr kimlikten yeterince arınamamıştı; ama okuyucusunu 1961'den itibaren İslâm dünyasındaki tevhidi yönelimlerle tanıştırmaya başlamıştı. 1965'ten sonra satışı 6-7 bini biraz aşmıştı." Bulut Gürpınar, "Hilâl Dergisi ve Dünya Siyasetine Bakışı", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, sayı 2 (Aralık 2017): 436-452, 439.

²⁵⁴ Mustafa Sabri, "Gaybe İnananları İnanmayanlardan Ayıran Kesin Söz", çev. M. Siret Doğangüneş, *Hilâl*, sayı 3, 21.

²⁵⁵ *Hilâl* 1, sayı 6 (1959): 25.

Görsel 1: *Hilâl* 1, sayı 4 (1959): Arka kapakta hem N. F. Kısakürek hem de Mevdudî'nin yer bulduğu görülüyor.

1965'te ise derginin yönetimine Nihat Armağan'ın, idari müdürlüğe ise İsmail Kazdal'ın gelmesi ile derginin dili gelenekçi çizgisinden ayrılmaya başlayacaktır. Bu dönemde tercüme faaliyetlerinin de arttığı; Hasan el-Benna, Yusuf el-Karadavi, Seyyid Kutub gibi Müslüman Kardeşler hareketine yakın kişilere çok daha fazla yer verildiği belirtilmektedir.²⁵⁶

Dergide Said Nursi, Hasan Basri Çantay, Muhammed Hamidullah, Av. Mustafa Egemen, Ali Nihat Tarlan, Dr. Müjgan Cunbur, Lütfi Doğan, Ali Ulvi Kurucu, Cevat Rifat Atilhan, Enver Tunçalp gibi isimler yer almaktadır. Ankara, İstanbul başta olmak

²⁵⁶ Bulut Gürpınar, "Hilâl Dergisi ve Dünya Siyasetine Bakışı", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, sayı 2 (Aralık 2017): 436-452, 444.

üzere çeşitli şehirlerden okurlara rastlanmaktadır. Malatya'dan M. Said Çekmegil'in ismine de okurlar arasında denk gelmekteyiz.²⁵⁷ Dergide eğitim seviyesi yüksek kişilerin olması, her zaman mutedil ya da üsluplu bir dil kullanıldığı anlamına gelmemektedir. Çoğu yazı entelektüel seviyesi yüksek ve nezaket sınırları içindeyse de hepsinin böyle olduğunu söylemek mümkün değildir.²⁵⁸

1.16. Değerlendirme

Dönemin mukaddesatçı dergileri hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak şunları belirtebiliriz: 1945-1960 arası çıkan bu yayımların basit ya da entelektüel seviyesi daha yüksek olanlarının yanı sıra 1960 sonrası tercüme hareketlerinin habercisi sayılabilecek *İslâm* ve *Hilâl* dergileri dâhil tümünün içeriğinde milliyetçi ve maneviyatçı bir çizgi vardır. *İslâm* ve *Hilâl* ile birlikte *Büyük Doğu*, *Ehli Sünnet* gibi geleneksel çizgiye yakın İslami düşünce son bulmayacak; bununla beraber İslam düşüncesi içinde referanslarını daha geniş yerlerden alan, milliyetçilik ve maneviyatçılığa mesafeli yeni bir çizgi de oluşmaya başlayacaktır.

Dönemin mukaddesatçı dergileri kendi aralarında bir “ağ (network)” oluşturmuşlardır ve birbirlerine yaptıkları referanslar, birbirlerini tebrik ya da tersine bazı kişilere getirdikleri eleştiriler bu ağa kimlerin neden girip giremediğini ortaya koymaktadır. Örneğin Tahir Olgun, Raif Ogan, Nurettin Topçu gibi isimler birbirlerinin dergilerinde görülüyor ve övülüyorken Cemal Kutay ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu o dönemde çıkardıkları dinî içerikli yayınlarına rağmen bu ağın dışında kalmaktadırlar.

Bu dergilerden on ikisi İstanbul'da, ikisi Ankara'da, biri ise İzmir'de yayımlanmıştır. Derginin sahibi ya da başyazarı olarak öne çıkmış isimlerinden altısı aşağı yukarı 1880-1890, altısı ise 1900 ve sonrası doğumludur.²⁵⁹ Diğer bir deyişle N. Topçu ve N. F. Kısakürek tezin ele aldığı dönemde çıkardıkları yayınlara 38-40, Ş. Yeşil 42, Ö. R. Doğrul 54, A. Zapsu 57, M. Lütfullah Baydoğan 64, M. Raif Ogan 65, Eşref Edip 66 ve

²⁵⁷ “Okurlardan Mektuplar”, *Hilâl* 1, sayı 2 (Aralık 1958).

²⁵⁸ Bir örnek için: Mehmet Coşar, “Estikçe”, *Hilâl*, sayı 6 (1959): 17.

²⁵⁹ Tezde yer verilen dergiler arasında Ş. Yeşil ve S. Özcan'ın ikişer dergisi olduğu hatırd tutulmalıdır. Gazeteci Taceddin Öney'in ise doğum tarihine ulaşamamıştır.

Tahir Olgun 70 yaşlarında başlamışlardır. Gelenekçi çizgideki İslami düşünceye yakın dergi yayıncıları arasından yaşı en genç olan 27 yaşındaki Ali Kemal Belviranlı'dır. 1960 sonrasının habercisi denilebilecek İslam dünyasından S. Kutub, Mevdudi vb. düşünür ve ilim adamlarının çevirilerine gittikçe daha çok yer verecek olan *İslâm* ve *Hilâl* dergilerini çıkaran Salih Özcan ise *İslâm*'ı çıkarmaya başladığında 27 yaşındadır.

Hareket, Büyük Doğu ve *Ehli Sünnet*, Nakşibendi tarikatına müntesip ya da ailesinin kökenleri oraya dayanan kişiler tarafından; *Hakikat Yolu* ve *İslâmiyet* ise Kâdirî tarikatından bir mutasavvıf tarafından çıkarılmıştır. *İslâm Yolu*'nun ise başyazarı Mevlevî tarikatından bir mutasavvıftır. Başyazar ve yayıncılardan Tahir Olgun, Eşref Edip ve Şemseddin Yeşil İstiklal Mahkemelerinde yargılananlar arasındadır.

Yayıncılıkta -tahmin edilebileceği gibi- N. Topçu ve N. F. Kısakürek'in öncü rolleri olduğu görülmektedir. 1947 sonrası ise yayın dünyasına yeni dergiler katılmıştır. 1947'de altı yeni dergi çıkmış fakat bunlar kısa ömürlü olmuştur. Bunda bazı abonelerin ve bayilerin ödemelerini yapmamaları bir kısmının ise geciktirmeleri rol oynamış görünmektedir. Bu dergilerin çoğunun içeriğinde reklam olmaması da ekonomik koşulları zorlaştırmıştır.

1952 sonrasında yeni çıkan dergilerin sayısında belirgin bir azalma vardır. Bunda Yalman Suikastı'nın (22 Kasım 1952) İslami yayıncılık açısından neden olduğu olumsuz etkilerin payının bulunduğu söylenebilir. Her ne kadar suikast duruşması 17 Temmuz 1954'te sonuca vardığında Necip Fazıl Kısakürek, Cevat Rifat Atilhan ve diğer gazeteciler mahkum edilmemiş; savcılık onların bir tehdit oluşturduklarını gösterememiş ve suçlamadan berat etmişlerse de Temmuz 1953'te Hükûmet, laikliği eleştirmek için basını kullananları cezalandıran hâlihazırdaki yasaları tamamlayıcı yeni bir yasa çıkarmıştı.²⁶⁰ Ceza Kanunu'nun 163. maddesi ile ilişkili bu yasa, laikliğin tanımını eleştiren bu dergileri çıkaranların yargılanmasını kaçınılmaz hâle getirecekti.

²⁶⁰ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 221.

Bu gelişmeler Mart 1954'te basın özgürlüğünü kısıtlamayı amaçlayan yeni bir yasanın çıkarılmasıyla devam etti.²⁶¹

---

²⁶¹ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 221. 163. Madde, Günaltay hükümeti tarafından 1949'da getirilmiştir. İslami hassasiyete sahip aydınlar ve toplumsal faaliyetleri önünde büyük bir engel teşkil eden bu madde, bu aydınların tüm çabasına rağmen 12 Nisan 1991'e kadar yürürlükte kalacaktır. Ş. Günaltay hükümeti döneminde dine karşı yürütülen olumlu ve olumsuz politikalar ve Günaltay'ın ders kitaplarında İslam tarihine dair tutumları hakkında bkz. Kamil Şahin, "Günaltay, Mehmet Şemsettin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996).

2. BÖLÜM

İSLAMCILIK VE MİLLİYETÇİLİK, TEORİ VE TÜRKİYE GERÇEKLİĞİ

İslamcılık ile Türk milliyetçiliğinin 1860'ların Yeni Osmanlılar hareketinden beri girift bir ilişkisi vardır. Bunlar değişen konjonktüre göre kimi zaman iç içe kimi zaman da rakip politik-kültürel cereyanlar olarak tebarüz ederler. F. Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi* adlı eserinde önemli bir soruyla bu girift ilişkiye işaret etmektedir: “Kitleleri seferber etme ve onlara kimlik verme bağlamında, Türk milliyetçiliği İslamla ne ölçüde rekabet edebilmiştir? Bu, incelenmesi zor bir sorudur. Bir süredir yapılmaya başlandığı gibi (D. Quataert, 1983; Z. Toprak, 1985), ‘vatansever’ ya da ‘milliyetçi’ dışavurumları yakından inceleyip tahlil etmek gerekir.”²⁶² Bu bölüm İslam düşüncesi ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyi analiz etmeyi gaye edinmiştir.

Bu bölümde cevap aranacak başlıca sorular şunlardır: Söz konusu dönem zarfında İslami camia milliyetçi söylemi ne kadar içselleştirmiştir? Milliyetçilik dinî kimliğin bir parçası mıdır? Milliyetçilik ne kadar/hangi dinî argümanlarla desteklenmektedir? İslami dergilerde milliyetçilik nasıl bir içeriğe sahiptir? Milliyetçilik ve milliyetçiler nasıl tanımlanmaktadır, hangi özellikleri öne çıkarılmaktadır? 1945 sonrasında çıkan İslami dergilerde milliyetçi/Türkçü söylem ne kadar belirleyicidir? Dergilerde ümmetçilik anlayışına ya da ümmet bilincine yer veriliyor mu? Ümmetçilik ile milliyetçiliğin birbirine yakın ya da ayrı olarak sunulduğu örnekler var mıdır? Türkiye’de milliyetçilik, laik seçkinler tarafından dine alternatif bir ideoloji olarak sunulurken İslamcı aydınların en azından bir kısmı İslam dünyasında birliği yok edeceği gerekçesiyle ona karşı çıkıyorlardı. İslami camianın milliyetçilikle tekrar el ele vermelerinin arkasında ne gibi etkenler vardır? Yine 1945-1960 arası İslami hassasiyete

---

²⁶² François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul, 2006), 35.

sahip aydınları, milliyetçiliği samimiyetle kimliklerinin önemli bir parçası olarak görenler ya da devletle iş birliği yapmak için onu pragmatik bir şekilde kullananlar şeklinde ayırmak mümkün müdür? Bölüm bu sorularla da ilgilenecektir. Tek bir milliyetçilik değil milliyetçilikler olduğu gerçeğinden hareketle her şeyden önce araştırmaya konu olan dergi ve kişilerin *ne tür* bir milliyetçilikle ele ele verdikleri incelenecektir.

Bu sorular, İslami dergiler merkeze alınarak bu detay ve kapsamda ele alınmamakla beraber bu konuda kimi incelemelerde çeşitli argümanlar görülmektedir. Dergilerin içeriğinden hareketle bu argümanların, durumu ne derece tespit edip edememiş oldukları sorgulanacaktır.

2.1. İSLAMCILIK VE MİLLİYETÇİLİK

Tek Parti Dönemi'nde İslamcılar tarafından milliyetçiliğin pragmatik bir biçimde kullanıldığını, laik reformlar sürecinde İslam'ın kamusal hayattan uzaklaştırılmasıyla İslamcılar için fikirlerini açıklıkla ifade imkânının kalmadığı ve dolayısıyla milliyetçiliğin onlar açısından bir sığınak rolü oynadığını düşünen araştırmacılar vardır.²⁶³ Bu argümanda İslami kimliği ağır basan aydınların en azından bir kısmının milliyetçilik ideolojisi ile bağlarının daha eskiye dayandığı göz ardı edilmektedir.²⁶⁴ Bir kısım İslamcıların (Filibeli Ahmed Hilmi ve Şemsettin Günaltay gibi), henüz Babanzade Ahmed Naim'in milliyetçiliği açık bir şekilde reddettiği²⁶⁵ bir dönemde dahi

²⁶³ Duran, "Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri", 135; İlker Aytürk, "Nationalism and Islam in Cold War Turkey, 1944-69", *Middle Eastern Studies* 50, sayı 5 (2014): 693-719; Şükrü Argın, "Türk Aydınlarının Devlet Aşkı ve Aşkın Devlet Anlayışı", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, ed. Ömer Laçiner, 2009, 106. H. İbrahim Yenigün de 1950'lerdeki "bazı İslamcı fikirlerin milliyetçilik söylemi altında sunulması"ni "belki önce bir taktik olarak milliyetçilik şemsiyesi altında bulunuldu, sonra ise gitgide benimsenildi, sonraki nesillere de aktarıldı" şeklinde açıklamaktadır. Bkz. Halil İbrahim Yenigün, "Türkiye'de İslamcı Hareket", Youtube video, erişim 23 Haziran 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=v6qphAdPi5Y>.

²⁶⁴ Mukaddesatçı aydınlar tarafından milliyetçiliğin pragmatik bir biçimde kullanıldığı ve milliyetçiliğin onlar açısından bir sığınak rolü oynadığını ileri süren argümanda bir eksiklik de 1945-1960 dönemindeki bu aydınların eğitim-aile geçmişlerine ve dönemin artık imparatorluk devri değil ulus-devlet çağı olduğuna tartışmalarında yer vermiyor oluşlarıdır.

²⁶⁵ "...Heman heman bütün diyar-ı İslam, diyar-ı küfre inkılab etmiş iken, buradaki bir avuç Müslümanın, ben Türküm, ben Arabım, ben Kürdüm, ben Lazım, ben Çerkesim gibi daiyalerle

milliyetçiliğe karşı görüşü pek paylaşmayıp Osmanlı olanla Türk olanı özdeşleştirebildikleri görülmektedir. Örneğin Filibeli, Türklüğü düşünmenin vatan ve bütün Osmanlı unsurlarının selameti için gerekli olduğunu belirterek “Türkler Osmanlılığın temeli ve anasır-ı Osmaniye arasında hatt-ı vasıl, hatt-ı ittihadır.”²⁶⁶ demektedir. İlaveten Filibeli’nin 1945-60 dönemi İslami camiada sıkça görülen “Türkler İslam’ın imdadına yetişmeseydi bu din yalnız Hicaz’a münhasır ve mahalli bir din” olarak kalacağına dair yorumları da mevcuttur.²⁶⁷ İslamcılık düşüncesinin bir diğer önemli ismi Said Halim Paşa, Türklüğe önem vermiş ve İslamiyet’i milliyetçiliğe bütünüyle muhalif görmeyen yanlışı olduğunu, İslam’ın tasvip etmediği şeyin “ırkçılığın sapıklığı (sic), hurafeleri, taassubu ve bencilliği” olduğunu belirtmektedir. Ona göre “insanlık, İslam sayesinde günün birinde en doğru ve yararlı milliyetçiliğin nasıl olacağını” anlayacaktır.²⁶⁸ Buradan, Cumhuriyet öncesi İslamcılıkta da tüm İslamcılarının milliyetçilik fikrinden uzak olmadıkları yorumuna varmak mümkündür.

Literatürde yukarıdaki iddiaların yanı sıra din ile milliyetçiliğin daha çok uzlaşır olduğu ve Türk tarihinde de bunun büyük oranda böyle gerçekleştiği fikrini öne süren araştırmalar da vardır.²⁶⁹ Bu argümanda Kemalist milliyetçiliğin Türk tarihi göz önüne alındığında istisnai bir örneği teşkil ettiği belirtilmektedir. İslamcılıktaki milliyetçilik tezahürlerini ya da genel olarak Türk kimliğinin vurgulandığı durumları, Türklüğün güçlü devlet geleneğinin motive ettiği bir sonuç olduğu şeklinde yorumlayan çalışmalar da mevcuttur.²⁷⁰ Bu durumu Türk İslamcılığının eklemlemeye müsait Sünni karakterine bağlayanlar da olmuştur. Bu görüşe göre Osmanlı/Türk Sünniliğindeki

---

yeke diğerine karşı ravabıt-ı muhabbeti gevşetmeleri; hele düşmanlarımızın pay-ı tecavuzu ta kalbgahımıza bastığı bir sırada cinnettir...” Akt. Süleyman Seyfi Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik* (İstanbul: Alfa, 2000), 125.

²⁶⁶ Akt. Burhanettin Duran, “Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, ed. İslamcılık Yasin Aktay (İletişim Yayınları, 2018), 135.

²⁶⁷ Akt. Duran, “Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”, 135. Filibeli Ahmed Hilmi’nin İslamcı Türklülüğü hakkında bkz. Zekeriyya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 110-115.

²⁶⁸ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (Tercüman Gazetesi, 1973), 228.

²⁶⁹ Gökhan Çetinsaya, “Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of ‘Turkish-Islamic Synthesis’”, *The Muslim World LXXXIX*, sayı 3-4 (1999): 350-351.

²⁷⁰ Ertugay, “Cumhuriyet Dönemi Siyasal Düşüncesinde Devlet Algısı: Kemalizm, Milliyetçilik, İslamcılık ve Sosyalizm”, 191.

“aşkın devlet” vurgusu, dinin/ümmetin selameti için siyasi otoritenin şart oluşu ve ümmetin devletsiz olamayacağı gibi etkenler İslamcılığın zaman zaman milliyetçi ve devletçi özellikler göstermesinde rol oynamıştır.²⁷¹

İslamcılarla milliyetçiliğin ilişkisini değerlendirirken üzerinde durulması gereken önemli bir unsur dönemlendirmeleri göz önüne almaktır. Çetinsaya'nın konjonktüre dikkat ederek yaptığı analiz bu açıdan önemlidir. İçinde bulunulan dönemin şartlarının bu iki ideolojinin ilişkisinin biçimlenmesine doğrudan etki ettiği söylenebilir. İslamcı aydınlardan Mehmed Ali Ayni (1869-1945), Arap İsyanı'ndan sonra herkesin katiiyetle Türk'ün yalnız Türklüğüne ve kendi milliyetine dayanmasından başka bir kurtuluş çaresi olmadığını anladığını dile getirir.²⁷² Çetinsaya'nın belirttiği üzere Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İslamcılığın zemini ortadan kalkmıştır. Anadolu dışında kalan Müslümanların yaşadığı tüm topraklar elden çıktıktan sonra İslamcılar âdetâ fikren İslamcı-Türkçü bir anlayışa gelmişlerdir. Millî Mücadele sırasında da birçok İslamcı, Halife'nin yanında değil Ankara Hükûmetinin yanında saf tutmuştur.²⁷³

Cumhuriyet Dönemi'nin başlangıcında ise yollar ayrılmıştır.²⁷⁴ İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar etkin olan Kemalist milliyetçilik seküler bir içeriğe sahiptir ve oluşturulmak istenen yeni millî kimlikte dine mümkün olduğunca az yer verilmiştir.²⁷⁵ Bu ise bazı araştırmacılara göre Kemalist milliyetçiliğin toplumsal tabanının zayıf kalmasına sebep olmuş ve özellikle de kırsal kesimde yaygınlaşmasını engellemiştir.

***

²⁷¹ Duran, “Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”, 129-130; Ertugay, “Cumhuriyet Dönemi Siyasal Düşüncesinde Devlet Algısı: Kemalizm, Milliyetçilik, İslamcılık ve Sosyalizm”, 191.

²⁷² Çetinsaya, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, 432. Bazı araştırmacıların ise “Arap isyanı” diye genelleme yapmaktan ziyade Şerif Hüseyin İsyanı diye adlandırdığını kaydetmek gerekir.

²⁷³ Çetinsaya, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, 436.

²⁷⁴ Çetinsaya, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, 436.

²⁷⁵ Günay Göksu Özdoğan, “Turkish Nationalism Reconsidered: The ‘Heaviness’ of Statist Patriotism in Nation-Building”, *Nationalism in the Troubled Triangle Cyprus, Greece and Turkey*, 2010, 50-51.

Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali* adlı eserinde milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılığın zaman zaman birbirleri ile sentezlendikleri gerçeğinin şaşırtıcı bir sonuç olmadığını ifade etmektedir. Buna Süleyman Seyfi Öğün'ün milliyetçilik ile dinler arasındaki çatışan tarihin oldukça sınırlı, uzlaşan tarihin ise daha kapsamlı olduğu²⁷⁶ iddiası eklendiğinde ele alınan dönemde İslam düşüncesi ve milliyetçilik arasındaki etkileşimin şaşırtıcı olmadığı düşünülebilir. Bununla birlikte II. Meşrutiyet Devri İslamcılarının en azından bir kısmının ve seksenlerdeki İslamcılığın kendini milliyetçilikten arındırma çabasının yanı sıra 1908-1944 arasındaki milliyetçilik türünün ağırlıklı olarak devrimci niteliğe sahip olduğu²⁷⁷ hatırlanacak olursa çalışmada ele alınan dönemin bu niteliği incelemeye değerdir. Örneğin seksenlerin İslamcılığında görülen olgu, geleneksel “ümmeçî” tahayyülü diriltmenin ötesinde millî devlet ve milliyetçilik kavramlarının köklü bir eleştirisidir.²⁷⁸ 1945-1960 dönemindeki İslami canlanma atmosferinde İslami düşünceye sağladığı katkıyla öne çıkan metropol dergileri ele alan bu çalışmanın özgün yanlarından biri, geniş bir dergi arşivi taramasına dayanmasının yanı sıra çizilen bakış açılarıdır. Bu dönemin ideolojik birlikteliği literatürde yer almakla birlikte metropolde çıkan İslami dergiler üzerinden ne tür bir milliyetçilik ile bir araya geldiği bakış açısıyla tartışılmamış ve bu ideolojik birlikteliğin nedenleri üzerine argümanlar sınırlı kalmıştır.

Din ve milliyetçilik arasındaki ilişki milliyetçilik kuramlarında önemli bir yer tutmuştur. Hobsbawm modern milliyetçilik açısından bir çelişki olarak nitelenmekle beraber dinin, milliyetçilik için “paradoksal bir çimento” olduğunu dile getirir.²⁷⁹ Kellas, Smith ve Hayes de milliyetçiliğin her zaman dinin yerini alamadığı, kimi durumlarda ülkü birliğine gittikleri ve uzlaştıkları görüşündedirler.²⁸⁰ Smith bunda şaşılacak bir şey

²⁷⁶ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 90.

²⁷⁷ Aytürk, “Nationalism and Islam in Cold War Turkey, 1944-69”, 693.

²⁷⁸ Bora, *Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmıcılık*, 131. “(...) 12 Eylül darbesinden sonra islamcı akım hem güçlenmiş hem de bağımsızlaşma süreci içine girmiştir. İslamcı siyasi hareketin bağımsızlaşma sürecine girmesi belki de Cumhuriyet tarihinde ilk kez, ulusçuluk ile islamcı ideoloji arasındaki çelişkileri su yüzüne çıkarmış ve milliyetçiler ile islamcılar arasında, gelenekselleşmiş sıkı işbirliği sorgulanmaya başlanmıştır.” Gencay Şaylan, *Türkiye’de İslamcı Siyaset*, 1992, 219.

²⁷⁹ E . J. Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akınhay, 1993, 89.

²⁸⁰ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 187-188; Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din-Batı Siyasal Düşüncesinde “Ulusalçılık” Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 31.

olmadığı çünkü dinlerin milliyetçilik için çok önemli olan mit ve sembollerin kaynaklarından biri olduğu fikrindedir.²⁸¹

Milliyetçiliğin din ile yoğun bir etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Bu etkileşim bazen iş birliği bazen çatışma, kimi zaman da doğrudan bir rekabet şeklinde tezahür etmiştir. Zira milliyetçilik ve din, temel iddialarında bazen ortaklaşırken bazen de birbirlerine zıt iddialara sahip olmuşlardır. En temel rekabet alanlarından biri hiyerarşik olarak hangi anlayışın üstte olacağına ilişkindir. Milliyetçilik de dinler de bir üst kültür olma iddiası ile ortaya çıkmışlardır. Dolayısıyla birisinin diğerinin alt bir unsuru olarak kullanılmaya çalışılması bir rekabete ve çoğu zaman da çatışmalara sebep olmuştur. Aralarındaki önemli farklardan birisi; dinlerin tarih-üstü iddialarla, milliyetçiliğin ise tarihsel iddialarla çevrili olmasıdır.²⁸² Diğer bir deyişle milliyetçilik tarihsel-kültürel benzerlikler ya da benzemezliklere duyarlıyken İslamiyet'e göre mühim olan bunlar değil ortak inanç bağıdır. Aynı bakış açısı Hristiyanlıkta da gözlemlenir.²⁸³

Din ile milliyetçilik arasındaki önemli rekabet konularından birisi de aidiyet alanındadır. Milliyetçiliği bir aidiyet ve mensubiyet sorunu olarak tanımlayanlar, aidiyet ve mensubiyet kalıplarının ise tesadüften değil bir ihtiyaçtan kaynaklandığını ve ait olunabilecek bir “varlığı” (aile, cemaat, kabile, kavim ve ümmet gibi) gerekli kıldığını ifade ederler.²⁸⁴ Hem milliyetçilik hem de din, mensuplarının temel aidiyetlerinin kendilerine olması üzerinde hassasiyetle dururlar.

Bu hususlara ilaveten milliyetçilik ve din olgularının birbirinden farklı oldukları diğer alanlar da hatırdan tutulmalıdır. Milliyetçilerde dinî inançları, topluluğun kültürel unsurlarından sadece bir tanesi olarak görmek ve bu nedenle saygı göstermek eğilimi mevcutken dinî ideolojilerde din vurgusu ve davası öne çıkmaktadır. Milliyetçiler,

²⁸¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, 188.

²⁸² Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 86.

²⁸³ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 86-87. Hristiyanlığın evrenselci yaklaşımlarının Batı dünyasında milliyetçilik ile nasıl uyumlu hâle getirilmeğe çalışıldığına dair bkz. Conor Cruise O'Brien, *God Land: Reflections on Religion and Nationalism* (Harvard University Press, 1988), 1-64.

²⁸⁴ Birol Akgün ve Şaban Çalı, “Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmci Doz”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, cilt 4, ed. Tanıl Bora (2008), 584.

topluluğun kendisini inanç üst şemsiyesi ile diğer topluluklarla aynı çatı altına almaktan yana değillerdir. Milliyetçilikte kimi zaman dini de içeren ama yer yer ona rakip yeni bir üst kültür oluşturma çabası görülebilir. Savundukları toplulukların tarihi serencamını, bu topluluğun dinlerin kervanına katılmadan önceki hâliyle incelemek isterler. XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı aydınlarının Türklerin İslamiyet öncesi tarihini keşfetmeye çalışmaları buna örnek gösterilebilir.²⁸⁵

Bilhassa modernleşme öncesi dönemlerde dinlerin, topluluğu bir arada tutmaya çalışan üst-kültür tekeli mevcutken modernleşmeyle birlikte milliyetçiliğin ona rakip bir ideoloji olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Milliyetçilik çıkışı itibarıyla seküler bir doktrindir. Fransız milliyetçiliği ve Tek Parti Dönemi Kemalist milliyetçilik bunun iyi birer örneğidirler. Her iki doktrin de toplumları bir arada tutan bir üst kimlik olma iddiasına sahiptir. Dolayısıyla dinler ve milliyetçiliklerin kimi zaman birbirine rakip ideolojiler olduğu görülmektedir. Bu rekabet kimi zaman Fransa, Yunanistan ve Türkiye’de görüldüğü üzere milliyetçiliğin dinî gelenek ve kurumlara karşı tavır alması ve onlarla doğrudan mücadele etmesi şeklinde tezahür etmiştir.²⁸⁶

Ancak şunun da farkında olunmalıdır ki bu iki ideoloji aynı zamanda birbirlerini büyük oranda etkilemişler, birçok alanda birbirlerini karşılıklı olarak desteklemişlerdir. Din ve milliyetçilik arasındaki sıkı bağ kendisini sembollerde de ortaya koymuştur. Bugün dünyada milletlerin sembolleri olan bayraklar bu iş birliğine iyi birer örnektir. Birleşmiş Milletler üyesi olan 193 ülkenin altmış dördünün bayraklarında doğrudan din ile ilişkilendirilen semboller yer alırlar.²⁸⁷

Milliyetçilikle dinler arasındaki rekabet ve gerilimler zaman içinde yumuşamış, en azından netameli konular arka plana itilmiştir. Gerilim, yerini büyük oranda eklektizme bırakmıştır. Birçok ülkede dini tamamen dışlayan milliyetçi anlayışlar yerini din ile yapılan iş birliklerine bırakmıştır. Milliyetçiler söylemlerini geniş kitlelere ulaştırmak

²⁸⁵ John Breuilly, “Bringing History Back into Nationalism?”, *Nationalism in the Troubled Triangle Cyprus, Greece and Turkey*, (UK: Manchester University Press, 2010), 3.

²⁸⁶ Anthony D. Smith, *Chosen Peoples* (Oxford University Press, 2003), 15-16.

²⁸⁷ Tim Marshall, *A Flag Worth Dying For: The Power and Politics of National Symbols* (Simon&Schuster, 2017), 127.

için dinin gücünden yararlanma yoluna gitmişlerdir. Bu şekilde millî kimliğe güç ve derinlik kazandırmışlardır.²⁸⁸

Milliyetçiliğin kültürel dinamiklerini önemseyen yaklaşımların, din ve milliyetçiliğin etkileşimine büyük önem attıkları görülür.²⁸⁹ Onu sadece politik olarak kavramsallaştıran yaklaşımlar ise bir topluluğu ayakta tutabilecek kültürel bağları ihmal etmeye meyillidir. Bunlardan biri olan etnik milliyetçilik, dinin etkisini ihmal eder. Oysa etniklik her ne kadar topluluğun kültürel, tarihsel ve dilsel geçmişine önemli vurgular yapsa da bunların tek başına psikolojik bir süreklilik sağlayabileceğini söylemek zordur. Bu, dinlerin sağlayacağı birlik duygusu ile eklemlendiğinde ise durum değişecektir. Nitekim 1980’ler itibarıyla çatışmacı yaklaşımın ihmal ettiği psikolojik boyut eleştirilmiştir.²⁹⁰

Kısacası teorik olarak öne sürülen bazı “imkânsızlık”lara karşın din ve milliyetçiliğin pratikte farklı kombinasyonlar yapabildiği ve etkileşimde olduğu görülebilir. İslami hassasiyete sahip aydınların bir kısmı teorik olarak milliyetçiliğe ve ulus-devlete Batı’dan ithal edilmiş zararlı bir ideoloji olarak baksalar da pek çoğu ulus-devlet çerçevesini kabul etmekte ve toprak, millet ve milliyetçilik kavramlarına kuvvetli bir şekilde bağlı olabilmektedirler.²⁹¹

***

Anthony D. Smith, milleti; “tarihî bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihî belleği, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı”²⁹² olarak tanımlamıştır. Brockett’a göre bu bileşenlerin pek çoğu Mustafa Kemal’in 1938’deki irtihaline dek yürürlükteydi. Fakat o dönemde

²⁸⁸ Anthony D. Smith, “The ‘Sacred’ Dimension of Nationalism”, *Millennium* 29, sayı 3 (2000): 791-814.

²⁸⁹ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 89. Milliyetçilik kuramlarında dine dair yaklaşımlar için ayrıca bkz. Smith, *Chosen Peoples*, 9-18.

²⁹⁰ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 90.

²⁹¹ Duran, “Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”, 44.

²⁹² Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 32.

özellikle belirgin olan şey ortak yasal hak ve kitlesel bir kamu kültürünün yokluğudur.²⁹³ Bu nedenle de Brockett, Smith'in millet tanımından yola çıkarak Türkiye'de 1925-1945 arası "popüler milli kimliğin" henüz ortaya çıkmamış olduğu iddiasındadır.²⁹⁴ Kendisi de çalışmasında, çok partili hayata geçiş süreciyle birlikte basın ve yayındaki beklenmedik artışlarla Türkiye'de kitlesel kamu kültürünün oluşmaya başlamasını incelemektedir.

Milliyetçiliğe dair literatüre bakıldığında tarihsel ve teorik çerçeve açısından milliyetçilik kuramları hakkında bir fikir birliğinden söz edilemez. Milliyetçilik "tahayyül", "yeniden keşif" veya "icat" olarak teorize edilmiştir.²⁹⁵ Bununla birlikte bu çeşitli bakış açıları yine de Türk milliyetçiliğinin ana izlekleri ve farklı türleri konusunda bir öngörü sağlamaktadır. Türk milliyetçiliğinin ve bu çalışmada ele alınan milliyetçi içeriğin anlaşılmasında anahtar görevi gören kuramların A. Smith ve B. Anderson'ın kuramları olduğu belirtilebilir. Smith'in içinde bulunduğu etno-sembolcüler, milliyetçiliği modern çağın ürünü olarak görürler; bununla beraber onu endüstrileşme, kapitalizm gibi modern süreçlerle açıklayan kuramları yeterli bulmazlar. Çünkü onlara göre bugünün milletleri etnik atalarıyla aynı potada değerlendirilmelidir. Diğer bir deyişle gelişmişlik düzeyi açısından farklı olsalar da bugünün milletleri modern öncesi dönemin etnik topluluklarının devamıdır. Bugünün milliyetçiliklerinin söylem ve içeriği geçmişten gelen mitler ve sembollerle oluşturulmuştur.²⁹⁶ Örneğin Türklük, kahramanlık, ortak tarih ve kültür vurgusu yapılırken geçmişten "malzemeler" alınır; biz ve ötekiler imgesi oluşturulurken ise Anderson'ın "hayali cemaatler" kavramı ile açıkladığı algı ve onun sahibi cemaat bazı sembol ve ritüellerle her an yeniden oluşturulur. Bu cemaat "Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer

²⁹³ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 4; Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e: Cumhuriyet ve Antropoloji*. (Doğan Kitap, 2015), 579-580.

²⁹⁴ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 51.

²⁹⁵ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 20; Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 199; Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusculuk*, çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992), 105.

²⁹⁶ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, 204.

üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam eder.”²⁹⁷

Milliyetçilik bir ideoloji olarak bizatihi kendisini mutlak bir hakikat olarak kabul eden müntesiplerinin görüşleri dışta tutulacak olursa tarihseldir. Özellikle XIV. yüzyıldan sonra kurulmaya başlayan siyasal yapılara meşruiyet sağlayan ve ideolojileşen milliyetçilik fikri; tarihin belli bir döneminde belli bir mekânda ortaya çıkmış, yayılmış ve evrilmiştir.²⁹⁸ Bu çalışmada Osmanlı'nın milliyetçilik ideolojisi ile ilk kez ne zaman karşılaştığı hakkındaki geniş tarihsel sürece yer verilmeyecektir.²⁹⁹ Bununla birlikte görünümde olan farklı milliyetçilik türlerinin izini sürebilmek için Türk milliyetçiliğinin oluşum süreci ve sonrasına öz şekilde bakılacaktır.

2.2. İSLAMCILIK VE TÜRKÇÜLÜĞÜN GELİŞİMİ VE II. MEŞRUTİYET (1908-1918) SONRASI SİYASİ HAREKETLER

XIX. yüzyıl Türk düşüncesinin, felsefi bazı özellikler taşımakla beraber genel itibarıyla toplum ve siyasal yaşama dair pratik çözümler arayan bir özelliği olduğu dile getirilmektedir. Bununla birlikte bu dönem, aynı zamanda yer yer birbirinin içine geçmiş çeşitli fikirlerin birbirlerinden ayrılıp billurlaştıkları bir dönemdir.³⁰⁰

²⁹⁷ Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 20.

²⁹⁸ Şaban Akgün, Birol ve Çalış, “Tanrı Dağı Kadar Türk, Hıra Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmcı Doz”, *Milliyetçilik*, 2008, 584; Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 260–261. Ayrıca milletlerin ne zamandan beri var oldukları, köken ve tarihlerine dair farklı argümanlar için bkz. Özkırımlı, 76-77.

²⁹⁹ Bkz. Uriel Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, çev. Cemil Meriç (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1980); François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)* (Ankara: Yurt Yayınevi, 1986); David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, çev. Zeki Doğan (İstanbul: Fener Yayınları, 1998); Arslan Tekin, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar: Yusuf Akçura ve Ali Kemal-Ahmed Ferid-Hüseyinzade Ali-Vámbéry ve İsimsizler* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2018).

³⁰⁰ Sina Akşin, ed., *Türkiye Tarihi 4* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), 357. Önder'in Şevket Süreyya Aydemir (1897-1976) *Suyu Arayan Adam* eseri üzerinden kaleme aldığı makale, Türk aydınının “devleti kurtarma” adına devleti kurtarmanın farklı yolları olarak Osmanlıcı, Turancı, Marksist ya da Kemalist olabildiğini vurgulaması açısından önemlidir. Önder'in ifadesiyle “bu ideolojilerin her biri, konjonktürel olarak ‘Bu devlet nasıl kurtulur?’ sorusuna verilen cevapları

İslam düşüncesi ve milliyetçiliğin birbiri ile etkileşimine mukaddesatçı dergiler üzerinden yer verecek bu çalışmada, bu fikir akımlarının öz bir tarihçesine ve 1945'lere kadarki birikimine yer vermek anlamlı olacaktır. Tanzimat sonrası Osmanlı toplumunda görülen fikir akımları Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık, Türkçülüktür.³⁰¹ Bunlar arasından İslamcılık ve Türkçülük bu çalışma açısından önemi haiz olduğu için Cumhuriyet Dönemi'ne henüz gelmeden öncelikle bu akımlar ve II. Meşrutiyet'e getirdikleri mirastan kısaca söz edilmelidir.

XIX. yüzyılın başlarında Doğu Avrupa'nın diğer imparatorlukları gibi Osmanlı da "milliyetler" sorunuyla yüz yüze geldi. Balkan coğrafyasındaki Hristiyan halklar "milliyet"lerinin bilincine varmıştı.³⁰² XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve asıl olarak da XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar Batılılaşma Dönemi'ne girmişti; "vatan, millet, özgürlük, eşitlik" gibi Avrupa menşeli kavramlar Osmanlı entelektüelleri arasında yayılmaktaydı. Bu yüzyılda Yunan Ayaklanması ile birlikte Osmanlı Devleti sadece dıştan değil içten gelen tehditlerle de baş etmek durumunda kalmıştı.³⁰³ İşte "imparatorluk dâhilinde yaşayan farklı dinsel ve etnik grupları tek bir 'Osmanlı milleti' olarak kabul eden ve bu unsurları ortak imparatorluk ideali çerçevesinde birleştirme yaklaşımı" olarak tanımlanan Osmanlıcılık böyle bir ortamda gelişmiş, ayrılıkçı hareketlere karşı önlem niteliği taşıyan bir hareketti.³⁰⁴ Bu şekilde etnik ve dinî ayrılıkların önüne geçileceği düşünülmüştü.

---

teşkil etmektedir." Tuncay Önder, "Şevket Süreyya Aydemir Üzerinden Düşünce-Devlet İlişkisine Dair Bir Değerlendirme", *Türkiye Günlüğü* 131 (2017): 37.

³⁰¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, ed. Ayşe Erdem (Yapı Kredi Yayınları, 2003), 393-401; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 321-350; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan (Sarmal Yayınevi, 1995), 51-78. Türkçüler, Garbcılar ve İslamcılar programları; birbirleriyle ortak noktaları ve farklılıkları hakkında bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 47-63. Hangi dönemde hangi ideolojinin ağırlık kazandığı, geçişler hakkında bir özet için bkz. Richard Tapper, ed., *Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1993), 46-47.

³⁰² Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 1.

³⁰³ Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 10.

³⁰⁴ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Mehmet Ö Alkan (İletişim Yayınları, 2017), 88-92; Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 11. Somel, makalesinde Osmanlıcılık düşüncesini 1839-1913 devresinde dört farklı aşama içerisinde incelemektedir. Osmanlıcı görüşler 1913'teki Bab-ı Âli baskını ve İttihatçı

Bununla birlikte Osmanlıcılığın uygulanışında kaçınılmaz olarak bazı zorluklarla karşılaşıldı. Bu nedenle farklı milletlerin “Osmanlı vatandaşlığı” ortak paydasında birleştirilmesi düşüncesi yerine İslam birliği (İttihad-ı İslam) görüşü ağırlık kazandı. II. Abdülhamid Dönemi’nin resmî politikası olan bu görüş, II. Meşrutiyet’ten sonra ise bir düşünce akımı olarak tebarüz etti. İslamcılık olarak adlandırılan bu akım, İslamcılarının daha önce yayımladıkları *Sırat-ı Müstakim*’in (1908-1912) devamı olan *Sebilürreşad* dergisinde savunulacaktı.³⁰⁵ Tunaya, İslamcılık akımını II. Meşrutiyet Dönemi’ne hâkim düşünce akımlarının en tesirli ve kuvvetlisi olarak tanımlamaktadır.³⁰⁶

Tunaya’nın ifadesiyle “Balkan Yarımadası’nda koruyucularının etekleri altında yaşayan kitleler eski «efendi»ye Balkan Savaşı ile meydan okumuşlardı.”³⁰⁷ Milliyetçiliklerin İmparatorluğa meydan okuması, yönetici sınıfı kaygılandırıyordu. İmparatorluğun ne şekilde ayakta tutulacağı dönemin en büyük sorusu idi.³⁰⁸ II. Abdülhamid’in (1876-1908) Avrupalı güçlere karşı İslam siyasetini izlemesi de İmparatorluk bünyesinde Arap ve Arnavut milliyetçiliklerinin gelişmesi ile başarısızlığa uğradı. Georgeon’ın ifadesiyle “İslam harcı artık Osmanlı Devleti içindeki Müslümanları birleştirmeye” yetmiyordu. 1914’te ilan edilen cihad Arap nüfusu seferber edememişti.³⁰⁹

Aslında gayrimüslimlerin başkaldırıları, İmparatorluktaki durumu Türk halkına göstermeye çok öncesinden başlamıştı. Nitekim 1862’de Hariciye Nazırı Âlî Paşa, İmparatorluk içindeki çeşitli milletlerin birbirine zıt menfaatlerini gördükten sonra İmparatorluktaki birleştirici unsurun Türkler olduğunu dile getirmişti.³¹⁰ Osmanlı’da

---

diktatörlüğü ile nihayete ermiştir. Balkan Savaşları sonucundaki toprak kayıpları nüfus yapısının değişmesine ve gayrimüslimlerin imparatorluk dahilinde marjinalize olmasına yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler İslamcılık ve Türkçülük cereyanları karşısında Osmanlıcılığın ağırlığının kalmamasına neden olmuştur. Bkz. Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)”, 112; Temuçin Faik Ertan, ed., *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Siyasal Kitabevi*, 2016, 54; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 175.

³⁰⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *“Hürriyet”i Beklerken: İkinci Meşrutiyet Basımı* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 59.

³⁰⁶ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), 1.

³⁰⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet’in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar* (Baha Matbaası, 1959), 19.

³⁰⁸ Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 17.

³⁰⁹ Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 14.

³¹⁰ Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 12-13.

Türlere özel vurgu yapılması II. Abdülhamid Devri'nden önceki devirde başlamıştı. Örneğin Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşunu ve İslam tarihini anlatırken Türlere özel yer vermiştir. Bu, o dönem için yeni bir bakış açısıdır. Birkaç yıl sonra *Basiret* gazetesinde de İslam dünyası hakkındaki yazılarda Araplar ve Türlere İslam'ın iki önemli ırkı olarak değinilmektedir.³¹¹

Sultan Abdülhamid yönetiminin (1876-1908) son yirmi yılında da Türkçülük kültürel olarak etkindi. Türkçülüğün başlangıcı; Joseph de Guignes (1721-1800), David-Léon Cahun (1841-1900) ve Arminius Vámbéry (1832-1913) gibi oryantalistlerin Orta Asya Türleri hakkındaki incelemelerine, Osmanlı aydınlarının çalışmalarına ve Rus İmparatorluğu menşeli Türlerin etkilerine dayanmaktaydı.³¹² Cahun'un çalışmaları; Türlerin dünya fatihi olduğu, Turan kökenli bir ırkın Avrupa'ya uygarlık getirdiği gibi fikirler öne sürüyordu. Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) Türk dili ve tarihi üzerine çalışıyor, çeşitli edebî eserleri sade bir dille Türkçeye çeviriyordu. 1876'da ilk Türkçe-Osmanlıca sözlük *Lehçe-i Osmani*'yi yazan Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Türkçesinin Türk dilinin lehçelerinden biri olduğu görüşündeydi. Mustafa Celaleddin Paşa, Ali Suavi ve Süleyman Paşa da Türlerin tarihteki rolüne dair vurgular yapan önemli kişilerdi.³¹³

Görüldüğü gibi XIX. yüzyılın sonlarında Avrupa'daki Türkoloji biliminin etkisiyle bir grup Osmanlı aydınının Türlerin dil ve tarihlerine eğilmeye başlaması, Türk kimliği duygusunu güçlendirmişti.³¹⁴ Bu aydınlar, sarayın "Osmanlı" kültürüne karşı halk diline yakın, sadeleştirilmiş bir Türkçeyi savunuyorlardı. Yazılarında Türk dilinin eskiliği ve Osmanlı Türlerinin Orta Asya'nın Müslüman halklarıyla kültür ortaklığını vurguluyorlardı. Türlerin kendilerini artık yalnızca Müslüman olarak değil, kendilerine ait bir halkı, tarihi olan bir millet olarak görmeye başlaması bu ortamda oluşuyordu.

³¹¹ Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 40.

³¹² Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner (İletişim Yayınları, 2018), 158-159.

³¹³ Akşin, *Türkiye Tarihi 4*, 361.

³¹⁴ Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 22. Ahmet Vefik Paşa ve Mustafa Celaleddin Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz. Akçuraoğlu Yusuf, ed., *Türk Yılı 1928* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), 317-325. Süleyman Paşa hakkında ise bkz. Akçuraoğlu Yusuf, 335-338.

Fakat bu dönemdeki Türk kimliği bilincinin henüz kültür alanı ve küçük bir aydın grubu ile sınırlı olduğu belirtilmelidir.³¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda etkin olan Rusya menşeli Türklerin etkilerine gelinecek olursa en önemlilerinden biri Tatar Yusuf Akçura idi.³¹⁶ Yusuf Akçura (1876-1935) ile birlikte Türkçülüğün ilk defa Osmanlılık ve İslamcılığın yanında alternatif bir ideoloji olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir.³¹⁷ Bilindiği üzere Akçura 1904'teki klasikleşmiş “Üç Tarz-ı Siyaset” başlıklı makalesinde³¹⁸ Osmanlılık, İslamcılık ve Turancılığı tartışmaktadır. Akçura, makalesinin sonunda bir soru ile tercihi okuyucularına bırakmış olsa da kendisinin Türkçülük yanlısı olduğu açıktır.³¹⁹ 1904'te yayımladığı makalesi, Arai'nin ifadesiyle “Türk milliyetçiliğinin ilk manifestosu”³²⁰ idi ve Türkçülüğün Osmanlı Devleti'ne kazandıracaklarını gösterme amacındaydı.

1908'den sonraki siyasi açılımlardan sonra dernekleri ve yayın organları ile daha örgütlü bir Türk milliyetçiliğinin oluştuğu görülecektir. Türkçülük bu tarihten sonra önemli bir düşünce akımına dönüşmüştür.³²¹ İttihad ve Terakki koyu bir ittihad-ı

³¹⁵ Georgeon, 22; Akşin, *Türkiye Tarihi* 4, 361. Türkler'in tarih ve dil bilincinin artması, 1860-1870 yıllarında Orta-Asya'daki Rus ve Çin işgalleri sırasında da duyarlılıklarını arttırmıştı. Orta Asya coğrafyasına yakınlık ve onlara destek çabası öncelikle milli ve ırki bağlardan ziyade dini saiklerle idi. Bununla birlikte, yine de Osmanlıların Hive Türklerine karşı sorumluluğu hatırlatılırken, “(...) dinimizden, milletimizden ve ailemizden” olan ifadeleri vurgulanıyordu. İmparatorluğun önemli yayınlarından *Basiret* gazetesinde bir başka örnekte de Ortaasya'ya yüksek rütbeli bir memur atanması isteniyor ve bu, orada yaşayanların “sünni, hanefi oluşu ve Türk özellikleri taşıması” ile ilintilendiriliyordu. Bkz. Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 58.

³¹⁶ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 159.

³¹⁷ Tefvik Orkun Develi, “Türkçülüğü Anlamak: Tanrıdag Dergisi ve 1940'larda Türk Milliyetçiliği” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 53.

³¹⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976). “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makale, önce 1904'te Mısır'da yayınlanan “Türk” gazetesinde çıkmış daha sonra 1912'de kitap olarak neşredilmiştir. Bkz. Tekin, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar: Yusuf Akçura ve Ali Kemal-Ahmed Ferid-Hüseynzade Ali-Vámbéry ve İsimsizler*, 30-45.

³¹⁹ Tekin, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar: Yusuf Akçura ve Ali Kemal-Ahmed Ferid-Hüseynzade Ali-Vámbéry ve İsimsizler*, 125-144; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 277.

³²⁰ Masami Arai, “Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği”, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Mehmet Ö Alkan (İletişim Yayınları, 2017), 180.

³²¹ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 80; Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 29. 1908-1918 arası dönem yalnızca Jön

anasırcı (Osmanlıcı) iken 1911'den sonra Türkçülük cereyanının tesiri altında kalmıştır.³²²

Türkçülük gitgide örgütleri ve yayın organları olan daha sistematik bir görüş hâline geliyordu. Akçura, 1905 Rus Devrimi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Çar II. Nikola'nın polisiye tedbirlerinden kurtulmak amacıyla³²³ II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İstanbul'a gelmiş; Türkçülüğü hareketlendirmek için 1908'de bir grupla beraber Türk Derneğini³²⁴ kurmuştur. Bu derneğin kendi adını taşıyan dergisi yayımlanmadan evvel fikirlerini Mehmed Âkif'in başında olduğu *Sırat-ı Müstakim*'de yayımlanmış olması, Türkçü ve İslamcılarının milliyetçilik ve İslami modernizm konularında ortak bazı görüşlere sahip olmaları açısından önemlidir.³²⁵ Yine 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti kuruldu ve bir müddet sonra yeni kurulan Türk Ocağı ile birleşti.³²⁶ Ocağın yayın organı *Türk Yurdu* dergisinin çıkmaya başlamasıyla Akçura ve

---

Türkler ve İttihat ve Terakki tarafından gerçekleştirilen atılımların değil, aynı zamanda önemli sayıda siyasal düşünce akımının serpilip geliştiği bir dönemdir. Bunların içinde sosyalizm ve feminizm de olmakla beraber, Garpcılık, İslamcılık ve Milliyetçilik esas akımlardır. Bkz. Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), xi.

³²² Tunaya, *Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, 33. İttihat ve Terakki Türkçü, bazı konularda laikliğe meyiletmekle beraber İslamcı, siyasi açıdan merkezîyetçi ve iktisadi olarak devletçi bir politika izlemiştir. Bkz. Tunaya, *Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, 33.

³²³ Mehmet Özden, "Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 7.

³²⁴ Türk Derneği ve Türk Ocakları hk. detaylı bilgi için bkz. Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)* (İletişim Yayınları, 2004).

³²⁵ Özden, "Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)", 12; Debus, *Sebilürreşâd: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı bir Araştırma*.

³²⁶ Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, 42-67. "Bilime, milliyetçi akımlara ve Türkçülüğe duyulan ilgi Türk Derneği, Tarih-i Osmani Encümeni, Asar-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni - Milli Tetebbular Mecmuası, ve nihayet Türk Ocakları gibi kurumlarda ve bu kurumların yayınlarında kendini göstermeye başladı. Tüm bu kurumlar ve çıkardıkları yayınlar, devlet ya da toplum olarak Osmanlı gerçekliğinin içinde ya da dışında olsun Türk kimliğine bağlı daha güçlü bir ulusçuluk için mücadele ediyorlardı." Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşum (1929-1937)*, İletişim Yayınları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 92.

arkadaşlarının milliyetçi ideallerini Osmanlılık şemsiyesine gerek olmaksızın açıklayabilmeleri mümkün hâle gelmişti.³²⁷

Türk Ocağının kurucuları arasında olan Ziya Gökalp (1876-1924) da Türkçülüğün kültürel sınırların ötesine geçip siyasi bir boyut almasında etkili diğer isimdi. Gökalp yazı hayatına Türk tarihinin büyük siyasi ve fikrî buhranlarının olduğu II. Meşrutiyet (1908-1918) günlerinde başlamıştır. Başlangıçta İttihad ve Terakki Fırkasının çoğu üyesi gibi Osmanlıcıdır. 1911'deki makalesinde içtimai inkılabın Osmanlı ruhundan neşet edebileceği fikrindedir.³²⁸ Türk aydınlarının Osmanlılık, İslamcılık ve Turancılık ideolojileri arasında gelgit yaşadığı bu dönemde Gökalp'ın tercihi Turancılıktan yana olmuştur. Siyasi şartların değişmesiyle Turancılığın aşırı hususlarını reddederek Türkçülük mefkûresini olgunlaştırmıştır.³²⁹ 1913-1914'te *Türk Yurdu*'nda "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" başlığı altında kaleme aldığı yazıları daha sonra 1918'de bir kitap hâlinde yayımlanan Gökalp'ın bakış açısı "Türk hayatından ilham almak, Allah'a İslamiyet'e uygun olarak ibadet etmek ve muasır Avrupa medeniyetini benimsemek" olarak özetlenebilir.³³⁰ Milliyetçilik görüşü modern Türk

³²⁷ Özden, "Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)", 11. "Selanik'de Türkçülük akımının en uyanık zekâları: Gökalp, Ömer Seyfeddin, Ahmet Hikmet ve diğerleri, Genç Kalemler dergisini kurdular. İstanbul'da Türk Yurdu çıkmağa başladı. Türk Ocağı Cemiyeti kuruldu. Halide Edip, siyasî romanını (Yeni Turan) yayımladı. Köprülüzâde Fuat, Türkiyat araştırmalarıyla Türkçülüğe İlmî bir temel kazandırdı. Böylece hareket Türk aydınlarının ekseriyetini saflarında toplayıncaya kadar gelişmekte devam etti. Hareketin düşüncelerini dile getiren çeşitli dergiler arasında Temmuz 1917'de çıkmaya başlayan Yeni Mecmua başta gelir. Dergiyi yöneten Ziya Gökalp'di. Ona göre Atatürk inkılâbı Türkçülük hareketinin emellerini gerçekleştirmiştir." Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 80. "(...) o sırada [19. yy. sonu kastediliyor.] Türk kimliğinin dikkate alınması henüz küçük bir aydın grubuyla sınırlıydı ve kültür alanı içine hapsedilmişti. Oysa 1914'te, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, dernekleri, kadroları, militanları, yayın organları, 'edebiyatı' olan örgütlü bir Türk milliyetçiliğiyle karşılaşılıyor. Bu milliyetçilik, 'ümme' ve 'Osmanlı milleti' fikrine karşı bir siyasi sistem olarak kendini dayatan 'Türkçülük' gibi gerçek bir düşünce akımının da esin kaynağını oluşturuyordu." Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 24.

³²⁸ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 50-51.

³²⁹ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 50.

³³⁰ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 110. Gökalp, İslâm ümmetçiliğinin tarifinin müphem olduğu, tatmin edici olmadığı konusunda eleştirilmiştir. Heyd'e göre "Osmanlı imparatorluğunun bünyesi icabı Gökalp düşüncesinde yer alan" bu kavram imparatorluk çözülmeye yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. Bkz. Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 112.

devletiyle sınırlıdır. Ülke dışındaki Müslümanlar ve Türklerle ise kültürel ilişkileri diri tutmak gayesindedir.³³¹

1908 ile 1914 arasında Türk milliyetçiliği ile dinin ve Osmanlılığın uzlaşır olup olmadığı konusunda bazı tartışmalar gözlemlenmektedir. Bazı İslamcılar açısından önemli olan husus millet kelimesinin bu yeni kullanımının ümmet bilincini böleceği bahsiydi. Osmanlıcılar açısından ise kaygı, milliyetçiliğin devleti zayıflatacağıydı.³³² Konumuz itibarıyla İslamcıların milliyetçiliğe bakışı önemli olduğu için burada bir parantez açmak yerinde olacaktır. Babanzade Ahmed Naim'in halis Türkçülerle İslamcı-Türkçüleri ayırdığı "İslam'da Dava-yı Kavmiyet" makalesi, İslamiyet'te kavmiyet ve milliyet davasını reddetmektedir.³³³ Mehmed Âkif'in Balkan Harbi sırasında ve Babıali Baskını'ndan (23 Ocak 1913) on gün sonra Beyazıt Kürsüsü'ndeki şu sözleri de kayda değerdir:

Ey cemaat-ı müslimîn; siz ne Arapsınız, ne Türksünüz, ne Arnavutsunuz, ne Kürtsünüz, ne Lazsınız, ne Çerkezsınız! Siz ancak bir milletin efradıdır ki o da millet-i muazzama-i İslâmiyedir. Müslümanlığa veda etmedikçe kavmiyet dâvasında bulunamazsınız, kavmiyet gayretine düştükçe de müslüman olamazsınız.³³⁴

Bununla birlikte Mehmed Âkif düşüncesindeki değişim üzerinde durmak gereklidir. Çetinsaya, İslamcılıktan milliyetçiliğe doğru yönelmeyi dönemlere ayırdığı makalesinde şöyle demektedir:

³³¹ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 111. Gökalp düşüncesinin detayları hk. bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 440-485.

³³² Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 30-31.

³³³ "... 'Türkler!' hitabına bedel daima 'Müslümanlar!' hitabını istimal ediniz. Hülâsa Türklüğe değil, zaten Müslüman olan, Türklere hizmet ediniz. Cengiz'in yasasını bilmek, İlhan'ın yurdunu tanımak, Altın Ordu'yu anmak bize lâzım değil. Mazideki işrak (Tanrıya eş koşma) ile tefahür edilmez. Bize Şer-i Muhammedi'yi, İslâm yurdunu, mücahidin-i İslamı tanımak lâzım. Şeref-i İslâm'a karşı şeref-i cinsiyet kaale bile alınmaz." Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 71. "İslâmiyet namına, insaniyet namına, âtisinden pek ziyade korktuğum Türklük namına sizden niyaz ederim, istirham ederim, halkı 'çifte mefkûre' sahibi etmeyiniz, içinizde üç vatan sahibi olmak isteyenler varmış. Halbuki Türk meselidir, 'çatal kazık yere girmez' derler. Siz bu çatal mefkureyi, üç başlı vatan kaygusunu kimin kalbine sokabilirsiniz? Siz yine halis islâm gayesinden şaşmayınız." Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 71-72.

³³⁴ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 71.

Cumhuriyet dönemi aydınları arasındaki yaygın kanaatin aksine, bu iki akım hiçbir zaman birbirinin “can düşmanı” ya da “ezeli ve ebedi” bir çatışma içinde olmamıştır. En azından 1911/12’ye, yani Osmanlı Devleti’nde Müslüman unsurlar, özellikle de Arnavutlar (ve kısmen Araplar), arasında milliyetçilik/ayrılıkçılık hareketleri hız kazanana kadar, ortak zeminlerde bir işbirliği içinde olmuşlardır. 1912/13 yıllarından itibaren birbirlerini eleştirmeye başladıkları zaman ise aralarındaki tartışmalar teorik/teolojik olmaktan ziyade, devletin bekasından duyulan iç ve dış siyasi endişelere yöneliktir: İslamcılar, Türkçüleri “tekfir” etmemiş, sadece Arnavut ve Arap ayrılıkçılığının baş gösterdiği bir dönemde Türkçülükle uğraşmanın “yeryüzündeki son İslam devletini de dağılmaya götüreceği” eleştirisini yapmışlardır. Bu açıdan itirazları “milliyetçilik”e değil, “ayrılıkçılık”adır. Nitekim Osmanlı Devleti 1916’da Arap İsyanı’yla karşılaştıktan ve savaşın son döneminde bütün Arap toprakları elden çıktıktan sonra, İslamcı kanattaki eleştirinin aniden kesildiğini ve artık (İslam’ı dışlamadığı takdirde) Türkçülüğe/milliyetçiliğe herhangi bir itiraz gelmediği görülür.³³⁵

Çetinsaya’nın ifadeleri ve dönemlendirmesi özellikle Mehmed Âkif için isabetli görünmektedir.³³⁶ Bununla birlikte bu iki fikir akımının hiçbir zaman “ezeli ve ebedi” bir çatışma içinde olmadığını ve sadece ayrılıkçı hareketleri önlemek gayesi ile milliyetçiliğe itiraz edildiği yorumlarını tüm İslamcı aydınlar için genellemek mümkün görünmemektedir. Örneğin Babanzade Ahmed Naim’in milliyetçiliğe dair oldukça sert ifadeleri 1332 (1916) tarihinde kaleme alınmıştır. Babanzade’nin ırkçılık hakkındaki oldukça sert yazısına bütüncül bir gözle bakıldığında ifadelerini sadece “İmparatorluğun dağılmasını teşvik edeceği için”³³⁷ milliyetçiliğe karşı olduğu şeklinde yorumlamak mümkün görünmemektedir. Vefatına kadar da Babanzade’nin milliyetçiliğe bakışında bir değişim görüldüğüne dair emare yer almamaktadır.³³⁸ İslam düşüncesinin 1960 sonrası dönemlerinde de görülebileceği gibi kimi aydınlar (M. Said Çekmegil, Ali Bulaç vb.) milliyetçiliğe oldukça mesafeli dururlarken bir kısmı ise (N. F. Kısakürek gibi) İslami içerikli bir milliyetçiliğe uzak değillerdir. Dolayısıyla İslami camianın

³³⁵ Çetinsaya, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, 420.

³³⁶ Tezin ele aldığı dönemin önemli fikir adamlarından Peyami Safa da Çetinsaya’nın dönemlendirmesine benzer bir vurgu yapmıştır: Millî Mücadele öncesinde “millet” ve “ırk” fikirlerine oldukça eleştirel yaklaşan M. Akif, İstiklal Marşı’nda “ırk” ve “millet” kelimelerini birkaç kere tekrar eder. Bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 74.

³³⁷ Çetinsaya, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, 427.

³³⁸ Babanzade’nin fikirleri için bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler I*. Çetinsaya, Babanzade gibi Said Nursi için de milliyetçiliğin müspet ve menfi olarak ayrıldığı görüşündedir ki “Risale-i Nur’un hiçbir yerinde ‘müsbet milliyetçilik’ ten söz edilmediği, söz konusu olanın ‘müsbet milliyet’ olduğu ve bununla da hususan ‘kudsi İslamiyet milleti’ kasdolunduğu” hakkında çok önemli bir yazı için bkz. Metin Karabaşoğlu, *Tehlikeli Denemeler* (Karakalem, 2007), 85-101.

milliyetçiliğe bakışı genellenmekten ziyade farklı dönemler ve duruşlar bağlamında incelenirse bizi daha doğru sonuçlara götürebilecektir.³³⁹

Birinci Dünya Savaşı nihayete ererken İslamcılık ve “İslam milleti” fikrinin uygulanabilirliğini kaybettiği ifade edilmişti. Kara’nın nitelendirmesiyle İslamcılar artık “İslamiyet”le birleştirilmiş milliyetçilik ya da bir tür İslamcı-Türkçü” düzleminde durmaktadırlar.³⁴⁰ Bunun nedenleri üzerinde düşünülecek olursa bazı İslamcı aydınların zaman içinde daha realist bir bakışa vardıkları ifade edilebilir. Artık Arap-İslam toprakları kaybedildiğine göre öncelik ve asıl olan “bu topraklar” üstünde kalmış Türk milletidir. Büyük Harb’in sonunda Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) henüz imzalanmadan önce bile Arabistan’ın kaybedildiği biliniyordu. İmparatorluk’ta Balkan Harbi’nden beri milliyetçilerin savunduğu Türk unsurundan başka korunacak Müslüman büyük oranda kalmadığı için İslamcılık siyaseti reel düzlemini yitirmişti. Elde kalan Türk toprakları ve onun üstündeki Türk çoğunluğu ancak milliyetçi bir irade ile kurtarılabilirdi.³⁴¹ Bununla birlikte tek neden realizm olmasa gerekir. Milliyetçiliği vatanseverlik olarak gören birtakım aydınlar, ırkçılığa varmadığı müddetçe onu samimiyetle kimliklerinin bir parçası olarak görebilmektedirler.

Görüldüğü üzere yukarıda İslamcılık ve Türkçülüğün tarihçesi bağlamında iki ideolojinin uzlaşır olup olmadığı hakkındaki bazı tartışmalara yer verildi. Tarihçeye I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki Türk milliyetçilikleri ile devam edebiliriz. I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki çeşitli Türk milliyetçilikleri mercek altına alındığında konumuzla yer yer ilişkili oldukları yönler bulunması nedeniyle Turancılık, Kemalist

---

³³⁹ Tunaya da İslamcılık akımı içinde Türkçülük akımına tamamen karşıt olmayan bir gruptan bahseder. Tunaya’nın İslamcı-Türkçüler olarak isimlendirdiği bu grup, milliyet duygularının uyanışına engel olunamayacağını, yaşanan çağın milliyetçilik asrı olduğunu, her kavmin kendi dili ve kültürü etrafında toplandığını dile getirmektedir. Bugün için tüm müslümanları bir araya getirmek mümkün olmadığına göre, Kur’anın emri olan “uhuvvet”e [kardeşlik] dayanan “cemaat” [toplu halde bulunma], ancak milliyetlerden oluşan bir tür federasyon kurularak sağlanabilir. Bkz. Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 73. Tunaya bu fikirleri Şeyh Muhsini Fâni, Said Halim Paşa, Halim Sabit gibi ilim adamlarının eserlerinden derlemiştir. Ayrıca Halim Sabit’in, Mehmet Akif’in milliyetle İslam Birliği’ni bağdaştırıcı fikrinden bahsettiği notunu da düşmüştür. Bkz. Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 73.

³⁴⁰ Çetinsaya, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, 436.

³⁴¹ Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 69. Bu bakış açısında Kürtlerin ayrı bir unsurdan ziyade Türklerin bir parçası olarak kabul edildiğine dikkat çekilmelidir.

milliyetçilik, Anadolu milliyetçilik³⁴² olmak üzere üç temel aks üzerinde işleyen milliyetçilikten söz edilebilir. 1910'larda Anadoluçuluk ve Turancılık olarak iki tür milliyetçilik görülmektedir. İstiklal Savaşı sürecinde iki grubun da çok önemli desteği ve rolleri olmuştur. Bununla beraber Rıza Nur ve Nihal Atsız'la Turancı kesim yeni rejime karşı hâle gelmişlerdi. Anadoluocular ise sessizliği tercih edip CHP içinde kalmışlardı.³⁴³ Anadoluocular Atatürk ve İnönü dönemlerinde arka planda iseler de 1945 sonrasında Türk siyasal hayatında önemli rollerde bulundular.³⁴⁴

Büyük Harp'ten sonra Türkçülüğün geldiği aşama ise Safa'nın edebî ifadeleriyle özetlenebilir:

Türkçüler arasında da üstüne ayaklarını bastıkları son toprak parçalarını bile muhafaza edememek endişesiyle Turan yolculuğuna niyeti ve takati olan kalmamıştı. Büyük Harpte Enver'in Kafkas cephesinde yetmiş bin Türk'ü mahveden Sarıkamış macerasının dehşet verici hatırası da Büyük Türk Birliği hülyasını ekşitiyordu. Kızılelma yolculuğu da İslâmlaşma politikasının Mısır seferi gibi, tamamıyla iflâs etmiş malihulyaların [sic] koleksiyonuna girdi. Milliyetçilik fikri, yalnız, büyük ambisyonlarını, tasfiye etmiş bir politika ve masum bir edebiyat hareketi hâlinde yaşıyordu. Celâl Sahir, etrafına Yusuf Ziyaları, Orhan Seyfileri, Faruk Nafizleri ve Nazım Hikmetleri toplamış, seri kitaplar çıkarıyor, "Genç Kalemler"de başlayan, Türk Yurdu'nda ve Yeni Mecmua'da devam eden dil tasfiyesi ve millî edebiyat cereyanlarını ileri götürmeye çalışıyordu.³⁴⁵

1920'lerin ikinci yarısında formüle edilen³⁴⁶ Kemalist milliyetçiliğin biraz öncesine bakılacak olursa Kurtuluş Savaşı'nda (1919-1923) din ve milliyet fikirlerinin

³⁴² Anadolu milliyetçilik, "bin yıllık tarihsel bir süreçte 'coğrafyadan vatana' dönüşen Anadolu topraklarını ve bu topraklarda Türk-İslam bileşiminin biçimlendiğini öne sürdüğü bir milli oluşumu" temel alır. Bkz. Metin Çınar, *Anadoluçuluk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 12. Bu görüşün felsefi alt yapısı Bergson'un mistik düşüncelerinin Anadolu İslamına yorumlanması idi. Anadoluocular, Anadolu sufiliğinin Bergson düşüncesindeki "Elan Vital" [hayat hamlesi] kavramına karşılık geldiği görüşündeydi. Onlara göre Türkler Anadolu'da İslamı kendi milli niteliklerine göre yorumlamışlar, Yunus Emre ve Mevlana ile yüksek bir dereceye ulaştırmışlardı. Kurtuluş Savaşı bu ruhtan esinlenmişti. Bkz. Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 130.

³⁴³ Çınar, *Anadoluçuluk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*.

³⁴⁴ Çetinsaya, "Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of 'Turkish-Islamic Synthesis'", 365.

³⁴⁵ Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 70-71.

³⁴⁶ Çetinsaya, "İslamcılıktaki Milliyetçilik", 436.

mezcedildiği görülür. Millî ve dinî heyecan iç içe geçmiştir.³⁴⁷ Bilhassa Millî Mücadele'nin ilk döneminde İslamcılar; İstanbul Hükûmetinin karşıt duruşuna rağmen Ankara Hükûmetini samimiyetle desteklemiş, onun tarafında çalışmışlardır. Mütareke ve Millî Mücadele yılları bu etkileşimin karşılıklı olduğu, Türk milliyetçilerinin de İslam'a daha çok önem verdikleri bir süreç olmuştur.³⁴⁸

Millî Mücadele Dönemi'nde (30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923) toprak temeline dayanan milliyet anlayışı dini dışlamamıştır.³⁴⁹ 1923-1924 Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesine dek ön plana çıkarılan kimlik, İslam'dır. Mübadele çerçevesinde etnik kimlik ve dil dikkate alınmaksızın Yunanistan'daki Müslümanların Türkiye'ye, Türkiye'deki Ortodoksların Yunanistan'a zorunlu göçe tâbi tutulması buna örnek olarak verilebilir.³⁵⁰ Millî Mücadele'den sonra ise dinî içerikle tanımlanan millet kavramından seküler bir millet kavramına geçilmiştir.³⁵¹ Karpat da “Cumhuriyet'in ilk yirmi beş yılında Türk milliyetçiliği[nin] akılcı, laik ve materyalist, yani sadece küçük bir aydın zümrenin kabul edebileceği bir kimliğe sahip” olduğunu belirtmektedir.³⁵²

Erken dönem Cumhuriyet milliyetçiliğinin bazı kurumları bu milliyetçilik anlayışının oluşmasında önemli rol oynamıştır. 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulmuştur. Dil Devrimi ve Türk Tarih Tezi ile Türklüğün kadim zamanları ön plana çıkarılmaya ve yeni bir geçmiş inşasına çalışılmıştır. Türkçenin dünya dillerinin gelişiminde önemli rolü olduğu ve Hint-Avrupa dil ailesinin kökeninde Türkçenin olduğunu savunan Güneş Dil Teorisi o yıllarda geliştirilmiştir.³⁵³ 2 Temmuz 1932'deki Birinci Türk Tarih Kongresi'nde savunulan Türk Tarih Tezi ise “uygarlığı Türklerin Orta Asya'da yaşayan

³⁴⁷ Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 74.; Bu konuda bkz. Gotthard Jäschke, “Türk Kurtuluş Savaşı'nda Milliyetçilik ve Din”, çev. Aytunç Ülker, *Tarih Okulu*, 2009, 83-95.

³⁴⁸ Çetinsaya, “İslamcılıktaki Milliyetçilik”, 436.

³⁴⁹ Y. Furkan Şen, *Türk Siyasal Kültüründe Millet Algısı ve Milliyetçilik* (Yargı Yayınevi, 2015), 386. Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 151.

³⁵⁰ Suavi Aydın, “Milliyetçilik”, *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, ed. Ömer Çaha ve Bican Şahin, (Ankara: Orion Kitabevi, 2015), 272.

³⁵¹ Şen, *Türk Siyasal Kültüründe Millet Algısı ve Milliyetçilik*, 387.

³⁵² Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller* (İstanbul: Timaş, 2010), 332; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir (İmge Kitabevi, 2006), 442.

³⁵³ Hamit Emrah Beriş, “Milliyetçilik”, *Siyasi İdeolojiler*, ed. Buğra Kalkan ve Hasan Yücel Başdemir, (Adres Yayınları, 2017), 124.

atalarının kurduğu, Anadolu’da yaşayan Türklerin Orta Asya’daki kuraklık sonucu buraya gelmiş oldukları ve Anadolu’nun en eski halkının Orta Asya’dan gelen brakisefal kafalı Türkler olduğu” görüşlerine dayanıyordu.³⁵⁴ Türk Tarih Tezi ile İslamiyet öncesi Türk tarihi ön plana çıkarılıyor, İslamiyet’in kabulü ve Osmanlı dönemi gibi süreçler, bir diğer deyişle Osmanlı-İslam mirası sahiplenilmiyor ya da karanlık bir dönem olarak görülüyordu.³⁵⁵

5 Şubat 1937’deki anayasa değişikliği ile CHP’nin Altı Ok’una karşılık gelen ilkeler anayasal olarak devletin ilkeleri hâline getirildi. (Türkiye Devleti; cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır.³⁵⁶) Cumhuriyet ideolojisinin temel unsurlarından olan milliyetçilik, bu yolla anayasal bir hükme dönüşmüştü.³⁵⁷ Bununla birlikte bu milliyetçiliğin makbul formunun, resmî görüşle uyum içinde olan bir form olduğu ifade edilmelidir.³⁵⁸ Bunun örneği henüz tek parti iktidarının sürüyor olduğu

³⁵⁴ Aydın, “Milliyetçilik”, *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*, 273-274.; Zafer Toprak, Tek Parti döneminde “dışlayıcı” değil “kapsayıcı” bir ırk sorunsalının egemen olduğu fikrindedir. Diğer bir deyişle, Cumhuriyetin kurucu kadroları nezdinde kuramsal bağlamda Anadolu halkının tümü “brakisefal”dır. Toprak, *Darwin’den Dersim’e: Cumhuriyet ve Antropoloji*, 15. Buna karşın, Ahmet Yıldız ise “Kemalist ulusçuluğun örtük etnik boyutu”nun kimi zaman baskın olabildiği fikrindedir. Yıldız’a göre “Kemalist ulusçuluk sistematik ırkçılığı hiçbir zaman bir devlet politikası haline getirmemiş olsa da, güçlü bir ırk/etnik renge sahiptir; bu hem objektif hem de sübjektif kültürel işaretlerde yansımıştır. Kültürün etnikleştirilmesi, Türkiye’deki ve dünyadaki ırkçı eğilimlerin ve Kemalist ulusçuluğun kendi iç dinamiklerinin etkisiyle, münferit de olsa ırkçı boyutlar kazanmıştır.” Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 156. Yine Yıldız’a göre: “İrkçılığın, esas itibarıyla Batıda ortaya çıkan ve Batılılarla sınırlı kalan bir ayırıcılık türü olduğu önermesi, doğru olmakla birlikte, bu "doğru olma", ırkçılığın "doğulu" toplumlarda görül(e)meyeceği anlamını taşımaz. Cumhuriyet de, imparatorluğun ırkçılıktan uzak durma ‘geleneğini’ önemli ölçüde devam ettirmiş, Nazizm ve Faşizmin etkilerinin Türkiye’de yoğun olarak hissedildiği 1930’larda bile sistematik ırkçılığa kaymamıştır. Ancak bu, devlet politikalarının ırkçılık akımının etkilerini değişen ölçülerde yansıttığı gerçeğini değiştirmemektedir.” Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, 228. Kemalist milliyetçiliğin etnik ve sivil özellikler taşıyan yönleri hakkında bkz. Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey, Kemalism, Religion and the Nation State* (London: I.B. Tauris, 2010), 13-14.

³⁵⁵ Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmî Tarih” Tezinin Oluşum (1929-1937)*, 234.

³⁵⁶ Hasan Ersel, ed., *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000: Cilt 1 (1923-1940)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 280.

³⁵⁷ Kalkan ve Başdemir, *Siyasi İdeolojiler*, 125.

³⁵⁸ Kalkan ve Başdemir, *Siyasi İdeolojiler*, 125; Georjeon da şöyle demektedir: “Türk milliyetçiliğini geliştirmeye çalışan devlet, önce 1923’te yeniden kurulan Türk Ocakları’na dayanır. Ama söylemi kendi elinde ve milliyetçiliği de kendi tekelinde tutmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, üniversite öğrencileri arasında 1924 ve 1933’te görülen milliyetçi gösteriler, öğrenci eylemciliğinin kendi önüne geçmesini istemeyen iktidar tarafından bastırılır.

1944'te resmî ideolojiyle çatışan bir milliyetçi görüşe sahip Nihal Atsız ve Reha Oğuz Türkkan gibi isimlerin Türkçülük-Turancılık davası ile yargılanmış olmalarıdır.³⁵⁹

1930'lu yıllardan 1940'lı yılların ortalarına dek süren dönem, Türk politik hayatının en zorlu dönemlerindedir. Dünya bunalımının genç Türkiye Cumhuriyeti üzerinde baskılar yarattığı, bütün gelişmeleri durdurduğu bu döneme II. Dünya Savaşı'nın sıkıntıları da eklenmiştir. 1940'lı yıllarda Türk milliyetçiliği, o döneme dek görülmemiş düzeyde ırkçı ve ksenefobik içerikler kazanmıştır.³⁶⁰ Türk ırkçılığı Ziya Gökalp ve diğer Türkçülere dayandırılmışsa da aslında ne Gökalp ne de Akçura'da Turancılık ırkçı bir anlama gelmektedir.³⁶¹ Turancılık Türkçülerin çoğunda daha çok kültürel bir tonda yer alır. Osmanlı'dan gelen Türkçü kuşak içindeyse ırkçılığı Tıbbiye-i Şahanede yetişen nesilde görmek mümkündür. Bu kuşaktan olan Dr. Rıza Nur, ırkçılığı politik bir çizgiye taşımış; manevi oğlu Nihal Atsız (1905-1975) ise 1930 ve 40'lı yıllarda bu konuda pek çok eser kaleme almıştır.³⁶² *Atsız Mecmua*, *Orhun* dergisi gibi dergilerde Atsız açıkça irredantist bir milliyetçiliğin bayraktarlığını yapmaktaydı. Kan bağı en çok vurgulanan unsurdu ve Türk toplulukları arasındaki kan bağı kuvvetli bir şekilde savunulmaktaydı. 1934'te *Orhun* ve ona benzer dergiler kapanmıştı fakat tanınmış diğer bir Türkçü olan

---

Milliyetçilik toplumun özlemlerinin ifadesi değil, devletin elinde bir araç olmalıdır. Bu bakış açısıyla, iktidar, özerk bir dernek olarak kalmış Türk Ocakları içine 1927'den itibaren kendi adamlarını sokar ve 1931'de bu dernekleri kapatır. Onların yerini Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bir örgütü olan Halkevleri alır. Artık milliyetçilik bir devlet işidir. Halkevleri, Anadolu'da yeni bir kolektif kimlik yaratmanın aracı olarak görülmektedir. Heyecanlı, küçük bir seçkinler grubunu şehirlere ve kasabalara dağıtarak, yerel geleneklerle ilgilenmek ve çok sayıda dergi ve kültürel gösteri aracılığıyla, bir bilgi/haber dağıtım ağı oluşturmak amaçlanmaktadır." Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 20.

³⁵⁹ Kalkan ve Başdemir, *Siyasi İdeolojiler*, 125.

³⁶⁰ Ögün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 135.

³⁶¹ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 43-44; Gökalp'ın millet târifi şöyledir: Millet, aynı dili konuşan, aynı terbiyeyi gören ve aynı dinî, ahlâkî, bedîî mefkûrelere bağlanan insanların meydana getirdiği cemiyettir. Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 44; Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, 40; Günay Göksoy Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, çev. İsmail Kaplan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 71-74.

³⁶² Ögün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 136.; Nihal Atsız'ın 1930'lardaki öncü rolü hakkında bkz. Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, 182-201.

Reha Oğuz Türkkan'ın yazılar yazdığı, “Türk ırkı bütün ırklardan üstündür!” künyesi ile yayımlanan *Ergenekon* gibi dergiler çıkmıştı.³⁶³

Burada Turancıların yayınları ve kendi içerisindeki farklılıklara değinilmeyecektir. Bu kavram ve nitelikler, bu çalışma özelinde yalnızca dönemin ele alınacak İslami dergilerinin içeriğinde taranması ve milliyetçilik türlerinin karşılaştırılması bakımından önemlidir.³⁶⁴ Turancı dergilerin içeriğinde ırkçılık, antisemitizm, antikomünizm ve Sovyet düşmanlığı büyük bir yekûn tutmaktadır. Türkiye’de yaşayan ve Türk kanından olmadığı söylenen unsurlara özellikle Yahudilere tepkiler yoğunudur. Dönemin Turancı dergilerinin popüler yazarlarından biri olan Atsız'ın kardeşi Nejdet Sançar'ın ifadeleriyle Turancıların sloganı “Türk, Ordu ve Savaş”tır. Sıtkı Tuncer ise yazılarında barışsever ve ütopyacı bir milliyetçiliğin olamayacağı görüşündedir.³⁶⁵

Bu dönemde ırkçılık içe dönük olarak da gözlemlenmektedir. Başbakan Şükrü Saraçoğlu zamanında TBMM'nin kabul ettiği Varlık Vergisi Kanunu'ndan (11 Kasım 1942) en çok gayrimüslimler zarar görmüştür. Hükûmetin bu kararı uygularken yürüttüğü kampanya sırasında Turancılığın antisemitist etkilerinden yararlandığı düşünülmektedir. Hükûmet iç politikada, antikomünizm konusunda da Turancılardan oldukça yararlanmıştır. Türk komünistleri Sovyetlerin uzantısı gibi görülmektedir ve sindirilmesinde Turancı gençliğin hayli rolü olmuştur.³⁶⁶ Bu çatışmayı sembolize eden dava Nihal Atsız ve Sabahattin Ali arasındaki davadır. Söz konusu çatışmanın boyutlarını göstermesi açısından ise 1945'teki Tan matbaası ve Sovyet yayınları satan

³⁶³ Çaha ve Şahin, *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*, 275. Öne çıkan bazı diğer dergiler (Gökbörü, Çağatay, Bozkurt, Çınaraltı, Tanrıdağı, Türk Amacı) hakkında bkz. Özdoğan, *Turan’dan Bozkurt’a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, 208-210. Yeni bir proje için bkz. <https://www.milliyetcidergiler.org/>

³⁶⁴ Örneğin *Büyük Doğu*'da Nihal Atsız'ın yazıları yer almaktadır.

³⁶⁵ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 137-138. 1940'lı yıllardaki Türk milliyetçiliğinin, o döneme dek görülmemiş düzeyde ırkçı ve kseneofobik içerikler kazandığı ifade edilmişti. Turancı akım, yayılmacı bir eğilim taşıyor savaşa katılarak toprak kazanmak amacı güdüyordu. Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi*, (İletişim Yayınları, 2007), 2: 212-213; Mithat Atabay, “II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Milliyetçilik Akımları” (Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), 388.

³⁶⁶ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 141.

birkaç kitabevinin tahribatı önemlidir.³⁶⁷ Daha önce iktidar tarafından korunan Turancılık, Almanya'nın savaştan yenilgiyle çıkması üzerine bu desteği yitirmiştir. Nihal Atsız'ın 1944'te *Orhun* dergisinde Hükûmeti yeteri kadar Türkçü istikamette faaliyet göstermediği eleştirisi ve Şükrü Saraçoğlu'na açık mektuplarına karşı Hükûmetin tepkisi de sert oldu ve dergi kapatıldı.³⁶⁸ Turancuların 3 Mayıs'ta yaptığı nümayişler bastırıldı ve bir Turancı tevkifatı başladı. Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan, Zeki Velidi Togan, Hikmet Tanyu, Fethi Tevetoğlu gibi pek çok Türkçü tutuklandı. Bu olaydan sonra İsmet İnönü, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı töreninde yaptığı konuşmada Turancılığı Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politika ilkelerine ters yıkıcı bir ideoloji olarak tanımladı.³⁶⁹ Artık yeni bir sayfa açılmıştı ya da açıldığı sanılıyordu.³⁷⁰

Burada bir parantez açıp Millî Mücadele'den sonra laik devrimlere karşı İslamcılarının ne gibi tutumlar gösterdiklerine bakılacak olursa bir kısmının yeni eğitim ve hukuk kurumlarında, siyasi organlarda ya da dinî idarede görev alıp devletle uzlaşma yoluna gittikleri, bir kısmının 1933'teki üniversite reformuyla tasfiye edildiği (Babanzade Ahmed Naim gibi), bir kısmının ülke dışına gittiği (M. Âkif), ülkede kalan Elmalılı Hamdi (1878-1942) gibi bazı isimlerin ise uzlete çekilerek ilmî çalışmalarına

³⁶⁷ Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, 116.

³⁶⁸ Ögün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 141.

³⁶⁹ Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, 106; Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 95.

³⁷⁰ Çok partili hayata geçişte Turancılık yer yer kendini tekrar ifade imkanına kavuşur. Devlet tarafından alınan önlemlerle sona ermiş değildir. Türkçü-Turancı çevreler II. Dünya Savaşı'ndan sonra da bilhassa Soğuk Savaş döneminin antikomünizm gündemi dahilinde etkin olmuşlardı. 1950 ve 60'lı yıllarda Türkçüler, dergilerinde ve Türk Kültür Ocağı, Türk Kültür Derneği ve Milliyetçiler Birliği Federasyonu gibi teşkilatlarında gerek antikomünizm gerekse de Kıbrıs başta olmak üzere ülkenin bölgesel sorunlarına gündemlerinde yer vermişlerdir. 1950'lerde Turancı yayınlar oldukça fazladır. Ahmet Hazar Hızal, Mustafa Çokayoğlu, Oktay Aslanapa, Tahir Çağatay, Ziyaeddin Bahakurban, Cemal Kutay ve Selahattin Ertürk yazılarında dış Türkler, Türk ırkı ve Pan-Türkizm gibi konuları ele alıyorlardı. Dönemin etkin Turancı dergileri ise Arif Nihat Asya, Zeki Sofuoğlu ve Necdet Sançar'ın yazdıkları Toprak, Özleyiş; İlhan Darendelioğlu'nun çıkardığı Kür Şad ve editörlüğünü Osman Turan'ın yaptığı Türk Yurdu'dur. Bkz. Ögün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 142. Dönemin iktidarı ile Turancuların ilişkilerine bakılacak olursa, DP'nin de CHP'nin 1940'larda uyguladığı siyasete benzer biçimde Türkçülerden yararlandığı görülmektedir. Kıbrıs Olayları ve 6-7 Eylül olayları bunlara örnektir. Turancı kesimlerin kontrol edilmekte zorlandığı dönemlerde ise yine CHP'nin yaptığına benzer şekilde bu gruplar tasfiye edilmiştir. Örneğin 1953'te Milliyetçiler Derneği kapatılmıştır. Bkz. Ögün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 142; Azak, *Islam and Secularism in Turkey, Kemalism, Religion and the Nation State*, 66.

odaklandıkları görülmektedir. Said Nursî (1878-1960) ve Süleyman Hilmi (1888-1959) gibi isimler ise kimi zaman aktif kimi zaman pasif biçimlerde cemaatleşme yoluna gitmişlerdir.³⁷¹

Mete Tunçay'ın “daha çok, dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı olduğu”³⁷² kanısındaki Şeyh Said Ayaklanması ardından başlayan Takrir-i Sükûn döneminden sonra 1939'lara kadar İslami tonu ağır basan bir muhalefetle karşılaşmamaktadır. Çünkü Takrir-i Sükûn Kanunu ile 6 Mart 1925'te *Tevhid-i Efkâr*, *İstiklal*, *Son Telgraf*, *Aydınlık*, *Orak Çekiç* gibi süreli yayınların yanı sıra İslamcılarının *Sebilürreşad* dergisi de kapatılmıştı.³⁷³ Ayrıca Şark İstiklal Mahkemesi Şeyh Said Ayaklanması ile ilgili olarak ayaklanmayı dolaylı şekilde tahrik ettikleri gerekçesiyle bazı gazetecileri tutuklamıştır. Eşref Edip de tutuklananlar arasındaydı.³⁷⁴ İslam ve İslam düşüncesi bir “dip akıntı olarak” devam etmiş; tekke ve zaviyelerin kapatılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi düzenlemelerin etkisi nedeniyle görünür olmamıştır.³⁷⁵ Tüm bu etkenler yüzünden 1925-1939 arası dönemde İslamcı düşüncüyü temsil edebilecek bir yayın organı kalmamıştır.

Cumhuriyet ideolojisi Batıcılık ve milliyetçilik eksenine oturuyor, İslam'ı ise geri planda tutuyordu. Bununla birlikte teoride gerçekleştirilmek istenen bu olgunun, pratiğe ne kadar geçebildiği şüphelidir. Çünkü “(...) Türk siyasi kültürünün önemli bir ögesi olan din gerek kültürel gerekse siyasi milliyetçilik anlayışında ve Türk millî kimliğinin şekillenişinde zaman zaman ön plana çıkmakta ve milliyetçilik tartışmalarında önemli bir konuma oturmaktadır.”³⁷⁶ Elinizdeki çalışma da bu durumun yansıdığı bir dönemin bazı özelliklerine ışık tutacaktır.

***

³⁷¹ Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 38.

³⁷² Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (Cem Yayinevi, 1992), 129.

³⁷³ Kapatılan diğer süreli yayınlar hakkında bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, 143.

³⁷⁴ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, 143.

³⁷⁵ Beşir Ayvazoğlu, “Tanrıdağ'dan Hıra Dağı'na Uzun İnce Yollar”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora (İletişim Yayınları, 2017), 4: 546.

³⁷⁶ Şen, *Türk Siyasi Kültüründe Millet Algısı ve Milliyetçilik*, 388.

Dönemin mukaddesatçı dergilerinde görülen milliyetçilik tezahürlerini ele alan bu bölümde teorik açıdan Anderson'ın basın ve milliyetçilik ilişkisi hakkında değindiği duruma yer verilmelidir. Fortna'nın çocuk dergileri özelinde ifade ettiği; geniş bir ölçekte okumanın, bir yandan modern toplumda bireyselleşmeyi mümkün kılarken diğer yandan da -ister cemiyet ve gruplara üyelik isterse de "hayali cemaat" gibi genel anlamda olsun- kişilerin ortak davalar adına bütünleşmelerini kolaylaştırması, İslami dergiler için de benzerdir. Ortak bir okuryazar kültürü olmadığı durumlarda, "kamusal alan" olarak tanımlanan fikir paylaşımları ve tartışmaların yapılacağı zeminler ortaya çıkamaz.³⁷⁷ İslami dergilerin sayısındaki göze çarpan artış hem bir okur kitlesinin varlığını hem de basın ve dağıtım konusunda yeni imkânların oluştuğunun göstergesidir. Bir form olarak dergilerin özelliği, okurlara bir kahvehane ya da kıraathanede toplanma gereğinden farklı olarak, çeşitli yerlerde aynı dilin yayılmasını sağlayabilmeleridir. Yine dergiler "bir topluluğa" hitap etmektedirler fakat bu, coğrafi olarak dağınık vaziyette bir topluluktur. Dolayısıyla bu topluluğun, "hayali cemaatler" kavramından kopuk olmadığı ifade edilebilir.³⁷⁸ Bu yolla örneğin büyük şehirlerde basılıp küçük şehirlere de yayılan dergiler, taşrada bulunan insanlara da millet oluşumu ve "millet tiyatrosu"na katılma imkânı sağlar.³⁷⁹ Brockett'in ifadesiyle bu şekilde millet fikri insanlar arasında değer kazanmaya başlar. Tüm bu süreci, çalışmada ele alınan İslami dergiler açısından düşündüğümüzde bu dergilerin içeriğindeki milliyetçiliğin "popüler millî kimlik"³⁸⁰ oluşumunda oynadığı rol belirgin hâle gelir.

İslam'ın Cumhuriyetin ilk zamanlarında Türk milliyetçiliğinin kapsamı dışında tutulduğu belirtilmişti. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ise ilk başta bizzat dönemin iktidarı tarafından gözden geçirilecektir. Bunda dönemin demokratikleşme

³⁷⁷ Benjamin Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi (Koç Üniversitesi Yayınları, 2013), 23-24.

³⁷⁸ Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 239.

³⁷⁹ Marie Louise ve Benedict Anderson'dan akt. Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 6.

³⁸⁰ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 51.

adımları, komünizme karşı ele ele verme ya da bir başka düşüncenin ön plana çıkarılma isteği gibi farklı nedenler rol oynamıştır.³⁸¹

1930 ve 40'lı yıllarda revaç bulan Turancı eğilimler, Alman ordularının 1943'te Stalingrad önlerinde kesin bir yenilgiye uğramasından sonra iktidar tarafından takibata maruz kalmıştır.³⁸² Bu dönemde hem milliyetçiliğin Turancı ırkçı yorumları gözden düşmüş hem de resmî ideolojinin ilerlemeci-pozitivist doğrultusu bizzat CHP iktidarı içinden yükselen eleştirilerle karşılaşmıştır. Bunun yanı sıra özellikle 1950 sonrası belirginleşen demografik-kültürel değişimin tabiatı gereği bir dinî canlanma gözlemlenmekteydi. Hiçbir politik inanç, kültür ya da ideolojinin zaman içerisinde türdeş kalmadığı göz önünde bulundurulacak olursa milliyetçiliğin de dönemin bu konjonktüründen etkilenmemesi mümkün değildi.³⁸³

Bahsi geçen demografik-kültürel değişimlerin bir ayağı DP hareketinin toplumsal tabanı ile ilişkilidir. Toplumsal tabanı itibarıyla taşrada güçlenen yeni unsurlara dayanan bu kesim, Kurtuluş Savaşı'nda Kuva-yı Milliye'ye destek vermiş ve millî bütünleşmede çok önemli bir rol oynamıştır. Sonraki süreçte bu toplumsal ittifakın türlü sarsıntılar geçirdiği vakidir. Meclisteki I. Grup ve II. Grup ayrımı ve bunu izleyen Serbest Fırka-Terakkiperver Fırka gibi muhalif oluşumlar buna örnek verilebilir.³⁸⁴ Kemalizmin asker-sivil bürokrasinin değerler sistemi pozitivist ve devletçi iken taşra eliti muhafazakâr, dinî ve liberal eğilimler taşımaktadır. Savaş yıllarında tarımsal mallara duyulan ihtiyaç neticesinde de taşra sermayesi güçlenmiş ve politik bir ağırlık kazanmaya başlamıştır. Tek Parti Dönemi'ndeki kültür politikalarının dinî alanları tasfiye çabası ve bunun toplumda oluşturduğu rahatsızlıklar da Türk taşra sermayesinin 1950'li yıllarda politik gayelerine ulaşmasında önemli bir kitlesel destek sağlamıştır.³⁸⁵

³⁸¹ Karakuş, "Nationalist Conservatism and its Enemies: Communists, Jews, Donmehs and Free Masons in Büyük Doğu, Serdengeçti and Sebilürreşad", 20.

³⁸² Çaha ve Şahin, *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, 275.

³⁸³ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 144-145.

³⁸⁴ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 145.

³⁸⁵ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 145. DP iktidarının liberal bir söyleme sahip olmakla beraber politikalarının devletçi olduğu söylenilebilir. Bu söylemin aynı zamanda Kemalist bir vurguya sahip olması da üzerinde durulması gereken bir konudur.

1970 sonrasında tekrar ortaya çıkacak olan milliyetçiliği dinsel bir ekseninde yorumlayan ideolojik dönüşümün altında 1950’lerde baş gösteren bu gelişmelerin rolü olduğu düşünülmektedir.³⁸⁶ Bununla birlikte bu tezde ele alınacak İslami dergilerde gözlemlenen milliyetçilik türünün 1970’lerdeki Türk-İslam sentezi kavramıyla açıklanamayacağı belirtilmelidir. Çünkü 80’lerde dile getirilmeye başlanan Türk-İslam sentezi, dönemin iktidarının milliyetçi söylemi olarak yaygınlaşmıştır. Diğer bir deyişle Türk-İslam sentezi kavramında görülen din-milliyet birlikteliği, bu tezde 1945-1960 arasında ele alınacak aydınların İslam “davaları” ve bunu milliyetçilik duygularıyla ifade ettikleri bir oluşum değil, devlet kadrolarının pragmatik bir biçimde birlikte işlediği bir millet-din birlikteliğidir. Din-millet terkipteki kelimelerin sıralama tercihinde bile görüleceği üzere birinde din unsuru baskınken ötekine dine, toplumu bir arada tutan unsur göreviyle aracılık payesi verilmektedir. Bunun yanı sıra dönemin iktidarı ANAP’ın ideolojik örgüsündeki milliyetçilik dinsel bir nitelik taşısa da içerdiği temalar oldukça eklektiktir. İçeriğinde sadece millet-din birlikteliği değil, “hayli sulandırılmış bir Atatürkçülüğün gizil, örtük bir Turancılık ile yorumlanması”³⁸⁷ da mevcuttur. Tüm bunların yanı sıra bir neo-Osmanlıcılığın da kolajda yerini aldığı görülmektedir. Diğer bir deyişle bu çalışmanın sınırları dâhilinde olan İslami dergilerin söylemlerinin Türk-İslam sentezine benzememesinin nedeni, içeriklerindeki milliyetçilik tonunun farklı olmasının yanı sıra ilkinin daha çok dönemin iktidarının politikasını tanımlayan bir terkip oluşuna karşılık, bu incelemenin ana ekseninin 1945-1960 dönemi iktidarının değil, aydınların çıkardığı yayınlar oluşudur. Belki 1945-1960 ve 1980 dönemi iktidarlarının din-millet bahislerine, izledikleri politikalarda ne seviye ve oranda yer verdiklerinin karşılaştırılması bir başka çalışmanın konusu olabilir.

DP iktidarının bürokratik-askeri Kemalizme muhalif bir hareket olduğu göz önüne alınca, Kemalizmi paradoksal gibi görünmektedir. Fakat ideolojilerin Bora’nın benzetmesiyle zaman zaman faz değiştirebilecekleri hatıra getirildiğinde bu geçişkenlikler anlam kazanmaktadır. DP çizgisi, ilerlemeci-pozitivist Kemalizme, daha muhafazakâr çizgide bir Kemalizm yorumu getirmiştir. Öğün’ün ifadesiyle “merkez elitlerinin modernleşmeciliği devletçi-radikal Batılılaşmacı bir özellik taşıırken (CHP çizgisi) çevre (taşra) elitlerinin modernleşmeciliği ise liberal ve kısmi Batılılaşmacı bir çizgi taşıyordu (DP çizgisi).” Öğün, 145.

³⁸⁶ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 146.

³⁸⁷ Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, 148.

2.3. DERGİLERDE MİLLİYETÇİLİK SÖYLEMLERİ

“(…) Milliyetin yalnız bir telakkisi yoktur. Millet varlığında rolü ve önemi kabul edilen unsurlara göre, millet anlayışları da değişir. Bazıları, turancılar gibi, maddî unsurlardan ırka millet hayatında esaslı yer verirler. Kimisi dili, kimisi de Âkif gibi vatanla dini millî birliğin unsuru olarak kabul eder... Onun istediği Türklüğün mayası, ruh ve ahlâkımızın temeli olan İslâmı canlandırmak ve onunla milletimizi yükseltmekti. Bir kelime ile, ahlâkçı milliyetçi idi.”³⁸⁸
(Nurettin Topçu)

Tek bir milliyetçilik değil, milliyetçilikler vardır. Brockett’ın eserinde çok iyi bir analize tâbi tuttuğu gibi³⁸⁹ milliyetçiliğin resmî ideolojik formu toplumda tümüyle elitlerin arzu ettiği biçimlerde değil, toplumu oluşturan bireylerin kendi dünya görüşlerine, özlem ve beklentilerine göre yankı bulur. Demokrasinin belli bir oranda işler olduğu toplumlar, kendilerine sunulan formu daha açık bir şekilde reddedebilirken devletin alternatiflere açık olmadığı durumlarda ise bunu gizlice hatta bazen farkında bile olmadan yaparlar. Farkında olunması gereken ise en zor koşullar altında bile toplumu oluşturan bireylerin çaresiz bir konumda olmadığıdır. Louise Legg’in benzetmesi ile devam edilecek olursa o ya “millet tiyatrosunda” gösterimde olan “oyun” a karşı sessiz bir direniş gösterir ya kendisini farklı yollarla ifade ihtiyacı duyar. Eriksen’in geliştirdiği “resmî milliyetçilik” ve “gayriresmî milliyetçilik”³⁹⁰ ayrımı bu durumu anlamak için elverişli bir çerçeve sunar. Gayriresmî milliyetçilik olarak tanımlayabileceğimiz İslami camianın milliyetçiliği de gündelik hayatın içinden yeşeren, deneyimlere ve içinde yaşanılan koşullara bağlı olan dolayısıyla daha pratik ve

³⁸⁸ Doğan, “Felsefî Arkaplanı Olan Bir Milliyetçilik”, 105. Ayrıca isimlendirmelerin dönemlere göre farklı olabildiği hakkında bkz. bu tezin “Kavramsal Çerçeve” kısmı.

³⁸⁹ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*.

³⁹⁰ “Eriksen’in çıkış noktası milliyetçiliğin aslen ikili bir olgu olduğu hem resmî devlet örgütlenmesi hem de gayriresmi sivil toplum içinde yer aldığıdır (1993, s. 1-2). Devletin milliyetçiliğinin ancak sivil toplum tarafından benimsendiğinde başarılı olabildiğini öne sürer. Ancak devlet kurumlarının sunduğu kimlik, her zaman yöneldiği insanların deneyimleri ile örtüşmez. Böylesi durumlarda ideoloji toplumun bir kısmının ihtiyaçları ve hevesleri ile iletişime giremez, dolayısıyla da nihayetinde sembolizmi aciz kalır. Bu ise modern ulus-devlete özgü resmî, bürokratik milliyetçi ethos ile farklılaşan, ancak onunla çelişmesi de şart olmayan başka tür bir milliyetçiliğe yol açar. Devlet milliyetçiliğinden farklı olarak, bu milliyetçilik biçiminin halkın sıradan deneyimleri içinde derin kökleri vardır ve dolayısıyla ortak anlamların üretilmesine kolayca katkıda bulunabilir (a.g.e., s. 6-11).” Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*, 175.

daha duygusal bir milliyetçiliktir.³⁹¹ Bu nedenle de resmî ideolojinin ulaşamadığı yerlere -hem mekânsal hem de manevi bakımdan- daha kolay nüfuz eder.³⁹²

Burada hatırdan tutulması gereken bazı hususlar vardır. Gayriresmî milliyetçilik türleri birbirinden veya resmî milliyetçilikten her zaman keskin çizgilerle ayrılmaz. Birbirleri arasında ideolojik geçişkenlikler ve zaman zaman ortak düşmana karşı stratejik iş birliği gözlemlenir. Bunun yanı sıra her tür, aynı zamanda kendi içinde de farklı görüşler içerir. İdealleri ve o ideallere ulaşmada kullanılacak metotlara dair fikirleri çeşitlilik barındırır.³⁹³ Nitekim özellikle 1947 sonrası büyük artış gösteren İslami neşriyatta da bu çeşitlilik göze çarpmaktadır.

Türkiye’de gayriresmî milliyetçiliklerin kendilerini demokratik yollarla ifade koşulları, özellikle bazı dönemlerde kısıtlı olduğundan, resmî ideoloji ile ilişkilerinde çoğunlukla iki yol gözlemlenir: ya açık bir karşı çıkış, çatışma ya da uzlaşma ve onu içten içe uyarlamaya çalışma.³⁹⁴ Cumhuriyet’in henüz kuruluş dönemlerinde de önceki başlıklarda ifade edildiği gibi milliyetçilik türleri arasında farklılaşmalar olmuşsa da resmî milliyetçiliğin tekel konumunu sürdürdüğü söylenebilir. İslami camianın gayriresmî milliyetçiliğinin ise başlangıcı 1939’da yayına başlayan *Hareket* dergisine götürülebilse de asıl görünür olduğu devre kabaca çok partili hayata geçiş sürecine denk gelir. Bu dönemde resmî milliyetçiliğin söylem ve ritüellerine alternatif sembol ve ritüeller gözlemlenmektedir: İstanbul’un Fethi kutlamalarının gelenekselleşmesi, 10. Yıl Marşı’na alternatif marşlar ya da “Türk Büyükleri” tablolarının yaygınlaşması gibi. Bu tür sembol ve ritüeller “halka ait, gerçek, yaşayan” millî duyguları yansıtmaya iddiası taşıyorlardı. Bununla birlikte bu popülerlik iddialarına karşılık, aslında onların da yer

³⁹¹ Türkiye’deki diğer gayriresmî milliyetçilik türlerine örnek olarak azınlık milliyetçilikleri ve resmî ideolojiden özellikle millet anlayışı ve devletin sınırları bakımından ayrılan Türkçü milliyetçiliğini gösterebiliriz. Bkz. Umut Özkırımlı, “Türkiye’de Gayriresmi ve Popüler Milliyetçilik”, içinde *Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora (İletişim Yayınları, 2008), 708.

³⁹² Özkırımlı, “Türkiye’de Gayriresmi ve Popüler Milliyetçilik”, 708.

³⁹³ Özkırımlı, “Türkiye’de Gayriresmi ve Popüler Milliyetçilik”, 713.

³⁹⁴ Özkırımlı, “Türkiye’de Gayriresmi ve Popüler Milliyetçilik”, 713.

yer resmî milliyetçilik sembol ve ritüellerinin kalıplarını yinelediği gözlemlenmektedir.³⁹⁵

Yukarıda milliyetçiliğin çok boyutluluğu ve resmî ideolojiye indirgenemeyecek bir söylem olduğu üzerinde duruldu. Sekülerlik Kemalist milliyetçiliğin vazgeçilmez bir unsuru olduğu için Mardin, Şaylan, Özdalga, Brockett ve Findley gibi yazarların ifade ettikleri şekilde toplumun tümüne yayılan bir milliyetçilik anlayışı ortaya konulamamıştı.³⁹⁶ Bu, *Büyük Doğu* gibi yayınların milliyetçiliğindeki din vurgusunun nedenini ortaya koymaktadır.³⁹⁷ Dönemin başat İslami dergilerinden *Büyük Doğu*'nun

³⁹⁵ Özkırmımlı, “Türkiye’de Gayriresmi ve Popüler Milliyetçilik”, 714. Örneğin Atatürk’ün Gençliğe Hitabesi’ne gönderme/benzerlik: “(...) Bütün ümidimiz sensin! (...) vatan sahipliği hüviyeti sende kalmakta; ve bu hüviyetin İlahi cevheri, bu zamana kadar damarlarına zerkettikleri en şenî zehirlere rağmen hâlâ ‘damarlarındaki kanda mevcut’ bulunmaktadır.” N. F. Kısakürek, “19 Mayıs Gençlik Bayramı Münasebetiyle: Anadolu Gençliğine!”, *Büyük Doğu*, sayı 4 (19 Mayıs 1952), 1.

³⁹⁶ Şerif Mardin, “Culture Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey: Necip Fazıl and the Nakşibendi”, *Cultural Transitions in the Middle East* (Leiden: Brill, 1994); Şaylan, *Türkiye’de İslamcı Siyaset*; Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*; Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*; Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012). Seküler devrimlerin ve ulusal kurtuluş hareketlerinin paradoksları ve çıkmazları hakkında bir analiz için bkz. “‘Hegemonya denilen şey,’ diye yazar (kavramın en önde gelen teorisyeni) Antonio Gramsci, ‘üzerinde hegemonya kurulacak grupların çıkar ve eğilimlerinin hesaba katılmasına ve belirli bir dengenin kurulmasına, yani hegemonik grupların bazı özverilerde bulunmasına bağlıdır.’ Sert ve amansız bir düşmanlık hissi, kurtuluş hareketinin ilk seferberlik döneminde lazım olabilir ve Cezayir örneğinde öne sürdüğüm gibi gelenekçilerin karşıdevrim atağı için gerekli bir seküler yanıt olabilir. Fakat bu, [sic] düşmanlık yaratıcı bir güç değildir; gelenekçi Hindu, Müslüman ve Yahudilerin çıkarlarını hesaba katmaz ve arzu edilen dengeye doğru ilerlemez. Elbette tek bir evrensel denge yok. Farklı çıkar ve eğilimleri göz önünde bulundurmamak, Hintli yazarların ‘müzakere’ olarak adlandırdığı tartışmanın Gramsci’ye ait bir yorumudur. Gramsci’nin hegemonya olarak tarif ettiği şeyin kelimenin klasik anlamındaki ‘egemene’ karşılık gelmediğini onun takipçilerinden çok azı fark etmiştir; hegemonya, baskın grubun gücünün ve muhtemelen ilkelerinin bir bölümünden vazgeçtiği bir hâkimiyet biçimine, yani tavizle uzlaşmaya dayanan bir hâkimiyet biçimine karşılık gelir. Bu süreç tam da ‘müzakerenin’ üreteceği gibi farklı kurtuluş, farklı modernlik ve farklı seküler düzenlemeler üretecektir. Gerçekten de din-devlet ayrışmasının birçok değişik biçimini hayal edebiliyorum. Bazı eski militanların inandığı gibi kurtuluş illa dinin yerini modern bilimsel rasyonalitenin aldığı bir durum değildir. Kesinlikle dinde bir çeşit reforma ihtiyaç duyar ama aynı zamanda kurtuluşun reformu olarak düşünebileceğimiz bir hamleyi de gerektirir.” Michael Walzer, *Kurtuluş Paradoksu: Seküler Devrimler ve Dinî Karşıdevrimler* (İletişim Yayınları, 2021), 127–128.

³⁹⁷ Tatoğlu, “Formation of the First Legal Opposition to Secularism in Turkey: The Journal *Büyük Doğu* in the Period of Transition to Democracy (1945-1950)”, 42; Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, 98.

Başyazarı Kısakürek, dergisinde mücadelesini daima İslam davası olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte bu davanın da büyük oranda millî sınırlar içinde kaldığını belirtmek gerekir. Akın'a göre *Büyük Doğu*'nun mücadelesinin en önemli sonuçlarından birisi Türk milliyetçiliğinin İslami bir yorumunu yapmış olmasıdır.³⁹⁸

Burada bir parantez açıp okumanın metalaşması sürecine eğilmek gerekir. Fortna'nın ifadesiyle “şeylerin daha kolay mübadele edilebilmelerini mümkün kılan ve müthiş bir hız ve ölçekte gerçekleşebilen süreç”³⁹⁹ anlamında metalaşma, devletin gündemini destekleyebildiği gibi etkisizleştirebiliyordu da. Devlet hem İmparatorluk hem de Cumhuriyet Dönemi'nde toplumda geri bulduğu unsurları dönüştürme gayesindeydi. Bunun için matbuatı yoğun şekilde kullanıyordu. Fakat özellikle 1950'li yıllarda baş gösteren karşı hareket de davasını sürdürebilmek için matbuata büyük önem veriyordu.⁴⁰⁰ Findley, XIX. yüzyıldan itibaren hız kazanan gelişmelerle resmî mevkilerden ya da padişahın doğrudan himayesinden özerk bazı entelektüel meslekler ortaya çıktığını dile getirmektedir. Böylece entelektüellerin devlet politikalarını eleştirme imkânları artmıştır.⁴⁰¹ Literatürün büyük bölümü milliyetçiliği kurucu elitlerin rolüne odaklanarak kaleme aldığı için⁴⁰² toplumun bir kesimini oluşturan devletten görece özerk aydınlar olarak dönemin İslami kimliği ağır basan aydınlarının, milliyetçiliğin hangi türünü ne oranda benimsediklerini incelemek anlamlı olacaktır.

2.3.1. Vatan, Vatandaşlık ve Vatanseverlik

İslam dininde toprak; millet ya da başka bir kimliğin temelinde yer alan bir unsur değildir. İslam edebiyatının klasik ve modern şiiirlerinde doğulmuş olan yere duygusal bir bağlılık konu edilir ama bu, hiçbir politik yanı olmayan doğal bir bağlılıktır.⁴⁰³ Milliyetçilikte ise toprak; bir ulusun var olabilmesi için temel bir unsurdur. Millet ile birlikte üzerinde durulan en önemli kavramlardan birisi, Smith'in deyişiyle

³⁹⁸ Mahmut Hakkı Akın, “1960-1980 Yılları Arasında Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek”, *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*, ed. Vahdettin Işık (Nobel Yayınları, 2016), 192.

³⁹⁹ Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 300-301.

⁴⁰⁰ Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 300-301.

⁴⁰¹ Akt. Argın, “Türk Aydınının Devlet Aşkı ve Aşkın Devlet Anlayışı”, 106.

⁴⁰² Özkırımlı, “Türkiye’de Gayriresmi ve Popüler Milliyetçilik”, 709.

⁴⁰³ Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, 432.

milliyetçiliğin dört kutsalından birisidir.⁴⁰⁴ Milliyetçilik düşüncesinde toprak sadece üzerinde yaşanan bir alan değil, ulusal kimliğin vücut bulduğu yerdir. Milliyetçi ideoloji yaşanan toprağa yeni anlamlar yükleyerek burayı yeniden tanımlar ve artık sıradan bir toprak parçası değil vatan hâline geldiğini vurgular. Bu da toprağa dair yeni imge/anlamlar, bayrak, millî marşlar gibi semboller aracılığıyla gerçekleştirilir.⁴⁰⁵ Osmanlıcılık düşüncesi temelinde bir Osmanlı ulusu oluşturma çabasındaki yönetici elit de benzer bir yol izledi, toprak sevgisi ile ulusu toprağa bağlamaya çalıştılar.⁴⁰⁶

Uğrunda kan dökülmüş, atalardan miras kalmış topraklar benzeri söylemleri içeren bir vatan fikri böylece Osmanlı'da XIX. yüzyıl ortalarına doğru hem Avrupa'nın hem de İmparatorluk'ta oluşan kamuoyunun etkisiyle yaygınlaştı. Osmanlı'da vatanseverlik önceleri Müslüman ve Türklerin tekelinde değilken giderek gayrimüslim seçkinlerin farklı kimliklere yönelmesiyle birlikte sadece Müslüman ve Türklere has olma özelliği belirginleşecekti.⁴⁰⁷ Çağdaş öğretimin ve matbu kitapların etkisiyle teritoryal nitelik taşıyan, kesin sınırlarla belirlenmiş bir toprak algısı ve devlet temsili gelişti.⁴⁰⁸ Yeni nesil, devletlerini temsil eden haritaları bizzat görüyordu. 1881'den 1908'e kadar İmparatorluk sınırlarının değişmemiş olmasının rolü de toprak algısının gelişmesinde bir diğer etken olarak düşünülebilir.⁴⁰⁹

Millî Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş yılları ise somut bir vatan anlayışının belirginleştiği dönemdir. Pantürkizm, Kuva-yı Milliye hareketince mahkûm edilmiş;

⁴⁰⁴ Smith, "The 'Sacred' Dimension of Nationalism", 806-807.

⁴⁰⁵ Özdoğan, "Turkish Nationalism Reconsidered: The 'Heaviness' of Statist Patriotism in Nation-Building", 53.

⁴⁰⁶ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, 432.

⁴⁰⁷ Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 16.

⁴⁰⁸ Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 16.

⁴⁰⁹ Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, 16. Osmanlı'da vatanseverlik fikrinin gelişimi ve 1873'te Namık Kemal'in "Vatan yahut Silistre" oyunu, şair Mehmet Emin Bey gibi öncülerini için bkz. Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 74-75. Namık Kemal hakkında ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 361-372. Behlül Özkan, Osmanlı vatanseverliğinin benimsenmesi ve içselleştirilmesinin 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra olduğunu belirtmektedir. Bkz. Behlül Özkan, *Türkiye'de Milli Vatanın İnşası: Dâr'ul İslam'dan Türk Vatanına*, çev. Dâra Elhüseyni, *Dâra Elhüseyni*. (Kırmızı Kedi Yayınları, 2019), 54. Osmanlı vatanseverliği hakkında ise özellikle birinci bölüme bakınız.

Anadolu, Türk milliyetçiliğinin biricik vatan sınırı olmuştur.⁴¹⁰ Tek Parti Devri'nde vatan Türk milliyetçiliğinin ana kavramlarından birisi olmuştur. Milliyetçiliğin seküler temele oturtulmaya çalışılmasıyla dinî referanslar yerine Türk Tarih Tezi ortaya atılarak Türklerin Anadolu'daki varlıklarının binlerce yıl öncesine dayandığı ileri sürülmüştür. Bu şekilde hem Anadolu'nun asıl sahiplerinin Türkler olduğu hem de burada herkesten daha çok hak sahibi buldukları vurgulanmak istenmiştir.⁴¹¹ Dönemin ele alınan dergilerine gelecek olursak vatan ve vatanla ilgili söylemlerin “vatan; vatan dışılık ve vatanseverlik/vatan hainliği” çerçevesinde şekillendiği belirtilebilir.

“Anadolu, bu topraklar, bu ülke” gibi ifade ve işaret sıfatları da bu bağlamda yer yer göze çarpmaktadır. Smith'in ifadeleriyle “millî” kimlikle kastettiğimiz olgu, zayıf da olsa belli anlamda bir siyasi topluluğu gerektirmektedir.

Siyasî bir topluluk da topluluğun bütün fertleri için en azından belli ortak kurumların, hak ve görevlere dair tek bir yasanın varlığını ima eder. Yine topluluk mensuplarının **kendilerini özdeşleyecekleri, aidiyet hissi duyacakları belli bir toplumsal mekân, az çok hatları kesin ve sınırlanmış bir toprak parçasını** da akla getirmektedir.⁴¹² (abç)

Halk, üzerinde yaşadığı toprak ile bütünleşmiş olmalı; halkın toplumsal hafızasının izleri bu topraklara kazınmış olmalıdır. Ancak bu şekilde bir toprak parçası vatan olur.⁴¹³ Smith ülkenin bazı kısımlarına ayrı bir bağlılık ve sevgi beslenebildiğini zira buraların mitleşmiş ve özel yanları bulunan yerler olduğunu ifade eder. Ataların, kahramanların, azizlerin, kanun koyucuların, şairlerin hep birlikte vatan hâline getirdikleri toprakların kutsal olarak görüldüğünü belirtir.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Şen, *Türk Siyasal Kültüründe Millet Algısı ve Milliyetçilik*, 388.

⁴¹¹ Özdoğan, “Turkish Nationalism Reconsidered: The ‘Heaviness’ of Statist Patriotism in Nation-Building”, 54-56. Türk Tarih Tezi’ni temellendirmekte en önemli araçlarından birisi olarak görülen arkeoloji biliminin ne şekilde kullanıldığına dair bkz. Suavi Aydın, “The Use and Abuse of Archaeology and Anthropology in Formulating the Turkish Nationalist Narrative”, *Nationalism in the Troubled Triangle Cyprus, Greece and Turkey*, 2010, 36-46.

⁴¹² Smith, *Milli Kimlik*, 24.

⁴¹³ Smith, *Milli Kimlik*, 25.

⁴¹⁴ Smith, *Milli Kimlik*, 44-45.

Smith'in "herhangi bir toprak"ın nasıl "bu toprak" hâline geldiğini analiz ettiği kısımlar, *Büyük Doğu*'da görülen aşağıdaki satırları daha da anlamlı kılmaktadır. Kısakürek'in kendine has üslubu ile şiirselleştirdiği bir paragraf olmakla beraber bu, Smith'in açıklamalarına iyi bir örnektir:

(...) Anadolu; Türkün, gerçek ruh muhtevasını bulur bulmaz, seyyarlıktan sabitliğe geçtiği ve ruh vataniyle iç içe dünya vatanını kurduğu büyük mana çerçevesi... Anadolu; kıtalar arası tarihi hesaplaşmaların geçit meydanı, medeniyetlerin sergi evi, mahrem ve muazzam Asyanın Avrupaya bakan cumbası... (...) Ve nihayet Anadolu; tarih boyunca cihanın en büyük mana ve madde imparatorluğuna dayanak vazifesini gördükten sonra, dört asırdır öksüz, mazlum, harap ve mahrum yaşayan, bir asırdanberi de ihanetlerin en acıklısına uğrayan, derken ananevi tahammül ve tevekkülünün üstünde çeyrek asırlık küfür binasının yükseltildiğine şahit olan misilsiz ukde merkezi... Halbuki Anadolu; şehitler toprağı, gaziler bucağı, veliler ocağı; ve O'nun [Hz. Muhammed], kâinatın yüzü suyu hürmetine yarattığı beşer Nurunun ümmet yatağı...⁴¹⁵

Hareket dergisinde gençlere seslenen bir yazıda ise "bu topraklar/bu memleket" tabirinin çeşitli cümlelerde kullanımının iyi bir örneği bulunmaktadır:

GENÇ kardeşim! Sen de **bu toprakta yetiştin, bu toprakta büyüdün, bu toprakta okudun, bu toprakta yaşıyorsun.** Gençsin... Derin düşünebiliyorsun, hayallerin sonsuz ufukları kaplıyor. Senin, toprağının verdiği gıda ile fişkırان temiz fikirlerin var. Etrafını kuşatan, dostluklarına, imanlarına güvendiğin kardeşlerin var, gençsin. Yılmıyan bir âzim, yenilmıyen bir irade ile yoluna koyulmuşsun. Yuvan var, kirlenmemiş; ailen var, sevgisi tükenmemiş, bağlılık hissini kaybetmemişsin. Dünyaya ün salmış, dipdiri duran bir tarih gibisin. Cetlerinin faziletlerine bakmışsın faziletli olmuşsun, namuslarına bakmışsın namuslu olmuşsun, şereflerini nasıl koruduklarını öğrenmiş, şerefini korumuşsun, kahramanlıklarını duymuş, görmüş kahraman olmuşsun, velhasıl sana; temizliğine,

⁴¹⁵ N. F. K, "Sıra Bize Geliyor!", *Yeni Büyük Doğu*, sayı 46 (2 Temmuz 1952), 1. Bu yazı "Anadolu çocuğı A. Menderes'e ithaf" notuyla yayınlanmıştır. Kısakürek'in "toprak" ve Anadolu'ya bakışı ile Smith'in analizlerindeki benzerlik için krş. "(...) modern millet, karakter olarak ezici biçimde toprağına bağlıdır (teritoryaldır). Başka bir ifadeyle millet, hareketliliğı belirli bir toprak parçasıyla sınırlandırılmış ve üyeleri 'kendilerinin' olarak kabul edilen o belirli toprak parçasına ait olan bir insan topluluğudur. Anavatan ve onun kaynakları ile halk arasında sıkı bir benzerlik, hatta birlik vardır; üyelerin ve sıklıkla komşuların gözünde tarihin aracılık ettiği bir birlik. Halk ve vatan, hem paylaşılan bir toprak ve birleşik bir ekonominin ekolojik temeli üzerinden, hem de olayları belirli mekânlara bağlayan (savaş alanları, anlaşmaların yapıldığı yerler, prenslerin ikametgâhları, azizlerin inviza mekânları, bilgelerin okulları, vb.) paylaşılmış deneyimler ve anılar, ortak sevinçler ve hüzünler tarihinin sonucu olarak birleşmiştir. İşte 'halkımız' bu nehirlerin kıyılarında, tepelerde ve dağlarda, bu vadilerde doğmuş, beslenmiş ve büyümüşdür; milletin üzerinde bulunduğu topraklar onun halkının kimliğini tanımlar ve karakterize eder." Bkz. Anthony D. Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik* (İstanbul: Everest Yayınları, 2002), 59.

dürüstlüğüne ne yaraşmışsa onu dünden almışsin. Gençsin, gençliğin var, gençliktesin.⁴¹⁶ (abç)

Yazının devamında milletin gittiği bir yolu olduğu ve bu yolun asırlarca önce çizildiği belirtildikten sonra “Bizim de dinimiz var inanmışız, ilimiz var yapmışız, tarzımız var yaşamışız, fikrimiz var yaymışız, kuvvetimiz var tanımışız. San’atımız var icra etmişiz. Ama şimdi bunlar kaybolmuş, gömülmüş.” denilerek dinî mirasa gönderme yapılmış, gençlerin bu mirasa sahip çıkmasından kimilerinin korktuğu ve endişelendiği ifade edilmiş, gençlere hitaben “(...) Sen aile bağlarını koparanlara bağ, hayırsızlara hayır, ahlâksızlıklara ahlâk getireceksin...”, “(...) Çünkü sen **hürriyeti getiriyorsun, adaleti getiriyorsun, imanı getiriyorsun, müsavâtı getiriyorsun.**” (abç) denilerek üstlenmesi gereken misyon hatırlatılmıştır.⁴¹⁷ Yine *Hareket* dergisindeki bir yazıda “bir toprak”ın nasıl “vatan” hâlini aldığı aşağıdaki satırlardan okunabilir:

Evet tarihi tarihim ve toprağı toprağım olan okuyucularım, yıllar ve yıllarca evvel bir yıldı. Dünya dünya olalı insanoğlu bu dünyada yaşıyalı, bu insanlar arasında Türk adı yayılalı yüz yıllar geçmişti. Cetlerin geldiler, **bir mubarek toprak** üzerine yerleştiler. Soy üretip yer büyüttüler. Savaşıp kan döktüler. Emek verip ter akıttılar. Durmadılar, dinlenmediler. **Bu toprağın** her parçasına can kattılar. Tanrı şahit olsun diye minareler yükseldi. Minarelerin yükseldiği, köprülerin, çeşmelerin, kervansarayların yapıldığı; kanla, terle, emekle yuğrulan **bu topraklar vatan** oldu. **Bu vatan** senin vatanındır. **Bu vatan** üzerinde 1071 de Anadolu fethi ile başlayan yeni bir tarih içinde yeni bir millet meydana geldi. Bu millet de senin milletindir.

Çünkü bir toprak parçası kanla, terle, bin bir emekle yuğrulursa vatan olur. Onun üzerinde yaşıyan insanlara da millet denir. Çünkü **bu topraklara** o insanların kanları karışır. Eti kemiği karışır. **Bu topraklar** üzerinde o insanların vücut ve ruhlarının müşterek mahsulü olan âbideler yükselir. Eserler meydana gelir. Yâni o insanlar **bu topraklara** yalnız vücutlarını değil, ruhlarını da katarlar. Yalnız zekâlarını değil, kalplerini de verirler. İradelerini de verirler. Bu ruh onun mimarisinde, onun musikisinde yaşar. Bu kalb, bu zekâ onun tarihinde, onun edebiyatında bütün sanat ve kültür eserlerinde yaşar. Hülâsa onun herşeyinde ilminde, dininde, ahlâkında, ananesinde bu ruh, bu zekâ, bu kalb, bu irade o milletle beraber **bu topraklar** üzerinde doğmuş, uyanmış ve yükselmiştir. İşte İstanbul da böyle bir vatan parçasıdır. İşte İstanbul da bugün yaşıyan, canlı bütün eserleri ile bir Türk şehridir. (...) İstanbul, adı sanı ile, ismi, cismi ile, maddesi ve mânası bizimdir. Bizim olarak kalacaktır.⁴¹⁸ (abç)

⁴¹⁶ Ziya Demirel, “Gençsin!”, *Hareket*, sayı 3 (Şubat 1953): 10.

⁴¹⁷ Ziya Demirel, “Gençsin!”, *Hareket*, sayı 3 (Şubat 1953): 10. Son vurgulu kısımda II. Meşrutiyet düşüncesinin önemli umdelerine gönderme göze çarpmaktadır.

⁴¹⁸ Cahid Okurer, “Bizim İstanbul”, *Hareket*, sayı 7 (Haziran 1953): 13.

Bu iki paragrafta yazar toprağın vatana, üzerinde yaşayanların millete dönüşmesinde vücut ve ruhun, madde ve mananın birlikte rolü olduğunu vurgulamaktadır.⁴¹⁹ Aynı zamanda din ile milliyetçiliğin nasıl iç içe geçebildiğinin bir örneğini sunmuştur. Vatanın topraktan ibaret olmayıp “**bütün mukaddesatı**le ecdadın uğrunda kan döktüğü, hayatını feda ettiği, bütün aziz varlıklarile vatan olduğu” (abç) Runyun’un yazısında da dile getirilir. Din ve vatan, ecdadın bıraktığı en mukaddes miras olarak görülür ve bu mirasa sahip çıkmak her ferдин vazifesidir. Dinin ve vatanın bünyesine uymayan yabancı fikirleri benimsemek ise müstemlekeciliğin en kötüsü olan fikir müstemlekeciliği olarak tanımlanır.⁴²⁰

Vatan ve vatandaşılığın bir arada yer aldığı *Hareket* imzalı bir başka yazıda vatan, bir milleti oluşturan temel unsurlar arasında şöyle yer alır:

Vatan, tarih, din, dil ve kültür, bir topluluğu, muayyen vasıfları haiz bir millet hâline getirir. Vatansız bir millet tasavvur olunamaz; mustakil ve muayyen vatanları olmıyan bazı kavimler, ekalliyetler ve ferdler vardır. Bunlar başkalarının vatanında yaşamağa ve ona sahip olanların kanunlarına uymağa mecburdurlar; aksi takdirde bu vatanın dışına atılırlar veya öldürülürler.⁴²¹

Kısakürek ise “Başyücelik emirleri: Vatan dışı” başlıklı yazıda, saymış olduğu emirlerle Türk vatanında sadece Müslüman ve Türklerin yaşamasına izin verileceğini, hain ve muzlimlerden temizlenmesi için her tedbirin alınacağını ifade etmektedir. Ona göre ilk başta “temizlenecekler” Yahudi ve dönmelerdir. Sonrasında ise haklarında hıyanet tabiri kullanılamayacağı hâlde din ve ruh ayrılıklarından dolayı uzaklaştırılması gereken Rumlar, Ermeniler ve sair cinsler gelmektedir. Bu, “tek din, tek millet” hedefinde olan dışlayıcı tavra bir örnektir. Dönmelerin en sert muameleye tâbi tutulmalarını onların “mürted” ve “münafık” olarak tanımlanabileceği gerekçesiyle açıklamaktadır. Burada onlar için öngördüğü uzaklaştırma; bütün mal, mülk ve kıymetlerine el konularak

⁴¹⁹ Vatanın derin bir tanımına *İslâmın Nuru* dergisinde de rastlanmaktadır. Şair ve mütefekkir Muhammed İkbâl’in Pakistan’daki asli yerinin anlatıldığı yazıda vatan şöyle tanımlanır: “Vatanlar, nihayet bir toprak yığımıdır. Üzerindeki insanların maddesi, nihayet toprağın bir irtifai’dir. Bu toprak yığının asıl değeri, o irtifa’ın ruhundadır. Ruhların asıl değeri, onların birer mihrakı olan dehalardadır.” Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan, “İkbâl-i Lâhûri”, *İslâmın Nuru*, sayı 17 (Eylül 1952), 23.

⁴²⁰ Mustafa Runyun, “Birlik Kuvvettir”, *İslâm* 1, sayı 10 (Nisan 1957): 18.

⁴²¹ “Türk Milliyetçiliğinin Asli Kıymetleri”, *Hareket*, sayı 3 (Şubat 1953): 1 ve 15.

kendilerine sadece bir yıllık geçim imkânları bırakılmış şekilde kütle hâlinde sınır dışı edilmeleri biçimindedir. Yahudiler içinse olanca servet ve imkânlarına sahip ve ellerinden hiçbir şey alınmamış olarak belli bir süre içinde Türk vatanını terk etmeye mecbur bırakılmaları yolu önerilmiştir. Yahudilerden hiçbir istihale ve Türklere inkılap edasının kabul edilemeyeceği de ilave edilmiştir. Rumlar ve Ermeniler ve sair diğer milletler ya ait oldukları ırk ve din topluluğunun hariçteki müstakil devletine veya seçecekleri herhangi bir ırk ve devlet himayesine geçmek üzere, bu devletlerle yapılacak anlaşmalar sonucunda Türk vatanından çıkarılacaklardır. Servetlerinin ise tümünü muhafaza edebileceklerdir. “Ya Türklerden ol ya da ayrıl.” seçeneği sunulmayan tek sınıfın Yahudiler olmasını, Dönmelerin, Türklerden oldukları vehmini vererek esasında öyle olmadıklarını ispat etmiş bulunmaları ile gerekçelendirmektedir. Samimiyetle İslam dinine giren her Rum ve Ermeni ise “bizden”dir.⁴²² Burada ırk değil, din temelli bir ayrıma gidildiği görülmektedir. Kısakürek’in İslam ve Büyük Doğu davası için öngördüğü yol hayli sert, ırkçı ve antisemitik bir yoldur.

Sebilürreşad ise Dönmelere *Büyük Doğu* kadar sert bakmamaktadır. “Dönmeliğin Türkleştirilmesi”⁴²³ adlı yazıda Dönmeleri farmasonların elinden kurtarmak ve dost yapmak gerektiği ifade edilmiştir. Türklerin yüzyıllardır bazı Dönmelerin kimliğinden başka bir Müslümanlık emaresi taşımadığı hâlde onlara müsamaha ile davrandığını ifade eden yazı, Dönmeleri kendi içinde ayırmıştır:

Dönmelerin tüccar ve esnaf kısmı vardır ki bunlar o yobazlar [Dönmelerin aşırılarını kastediyor.] gibi açık mücadele halinde değildirler. Bunlar, gizli din taşımakla beraber kendi işleriyle, kendi kazanç ve ticaretleriyle meşguldürler. (...) Müslüman Türklerle bir derece alışverişte bulunurlar, fakat ruhan kaynaşmazlar. Kız alıp vermezler. Ölülerini

⁴²² “Başyücelik Emirleri: Vatan Dışı”, *Büyük Doğu*, sayı 54 (30 Mart 1951): 2. Alıntının sonunda yer alan “biz” ifadesi için şunu hatırla tutabiliriz: Michael Billig’in ifadesiyle, çağdaş siyasi söylemde deixis [bir çeşit retorik işaret etme], örnekteki cümlede “biz”, basitçe konuşmacıya ve hazır bulunan dinleyicilere işaret etmez: “‘Biz’, partiye, ulusa, tüm makul insanlara ve buna benzer birçok kombinasyona karşılık geliyor olabilir.” Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, çev. Cem Şişkolar (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002), 124-125. *Hilâl* dergisinde ise “Rum vatandaşlarımızdan” ibaresi yer alan bu not önemlidir: “Rum vatandaşlarımızdan olup ta İslamiyetin hakikat nuruna derin tettebbüyle [sic] vasıl olarak ihtida eden ve bir Türk muallime ile evli bulunan Mehmet Abdülkadir Yamandede (...)’nin aşkı muhammedi ile yanan kalbinin terennümatını kari’lerimize arzetmekle zevk duyuyoruz: Müşarün’ileyh halen ekalliyet mekteplerinde Türk edebiyatı hocalığı yapmaktadır.” Mehmet Abdülkadir Yamandede, “Ya Resulallah”, *Hilâl* 1, sayı 4 (1959): 17.

⁴²³ Eşref Edib, “Dönmeliğin Türkleştirilmesi”, *Sebilürreşad* 6, sayı 140 (Aralık 1952): 226-230.

bile Müslüman Türklerin kabristanına gömmezler. (...)Ama zahiren müslüman Türk görünürler. Bunların içinde iyi vatandaşlar da vardır. Alışverişlerinde düzgünlük gösterenler, Türk dostlarına karşı hayırhahlıkta bulunanlar yok değildir. Bunların ticaretlerine, kazançlarına dokunulmadıkça bunlar saldırmazlar.⁴²⁴

Yazar, artık kanunen bir engel olmadığı, Dönmelerin gizli dinlerini açığa çıkarabileceklerini belirtmekte; bu riya ve nifak durumundan, gizli din taşımak külfetinden, cemiyet içinde muzır bir unsurmuş gibi telakki edilmekten kurtulmanın onlar için de gerekli olduğu fikrindedir. Teklif ya memleketin kanunlarına riayet ederek iyi bir Yahudi vatandaş olmaları ya da hakiki surette Müslüman olup hidayete ermeleridir.⁴²⁵ Yazar “bu çalışkan vatandaşları hidayete mazhar etmenin büyük bir başarı” olduğunu ifade etmektedir. Eşref Edip Fergan’ın (1882-1971) Kısakürek’e göre tutum farklılığında Osmanlı bakiyesi bir müellif oluşunun rol oynadığı belirtilebilir.

Dönemin dergilerinde pek yaygın olmadığı şekilde yapılan bir Yahudi-siyonist ayrımı da kayda değerdir. Burada Kısakürek’ten farklı Fergan’a ise benzer biçimde Yahudileri ötekileştirmeyip yurttaş olarak tanımlamak da göze çarpan diğer bir unsurdur. Ömer Rıza Doğrul (1893-1952), “Siyonist Propagandasının Memleketimizde İşi Ne?” başlıklı yazıda,

Türkiye Yahudiler için bir cennettir. Burada Yahudiler azami huzur, emniyet ve refah içinde yaşarlar. Türkler arasında Yahudi düşmanlığı yoktur ve Yahudi düşmanı olmak, hiçbir Türkün aklından dahi geçmez. Biz bu hakikati kaydetmekle iftihar hissediyor ve bu hakikatin daima yaşamasını istiyoruz. Çünkü yurddaşlarımızın yalnız iyiliğini gözetiriz. Fakat, son zamanlarda göze çarpan bir Siyonist propagandası var ki, bunu yayanların hareketine karşı lakayt kalmak imkânsızdır,

diyerek siyonistliğe her bakımdan muhalif olduğunu çünkü onun Filistin toprağını Arapların elinden gasbetme emelinde tecavüzi bir hareket olduğunu ifade etmektedir.⁴²⁶ Bu tarihte İsrail Devleti’nin kurulduğu da hatırdta tutulmalıdır.

⁴²⁴ Eşref Edib, “Dönmeliğin Türkleştirilmesi”, *Sebilürreşad* 6, sayı 140 (Aralık 1952): 229.

⁴²⁵ Edib, “Dönmeliğin Türkleştirilmesi”, 230.

⁴²⁶ Ömer Rıza Doğrul, “Siyonist Propagandasının Memleketimizde İşi Ne?”, *Selâmet* 3, sayı 56 (25 Haziran 1948): 2. Raif Ogan’ın çıkardığı *İslâm Dünyası* dergisinde ise Yahudi ve Siyonist kelimesi ayrılmadan, Yahudiler için genel olumsuz ifadelerle rastlanmaktadır.

Kısakürek'in tüm Yahudileri bir görmesi -İslam düşüncesinin Kur'an'ı gözeten bir bakış açısı olduğu kabulünden yola çıkılarak- Kur'an'da bir gruptaki insanların tümü bir tutulmadığı için eleştirilmiştir. Bu eleştiriye göre Kur'an'da, gayrimüslimler arasında ince ayrımlar yer alır. Örneğin ahdine vefalı, sözünde duran müşrik ile durmayan müşrik ayrı tutulur; putperestler ile Ehl-i Kitap olarak Hristiyan ve Yahudiler ayrılır. Kur'an'ın, bu ayrımı daha da inceltmeyi gerektiren adalet ölçüleri vazetmesine karşılık Kısakürek'te bu, özellikle Yahudilere karşı toptancı bir yaklaşıma dönüşür.⁴²⁷

Duygusal yakınlığı, sadakati içeren bir his olan vatanseverlik de vatan bahsi olan konularda vazgeçilmez bir sacayağıdır. Hayes'e göre vatanseverlik, kökenindeki fitriliğine karşılık geniş bir alana yayılmış bir milliyetten ziyade daha küçük bir toplulukla tabii ve gönülden bir birleşmedir. Bununla birlikte bir eğitim süreciyle bir insan grubu bütüncül milliyetlerinin tam olarak farkına varacak ve ona sadakat duyacaklardır.⁴²⁸ Tüm duygularda olduğu gibi milliyetçilik de seviye seviyedir. Milliyete ve millî devlete duyulan sadakat, diğer sadakat türlerince (aile, kilise, insaniyet vd.) belirleniyor ve kısıtlanıyorsa milliyetçilik ona göre bir seviyede olacaktır. Öte yandan milliyetçiliğin hâkim sadakat formunu oluşturması da söz konusu olabilir.⁴²⁹ Çalışmaya konu olan dergilerde görülen vatanseverliğin -çoğu zaman- Kısakürek'in ifadesiyle din ile "mahdut" bir vatanseverlik olduğu göze çarpmaktadır.

Halil Aslangil'in "Vatan Sevgisi"⁴³⁰ başlıklı yazısı da konuyu dinî referanslarla işlemesi bakımından önemli bir yazıdır. Vatani, "üzerinde yaşadığımız, aziz bayrağımızın dalgalandığı mukaddes ülke" olarak tanımlayan yazar; yedi yüz bin küsur km²den oluşan bu yurttan yirmi iki milyon vatandaş yaşadığını belirtmektedir. "Hür ve müstakil olarak yaşadığımız, üzerinde bol bol yiyip içtiğimiz cennet vatanımızı her şeyden üstün sevmek, gerektiğinde bütün servet ve canımızı uğruna seve seve feda etmek en mukaddes vazifemizdir. Dilimiz ve gönlümüzde yer eden, «Vatan muhabbeti

⁴²⁷ Metin Karabaşoğlu, "İslam ve Milliyetçilik Arasındaki İlişki ve Etkileşim", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, ed. Ömer Laçiner, 2009, 700-701.

⁴²⁸ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din-Batı Siyasal Düşüncesinde "Ulusalçılık" Tasavvuru*, 20-22.

⁴²⁹ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din-Batı Siyasal Düşüncesinde "Ulusalçılık" Tasavvuru*, 22.

⁴³⁰ Halil Aslangil, "Vatan sevgisi", *Sebilürreşad* 8, sayı 184 (Kasım 1954): 131.

imandandır.» sözü, bu hakikatin veciz bir ifadesidir.”⁴³¹ Zapsu’nun daha çok gençlere yönelik kaleme aldığı yazılarından birinde de benzer şekilde Türk gencine “benlik” kavramının hem iyi hem kötü özellikler taşıyabileceği belirtilerek “ben” kelimesini tahlil ve onu hayata tatbik ederken şu tür cümlelerle maddeler sıralanmaktadır: “*Ben, vatanımı kurtaracak bir kahramanım: Bu vatanı kimseye çığnetmeyeceğim, benim benliğim buna manidir. Vatanıma gelen herhangi bir yabancı, benliğimin düşmanıdır, benim benliğimi elimden alırsa esir olurum, benliksiz yaşamaktan ise vatan uğrunda ölmek daha hayırlı ve daha şerefli.*”⁴³²

“Türk Milletinde, Türk Askerinde Din Duygusu, Millet Yurtseverliği Fazileti” başlıklı yazıda İslam dininde askerî kuvvet ve vatan sevgisinin önemine değinilerek askerî kuvvete verilmesi gereken ehemmiyetin üzerinde durulur ve bunu Türkler kadar uzun ve şanlı, şerefli yapmış bir millet daha olmadığı belirtilir. Göğsü iman ve vatan sevgisiyle dolu Türk askerinin nispeten iyi bakıldığı için Sakarya ve Dumlupınar muharebelerinde Yunan ordusuna karşı kahramanlığını gösterebildiği, saltanat devrindeki umumi harpte ise bakılamamış oldukları için millet ve memleketin zarara düşürüldüğü ilave edilir.⁴³³ *Doğan Güneş* dergisinde ise 9. sayıdan itibaren ilk sayfada: “Sözle olmaz vatanseverlik, bak, / Böyle davaya bin delil ister. / Bütün eğlencen ıstırap olacak, / Kan döker, can verir seven mutlak.” şeklinde bir dörtlük görülmektedir. Burada vatan uğruna canını feda etmek vatan sevgisi ile ilintilendirilmiştir. *Selâmet* dergisinde “Vatan Sevgisi ve Din Sevgisi” manşetli yazıda Türk milletinin “hiçbir milletle ölçülemeyecek derecede kuvvetli bir vatan sevgisi” taşıdığı belirtilerek onun dinine karşı olan sevgisinin de aynı kuvvette olduğu vurgulanır. “Türk, vatan sevgisi ile

⁴³¹ Benzer bir örnek için bkz. “Hubbul vatan minel iman”, *Sebilürreşad* 3, sayı 66 (Aralık 1949): 250. Müslüman Türklerin, başlarında müslüman alimleriyle Kurtuluş Savaşına iman heyecanı ile atıldıkları.

⁴³² Abdurrahim Zapsu, “Benlik”, *Ehli Sünnet* 1, sayı 1 (4 Temmuz 1947): 3-4.

⁴³³ M. S. Y., “Türk milletinde, Türk askerinde din duygusu, millet yurtseverliği fazileti”, *Hakikat Yolu* 54 (26 Şubat 1948): 3, 8. Vatan sevgisinin en büyük meziyet ve ibadet olduğu hakkında benzer başka yazılar için bkz. Şemseddin Yeşil, “Yurd, Yuva Sevgisi=Millet, Milliyet Duygusu En Büyük Meziyyet ve İbadettir”, *Hakikat Yolu*, sayı 56 (11 Mart 1948), 6; Şemseddin Yeşil, “İnsan Yurdunu Sevmek Korumak İmar Etmekle Mükelleftir”, *Hakikat Yolu*, sayı 47 (8 Ocak 1948): 8.

din sevgisini kendi vicdanında birleştirmiş ve her vatani vazifeye dinî bir kudsiyet vermiştir.”⁴³⁴

1960’lardan sonra yavaş yavaş belirginleşmeye başlayacak olan mukaddesatçı söylemlerden uzaklaşma gayretindeki ve tercüme faaliyetine önem veren İslamcılığın habercisi olan *Hilâl* dergisinin 1960 öncesi döneminde mukaddesatçı söylemlere rastlanmaktadır. “Vatan sevgisinin en güzel, en makbul örneklerinin ecdad tarafından verildiği, Türkler kadar vatanına bağlı hiçbir millet olmadığı” belirtilmektedir. Dinin, vatan sevgisini ibadet kadar kutsal saydığı, vatan uğruna şehit olanları ilahi lütufların en yükseğine mazhar kıldığı ifade edilmektedir. Yazıya göre uğruna ölmek kadar, yaşayıp bilgi, fazilet, güzel ahlak ile yurda faydalı olmak da vatanseverliktir.⁴³⁵

Dergilerde vatanseverliğin yanı sıra “vatana ihanet” bahsi de geçmektedir. *Hareket* dergisindeki bir yazıya göre:

Vatan fikrini ortadan kaldırmak isteyenler vardır. Bunların millete de kasitleri olduğu aşikârdır. Zira altından vatani alınan millet, korkunç bir boşluğa düşmüş olur. Vatan fikrini ortadan kaldırmak isteyenlerin müstevli yabancı bir devletin kölesi olduğundan şüphe edilemez. Vatanına ihanet eden Nazım Hikmet soluğu Komünist Rusya’da almıştır. Bütün komünistlerin Türkiye’yi Ruslara teslim etmek istedikleri bizce şüphe götürmez bir hakikattir. İstiklal harbinde de Türkiye’yi yabancı milletlere peşkeş çekmeğe çalışanlar olmuştur. Bugün bunların komünistlere yardım etmeleri bizde hiç de hayret uyandırmıyor. Onlar bu vatani benimsememiş olan insanlardır. Kim bu vatani almağa talip olursa onlar onun hizmetine koşarlar. Böylelerinin hala bu vatanı yaşayabilmeleri bizim sonsuz müsamahakârlığımızdan ileri gelir.⁴³⁶

Hareket dergisi sol görüşlü kişilerin vatansever olamayacakları kanaatini ileri sürmektedir. Nazım Hikmet buna örnek gösterilerek bu anlayıştakilerin vatan fikrini

⁴³⁴ “Vatan Sevgisi ve Din Sevgisi”, *Selâmet* 2, sayı 29 (5 Aralık 1947): 3.

⁴³⁵ Dr. Fethi Cumalıoğlu, “Vatan Sevgisi”, *Hilâl* 1, sayı 3 (Ocak 1959): 14.

⁴³⁶ “Türk Milliyetçiliğinin Asli Kıymetleri”, *Hareket*, sayı 3 (Şubat 1953): 1, 15. *Hareket*’te vatan sevgisine dair duygusal içerikli şiirler de yer almaktadır Ali Rıza Özer, “Canım Vatanım Türkiyem”, *Hareket* 1 (Aralık 1952), 11. Vatansız olarak nitelenen bazı kişilere bir örnek olarak dönemin meşhur gazetecilerinden *Vatan* gazetesi sahibi Ahmet Emin Yalman hakkında bir okur yazısı: “(...) Çünkü sen, bütün biz Türkler gibi ecdadı bu vatan, bu din ve bu iman için can vermiş, kan vermiş, ser vermiş asil bir ırkın, Alpaslanların Fatihlerin, Kanunilerin ahfadı değil, ne idüğü belirsiz bir dönme, kafası Türk gibi düşünemeyen, kalbi bu millet ve vatan için çarpmayan bir vatansızsın. (...)” Ali Kemal Zaloğlu, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 113 (10 Eylül 1952): 3.

yadsıdıkları ve hatta fırsat ellerine geçtiğinde ülkelerine ihanet edecekleri ifade edilmektedir.*

2.3.2. Türk

Şerif Mardin, çok milletli İmparatorluk'ta "Türk"ün çok muteber bir sözcük olmayıp daha ziyade "geri kalmış ya da göçebe" anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir.⁴³⁷ Namık Kemal'in ise yazılarında bazen "Osmanlı" bazense onunla aynı anlamda "Türk" kelimesini kullandığı görülmektedir. Türklerin çok eski tarihlerden beri medeniyete katkıları olduğu fikri ise ilk defa Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Askerî Okullar Nazırı Süleyman Hüsnü Paşa'nın *Târih-i Âlem* adlı eserinde işlenmiştir. Askerî okullarda okutulmak üzere hazırlanan bu eser, Türklerin Orta Asya tarihinden başlamaktadır.⁴³⁸

Çalışmanın kapsamını oluşturan dergilerde Türk söylemi incelenirken birkaç başlık öne çıkmaktadır: Türk'ün kim olup kim olamayacağı, büyük Türk şahsiyetleri, Türklerin yüce meziyetleri ve kavmin büyük misyonu gibi. Bu başlıkta bunlar ele alınacaktır.

Kısakürek'in ifadeleriyle:

Türk, bizim nazarımızda, bellibaşlı bir inanış, bağlanış, düşünüş, seziş, hatırlayış, duyuş, davranış ve bildiriş hususiyetleri içinde, bellibaşlı bir iman, mukaddesat, tefekkür, tahassüs, hayal, hatıra, meşrep, eda ve lisan birliğinin ördüğü, tek nüshalı ve şahsiyetli bir ruh nescinden ibarettir; mutlak ve müstakil bir vâhit temsil eden bu ruh nescinin zarfı da Anadoludur. (...) İşte bizim milliyetçiliğimiz; İslama bağlı Türk ruhunun, bu mutlak kadro içinde Türk duygu ve düşünce hususiyetlerinin milliyetçiliği!.. Ve işte cihan ölçüsünde milliyetçilik!..⁴³⁹

Kısakürek din, kültür ve lisan birliğini Türklük anlayışının temeline yerleştirmiştir. Bu tanımlamada soy birliğinden bahsedilmemesi dikkate değerdir. Kültür ve lisan birliğine

* Bu örnek aynı zamanda komünizm karşıtlığının yalnızca dinî gerekçelerle değil milliyetçilikle de temellendirilmesine bir örnektir.

⁴³⁷ Şerif Mardin, "II. Abdulhamid Devrinde Milliyetçilik", *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 95.

⁴³⁸ Mardin, "II. Abdulhamid Devrinde Milliyetçilik", 95.

⁴³⁹ "Milliyetçilik", *Büyük Doğu 2*, sayı 29 (17 Mayıs 1946): 2. "İdeolocya Örgüsü" kısmındaki bu yazılar, yazar adı verilmemekle beraber Kısakürek'e aittir.

dayanan Türklük tarifi, soyu esas alan bir tanıma göre daha kapsayıcı, vatandaşlığı esas alana göre ise daha sınırlı bir milliyetçiliği öne çıkarır. Kısakürek bu anlayışıyla Ziya Gökalp'ın kültür ve eğitimi temel alan milliyetçilik anlayışına hayli yakın durmuştur. Gökalp "Türk Kimdir?" başlığıyla yayımlanan bir makalesinde:

Türk halkına göre, kendi diliyle konuşan ve kendi dinine mensup bulunan her ferd Türktü. Halka göre «Türk» demek, «Türkçe konuşan Müslüman» demektir. Türk halkı, Türk olmak için, dil birliği ile din birliğini kâfi görüyordu. Kan birliğine, soy birliğine lüzum görmüyordu. Bu sebeptendir ki «kanı kanıma uyan» şartını da yukarıki şartlara ilâve etmiyordu,⁴⁴⁰

dedikten sonra yeni kurulan devlette de bu anlayışın benimseneceğini, soy olarak Türk olmayanların da Türklere benzeştikleri ölçüde (temessül) kendilerinden kabul edileceğini söyler.⁴⁴¹ Ancak Gökalp'tan farklı olarak din ögesi Kısakürek'te kimliğin en belirleyici unsurudur.

Kısakürek "Türk ruhu"nu ise şöyle açıklamaktadır:

(...) Boyuna Türk ruhu, Türk ruhu dediğimiz şey nedir ki?.. Türk ruhu dediğimiz şey, iki vahidin mecmuundan ibarettir: Biri, onu kendi dışında olduran, öbürü seslendiren, kokulandıran, iklimlendiren iki vahit...Vahitlerden ilki, Türkün duygu

⁴⁴⁰ Ziya Gökalp, "Türk Kimdir?", *Makaleler IX*, ed. Şevket Beysanoğlu (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 34.

⁴⁴¹ "Bundan sonra, yeni Türkiye, eski Osmanlı zihniyete göre değil, Türk halkının doğru duygularına göre idare olunacak. O halde, temessül hakkında da muayyen, vazıh, aleni bir programımız olmalıdır. Türk halkı, bu eski dostları, dili diline uymak, dini dinine uymak şartıyla kendisine müsavî kardeş tanır. Yani bunları da Türk sayar. Yalnız şu şartla ki, artık onlar da millî mahalle, millî köy, millî nahiye ve kaza yapmak gibi, eski lisanlarını, âdetlerini, elbiselerini muhafaza etmek gibi anel merkez emellere, dileklere düşmekten sakınmalıdırlar. Yeni Türkiye artık Anadolu'da yeni hiçbir milliyetin muhaceret tarihiyle tesisine müsaade edemez. Yeni Türkiye'ye gelecek gayr-i Türkler ancak Türkleşmek ve Türklüğe temessül etmek arzusu ile gelebilirler. Binaenaleyh bu hususta yapılacak kanunlara, nizamnamelere, talimatnamelere samimî bir surette itaat etmelidirler." Gökalp, "Türk Kimdir?", 35. Gökalp soy olarak Türk olmayanları dışlamamış ancak onlardan tam anlamıyla uyum göstermelerini beklemiştir. Hatta bunu dini bir söylemle dile getirerek "(...) şimdi biz millî tesânüde müstenit millî bir devlet, millî harsa tecelligâh olmak üzere millî bir vatan istiyoruz. Milliyet de, din gibi 'kalben tastik ve lisanen ikrar' şartlarına bağlıdır. Lisaniyle 'Türküm' deyen ve samimi olarak kalbinde bu kanaati taşıyan her fert Türktür. Bu vasıfları haiz olanların Türklüklerinden asla şüphe etmemeliyiz. Aynı zamanda bu kimseler de başkalarını şüpheye düşürecek hareketlerden ictinap etmelidirler." Gökalp, "Türk Kimdir?", 37.

ve düşünce mührakında [mihrak] pırıldayıcı mutlak ve müstakil iman ışığı, ikincisi de bu ışık etrafında, hususi ve mahalli, bütün bir tahassüs ve tefekkür seciyesidir.⁴⁴²

İslâm dergisinde Nihad Sami Banarlı'ya ait bir yazıda ise “Türkiye’de son yıllarda dinsiz görünme, dini ve Allah’ı inkâr züppeliği türediği ve hakiki Türk ruhunun bu tarz bir züppelikten şiddetle nefret ettiği” dile getirilir.⁴⁴³ İki dergide de imanın, Türk ruhunun ayrılmaz bir parçası olduğu açıktır.

Büyük Doğu’da “Türk Olma Şartı” adlı yazısında Peyami Safa; İngilizlik, asırların vakıası olarak, zaten “olmuş” ve artık bir hedef olmaktan çıkmıştır, diyerek bu durumu Türklük ile karşılaştırmaktadır. Türkiye’de Türklüğün, özellikle İstanbul gibi kozmopolit yerlerde “İmparatorluk artığı unsurlara mensup birçok vatandaş bozuntularının tenine değil, diline bile giremediğini” ifade etmektedir. Tek kelime Türkçe bilmeyen, az miktarda bilse bile konuşmaya tenezzül etmediklerini belirttiği bu Türkleri “anayasa Türkleri” olarak nitelemektedir. Gazeteci Ahmet Emin Yalman’ın, bütün dünyada pek çok ticaret ve politika teşekkülünün unvanlarında yer alan “millî” kelimesine, Türkiye’de kurulacağı haber verilen “Millî Demokrat” Partisinin adında bile tahammül edemediğini ifade ederek, bunun da “milliyetçiliğin bize nasıl bir Tanrı ve tarih emri olduğunu gösteren binbir işaretten biri olduğu”nu gösterdiğini belirtmektedir.⁴⁴⁴ Vatandaşlık bağının Türk sayılmak için yeterli görülmemesi Tek Parti Dönemi’ndeki resmî yaklaşımlardan uzak bir tutum değildir. Yeni devletin kuruluş aşamasında etnik kökenlerine bakılmaksızın Müslümanlar asli unsur olarak görülmüşler, Mübadele Antlaşması’yla nüfusları çok büyük ölçüde azalan

⁴⁴² “Milliyetçilik”, *Büyük Doğu*, sayı 24 (14 Ağustos 1959): 2. Necip Fazıl aynı makalede milliyetçilik tanımını sürdürür: “İşte bizim milliyetçiliğimiz: İslama bağlı Türk ruhunu, bu mutlak kadro içinde Türk duygu ve düşünce hususiyetlerini kıymetlendiren milliyetçilik. Beşeri ve umumi bir oluş hakkı içinde milletleri rekabete davet eden bu milliyetçiliktir ki, haktır, gerçektir ve sınırlılık, darlık ve hasisliğin üstündedir.”

⁴⁴³ Nihad Sami Banarlı “Türkiye’de Yarım Münevverlerin Dinsizlik Modası”, *İslâm* 6 (Eylül 1956): 22.

⁴⁴⁴ Peyami Safa, “Türk Olma Şartı”, *Büyük Doğu* 1, sayı 8 (21 Aralık 1945): 3.

gayrimüslimler ise her ne kadar vatandaş olarak kabul edilseler de Türk kültürüne ait sayılmamışlardır.⁴⁴⁵

Hareket dergisinde İslamoğlu Ali Münif imzalı bir yazıda ise Felsefe Öğretmeni Kemal Yazgan'ın Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemseddin Sırer'e (1903-1953) açık mektubuna değinilmiştir. Bu yazıda Türk Anadolu ırkının karıştığını iddia edenlerin ancak bu yurdun düşmanı oldukları dile getirilir. Son derece sert bir üslupla öğretmen ve bu düşüncedekilerin “Anadolu ırkı karışmıştır. Esasen hiçbir yerde saf ırk yoktur.” iddiası reddedilerek,⁴⁴⁶ “Öğretmen Kemal Yazgan ve benzerleri kendilerinin melez olduklarını kabul edebilirler ama bugün tipi ile an'anesi ile mazisi ile dili ile bir Türk Anadolu ırkı vardır ve bu Anadolu halkı Müslümandır.” denilmiştir. Türkleri birbirine bağlayan unsurlar ise tarih, anane ve inanış olarak sayılmıştır.⁴⁴⁷ Millî kimliğin tanımlanmasında soy saflığının ve kanın vurgulanması etnisiteye dayanan kimlik anlayışının İslami camianın bir kısmında ne kadar yer bulabildiğine dair bir örnek oluşturmaktadır. Ali Münif her ne kadar imanın millî kimlik içerisindeki rolünü ansa da özellikle 1930'lardan sonraki resmî söyleme yakın bir tavır almıştır.

Hareket'te validesi Türk olmayan şehzadelerin işe yarar şeyler yapmadığı, Türk olanlarınsa arasında önemli kişilerin yetiştiği vurgusu yer alır. Hürrem, Nurbanu, Turhan ve Kösem sultanların Türk olmadıkları hem kendilerinin devlete doğrudan zarar verdikleri hem de validesi oldukları padişahların iyi bir nam bırakmadıkları ifade

⁴⁴⁵ Özdoğan, “Turkish Nationalism Reconsidered: The ‘Heaviness’ of Statist Patriotism in Nation-Building”, 50-52. Bu dönemde çıkarılan kanunlar ile memur olmak (Memurin Kanunu 31 Mart 1926) ve bazı mesleklerin icrası için Türk olma şartı getirilmiştir. Doktorluk ve hastabakıcılık için 1219, gazete ve mecmua sahipliği için 1881 sayılı kanunlar gibi. Bu kanun metinlerinde geçen Türk ifadesiyle Türk vatandaşlığının kastedilmedikleri görülmektedir. Zira kanunlarda gerektiğinde “Türk” gerektiğinde ise “Türk vatandaşı” tabiri yer almaktadır. Kanun maddeleri için bkz. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400788.pdf; <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1219.pdf>; <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3959.pdf>; https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanuntbmmc010/kanuntbmmc010/kanuntbmmc01001881.pdf; <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/tutanak/tbmm/d04/c009/tbmm04009062.pdf>.

⁴⁴⁶ *Hareket* dergisinde bir başka yazı ise “saf ırk”ın elbette olmadığını, fakat “tarihi ırk” olduğunu belirtmektedir. Bu “müsbet milliyetçilik” olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Mehmed Kaplan, “Yahya Kemalde Tarih ve Coğrafya Fikri”, *Hareket*, sayı 16 (Haziran 1948): 4.

⁴⁴⁷ İslamoğlu Ali Münif, “Nasıl Yıkılmak İstiyorlar?”, *Hareket*, sayı 3 (Mayıs 1947): 7, 15.

edilir. “Bilakis, valideleri Türk olan şehzadeler arasında pek yüksek simalar zuhur etti. Orhan Bey’in validesi Mal Hatun, Selçuk Hatun, Yavuz’un validesi Gülbahar Sultan hep Türk’tü.”⁴⁴⁸ denilerek yine soya, daha doğrusu Türk soyuna vurgu yapılır. Burada dikkate değer husus Türk olmayanlar sayılırken Müslüman olanların değil, Rus, Sırp, Musevi, Hristiyan kökenlerinin anılmasıdır. Müslüman olup, Türk olmayan valide sultanlar bu bağlamda hiç gündeme getirilmemişlerdir.

Türk’ün kim olduğu bahsi bitirilmeden dergilerde Kürtlerin de Türk kimliği/şemsiyesi altına alındığı ilave edilebilir. Örneğin *Hilâl* dergisinde Said Nursi hakkında sorulan suallere cevap verilirken Türkiye Cumhuriyeti hudutları içindeki tüm vatandaşların bir olduğu, Türk-Kürt diye bir fark olmadığı vurgulanır. Bu ayrılığı sürekli gündeme getirenlerin “bu milletin bütünlüğüne kastetmiş Moskof uşakları” olduğu dile getirilir.⁴⁴⁹

Türk’ün kim olamayacağı bahsine gelinecek olursa kimliğin inşasında “öteki”nin önemi göz önünde bulundurulmalıdır. Kimliğin; bir anlamda “sen” ile “öteki” arasındaki ilişki olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁰ “Öteki” vurgusu milliyetçilik söylemlerinde sık karşılaşılan bir olgudur. Örneğin *Büyük Doğu*’da Türk’ün “ötekisi” olarak masonluk müessesesi, “Yahudi icadı, Türk’ün ve bütün milletlerin ruh mayasını bozan bir kurum” olarak büyük bir yekûn tutar. “Türk(!) Masonlar ve Masonluğu” başlıklı bu yazılardan birinde “Türk” ibaresinin sonuna getirilen “ünlem” işareti bu iki kelimenin yan yana bulundurulmayacağı bakış açısını net bir biçimde manşete taşımıştır.⁴⁵¹ Bu yazıda İttihadcıların Şeyhülislamı Musa Kâzım’dan Sultan V. Murad’a pek çok Türk’ün mason olduğu “esef ve ıstırapla” kaydedilmiştir. “Hey, Türk genci, sen bu dünyayı kimlerin idare ettiğini sanıyorsun?” cümlesi ile biten yazı, derginin bakış açısına örnektir. “Vesikalarla Masonluğun İç Yüzü” yazısında da *Acacia* gibi çeşitli mason mecmua ve

⁴⁴⁸ Ahmet Refik, “Tarihten Notlar 1-Yabancı Hanım Sultanlar”, *Hareket*, sayı 4 (Haziran 1947): 6.

⁴⁴⁹ Salih Özcan, “Bir Bardak Suda Koparılan Fırtına: Muhterem Bediüzzaman Saidi Nursi hakkında sorulan suallere cevap veriyoruz”, *Hilâl* 12 (Ocak 1960): 20-21.

⁴⁵⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*, 52.

⁴⁵¹ Ş.Ü., “Türk(!) Masonlar ve Masonluğu”, *Büyük Doğu*, sayı 4 (4 Kasım 1949): 12.

kitaplarından iktibaslarla masonlukta hiçbir mutlak hakikat olmadığı, her hakikatin insanın kendisinden doğduğu, dinsizlik vurgusu gibi temalar işlenmiştir.⁴⁵²

Türklerin kim olamayacağı bahsine *Büyük Doğu*'dan bir örnek daha alınabilir. Dergide Said Sadi Danişmendoğlu'nun "Sahte Türkçüler" yazısına yer verilmektedir. Yazıda Tanzimat Fermanı hatırlatılır ve Türk milliyetçiliğinin yalnız "Türk milleti" mefhumu ile sınırlı olabileceği dile getirilir. "Salamonla Mehmet'in; Kirkor'la Hasan'ın; hoca ile papazın sarmaş dolaş olmaları için edilen dua ve temennilerin kaç saat sürdüğünü hatırlıyoruz!" diyen yazar; "suret-i hak"tan görünüşlere aldanmanın Türklüğün başına belalar getirdiği fikrindedir.⁴⁵³

Hareket dergisinde Yahudilerle zenginlik-servet sahibi olmayı eşleştiren tipik yaklaşım Tarihçi Ahmet Refik'e atıfta bulunur. Yazar Yahudiler hakkındaki çok yaygın klişe denebilecek iddiaları Osmanlı tarihinden örnekler vererek yinelemiştir. II. Bayezid Devri'nden sonra Osmanlı'ya [Yazar Türkiye'ye diyor.] iltica eden Yahudilerin kısa süre sonra servet membalarını ele geçirip devletin yönetimine etki ettiklerini, bunların yaptıkları yolsuzluklar ve biriktirdikleri servetler yüzünden asırlarca Müslüman kanı döküldüğünü, Kanuni Devri'nde çok etkin olan Yasef Nasi'yi örnek vererek II. Selim Dönemi'nde ticaret, sanayi, gümrük ve iltizam işlerinin Yahudilerin eline geçtiğini ifade etmektedir. Yazara göre Yahudiler, Türklerin şefkat hislerini suistimal ettikleri için Türkler arasında Yahudi düşmanlığı baş göstermiştir.⁴⁵⁴ Tarihçi Ahmet Refik Yahudilere karşı tutumunu haklılaştırmak için makalesinde Osmanlı tarihinden örnekler verse de XIX. yüzyılda özellikle Avrupa ve ABD'de de bu antisemit söylemlerin yaygın

⁴⁵² Ş.Ü., "Vesikalarla Masonluğun İç Yüzü", *Büyük Doğu*, sayı 7 (25 Kasım 1949): 12.

⁴⁵³ Said Sadi Danişmendoğlu, "Sahte Türkçüler" *Büyük Doğu*, sayı 8 (2 Aralık 1949): 13.

⁴⁵⁴ Ahmet Refik, "Türk Tarihinde Yahudiler", *Hareket* 4 (Haziran 1947), 6. Dönemin İslami dergilerinde yahudiler, masonlar ve dönmeler Türkün ötekisi olarak büyük bir yekûn tutmaktadır. Bu konuya değinen araştırmalar olmuştur. Bu konu özelinde daha pek çok çalışma yapılabilir. İDP veri tabanında telif hakları nedeniyle açılmayan yahut kurumun sayılarına ulaşamadığı bazı dergilerin eksik olduğunu hatırd tutarak yalnızca sayıca miktarın fazlalığına bir örnek olarak: Veri tabanında "mason" anahtar kelimesi aratmasıyla 1945-60 arası İslami dergilerde 171 adet sonuç görüntülenmektedir. Bu konuda sırasıyla *Sebilürreşad*, *Büyük Doğu*, *Ehl-i Sünnet* başı çekmektedir. "Yahudi" aratmasıyla 290 adet sonuç görüntülenmekte ve sırasıyla *Sebilürreşad*, *Büyük Doğu*, *Ehl-i Sünnet* ve *İslâm Dünyası* başı çekmektedir. "Yahudi" hakkında çıkan yazıların en fazla 1948-49 yıllarında çıkmış olduğu görülmektedir. Bunun bir yönüyle Filistin topraklarında İsrail devletinin kurulmasıyla alakalı olduğu açıktır.

ve uzun bir tarihe sahip olduğu hatırdada tutulmalıdır. Dikkat çekici bir nokta da yazarın Türklerde Yahudi düşmanlığının doğal olduğunu ifade etmesidir.

Türk'ün kim olup olamayacağı tartışmalarından sonra millet olarak Türklerin yücelikleri bahsi ele alınabilir. Türk kavminin geçmişini yüceltmek için Müslüman dünyasının İbni Sina, Zamahşerî gibi büyük ve saygın kişilerini “Türk Panteonu”nda saymak Gökalp’a kadar götürülebilir.⁴⁵⁵ Bu kişilerden bazılarının soy olarak Türk olup olmadığı hakkında farklı teoriler mevcuttur. Eserlerini Arapça veya Farsça yazdıkları malum olmakla beraber Türk kültürü dışında yetiştiğini iddia edenler olmuştur.⁴⁵⁶ Burada konumuz açısından önemli olan; dönemin dergilerinde önde gelen ilim adamlarının Türklüğünün özellikle belirtilmesi, bunun aktaranlar için gurur unsuru olmasıdır. Kazanlı Musa Carullah’ın Türkiye’ye gelişi ve kendisiyle yapılan mülakattan bahsedilirken “büyük Türk âlimi” ifadesinde görülebileceği şekilde vurgular mevcuttur.⁴⁵⁷

Benzer şekilde *Selâmet* dergisinin çeşitli sayılarında da bu durum göze çarpmaktadır. Bir yazıda öncelikle 1953 yılının, Türk Hükümdarı Fatih’in muhteşem fethinin yıl dönümü olduğu hatırlatılarak ondan önce de 1949’da ölümünün 500. yıl dönümü olan Uluğ Bey ile 1950’de ölümünün 1000. yıl dönümü olacak Fârâbî anılır.⁴⁵⁸ Yine bir başka sayısında da Fârâbî’nin “öz Türk” olduğuna dair vurgunun bulunduğu bir yazı mevcuttur.⁴⁵⁹ *Selâmet*’te bu bağlamdaki yazıların çok önemli bir diğeri Türklerle

⁴⁵⁵ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 83.

⁴⁵⁶ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 83; Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 50.

⁴⁵⁷ “Bu konuları en salahiyetle konuşacak ilim şahsiyetinin bir Türk olduğunu görmekten duyduğumuz milli övünme heyecanımızı hiç bir ölçüye sığdıramazsınız.” *Doğan Güneş*, sayı 5 (17 Eylül 1947): 66.

⁴⁵⁸ Ömer Rıza Doğrul, “Üç Büyük İslam-Türk”, *Selâmet*, sayı 5 (20 Haziran 1947): 2; “Büyük Türk Hükümdarı ve İlim Adamı: Uluğ Bey”, *Selâmet*, sayı 6 (27 Haziran 1947): 6.

⁴⁵⁹ Mustafa Abdurrazık Paşa, “Türk Filozofu Farabi-1”, *Selâmet* 1, sayı 23 (24 Ekim 1947): 4. Bu, E. Copeaux’un incelemesinde de dikkati çekiyordu: “Kimlik duygusunun ifadesinde, söyleme anlamını veren bazı önemli sözcükler bulunmaktadır; öz sözcüğüne sık sık Türk sözcüğüyle bir arada rastlanır; saf, gerçek, doğru olanı ifade eden öz, eskilik kavramıyla da yüklüdür; Pers ve Arap etkileriyle dolu Osmanlı kültüründen çok Türk bozkır kültürünü anlatır. Aynı fikir kök metaforuyla da anlatılmaktadır (kök, köken, köklü).” Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 102.

birlikte İslam medeniyetinin gerilediği tezinin asılsızlığına ve önemli Türk ilim adamlarının varlığına dair olan yazıdır.⁴⁶⁰

Önde gelen kişiler için Türklük vurgusunun yanı sıra Türklük söyleminde görülen baskın bir özellik de onlarla birlikte anılan yüce meziyetlerdir: misafirperverlik, dürüstlük, yiğitlik gibi.⁴⁶¹ *İslâm* dergisinde iktibas bir yazıda estetik ve hat sanatının Arabın değil Türk dehasının eseri olduğu dile getirilmektedir.⁴⁶² *Selâmet*'te Türk'ün dünyadaki en halis Müslüman olduğu ve Türk milletinin İslam'a bağlanışının her milletten üstün olduğu ifadesi yer alır.⁴⁶³ *Sebilürreşad* ise "Türkün Tarihteki Mümtaz mevkii" adlı yazıda şunları dile getirmektedir:

Ecdadımızın üstün meziyetleri, yalnız cengâverlikten ibaret olmayıp aynı zamanda ilim ve marifetin her şubesinde, medeniyetin her safhasında büyük hizmet ve himmetleri bulunan mümtaz şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Kur'an'ı en vakıfane bir surette tefsir eden müfessirler, en büyük müçtehitler, meşhur altı hadis kitabından beşini ve en mümtaz olan Buharîleri meydana getiren muhaddisler, Arablara dilinizi bir Türkden öğreniniz diye ellerine en doğru bir dil kılavuzu hediye eden Cevherîler, Avrupaya beş asır hocalık yapan Farabîler, İbni Sinalar, mimaride Sinanlar, edebiyatta Fuzulîler, Bakîler, Nefîler, Nedimler, kahramanlıkta Alpaslanlar, Muradlar, Yıldırımlar, Fatihler, Yavuzlar, Kanunîler, Mehmedçikler hep bu aziz milletin sinesinde yetişmiş, Türk deha ve zekâsının mümessili olan mümtaz şahsiyetlerdir.⁴⁶⁴

Yazarın Türkleri yüceltirken özellikle İslami ilimlere vurgu yapması ve dinî ilimlerin en önemlilerinden olan tefsir ve hadis ilimlerindeki yerlerinin anılması ve İslam tarihinin en önemli âlimlerinin Türk olduklarını vurgulaması kayda değerdir. Bu mümtaz mevkilere gelmelerinde Türklüklerinin rol oynadıkları zımnen dile getirilmektedir.

Dönemin yayınlarında tarihî şahsiyetlerin meziyetlerinin yanı sıra Türklerin aktüel başarılarına değinen haberler ve yazılara da yer verilir. Washington eyaletinde hastane

⁴⁶⁰ Süreyya Hasekioğlu, çev. "İslam Aleminin Gerileme Sebepleri", *Selâmet* 1, sayı 4 (13 Haziran 1947): 10-11.

⁴⁶¹ Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 83.

⁴⁶² Reşad Ekrem Koçu, "Kur'an Şanında", *İslam*, sayı 22 (Aralık 1958): 25.

⁴⁶³ *Selâmet* 2, sayı 27 (21 Kasım 1947), 5. Benzer başka bir yazı için bkz. *Selâmet* 2, sayı 51 (7 Mayıs 1948): 6.

⁴⁶⁴ Halil Aslangül, "Türkün Tarihteki Mümtaz mevkii", *Sebilürreşad* 9, sayı 210 (Aralık 1955): 159-160.

stajı ve ihtisas yapan otuz millete mensup doktor arasında Türklerin sayıca en fazla olduğu belirtilir. Hastanelerin yöneticilerinin Türk doktorlarının sahalardaki başarılarından iftiharla söz ettikleri dile getirilir.⁴⁶⁵

Dergilerde Türklerin olumlu meziyetleri aktarılırken başvurulan bir kaynak da yabancı müelliflerin bu konudaki düşünceleridir. *Büyük Doğu*'da İsmail Hami Danişmend'e ait bir yazı serisinde Fransız Avukat Guer'in 1746-1747'de basılan eserinin birinci cildinden Türkler hakkındaki olumlu değerlendirmeler iktibas edilmiştir. Müellifin bazı yerlerde Türk düşmanlığına kapılarak tenakuzlara düştüğü de not edilmiştir. Yazılarda buna benzer vurgular yer almaktadır: “Karışık olmayan saf Türk köylerinde hilekârlık, hırsızlık tamamen meçhuldür.”⁴⁶⁶

Kushner milletin inşasında millî gurur kavramını vurgulamaktadır:

*Milli gurur, milli şuurun temel taşlarındandır. Bundan dolayı bir millet kendisini yüksek bir aşkla sevmez ve saymazsa dünyada hiçbir şeyi başaramazdı. Türkçü yazarların üstlendikleri görev de bu idi. Yani kendi milletinin kişilerini eğitmek idi. Necip Asım Bey, Türk Tarihi kitabının amacının Türklerin zaferlerini okuyanların kendi milletine alayla yaklaşmadan uzaklaşacağını kendi tarihinden gururla bahsedeceğini söylüyordu.*⁴⁶⁷

Benzer şekilde E. Copeaux da milliyetçi söylemin başlıca temalarından birinin gurur olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶⁸ Dergilerde de gurur, önemle üzerinde durulan bir meseledir.

⁴⁶⁵ “Türk Doktorların Amerika’daki Muvaffakiyeti”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 94 (19 Ağustos 1952): 5.

⁴⁶⁶ İsmail Hami Danişmend, “Garp Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlakı”, *Büyük Doğu*, sayı 3 (1 Nisan 1956): 3. Dergilerde, Müslümanlık ve Türklük hakkında olumlu değerlendirmeleri olan yabancı yazarlardan iktibaslar yapmak, yazılar vermek oldukça yaygındır.

⁴⁶⁷ Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 43-44.

⁴⁶⁸ Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, 100. Gururun ifadesi önemli sayıda “en” önekiyle yapılır: En eski, en değerli,...; ya da üstünlük belirten sıfatlar sıkça kullanılır: Güçlü, büyük, şanlı, değerli, şerefli, kutsal, aziz, eşsiz, onurlu, zengin vb. Tarih bilinci sayesinde, geçmişin değerleri her yurttaşta yaşamaya devam etmelidir.” Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, 101.

Yayınlarda “Türk kadını, Türk erkeği, Türk çocuğu” türevinden seslenişler de mevcuttur. “İdeal Türk genci/kadını/erkeği”nin nasıl görüldüğü yazılarda gözlemlenebilmektedir. Örneğin *İslâm* dergisinde aile, evliliğe dair öğütler içeren bir yazı Türk kızlarına hitaben şöyle bitmektedir: “Öğütlerimi bir cümle içerisinde hülasa edeyim: Ey Müslüman Türk kızı! Sen öyle bir şahsiyete malik olacaksın ki, milletler seni örnek diye göstereceklerdir.”⁴⁶⁹ Müslüman çocuklara dersleriyle, okulla ilgili öğüt verilen bir yazıda ise Türk çocuğuna “Senin mensup olduğun millet, en yüksek, en nurlu ve en mantıkî olan Müslümanlığı asırlarca korumuş, Müslümanlığa inanmış, (...) insanlığa hesapsız hizmetlerde bulunmuş Türk milletidir.” diye seslenilirken öğretmenlerine saygıda kusur etmemeleri istenmiş ve “Sen unutma ki bir Müslüman çocuğusun; o itibarla, Müslümanlığa hizmet etmiş olan büyük adamların sözlerine dikkat edeceksin.” diye tembihte bulunulmuştur.⁴⁷⁰

Dergilerde birinci çoğul şahıs zamirinin kullanımı da rastgele olmaktan ziyade bir amaca hizmet eder. Özkırımlı'nın ifadesiyle “Siyasetçiler gibi gazeteler de millet adına konuşur, millete seslenir. Başyazı ve köşe yazılarında sık sık birinci çoğul şahıs kullanılır. Burada ‘biz’, yalnızca yazıyı yazarları değil, aynı zamanda okuyucuları simgelemektedir. Yazarla okuyanı birleştiren, onları ‘biz’ yaparsa millî kimliktir.”⁴⁷¹ Örneğin *Büyük Doğu*'nun gazete formundaki bir sayısında “Helsinki Olimpiyatları” başlığı ile verilen haberde “Güreşçilerimiz 7 zafer daha kazandı.” denilerek güreşçilere ait bir fotoğrafa da yer verilmiştir: “Zaferler kazanan güreşçilerimiz Helsinki stadında.”⁴⁷² *Sebilürreşad*'da çıkan Midhat Cemal Kuntay imzalı, galip pehlivanlara övgü olan bir şiirde yerinde güç ve yerindeyse şefkatin ikisi birden kutsanmış ve

⁴⁶⁹ Hızaloğlu Mustafa Zihni, “Müslüman Türk Kızına Öğütler”, *İslâm* 3, sayı 27 (Aralık 1959): 85.

⁴⁷⁰ Lütfullah Baydoğan, “Müslüman Çocuklarının Dikkat Edecekleri Önemli Noktalar”, *Müslüman Sesi* 1, sayı 3 (1 Ocak 1949): 8.

⁴⁷¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, 243.

⁴⁷² “Bunlar Milli Güreşçi mi, Yoksa Başbelası mı?”, *Büyük Doğu*, sayı 66 (22 Temmuz 1952): 1. *Büyük Doğu*'nun 19 Ağustos 1952 tarihli sayısında ise ilk sayfada yine güreşçilere dair olmakla beraber olumsuz bir habere rastlanmaktadır: “Maalesef bazı milli güreşçilerimiz Beyoğlu sefahat alemlerinde yeniden sahneye çıkmış ve yine hadiseler çıkarmaya başlamışlardır.” Burada, olumsuz bir bağlamda dahi güreşçilerin birinci çoğul şahıs kullanılarak sahiplenilmiş olması dikkat çekmektedir.

“Şefkatleri ceddin de bu kollarla sarardı/ Oğlum, o bakır yüzde kadın rikkati vardı”⁴⁷³ mısrasında ise “ceddin” ifadesinde görüldüğü gibi iyelik eki ile “senin ceddin” vurgusu varken “oğlum” ifadesinde de belirgin bir sahiplenme tonu mevcuttur.

Meziyetlere vurgu yapmakla birlikte dergilerde eleştirilere de rastlanmıştır. Örneğin Kısakürek “yüzde yüz şahsi, millî, istiklalli unsurlara” değinmekle beraber Türk milletini tefekkür boyutundaki eksikliğinden ötürü eleştirmeyi ihmal etmez. Dünya çapında bir Türk mütefekkiri var olmamasından mustarip Kısakürek, “Düşünemediğimizi düşünmeden düşünebilmekten uzak yaşayacağız. Düşünce milleti olmadığımızı bilelim ve bunun çaresini arayalım!”⁴⁷⁴ diyerek ikazda bulunur. Kısakürek, Arap ve Fars milletlerinin başlangıçta dinî açıdan Türklere rehber olduğunu fakat sonrasında maddi hareket çerçevesinde Türk milletinin rehberliğine girdiklerini ifade eder. Bununla birlikte ona göre Türk milletinin bir türlü kendisini muhasebe edemeyişi tefekkür planında ikinci olmasına yol açmıştır. Kısakürek, Türklerin maddi hamle, iş ve hareket noktalarında rakipsiz olduklarını ancak İslamiyet’in fikrî boyutunda zayıf kaldığını, ancak var olanları kendi bünyesine uydurarak benimsemekle yetindiklerini, eksik olan tarafın ise tefekkür alanında kurucu şahsiyetler yetiştirememek olduğunu belirtir. Bu yüzden Türkler arasından bir İmam Rabbânî, bir Şeyh-i Ekber (Muhyiddin Arabî), bir Gazâlî çıkamamıştır. Kısakürek’in vardığı hüküm şudur: “Kendimizde İslamiyeti ve İslamiyette kendimizi bulduğumuz en yüksek muvazene anında bile, bir taraftan maddi hamle, iş ve harekette, öbür taraftan da zevk, hissi idrak ve mizaçta birinci, saf ve büyük tefekkürde ise ikinci kaldık.”⁴⁷⁵

Soyun meziyetleriyle birlikte “kavmin büyük bir misyonu”⁴⁷⁶ olduğu görüşü de dergilerde mevcuttur. Yine Gökalp’a kadar götürülebilecek bu olgu,⁴⁷⁷ 1945-1960

⁴⁷³ Mithat Cemal Kuntay, “Olimpiyatdaki Muzaffer Türk Pehlivanlığına”, *Sebilürreşad*, sayı 293 (Mayıs 1959): 274. Övgü şiiri.

⁴⁷⁴ “Yine Kendi Muhasebemiz”, *Büyük Doğu*, sayı 14 (5 Haziran 1959): 2. Bu yazı “Türkün Muhasebesi: 2” başlığı ile 8 Ağustos 1952 tarihli gazete formu *Büyük Doğu*’da da yer almıştır.

⁴⁷⁵ “Yine Kendi Muhasebemiz”, 2.

⁴⁷⁶ Kavmin bir misyonu olduğu anlayışı milliyetçilik düşüncelerinin en temel unsurlarından birisidir. Kavmin seçilmişliği ya dini bir temele dayandırılır [özellikle Yahudilik ve Hristiyanlık geleneğinde] ya da Fransız devriminde sonra görüldüğü üzere bir misyonu [medeniyet aktarımı] ifa etmekle temellendirilir. Smith, “The ‘Sacred’ Dimension of Nationalism”, 804-805.

dönemi mukaddesatçı yazarların söylemlerinde Müslüman olan Türklerin diğer Müslüman unsurlar arasındaki vazifesine dönüşür. Kushner'in ifadesiyle Türkler, İslam tarihindeki rollerinin farkındaydılar ve bununla gurur duymaktaydılar.⁴⁷⁸ Önceleri Osmanlı olarak hissedilen bu gururun İmparatorluk nihayete erdikten sonra bir millet olarak Türklerin rolü söylemine dönüştüğü ifade edilebilir. *Büyük Doğu*'da "hâlâ Doğu'nun en şanlı milleti olmak haysiyetiyle" Türk milletinin örneğine yer verilir:

Ve nihayet, Doğunun, bütün insanlığı nefesine irca hamlesine kadar ulaşmış üç büyük mümessili, zamanın hak kutbuna ulaşmadığı devirde, Fars, Saadet Çığırından sonra da Arap ve Türk milletinden ibaret kalıyor ki, Türk, gitgide bütün mecalini kaybeden Doğuyu, Araptan sonra, İslâmın Bayrağı altında, Batının merkezine kadar ulaştırmak cehdi ve hâlâ Doğunun en şanlı milleti olmak haysiyetiyle onun baş örneğini elinde bulunduruyor.⁴⁷⁹

Yine *Büyük Doğu* dergisinde Eşref Edib imzalı bir yazıda:

İnkâr ve tevili mümkün olmayan bir hakikat olarak dünyanın demokrasi ve komünizm cepheleri olarak ikiye ayrıldığı; bu sebeple milletlerin aralarındaki ayrılıkları bir tarafa bırakarak can kaygısına düştüğü; özellikle Çin'in, Hindistan'ın komünizm cephesine iltihakı, Sovyetlerin Hindu diyarında muazzam ağır sanayi fabrikaları tesis etmek teşebbüslerinin Demokrasi cephesinin İslam kuvvetine ihtiyacını şiddetlendirdiği,

ifade edilmektedir. Bu durumu ise ancak asırlarca İslam dünyasına önderlik etmiş olup demokrasi cephesinde yer alan Türkiye'nin yapabileceği dile getirilir. Çünkü "Daima istiklale sahip olarak yaşamış Türkler, tarih boyunca müteaddit devletler kurmuşlar, dalgalar hâlinde gelen Ehl-i Salib tecavüzlerine karşı İslamı müdafaa etmişlerdir." Son

⁴⁷⁷ "Gökalp, soyunun asaletine iman etmekle kalmaz, sahneye bir başka mit (üsture) de çıkarır. Birçok milliyetçi ideologda şahidi olduğumuz bu mit, kavminin büyük bir misyonu olduğu mitidir. Tarihten Türk soyunun ahlâkî üstünlüğünü öğrenen Gökalp, Türk milletinin tarihî misyonu 'en üstün faziletleri gerçekleştirmek ve umûmiyetle imkânsız görünen fedakârlıkların ve kahramanlık menkıbelerinin beşer kudreti dışında olmadığını ispat etmektir.' der." Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 84.

⁴⁷⁸ Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*, 8.

⁴⁷⁹ *Büyük Doğu*, sayı 62 (18 Temmuz 1952): 4.

olarak, yeryüzündeki üçüncü kuvvetin bu demokrasi cephesi yanında olacak tüm İslam dünyası olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁴⁸⁰

Türkiye dışında yaşayan Türklerin durumlarıyla ilgilenmek de önemli görevler arasında sayılmıştır: özellikle de bunlar buldukları yerlerde adaletsizlikle karşı karşıya kalıyorlarsa. Bunlardan birinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye zorunlu göçe tâbi tutulan Bulgaristan Türklerinin türlü işkence ve zulme uğradıkları haberi vardır. Oradaki ırkdaşların ise bambaşka bir işkence şekli olan zorunlu iş kamplarında karın tokluğuna çalıştırıldıkları belirtilir. Tehcir hareketinin başladığı tarihten itibaren sebepsiz yere sırf işkence amaçlı sevk edilen ırkdaşların yirmi bine yakın olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸¹ Benzer bir haber de Rusya'daki hapishanelerde yıllarca işkence içinde çile dolduran Türkler hakkındadır.⁴⁸²

Son olarak ele alınan dergilerde Türklük için en önemli vasfın ne olduğunun tartışılmaz bir netlikte olduğu görülür: İslam. Dergilerde İslam dininin Türk milletini ancak yücelttiği, Türklerin İslamiyet'i kabulden sonra maddi-manevi daha büyük bir terakki gösterdikleri fikri yoğun olarak işlenir.⁴⁸³ Buna göre hakiki Türk ruhu, dinsizlikten nefret eder.⁴⁸⁴ Türkçe ezan, Türkçe ibadet bahislerinde de ortaya çıktığı şekilde öne geçirilen, Türklük değil İslamiyet'tir. En azından kimi ifadelerde görüldüğü gibi bunlar yan yana, ayrılamaz biçimde kenetlenmişlerdir.

⁴⁸⁰ Eşref Edib Fergan, "Dünya Muvazenesinde Üçüncü Kuvvet", *Büyük Doğu*, sayı 9 (7 Nisan 1956): 2.

⁴⁸¹ "Bulgar Vahşeti: "Binlerce Türk inim inim inletiliyor", *Büyük Doğu*, sayı 5 (20 Kasım 1951), 1.

⁴⁸² "Rusyada mezalim: Milyonlarca ırkdaşımız hapiste çile dolduruyor", *Büyük Doğu*, sayı 6 (21 Kasım 1951): 1. ırkdaşların gördüğü zulümler hakkında diğer bir örnek için bkz. *Selâmet* 4, sayı 83 (20 Nisan 1949): 11.

⁴⁸³ Cevat Rifat Atilhan, "İslam Dünyasına Dönüş", *Sebilürreşad* 12, sayı 290 (Nisan 1959): 237. Türklerin yükselmesinde İslamiyetin rolü, Türklerin İslamı yüceltmesi söylemi yanında bir diğer önemli söylemdir. Bkz. Muallim: Halid Tanrıku, "İç Huzuru", *İslâmın Nuru*, sayı 1 (Nisan 1951); "İslam Dünyası niçin çıkıyor?" *İslâm Dünyası* [T. Öney], sayı 1 (4 Nisan 1947): 2.

⁴⁸⁴ Nihat Sami Banarlı, "Türkiye'de Yarım Münevverlerin Dinsizlik Modası", *İslâm* 1, sayı 6 (Eylül 1956): 22.

2.3.3. Bayrak-Hilal

Bayraklar, millî simgeler arasında en yaygın ve etkileyici olanıdır. Smith'in ifadesiyle "Uyarlanabilirlikleri, renklerinin ve amblemlerinin albenisi, görece ucuz ve kolay imal edilebilir olmaları, rüzgârda hipnotize edici hareketleri ve uzak mesafelerden görünebilirlikleri nedeniyle bayraklar son derece kullanışlı simgelerdir."⁴⁸⁵ Bayraklar milletlerin asli simgesi olduğu için milletin söz konusu olduğu her yerde bulunurlar. Okullar, kiliseler, cenazeler, uluslararası konferans ya da yarışmalar, seçimler, kamu toplantıları bu yerlerin bir kısmıdır.⁴⁸⁶ Özkırımlı'nın ifadesiyle bayrakları tüm bu özellikleri nedeniyle yarı-dinî bir hava kuşatır. Nasıl kullanılacakları yasalarla belirlenir ve onlara saygısızlık cezalandırılır.⁴⁸⁷

Dönemin dergilerinde de bayrak önemli simgelerdendir. Kimi zaman yazılarda kimi zaman şiirlerde bu sembole rastlanır. *Hareket* dergisinde II. Mehmed'in İstanbul'a girişinin anlatıldığı bir yazıda Ulubatlı ve otuz arkadaşının mücadeleleri, Ulubatlı'nın surlara çıkışı ve bayrak dikişi resmedilir. Surlar boydan boya zaptedilmiş, Bizans bayrakları sökülmüş, Türk bayrakları dikilmiştir. Şimdi surlarda Türk bayrakları dalgalanmaktadır.⁴⁸⁸ Sloganı "Gayemiz Hilalimiz İcabıdır" olan *Hilâl* dergisinin ilk sayısının kapağında ise bitkin, yaralı ve mevta askerlerin diktiği bayrak dalgalanmaktadır. Askerlerin giysileri ve bayraktaki üç hilalden resmin Osmanlı dönemini betimlediği söylenilebilir. Hilal, İslamiyet'in remzidir. Dergiye ismini veren bu kelime, kapakta kırmızı renkli yazılmıştır ki bu da Türklüğe vurgu olarak yorumlanabilir. Resmin hemen altında ise M. Âkif'in şu mısraları kolajı tamamlar: "Vurulup tertemiz alnından uzanmış yatıyor/ Bir Hilal uğruna yârab ne güneşler batıyor!.." ⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*, 171-172.

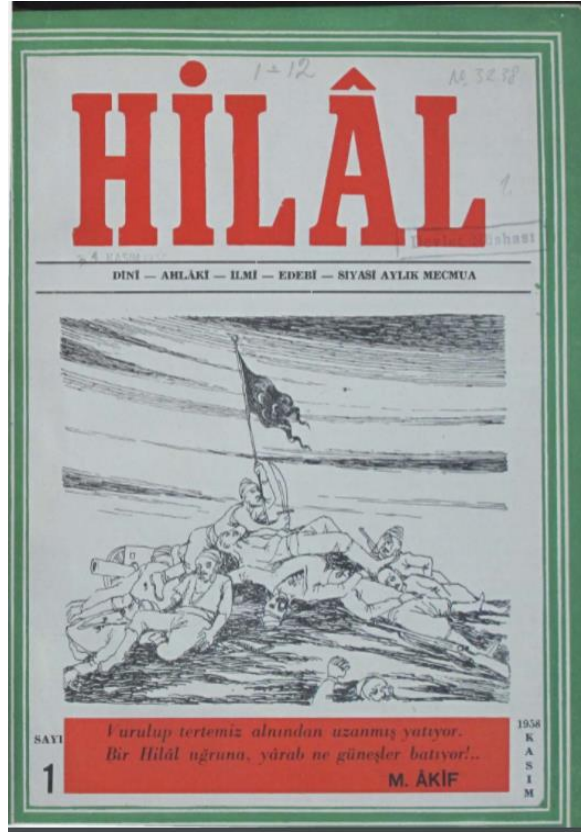
⁴⁸⁶ Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*, 171-172.

⁴⁸⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*, 171-172.

⁴⁸⁸ Cahid Okurer, "Fatih'in İstanbul'a Girişi", *Hareket*, sayı 7 (Haziran 1953): 4.

⁴⁸⁹ *Hilâl* 1, sayı 1 (Kasım 1958): Kapak Sayfası. "Hilâl"e verilen önem ve taşıdığı anlam hakkında: "Vatan için akan kanlar resmederken Hilâl'i, / Güneş bile haşmetiyle kıskandırdı bu hali.. Ezelilerin pençeresinden gülümseyen Hilâl'i ilk gördüğüm zaman biricik yavrucuğumu kucağıma alarak ona gösterdim ve – bak yavrum tarihimizin altın satırları bu Hilâl uğruna yazıldı – Hilâlimiz parladıkça kılıçlarımız, süngülerimiz parladı... Ve Hilâl doğduğu yerde

Görsel 2: *Hilâl 1*, sayı 1 (1958).

Milliyetçiliğin gündelik hayatta yeniden üretimini ele alan ve vaka incelemesi olarak İngiliz günlük gazetelerini inceleyen Michael Billig,⁴⁹⁰ gündelik hayatımızda millî kimliği simgeleyen nesne ya da durumlarla karşılaştığımızı ve bu yolla millî kimlik imajını her seferinde bir kez daha kuvvetlendirdiğimizi dile getirmektedir.⁴⁹¹ Bu şekilde alışkanlıklarımız, eylemlerimiz, okuduklarımız ya da yazılanlarla milliyetçilik her gün yeniden üretilmiş olmaktadır. Dergilerde bu üretimin şiirlerle, görsellerle yapıldığına rastlanmaktadır. A. U. Kurucu, *İslâmın Nuru* dergisinde “Türk Gençliğine” şiirinde şöyle seslenmektedir:

---

durmadı, yedi iklim, dört bucağı gezdi. Ben isterim ki: Dedelerin gibi baban da bu Hilâl uğruna şehit olsun bir damlacık olsun senin de kanın bu Hilâl’in görüldüğü topraklar da bulunsun.” Genç, “Bir Hilâl Doğuyor”, *Hilâl 1*, sayı 1 (Kasım 1958): 4.

⁴⁹⁰ Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, çev. Cem Şişkolar (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002).

⁴⁹¹ Kadriye Gözübüyük Çavdı, “Türkiye’de Milliyetçilik ve Töre Dergisi İncelemesi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 25.

Sinsi düşmanları pençende tutup ezmelisin!
 Ülkenin sahibi sensin, UYANIK GEZMELİSİN!..
 Çiğnenirken ayak altında küfür saltanatı
 Kahrolur sinsi kızıklar, yıkılır köhne çatı.
 Yedi kat göklere aksetmeli tılsımlı sesin!
 Kıpkızıl yangını söndürmeli tek bir nefesin!..
 (MUHAÇ) ufkunda, zaferle esen BAYRAĞI
 çek!
 SANCAĞINDAN EBEDİ FECRİ ŞAFAKLAR
 SÖKECEK!..⁴⁹²

Kimi zaman büyük harfle kimi zaman satırı alta alarak yapılan vurgularla şiir etkileyicilik kazanmaktadır. Benzer bir örnek olarak Selahattin Ertürk'ün şiiri verilebilir.⁴⁹³ Bu şiirlerin yer aldığı bölümler çoğunlukla etkileyici bayrak görselleri ile birlikte sunulmuştur. *Büyük Doğu*'da bir başka yazı ise Emel Aktan adında genç bir öğrencinin milletlerarası okullar müsabakasına katılmış olmasıyla Türk bayrağının Atlantik'i aşarak buraya kadar gelişinden duyulan gurur dile getirilir.⁴⁹⁴ Bununla birlikte Türkiye'de bu genç kızla alay eden gazeteler ve kendisine maddi desteği geri çeviren vali sert bir dille eleştirilmektedir. Yazarın şikâyet ettiği husus kültür alanına çok görülen hediyein güzellik kraliçelerine layık görülmesidir. Yazı şu cümlelerle hitama ermektedir: “İşte milli zafer telakkisinin azizleştirilen unsurları; ve işte gerçek milli

⁴⁹² A. U. Kurucu, “Türk Gençliğine”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 1 (20 Nisan 1951): 36.

⁴⁹³ “Sevmişim belâlar getiren işi, /Ruhumu besliyen kaynak diyerek.

Aşk ile, dert ile uğrulan başı, /Koymuşum bu yola adak diyerek.

Severse bir gönül dinler mi ferman!/Onun yollarına düşmüş bu kervan.

Yüzyıllar boyunca, nice kahraman,/Can vermiş, bizim bu toprak diyerek.

Hocaoğlu, cânan oldukça millet,/Bizi yıldırarak hangi felâket?

Ölse de çiğnenmez kutsî emanet./Tutmuşuz bir kere bayrak diyerek...” Selahattin Ertürk,

“Bayrak Diyerek”, *Büyük Doğu*, sayı 21 (3 Mart 1950): 7.

⁴⁹⁴ Halil Nusret Ertüz, “Mukayese”, *Büyük Doğu*, sayı 30 (13 Ekim 1950): 11. “Welcome to Our Young Guests from Overseas!” başlığıyla iktibas edilen görselde yarışmaya katılanların menşelerini sembolize eden çeşitli ülkelere dair bayraklar yer almaktadır. Türk bayrağı da aralarında.

zafer mevzuuna ait bir istidadın mahkûm edildiği istiskal ve istirkap!..”⁴⁹⁵ Selahattin Ertük’ün diğer bir şiiri ise Halil Nusret Ertüz’ün duygularına tercüman olmuş gibidir.⁴⁹⁶

Türk bayrağının yerine başka bir bayrak asılması ya da Türk bayrağına zarar verilmesi/yırılması gibi konular da dergilerde üzerinde ehemmiyetle durulan konular arasındadır. Bunlardan birinde Adana Haruniye Düziçi Köy Enstitüsünde direğe komünist bayrağı çekilmesi hadisesi detaylı şekilde aktarılır. Türk bayrağının ortadan kaybolduğu, bir müddet sonra bir çukur içinde beyaz ay ve yıldızı “kirletilmiş” hâlde bulunduğu belirtilir.⁴⁹⁷ Yazı:

“Nerdesin ey hükûmet, nerdesin?? Son haftalar içinde, memlekette komünist faaliyet ve tezahürleri, günlük hadiseler hükmündedir. Meydana çıkan komünist (Selül)leri [hücre], İstanbul’da yakalanan birkaç tane komünist şebekesi, muhtelif köy enstitüsü hadiseleri vesaire vesaire... Niçin hala, kati ve ezici bir halde komünistlerin kafasına inecek büyük hareket ve hamleyi göstermiyorsun??? (...)”

cümleleriyle bitmektedir.

Büyük Doğu’da Türk bayrağına zarar verilmesi hakkında bir diğer örnek de Halep’teki nümayişte üç Batı devletinin yanında Türk bayrağının da yakılmış olması hakkındaki haberdır. Suriye Dışişleri Bakanlığının neşrettiği tebliğde Türk bayrağının yakılmasından duyulan teessür belirtilmekte ve nümayişi Hınçak Partisine mensup komünist Ermenilerin hazırladığı bildirilmektedir. Tebliğde, bayrağı yırtan on yedi Ermeni’nin tevkif edildiği belirtilmektedir. *Radyo* gazetesi de bu tecavüzü takbih ederek haber yapmıştır. *Büyük Doğu*, onun da ifadelerini iktibas eder: “Bayrak her şeyden mukaddesdir. Bu milleti temsil eder. Her türlü tecavülden masundur. Hele o bayrak

⁴⁹⁵ Halil Nusret Ertüz, “Mukayese”, *Büyük Doğu*, sayı 30 (13 Ekim 1950): 11.

⁴⁹⁶ “İçimde isyan bayrağı, /Boynu bükülü kalmış./Koynumda vatan toprağı,/Şehit kokulu kalmış.

Ufkumda batan güneşler,/Gelir bağrımı ateşler;/Toprak olunca son asker,/Türküm yakılı kalmış.

Kan ağlar bizim diyarlar!/Güler, eğlenir ağyarlar./ Kesilivermiş rüzgârlar,/Bayrak dökülü kalmış...” Selahattin Ertük, “Boynu bükü bayrak”, *Büyük Doğu*, sayı 20 (24 Şubat 1950): 2.

⁴⁹⁷ “Adana Hadisesi”, *Büyük Doğu*, sayı 6 (15 Nisan 1949): 4.

Türk bayrağı gibi şan ve şerefle dalgalanmaktan bir an fariğ olmayan bir bayrak olursa...”⁴⁹⁸

2.3.4. Ordu-Askerlik-Mehmetçik

Bayrak söyleminden sonra ordu ve “mücessem Türk bayrağı”⁴⁹⁹ olarak nitelenen asker konusuna geçilebilir.

Özkıırlı, milletlerin doğurduğu güçlü bağılılıkları açıklarken önemli bir etken olan gündelik hayata da değinmektedir:

Milleti oluşturan bireyler normal yaşantılarını sürdürürken millî kimlikleriyle ilgili olmayan pek çok ilişki kurarlar, diğer insanlarla iletişime girerler. Bunları yaparken de geleceğe umutla bakarlar; ileriye dönük maddi/manevi yatırımlar yapmaktan kaçınmazlar. Bütün bu ilişkiler, daha doğru bir ifadeyle gündelik yaşantının dayandığı tüm temeller, doğrudan ya da dolaylı olarak devlete bağlıdır. Bugün de gelecekte de devlet varsa, vardır. Dolayısıyla devlete ve millete yönelik her tehdit, yereli, gündeliği, kişiseli de etkiler. Milletın tehlike altında olması demek, bireyin kurmak için onca emek harcadığı hayatın, değer verdiği pek çok şeyin tehlike altında olması demektir. Bireylerin hayatları, oluşturdukları milletın hayatından bağımsız değildir. Biri yoksa, diğeri de yoktur, en azından aynı şekilde yoktur. Bu özdeşliği ilk dile getirenlerden biri Otto Bauer'di. Millet tanımına ‘ortak kader’ ögesini katarken Bauer'in aklında olan budur. Millet yalnız ortak geçmiş düşüncesine dayanmaz; ortak gelecek -ortak kader- de en az onun kadar önemlidir. (...) Kısacası insanların milletlerine böylesine güçlü bir şekilde bağlanmalarının nedenlerinden biri de budur. İnsanlar milletleri uğruna fedakârlık yaparken, aynı zamanda kendi hayatları için fedakârlık yapmaktadırlar.⁵⁰⁰

Bir millet için devlete ve millete yönelik tehditleri bertaraf eden en önemli unsurlardan biri savunma gücüdür. Kişilerin can ve mal güvenliği başta olmak üzere korunması

⁴⁹⁸ “Halep Nümayişi”, *Büyük Doğu*, sayı 5 (20 Kasım 1951): 1 ve 3; Kitabında yer alması bakımından doğrudan örneklem kapsamımıza girmemekle beraber şu alıntı da bayrağın Kısakürek'te önemli bir yere sahip olduğuna kuvvetli bir örnektir: “Hilalimizi yıldızından ayırmak isteyenler... Bunlar komünistlerdir, devrimbazlardır. İlerici geçinenlerdir. Batıcılık taslayanlardır. Türk'ün ruh kökünden kopmuş olanlardır. (...) Bunlar, sancağımızın hakkını korumak bahanesiyle onu gizli gizli makaslayıp, hilalini kubura atmak ve yıldızını kızıl yıldızın emrine vermek isteyenlerdir. Sancağımızda hilal İslam ve yıldız Türktür. Türk, bir yıldız şeklinde bu hilalin kısıkağı içine girdiği andır ki, yolunu bulmuş, insanlığa mutlak yolu göstermiş ve küçük bir oymak çerçevesinden cihan imparatorluğu sahasına geçmiştir.” Kısakürek, *Hitâbelere*, 168.

⁴⁹⁹ “Mehmedçik”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 13 (Mayıs 1952): 20.

⁵⁰⁰ Özkıırlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, 266.

onlar için temel olan değerleri müdafaa eden güçlerin mücessem hâli ordu ve askerdir. Dönemin ele alınan dergilerinde bunun dile getirildiği pek çok örnek görmek mümkündür. Mehmetçik, “bizim istirahatimizi temin için rahatını hatta kendini feda eden biri” olarak görülür ve bu nedenle de ona büyük değer atfedilir, hakkında övgü dolu yazı ve şiirler kaleme alınır, dualar edilir.⁵⁰¹ *İslâm Dünyası* dergisinin 13. sayı kapak resminde bir asker yer almış, içerikte de “İslâm Gözüyle Mehmetçiğin Kıymeti” adlı şöyle bir yazıya yer verilmiştir:

Cenabı Hakkın gazi erlere bahşettiği müstesna kıymet. Peygamberimizin (Ne güzel ordu) dediği Mehmetçik yuvası.

Bizi bekliyen, bizim istirahatimizi temin için rahatını, hattâ kendini feda eden biri vardır. Hudut boylarında, sınırlarda, kale kapılarında varlığımızı sağlıyan yine biri vardır. Köyü, şehri, memleketi, yurdu, hülâsa bütün vatanı uğruna kanını akıtan, canını siper eden biri vardır. İşte onun adı “Mehmetçik”tir. Niğboluda, Muhaç ovasında, Çaldıranda, İstanbul fethinde, Çanakkalede, İstiklâl harbinde yurdun şerefini, milletin haysiyetini kurtaran, selâmetini temin eden Mehmetçik! Asırlarca İslâm âleminin, Türklüğün alemdarlığını yapan o, silâhına, silâhı ona sadık kalan Mehmetçik! (Mehmetçik) Unvanını İstanbulun fethinden ona manen ihsan eden, kendi ismini ona hediye eden Hazreti Muhammed Aleyhisselâmdir. Fethi müteakip Ak Şemseddin Hazretleri bu insanı (Ebülfetih Gazi Sultan Mehmet Han)a tebşir etmişti. Çünkü İstanbulun fatihi (Mehmetçik ordusu) idi. Ordunun başındaki Başbuğun adı da Cenabı Fahri Âlemin adı idi. Yümün, feyz, fetih bu isimden fişkirdi. Çünkü Resulüallah bu Mehmetçik ordusunu hadislerinde “Ne güzel ordu!” diye vasıflandırmışlardı.

“Mehmetçik” baştan aşağı bir kıymettir. Bir bahayı mücessemdir. Tarihleri titreten, tarihteki taçları önünde eğdiren, mazinin cebbaresini yıkan işte bu Mehmetçiktir. Kanaatkâr, halis mütevazî, cesur en bariz sıfatlarıdır. Bu sıfatlar Peygamberimizin “Ne güzel ordu!” vasfı cemiline dahildir. Ey mazinin, istikbalin gazileri olan Mehmetçik! Siz ne mübareksiniz!..

(...)

“Mehmetçik” çok mütevazîdir. Tevazuu, ruhî asaletine delâlet eder. Esasen Türk gibi asil bir neslin evlâdı olan Mehmetçikte iki asalet içtima etmiştir: Neslî asalet, ruhî asalet. Sulh ve sükûn halinde halim ve selim, savaş halinde haydar ve safder kesilen Mehmetçik! **Bizler hep senin sayende rahat ve müsterih yaşıyoruz. Sıcakta ve soğukta, nöbet yerinde Allahına sığınarak, silâhına dayanarak bizi bekliyen ve uyutan Mehmetçik!** Allah Kur’an’ında bak ne diyor: (Onlar ki hak için savaşırlar, kınayıcının kınamasından sakınmazlar, korkmazlar). Bu Âyetlerin medlûlünde sen de varsın Mehmetçik!.. Kimseden çekinmez ve korkmazsın.

⁵⁰¹ Asım Köksal, “Peygamberimiz Efendimiz”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 8 (Aralık 1951): 41. Köksal’ın manzumesindeki dua ifadeleri: “Esirge her felaketden ey Allahım! Yurdumuzu, /Muzaffer kıl bütün kara, deniz, hava ordumuzu..”

Şerefli[i] ismini taşıdığı Peygamberin senin için söylüyor: “O ordu ne güzel ordudur!..” İşte sen o güzel ordunun evladısın Mehmetçik!⁵⁰² (abç)

Yazı din ve milliyet anlayışlarının ne derece iç içe geçtiğinin önemli örneklerinden birisidir. Türk askerine başta ismi (Mehmetçik) olmak üzere tüm meziyetlerini veren asıl kaynağın din olduğu vurgulanmış ve Türk askerinin Peygamber’in müjdelediği ordu olduğu belirtilmiştir. Onu bu zamana kadar üstün kılan en önemli özelliği ise İslam’ın bayraktarlığını yapmış olmasıdır.

⁵⁰² Ali Tayyar, “İslâm gözüyle Mehmetçiğin kıymeti”, *İslâm Dünyası* [T. Öney] 1, sayı 13 (27 Haziran 1947): 3-4. *İslâm* dergisinde daha sonra çıkan bir yazı bu yazı ile birebir aynı olup sadece Kore bahsi kısaca ilave edilmiş görünmektedir. Bkz. *İslâm* 2, sayı 20 (Ekim 1958): 56. İlginç bir şekilde iki yazının yazarları ise farklı görünmektedir. Ş. Yeşil’in çıkardığı dergide de Müslüman Türk askeri vurgusu vardır. Bununla birlikte, bu dergideki yazıların gerek mizanpaj gerekse de içerik olarak diğer dergiler ağırlığında olmadığı ve çok daha didaktik bir tonu olduğu hemen göze çarpmaktadır: “Yurd, Yuva sevgisi = Millet, Milliyet duygusu, en büyük meziyyet ve ibadettir. (...) GEZİP OYNAMAYA BAŞLAYAN ÇOCUKLAR: Eğlendikleri yerleri. KENDİLERİNİ TANIYAN GENÇLER: Yurtlarını, milletlerini. KEMALE VASIL OLAN İHTİYARLAR: Kûşei feragatlerini, yani mezarlarını. HÜLÂSA: Çocuk validesini, baba, ailesini ne türlü hissiyat ile severler ise: Duygulu insanlar da “VATANINI, MİLLETİNİ, DİNİNİ” o âli hissiyat ile o türlü severler. Bu sevgi ise: Sırf sebepsiz bir “MEYLİ TABİİ”den ibaret değildir. İnsanlığını bilen insan “VATANINI, MİLLETİNİ” sever, çünkü: “ULU TANRININ” en aziz, en kıymetli hediyesi olan “DÜNYA HAYATI” vatanın havasını teneffüs, nimetini yemek, milliyetinin muhafazasına mazhar olmakla başlar? (...) Vatan muhabbeti, din hürmeti “İSLÂMİYETİN” en mühim şeraitindedir. Bundan dolayıdır “HAKİKİ MÜSLÜMANLAR, KANI BOZULMAMIŞ TÜRKLER” vatan muhabbetini en büyük fazilet bilir ve lüzumu anında “VATAN İÇİN” ölmeyi saadet telâkki ederler.” M.S.Y, “Müslüman Türk Askeri Hakkında”, *Hakikat Yolu*, sayı 56 (11 Mart 1948). Asker övgüsü derginin diğer sayılarında da yer almaktadır. Örnek bir övgü şiiri için bkz. Ekrem Bey, “Müslüman Türk Askeri Hakkında”, *Hakikat Yolu*, sayı 56 (11 Mart 1948): 6.

Cuma günleri çıkar, İlmî, ahlâkî, içtimai din bilgisi mecmuası:	İSLAM DÜNYASI	Ya görüldüğün gibi ol, ya oldu- ğun gibi görün! Kişinin görünüşüne aldanma, işine ve işindeki içine bak.
Cilt: 1 No. 13 27 Haziran 947		-Bestamlı Bayezid-
Fiatı [10] kuruştur. Yıllık abonesi 500, Altı aylığı 250 Kırş. Gelen yazılar neşredil- sin veya edilmesin geziye verilmez.	Tanrı Kur'anda sana müstesna bir kıymet bahş ve ikram ediyor	Peygamberimiz ken- di ismini sana hediye eyledi ve (Ne güzel Otsu!) buyurdu.
	BU SAYIDA İlim adamı din- dar olabilir mi?	Bu yazı serisi "Allahı bilmek ilmin düşmanı- dır," sözünü ortaya sü- ren maddiyunun belini doğrultamayacak de- recede kırıyor!
Mehmetçiğ sen ne mübareksin!	H. Muhammed ve kadın	Kadınla erkek arasındaki hukuki müsavata mukabil uzvi ve ruhi teğekkül ba- kımından farklar nelerdir?
	Kur'andan Türkçe âyetler	Tanrı buyruğunun devamı
	İki Şiir	Ey güzeller güzeli «Osman Çizmeoğlu» Var etti beni
		T. Cem'i

Görsel 3: İslâm Dünyası 1, sayı 13 (1947).

Büyük Doğu'nun yedinci devresinde (16 Mayıs 1952-19 Eylül 1952) "Ordu-Askerlik-Hamaset" sayfası vardır. "Hamaset" kelimesi, sözcüklerin zaman içinde anlam değişimine uğramalarına iyi bir örnektir. Dönemin yayınlarında bu kelime günümüzdeki gibi pejoratif olarak değil, kahramanlık manasıyla kullanılmaktadır. Örneğin "Boğaziçi Manevraları" başlıklı yazıda "Türk hamaset tarihine altın harflerle geçecek bu tatbikatın Türk askerlerinin cihanşumûl kudretini bir daha isbat ettiği, Mehmetçiğin harpte de tatbikatta da dünyanın en mükemmel askeri olduğunu sayısız misallerin arasına bir

yenisini daha ilave ederek gösterdiği”⁵⁰³ ifade edilir. Askerlerin en zorlu görevleri hiç bıkmadan ve yorulmadan yerine getirişleri iman ve maneviyatlarına atıf ile şu şekilde dile getirilir:

Cansiperane gayret, gözlerde yanan şevk ve heyecan beşer takatinin üstüne çıkan bir yorgunluk duymamak, süngü hücumuna kalktığı an tam bir imanla Allah Allah haykırışları arasında kendinden geçerek hasmına çullanmak Mehmetçiğin mümtaz vasıflarıdır. Maneviyatı sağlam, imanı tam Mehmetçik aynı zamanda modern silahları hakimiyeti altına ustaca almasını bilen, cedleri akıncıların rüzgar yeleli atlarına hükmetmeleri kadar kolaylıkla cipine, zırhlı otosuna, ağır tankına hükmeden bir askerdir. Vazife aşkı ve harp sanatı... Kahramanlık... Hudutsuz cesaret... Mertlik... İşte Mehmetçik. Manevralarda bunun tezahürlerini bir kere daha gördük.⁵⁰⁴

İslâmın Nuru dergisinde ise Mehmetçiğin meziyetlerinin cümle cümle tanımlandığı bir nesir yer almaktadır:

MEHMEDCİK – Türk evlâdının askerde aldığı mütevâzı unvânıdır.

MEHMEDCİK – sabır ve tevekkül gibi iki haslet cenahı takınmış erdir.

MEHMEDCİK – mücessem Türk bayrağıdır.

MEHMEDCİK – asırlarca islâmın şan ve şerefini omuzlarında taşımış ve taşıyacak olan Türk arslanıdır.

MEHMEDCİK – Türkün şehâmet ordusunun timsalidir.

MEHMEDCİK – islâmın Türk, Türkün tevhid ordusudur.

MEHMEDCİK – Hadîsi kudsîde (Benim mümtaz süvâriğim vardır) hitabı ile ALLÂH’ın iltifat buyurduğu Türk askeridir.

MEHMEDCİK – ALLÂH’ın Kur’ân-ı Kerim’de haklarında yemin ettiği gâzî atlar süvâriyelerinin ismidir.

MEHMEDCİK – Hâli sulhda kahraman, hâli harbde arslan kesilen şehâmet zümresidir.

MEHMEDCİK – Türk çocuklarına doğuşlarında verilen kıymetli göbek ismidir.

MEHMEDCİK – Çanakkale’de Türkün nâmus, şânını kaniyle i’lâ eden mansur (ALLAH) ordusudur.

MEHMEDCİK – gitdiği yere sükûn, nizam ve intizâmı da beraber götürür.

MEHMEDCİK – Galiçya’ya Türkün şecâatini nakleden hamâset gazanferidir.

⁵⁰³ Doğan Nail, “Boğaziçi Manevraları”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 119 (16 Eylül 1952): 4.

⁵⁰⁴ Doğan Nail, “Boğaziçi Manevraları”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 119 (16 Eylül 1952): 4. Benzer başka bir örnek için bkz. “Manevralarda Türk Askeri Kudretini İspat Ediyor: Vatani Müdafaa Eden Kırmızı Kuvvetler Hayali Düşmana Bile Hayat Hakkı Tanımadı”, *Yeni Büyük Doğu* (11 Eylül 1952): 1.

MEHMEDCİK – Türkü inkâr edenlere (Kore)de Türkün varlığını isbat eden bir avuç kahramanın nâm-ı bülendidir.

MEHMEDCİK – inâyeti HAK’la İstiklâl Savaşında düşmanı harim-i izzetinde boğan Anadolu’nun aziz yavrusudur. (...)

MEHMEDCİK – Kanlı gömleğiyle yarın huzûr-ı ilâhide mazhar-ı iltifât olacak zümre-i mağfûredir.

MEHMEDCİK – Dini ve yurdu için canını isâra dâima hazır, necib bir fırkadır. (...)

MEHMEDCİK – (Meçhül Asker)in değil, bizde (Mâlûm Asker)in mübeccel adıdır. (...)

MEHMEDCİK – Azgın devirlerin savletini durduran, sahne-i târihi delik deşik eden bir muzafferdir. (...)

MEHMEDCİK – köleliği hiçbir zaman kabul ve hazmetmemiş ve dâimâ (Efendi) yaşamış Müslüman Türkün ahfâdîdır.⁵⁰⁵

Hareket dergisinde Mehmetçiğin “Türk köylüsünün müşterek adı” olduğuna dair bir vurgu diğer dergilerden ayrılan bir yön olarak göze çarpmaktadır. *Hareket* dergisinin insana dair meziyetlerin bozulmadığı, yozlaşmanın olmadığı yer olarak “köy” vurgusu bilinen bir özelliğidir. Çoğu zaman şehri onun karşısında konumlandırır ve olumsuz özellikleri şehre atfeder. Mehmetçik ise ailesini ve tüm varlıklarını terk ederek devletin hizmetine koşan Türk köylüsüdür, vatanın müdafa edilmesi gerektiğinde kendi varlığını bile fedadan çekinmeyen bir kahramandır. “(...) Mehmetcik, Türk milletinin gerçek ve üstün kuvvetini temsil eder. O hem reel hem ideal bir varlıktır.” İster köydeki isterse de ordudaki karşılaştığı zorluklardan asla yılmaz, bu özellikleriyle Türkiye’yi ayakta tutan en önemli kıymetlerin temsilcisidir. Türk milletinin bayraktan da öte en önemli

⁵⁰⁵ İbnürrahmi Ali Tayyar, “Mehmedcik”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 13 (Mayıs 1952): 20. Benzer bir şiirde de Mehmetçik kahramanlığın, imanın abidesi olarak görülmektedir:

“Düşmanların vakit vakit gemilerden, siperden.../Yine bolca gülle, bomba savurduğu gündü. Hızlı hızlı geçiyordum tehlikeli bir yerden/Birdenbire gözlerime büyük bir şey göründü.

Böyle büyük görünen şey, küçücük bir insandı,/ Fakat bana çok dokundu, ayaklarım bağlandı.

Ateşlerin yaladığı bu düzlükden geçenler,/Güllelerin cehennemlik yağmurundan kaçarken...

Yolun biraz kenarında, tek başına bir nefer, /Pervâsızca bombalardan, ateşlerden, her şeyden.

Kendisine, süngüsünden bir mihrabcık kurmuşdu,/Sonra onun karşısında namazına durmuşdu.

(...)

ALLAH ALLAH, bu ne yüksek bir imandır Yâ RABBİ,

Bir Müslüman, ne büyük bir kahramandır Yâ RABBİ!..

(...)

TANRI’sına boynu bükük duran bir nefer/Korku bilmez bir yiğitdi... hürmetlerle eğildim!.

Duâsına, mutlak âmin diyorlardı melekler./Kendimi pek fazla gördüm... usul usul çekildim!..

Ben giderken, kulağıma değdi onun sedâsı: /(ALLÂHÜMME SALLİ ALÂ SEYYDİNA...)

Şimdi, hâlâ nerede bir Anadolu askeri,/ Görse gözüm, hatırlarım o KAHRAMAN neferi!..”

Ahmed Nedim, “Cebhede Namaz”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 13 (Mayıs 1952): 21.

sembolüdür. Zira “Onun müstesna bir insan olmayışı, milyonların örneğini nefsinde toplaması, bu toprakla derin alâkası, temsil ettiği meziyetler, sabır, gösterişsizlik, asalet ve kahramanlık, onu bütün sembollerden üstün kılar. Türk milletini en iyi temsil eden odur. Bize bir kült lazımsa, bu, Mehmetcik kültü olmalıdır.” Mehmetçiğin önemli vasıflarından birisinin ise dindarlığı olduğu vurgulanarak “Mehmetcik dindardır. Asırlardanberi dindardır. Anadan, babadan dindardır. Şehit Mehmetcik’in bizden istediği, içten veya dıştan söylenilmiş bir Fatihadır; onun istediğini ondan esirgemek ne hazin bir şey olur!” denilmektedir. Yazar, Mehmetçiğin sürdürdüğü son derece basit hayatın örnek alınması hâlinde “(...) Biz kafası ve ruhu bin bir zehirle bozulmuş zavallılar bütün hastalıklarımızdan, zülâletlerimizden ve küfürlerimizden kurtulabilirdik.” demektedir.⁵⁰⁶

Yukarıdaki yazıda vurgulandığına benzer şekilde Mehmetçiğin dindarlığı, imanı başka dergilerde de sıkça vurgulanır. Bu, vatan, millet ve din mefhumlarının dönemin ele alınan dergilerinde birbirinden ayrılmazlığını göstermesi açısından bu tez özelinde vurgulanması gereken bir konudur. Örneğin *Büyük Doğu*’da ordunun gayesi “Allah adını yükseltmek” şeklinde ifade edilir. Kısakürek “İdeolocya Örgüsü”nde İslam’ın ordu ve askerliği sımsıkı tuttuğunu, Eski Türklerin “Altun Ordu” ve Almanların “Büyük Ordu” mefkûrelerinin malik bulunmadıkları hakikat ve ruha dayalı ordunun İslam’da olduğunu ifade eder. Ona göre İslam; “Herkes ne yaparsa yapsın.” diyen ferdî ve pasif bir müessese değil, bütün insanlığı kurtarmaya memur bir vahid olduğu için fert ve cemiyeti kendi hâlinde bırakamaz, onu kurtarmak ister. Bu da ancak fikir ve ruh ordusunun yanı sıra bulunacak “her uzvu fikir ve mana ile dolu” maddî kuvvet ordusu ile olacaktır. İslam’ın seferden sağ dönen ve Allah uğrunda ölenler için iki ölümsüzlük rütbesi, gazilik ve şehitlik, getirdiğini ilave eder ve hiçbir ordu mefkûresinin “dava ve

⁵⁰⁶ K. Domaniç, “Mehmetcik”, *Hareket*, sayı 4 (Mart 1953): 2. Ayrıca bkz. “Mehmetcik”, *Hareket* 4 (Mart 1953), Kapak fotoğrafı. Domaniç’in yazısında sansürlü yazılmış bazı küfür sözcükleri mevcuttur. B. Lewis’in dergileri sınıflandırma biçimini hatırlayacak olursak, bir derginin entelektüel seviyesinin “kaba bir dil kullanıp kullanmaması” ile doğrudan ilgili olamayacağını ifade edebiliriz. *Hareket* dergisi dönemin ele alınan dergileri arasında seviyesi yüksek bir süreli yayındır.

aksiyon yolundaki mücadelecî insanoğlunun ayaklarını bundan daha sağlam iki temel üzerine dayayamayacağını” belirtir.⁵⁰⁷

Büyük Doğu dergisinde Türk ordusunun gücü ve meziyetleri hakkında yazı ve haberler de yer alır. “Türk Ordusu” başlıklı haberde İsviçre’nin en meşhur resimli mecmuası *L’Illustré* dergisinin, Türk ordusunun kudretini övdüğü belirtilmiştir. Bu dergi, Türkiye ve Yunanistan’ın Atlantik Paktına girmelerinin Batılı devletler için kazanç olduğunu yazmıştır.⁵⁰⁸ Yine dönemin yayınlarındaki yaygın bakış açısı ile “bizim” dışımızdakilerin “bizler” hakkındaki olumlu değerlendirmelerine yer verilmektedir: “General Hatıralarını Anlattı” başlıklı haberde Kimpo Havaalanı tehlike geçiriyorken durumun Mc. Arthur’a bildirildiği ve Japonya fatihinin şöyle bağırıldığı aktarılmaktadır: “Meydanı Türkler müdafaa ediyorsa mesele yoktur.”⁵⁰⁹

Türk ordusunun Kore Savaşı’na katılımı âdetâ Mehmetçiğin anlatılan meziyetlerinin bilfiil ortaya konulduğu bir örnek olarak görülür. Dergilerde Türk birliğinin Kore’deki faaliyetleri, muharebeleri sık sık konu edilmiştir. *Sebilürreşad*’daki “Korede Türk Kahramanlığı” adlı yazıda “Türk askeri senelerce Korede kızılılarla pençeleşti. Tarihe yeniden kahramanlık destanları yazdı.” denildikten sonra Mehmetçiğin Kore’deki kahramanlıkları hakkında henüz tek bir eserin yazılmamış olmasından şikâyet edilerek bu kahramanlıkların Avrupa matbuatında daha iyi bilindiği belirtilmiştir. *Sebilürreşad*’ın aktardığına göre *Tribune de Geneve* gazetesinde yayımlanmış bir inceleme yazısında Kore’de esir düşen askerlerin bazılarının “düşman elinde aldığı alçaltıcı” vaziyetlerden bahsedilmiş ve kimi subay ve askerlerin esaretten kurtulmak için

⁵⁰⁷ “İslam ve Ordu”, *Büyük Doğu* 3, sayı 72 (19 Aralık 1947): 2. Benzer bir başka yazı için Bkz. “İslam İnkılabı-Ordu”, *Büyük Doğu*, sayı 17 (3 Şubat 1950): 2. Kısakürek’in başka yazılarından birinde de ordunun baş aktörlerinden erlere dair ifadeleri şunlardır: “Mehmetçik, Türk’ün, ruhunu İslam nuruyla dolduruşundan sonra, İslam potasında eriyerek İslam kalıbına döküp billurlaşarak darphaneden çıkma has altınlar gibi insanlık pazarına döktüğü, ferdiyet üstü milli ve içtimai vahid... Aslındaki kıymet ve hususiyetiyle de böyle bir vâhide, Türkten başka malik, bu cihanda ikinci bir millet yok... Türklük madenin kısır [kabuk] üstü ve bozucu bütün fizik ve kimyevi tesirlere mukavemetli asli ve kurtarıcı vahidi Mehmetçik...” Kısakürek, “Hitâbeler”, 132–133. “İslamın Türk ruhuna inen kızgın bir mühür gibi dağladığı ve kalıplaştırdığı, sonra kafa kağıtları halinde basa basa çoğalttığı ve modelleştirdiği, gerçek milliyetçilik davasının protoplazma şahsiyeti Mehmetçiğe selam olsun!” Kısakürek, “Hitâbeler”, 143.

⁵⁰⁸ “Türk Ordusu”, *Büyük Doğu*, sayı 14 (29 Kasım 1951): 1.

⁵⁰⁹ “General Hatıralarını Anlattı”, *Büyük Doğu*, sayı 23 (8 Aralık 1951): 1.

uğraşmak şöyle dursun “kızıllara” meylettikleri yer alırken, Türk askerinin ise esaret altında bile gösterdiği cesaret şöyle dile getirilmiştir:

[Kore'deki] Türk esirleri yarı yarıya yaralı ve hasta oldukları ve daha çok tazyik gördükleri halde düşmana boyun eğmek zilletine düşmemiş, cesaret ve metanetlerinden hiçbir şey gayip etmemişlerdir. Kore harbinin başından sonuna kadar Türk erlerindeki maneviyat yüksekliği ve askerî disiplin mükemmelliği örnek olmuş ve hayranlık uyandırmıştır. Türk esirleri, kendilerine yapılan tazyik ve cefaya tevekkül içinde yüksek bir tahammül ve metanet göstermiş ve daima askerî şereflerini muhafaza etmişlerdir.⁵¹⁰

Dergilerde ölümün kutsiyeti ve şehitlik, askerlik başlığı altında ele alınması gereken diğer bir konudur. Hayes, insanların normalde ve kendi rızalarıyla ekonomik kazanç uğruna canlarını vermeyeceklerini ifade eder. Fedakârlıkların en üstünü daha çok bir ülkü için ya da dinî bir adanmışlıkla yapılmaktadır. Ona göre milliyetçiliğin dinî yönünün en güçlü kanıtı da adanmışların son yüz yetmiş yıldır savaş meydanlarında sorgulamadan hayatlarını kaybetmiş olmasıdır. Örneğin Fransa'nın pek çok yerinde aynı ibareyi taşıyan binlerce beyaz haç vardır: “Vatan için öldü. (Mort pour la patrie.)”⁵¹¹

Smith ise insanların milletleri uğruna can vermelerini, milliyetçiliğe yön veren bir millî-etnik öze bağlamaktadır.⁵¹² Bu görüşe göre tüm milliyetçilikler bir millî gelenek etrafında şekillenir ve milliyetçiliğe yön veren bir millî-etnik öz mevcuttur.⁵¹³ Bu öz, insanların milletleri uğruna kendi hayatlarını ortaya koymalarını sağlar. Anderson'a göre de “milliyetçiliğin modern kültürünün hiçbir sembolü, Meçhul Asker mezar ya da anıtları kadar şaşırtıcı ve kayda değer” değildir.⁵¹⁴ Dönemin ele alınan dergilerinde göze çarpan bir unsur millî öz ya da vatan konuları ele alınırken bunların dinî duygularla, şehitlik vaadi ve arzusuyla sıkıca ilişkili bir biçimde ele alınışıdır.

⁵¹⁰ Fatma Muride, “Korede Türk Kahramanlığı”, *Sebilürreşad* 11, sayı 267 (Nisan 1958): 270.

⁵¹¹ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din-Batı Siyasal Düşüncesinde “Ulusalcılık” Tasavvuru*, 197. Buna karşılık modernistler onca insanın neden ülkeler için canlarını feda ettiklerini açıklayamamaktadırlar. Bkz. Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, 39.

⁵¹² Smith, “The ‘Sacred’ Dimension of Nationalism”, 809-810.

⁵¹³ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, 257.

⁵¹⁴ Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 23.

Özkırmırlı ölüm ve törenler konusunda şunları söylemektedir:

Zaman boyutu, ölümler, yaşayanlar ve henüz doğmamışlar arasındaki çapraşık bağda da kendisini gösteriyor. Milliyetçiliğin devamlılık ve yenilenme iddiasında bu bağın merkezî bir yeri vardır. Millî efsanelerin aktardığı mesaj basittir: Milletler ölümsüzdür; olumsuzluğun ötesindedirler. Millet adına ölümün yüceltilmesi ve ölümlerin anılması ve kutsanması bu bağlamda büyük önem kazanır. (...) Milletlin sürekliliğini sağlamak için başvurduğu ikinci mekanizma da ölümlerin anılması ve kutsanmasıdır. Millî anıtlar, anma törenleri, cenazeler ve anma ritüelleri kolektif hafıza alanlarını oluşturur. Bunların yerine getirilmesiyle millet, kendisinin bekası için savaşan ve hayatlarını feda edenlere var olduğu sürece hep minnettar kalacağına dair teminat verir.⁵¹⁵

Yukarıdaki ifadeler kayda değer gözlemler olmakla beraber Copeaux'nun Müslüman toplumlar için vurguladığı şehitlik kavramının inananlar nezdindeki ölümsüzlüğü çok daha kuvvetli bir yere sahiptir. Devletin, kendisini savunmak adına canlarını feda etmeye amade olanlara ayrıcalıklar (maddi nesnelere, toplumsal itibar ve saygı gibi daha soyut ödüllere kadar) sunmasından öte,⁵¹⁶ Copeaux'nun önemli bir anlambilimsel işaret saydığı, tüm Müslüman toplumların söyleminde çok önemli olan "şehitlik" bizatihi imtiyazlı bir durumdur:

İslam'da şehit, bir cihad sırasında ölene denir ve *ipso facto* cennete hak kazanır. Daha genişletilmiş bir söylem içinde, bu söylem laik de olsa, yapılan savaşın İslam'ın yayılmasıyla hiçbir ilgisi olmasa da kendi tarafından ölenler hep şehit olarak nitelenmektedir. (...) Daha genel olarak, hizmet sırasında, kazayla bile olsa, ölen asker ya da polise şehit denmekte ve bu unvan doğururken ölen kadınlara da verilmektedir.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Özkırmırlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*, 168–169. Bir örnek için bkz. Ankarada Meçhul Askere izafeten bir "Memleket Abidesi" yapılacağı haberi ve ayrıca Çanakkale abidesi, Dumlupınar Meçhul Asker Abidesi, Suriye'de bulunan Hayber geçidindeki Süleyman Şah Türbesi, Japonya'da batan Ertuğrul gemisi şehitleri Abidesinin onarılacak için önplana alındığı haberi. "Mehmetçiğe izafeten: Memleket abidesi yapılacak", *Yeni Büyük Doğu*, sayı 32 (16 Haziran 1952): 1. Şehitlere minnettarlık hakkında başka bir örnek olarak: "Türk'ün Yaradılışa Kadar Çıkan Tarihi Kahramanlıklarla Ve Kahramanlarla Doludur Kahramanlardan Birisi de Karaca Beydir. Bu Büyük Kahraman; Türkü Avrupadan ve Balkanlardan Atmak İçin Ayaklanan Haçlı Sürülerini İkinci Muratla Beraber Varnada Karşılıdı. Onları Sıcak Kanının Umman'ında Boğdu. O Öldü Fakat Türkün İstiklâli Kurtuldu. Türk Avrupadaki Varlığını Birazda Bu Mübarek Şehide Borçludur." İbrahim Hakkı Konyalı, "Varna Savaşı ve Büyük Şehit Karaca Bey", *Yeni Büyük Doğu*, sayı 119 (16 Eylül 1952): 4.

⁵¹⁶ Özkırmırlı, *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*, 169.

⁵¹⁷ Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, 215-216.

Bunun bir unvan olarak verilmesinden ziyade inananlar nezdinde şehitliğin dinî dayanağı vardır. Bu konu, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde geçmektedir. *Büyük Doğu* dergisinin N. F. Kısakürek ile irtibatının kesilip *Hilâl* adıyla çıktığı döneminde Kore şehitleri için tertip edilen bir mevlit toplantısının yayımlanmış hâlinde bu, şöyle dile getirilmektedir:

Şehitlik, peygamberlik mertebesinden sonra gelen bir mertebedir. Bunun en güzel, en doğru ifadesini yine Kur'an-ı Kerimde bulabileceğiz. Cenabı Hak Kuranda şöyle buyuruyor: ‘Hak uğrunda, Allah yolunda öldürülenler için sakın ölü demeyiniz; onlar ölü değil, diridirler; lâkin siz (o yüksek hayatın) farkında değilsiniz.’ ‘Kur'an, sure: 2, ayet: 154’ (...) Peygamber Efendimiz de şehitliğin ne yüksek bir mertebe olduğunu şu mübarek sözleri ile anlatmışlardır: ‘Ne olaydı hak yolunda Allah yolunda şehit olaydım, tekrar dirilip tekrar şehit olaydım, tekrar dirilip tekrar şehit olaydım...’⁵¹⁸

Bu konuşmada ayrıca Türklük ile Müslümanlığın nasıl bir bütün oluşturduğu vurgulanmakta ve “Türklük ve Müslümanlık gibi iki vasfı nefsinde cemetmiş bulunan bir millet elbette hârikalar vücutte getirecektir.”⁵¹⁹ denmektedir. Bu şekilde bir defa daha milliyetçiliğin din ile nasıl iç içe geçtiği görülmektedir.

Yine benzer şekilde *İslâmın Nuru* dergisinde Yüksek Mühendis-Mimar Ömer Kirazoğlu imzasını taşıyan “Hitâbe” başlıklı bir yazı şu not ile birlikte verilmiştir: “Bu hitâbe MEVLÜD ve MÎ'RÂCI, tes'id, ŞEHİTLERİMİZİ tâ'ziz için ‘Süleymâniye ve Sultan Ahmed' Câmilerinde yapılan dîni merâsim için hazırlanmıştır.”:

Âlemlerin Rabbı ALLÂH'ımıza hamd ederiz ki, bizi insanlık, **İslâmlık** ve **Türklük** şerefile mübeşşer kıldı.

Bu şerefledir ki, yer yüzünün en hayırlı mahlûkuyuz.

Bu şerefledir ki, Dünyâda **HAK**'kın müdâfiyiz.

(...)

⁵¹⁸ “Kore Şehitleri Beyannamesi”, *Hilal* [Büyük Doğu] 6, sayı 26 (11 Aralık 1951): 4. Yazının sonunda “Başbakanlığın emrile bu hitabenin her dile çevrilmesi kararlaştırılmıştır” denilmektedir. Pek çok başka örnekten bir başkası için Kore şehitlerinin isimleri: *Büyük Doğu*, sayı 7 (22 Kasım 1951): 3. Kore şehitleri için okutulan mevludlar için bir örnek bkz. “Kore’de şehit düşen Kore Tugayımız Komutan Vekili Albay Nuri Pamir’in ruhuna ithaf edilmek üzere, 19 Temmuz Cumartesi günü öğle namazını müteakip Beşiktaş Sinanpaşa camiinde bir mevlûd okunacaktır.” “Nuri Pamir İçin Mevlût”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 62 (18 Temmuz 1952): 5.

⁵¹⁹ “Kore Şehitleri Beyannamesi”, *Hilal* [Büyük Doğu] 6, sayı 26 (11 Aralık 1951): 4.

Bugün, Dünyâda HAK ile batılın, îman ile küfrün, Nûr ile zulmetin mücâdelesinde mutlak olarak HAK, iman ve Nûr tarafının müdâfi'i, cihân hamâsetinin baş mücahidi sıfâtile şehîd olmuş bulunan **KORE** ve diğer kahramanlarımızı anmak için iştiyâkımızın arttığı gündür!..

Hakikatdan başka temeli, hayır ve kadirşinâslıktan başka emeli olmayan şu dilek ve müzâheret gösterir ki, Dünyada (**HAK'ın Nûru**) doğuyor...

Her inanış sâhibi, imanının, faziletinin feyzini tadabiliyor Elhamdülillah!.. Bu hâl memleketde ne büyük bir Hürriyet ni'metine kavuşulduğunu ifâde eder...

İşte milletçe erilen bu mazhâriyete sebep olan liyakatlı ricalimize teşekkürlerimizi, İstiklâlimizin muhâfızı olarak sînelerini siper etmekte bulunan Mehmedciklerimize minnetlerimizi,

Cihâna gerçek saâdet düsturlarını getiren, kâinâtın serveri Âlemlerin Seyyidi, ins-ü cin **MUHAMMED'i** Peygamberimize salât ve salâmımızı,

Fâtır, Hakim, Hâlık-ı Kerim, Rabbül'âlemin olan **ALLÂH'ımıza** hamdimizi, birlikte edâ etmek üzere burada toplandık...⁵²⁰

Makalede Kore'de Türk askerlerin şehadetleri dile getirilirken Kore Savaşı'nın da aynı zamanda İslami bir terminoloji ile hakkın müdafaası olarak izah edilmesi göze çarpmaktadır. Kore'deki askerleri ve diğer kahramanları anmanın yanı sıra "her inanış sahibinin, imanının feyzini tadabildiğini; memlekette hürriyet nimetine kavuşulduğunu" ifade eden yazının DP'nin iktidarda olduğu dönemde yazılmış olması ve bir önceki döneme örtülü bir eleştiriyi içermesi dikkati çekmektedir. Yine bu tarihlerde dinin sosyal hayattaki yeri ve Allah lafzının Mehmetçik indindeki önemine değinen muallim Halid Tanrıkulu tarafından yazılan "cesur" bir yazıda şöyle denilmektedir:

Sosyâl hayâtın bütün temizleyici ve yükseltici faâliyetleri İslâmiyet cephesinde bulunmaktadır. Bu Dünyâda dîne bir aksiyon sâhası bırakmamak vehminin de esassızlığı ve hattâ tehlikesi cem'iyetimizce artık anlaşılmış olsa gerekdir. Ey neşri dîn ve tenvîri mü'minin vazîfesile mükellef olan vâ'iz ve rehberler, bedîhidir. Husûsile Türkün cenk sayhasınıda kurtarınız!.. Ona hayır gâyelerini, hayır vecâib'ini mücerred ve umûmî değil, müşehhas ve muayyen bir sûrette cem'iyet sînesinde ve günün sâhasında gösteriniz... Din fezâda değil, cem'iyet ve tabîatdadır. Bizi kurtaracak (Karneji) hayrâtı, (Rokfeller) hasenâtı değil; Memigillerin, Veli oğullarının hayrât ve hasenâtıdır. Dînimizin vecdî cebhesinde, tevehhüm de yersizdir. Diyânet İşleri Riyâseti celîlesinin buyurdıkları gibi Kelime-i Tevhîd'in bir veyâ müteaddid def'alar, münferiden veyâ müctemian okunmasında rûhanî neş'eden başka bir netîce düşünülemez... Rum kiliselerinden sokaklarımıza taşan: (Kyrie eleison = Ey RAB, merhamet et!..) düâlarında bir beis görülmediği gibi, Ehli Tevhîd'in düâ ve ezkârında da bir mahzur tasavvur edilmemelidir. Türklerin Dîn-i mübini cem'iyet nizâmîle muâraza hâlinde bir din değildir. Ehli islâmın da rûhânî bir neşveye ihtiyâcı vardır. Bu ihtiyâcın tatmîni neticesinin

⁵²⁰ Ömer Kirazoğlu, "Hitâbe", *İslâmın Nuru* 2, sayı 13 (Mayıs 1952): 35.

islâmın en Demokratik bir din olması hasebîle, cem'iyet rûh ve nizâmımızı têt'iyid edeceği cemâati Müslimîn halkalarını (...) (ALLAH!.. ALLAH!..) Lâfza-i celâli asırlardanberi Mehmedciklerimizi kükretmiş, onları Din ve Vatan uğrunda, hele şu son zamanlarda tâ (KORE) ufuklarına kadar savlet etdirmişdir.⁵²¹

Bu makalede Tek Parti Dönemi'nin din politikasına yöneltilen eleştiriler çok daha somutlaşmakta, “Din fezâda değil, cem'iyet ve tabîatdadır.” denilerek dinin sosyal hayatta ve kamusal alanda yer almasının tabii hatta kaçınılmaz olduğu ifade edilmiştir. İslam'ın toplumun ruh ve nizamını teyit edeceğinin ileri sürülmesi Tek Parti Dönemi'nin din politikasından köklü bir kopuşu ifade etmektedir.

Kore'de hayatlarını kaybeden erlerin şehitlik mertebesine ulaştıkları görüşü, *Hareket* dergisindeki bu ifadede de yer almaktadır:

İslamlaşmadan önce ırkî, İslamlaştıktan sonra dinî safhayı yaşıyan Türklük, bugün daha geniş bir insanlık kütlesi ile mukadderat birliği yapmıştır. Korede şehit düşenler, tarihin kendilerine yüklediği bir fikir için ölüyorlar. Bu fikir, asrın fikridir: İnsanın **manevi kıymetlerini** hiçe sayan mutlak materyalizme karşı isyan! Korede maddeyi Tanrı olarak tanıyanlara karşı **insanın mukaddes haklarını** müdafaa ediyoruz.⁵²² (abç)

Onlar, “maddeyi Tanrı olarak tanıyanlara karşı”, dolayısıyla “Hak uğrunda, Allah yolunda öldürülenler...”dir.

2.3.5. Milletın Aslı Bir Unsuru Olarak:⁵²³ Tarih

Smith'in ifadesiyle milliyetçilikte bazı olaylar, kahramanlar ve işaretlerin “millî ikonlar” hâline getirildiği görülür. Bu bazen Sezar ya da Kral Alfred gibi bir kişi bazen Hz. Süleyman'ın krallığı veya Atina'nın altın çağı gibi bir dönem bazen Büyük Zimbabve gibi bir anıt ya da Meiji Japonya'sındaki gibi imparatora tapma türünden bir geleneğin dirilmesi olarak tezahür eder.⁵²⁴ Belirli günlerdeki kutlamalar da buna örnek verilebilir: ABD'deki Dört Temmuz Kutlamaları ya da Fransa'da Bastille Günü

⁵²¹ Halid Tanrıkuğu, “Kurtarıcı Esaslar”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 14 (Haziran 1952): 20.

⁵²² *Hareket*, sayı 4 (Mart 1953): 16.

⁵²³ N. Topçu'nun ifadelerinden mülhemdir. Nurettin Topçu, “Şahsiyet”, *Hareket*, sayı 2 (Ocak 1953): 3.

⁵²⁴ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, 72-73.

gibi. Bu millî ikonlar, diğer milletlerinkilerle baş edebilecek seviyede güçlü ve özgün bir kültürel mirasa ve etnik geçmişe sahip olunduğunu gösterme ihtiyacından doğmaktadır.⁵²⁵

Dönemin ele alınan dergilerinde de tarih, başlıca unsurlardan biridir. Bu, İslami tandanslı dergilere milliyetçi ve mukaddesatçı tonu veren belli başlı söylemlerdendir. “Tarihi bilen” aydınlar övülür, “tarihi/maziyi inkâr eden ya da ona hakaret eden”ler ise ağır bir dille yerilirler. Bu söylemde tarihe olumlu iz bırakanlar kadar olumsuzluklarıyla öne çıkanlar da resmedilir. İlk gruba girenler tanınıp vefa gösterilecek olanlardır, ikincilerden ise teberri edilecektir. Nurettin Topçu *Hareket* dergisindeki yazısında “Millet, tarihinden ibarettir. Onu tarihinden sıyrırırsanız, insan sürüsü kalır. İnsan hem kendinin hem milletin hattâ bütün insanlığın tarihini taşımaktadır.” dedikten sonra devamında da “Ferdin tarihi ne kadar genişse şahsiyeti de o kadar büyük olur, benimsediği tarih ne kadar darsa şahsiyeti de o kadar küçüktür.” savında bulunmuştur. Ona göre yeni bir şey yapabilmek için eskilerden bir şeyler alınmalıdır ve milletlerin mazilerindeki hareketler, eserler ve düşüncüler onların temel taşlarıdır. Bunlar olmaksızın yeni eserler meydana getirilemezler. Millet maziden gelip geleceğe akan bir nehir gibidir. Yeni ihtiyaçlara eski bilgiler cevap olurlar. Eskinin reddi ve ithamı ruh hastalığı ve soysuzlaşmadır. Mazisini reddedenler milletin ruhunu ve tarihini kazımak isterler. Topçu, inkılap adına maziye reddetmenin âdeta bir milletin kanına girmek olduğunu ve bunun ise imansızlık anlamına geldiğini söyler ve bu gibi kişilere örnek olarak Tefik Fikret’i ve bunun tam zıddındakilere ise Mehmed Âkif’i örnek verir. Her ülkenin bir nizamı ve bu nizamın dayandığı bir ruhu vardır. İşte bu ruhu harekete geçirebilenler büyük insanlardır, gerçek fatihlerdir, millet âdeta “Hazreti Muhammed’den, hattâ Hazreti İbrahim’den gelerek, Hazreti Ömerlerin ve Kılıç Arslanların, Yunuslarla Yıldırımların beldesini geçip bize...” ulaşan dimağdır. Topçu’ya göre ruhumuzun kaynağı olan atalarımıza sahip çıkmak ruh davamızın aslını teşkil eder. Komünistler ise ona göre buna karşı çıkararak ruhumuzun temellerini yıkmak istedikleri için düşmanımızdır. Topçu âdeta bir meydan okumayla yazısını tamamlamaktadır:

---

⁵²⁵ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, 72-73.

Onlar beşer vücudünün genel felce uğramış organlarıdır. Hiçbir mektep ve doktrine bağlanmaktan hoşlanan (sic) bütün anarşistler de böyledir. Onlar nizam ile mazinin, yani insan ruhunun yıkıcısıdır. Bizde son devrin altıoklu doktrini bu vazifeyi yapmıştır, temellerimizi koparmak istemiştir. Lâkin bu temellerde barınan mazi, işte bin yıllık, bin üç yüz yıllık kuvvetle onları karşıyor. Eğilmiyeceğiz, sinmeyeceğiz; kuvvetiz ve kuvvet olacağız!⁵²⁶

Mehmet Kaplan ise *İslâm* dergisindeki yazısında öztürkçe kullananların hemen hepsinin tarihe ve dine karşı cephe almış kimseler olduklarını belirtir. Kaplan, öztürkçecilerin gayesini şöyle dile getirir:

Maziye ve halihazırı tamamiyle inkâr ederek ve yıkarak, yeni, yalnız kendi düşüncelerine ve hayallerine uygun bir cemiyet kurmak! Öztürkçecilerin yapmak istedikleri bu! Dünden kalan ve bugün yazılan kitaplarda gençleri maziye, dine götüren fikirler vardır. Gençlerin onları okumaması, anlamaması lazımdır!⁵²⁷

Maziden gelen kitaplar kadar tarihî kişiliklere ve onların türbelerine de önem atfedilmektedir. Raif Ogan, türbeler hakkındaki bir yazısında Hükûmetin türbelerin açılmasına dair verdiği kanun teklifine komisyonda şiddetle karşı çıkan CHP milletvekillerini serinkanlı bir dille eleştirmektedir. Milletvekillerinin şahsi görüşlerini Meclis çatısı altında ifade etmekte hür oldukları gibi onlara vekâleti verenlerin de düşüncelerini ifadede hür olduklarını belirttikten sonra gençlerin terbiyelerinin ancak onlara milletin ve vatanın büyüklerini tanıtarak yapılabileceğini ifade etmektedir. “Tarihî [sic] büyük adamlarına hürmetsiz davranmak, babasını inkâr etmekle birdir. Babamızın Merkezefendideki mezarını mübarek günlerde ziyaret etmek inkılâba ayrılık olmuyor da İstanbul fâtihinin türbesini kapalı bulundurmak mı uygun geliyor!”⁵²⁸ diyerek Fatih’in ve diğer büyük şahsiyetlerin türbelerinin kapalı olmasını eleştirmiştir.⁵²⁹

Ayrıca yazara göre mübarek büyüklerin ölülerinden ve türbelerinden, inkılap prensiplerinden birinin zedelenebileceğini düşünmek, inkılap hakkında kötü zan

⁵²⁶ Nurettin Topçu, “Şahsiyet”, *Hareket*, sayı 2 (Ocak 1953): 3-4, 11.

⁵²⁷ Prof. Mehmet Kaplan, “Öztürkçecilik Perdesi Altında Din ve Tarih Düşmanlığı”, *İslâm* 1, sayı 6 (Eylül 1956): 22.

⁵²⁸ Raif Ogan, “Mübarek Büyüklerimizin Türbelerini Açtırmayan Milletvekilleri”, *Sebilürreşad* 3, sayı 71 (Ocak 1950): 323.

⁵²⁹ Ogan, “Mübarek Büyüklerimizin Türbelerini Açtırmayan Milletvekilleri”, 323.

beslemektir ve onun yirmi beş kûsur sene sonra dahi suni yollarla korunmayınca hemen yıkılabilecek bir hafiflik ve zayıflıkta olduğu gibi manasız bir vehmi gösterir. Tevehhüme itibarın inkılabı sever görünenlere yakışmayacağını ifade eder.⁵³⁰

DTCF'nin hocalarından Remzi Oğuz Arık “Tarih Görüşü” adlı yazısında, 1941’de İngiliz Kültür Heyeti’nin Halkevinde açtığı Mimarlık sergisinde Türk sanatıyla yakından ilgili mimar-arkeolog bir dostuyla diyaloglarını anlatmıştır. XIII. yüzyıldan o tarihe kadarki anıtların yer aldığı serginin her bir parçasını dikkatle incelerler ve arkadaşı “Bunlar da işe bizimle birlikte başlamışlar. Şu anıtlardan herbirinin eşini, daha güzelini bizde de buluyoruz. Neticede onlar bugünkü İngiltere olmuş, biz de şimdiki yerimize düşmüşüz. Sebep ne?” diye sorar. Arık, arkadaşının sorusunu ona yineler ve kendisinden cevap bekler. Arkadaşı biraz kıvranıp kızarak “Galiba İslamiyet!” yanıtını vermiştir.⁵³¹ Olgun ve kültürlü olan bu arkadaşının yanıtına şaşırarak Arık, cevap vermek lüzumunu duymuştur. Ona göre bugünkü duruma düşülmesinin tek sebebi olarak dinin görülmesi ne insafla bağdaşır ne de ilme yakışır. Zaten tarih de böyle olmadığının şahididir. Arık’a göre bazı kişiler tarihten misaller vererek bu tür iddiaların reddedilmesine kızmakta ve tarihten söz edenlere neredeyse “mürteci” gözüyle bakarak tarih düşmanlığı yapmaktadırlar. Oysa tarihe müracaatın geçmişi olduğu gibi canlandırmak niyetiyle yapılmadığını, amaçlarının [Türkler] gibi insanlığa seyrek gelen bir milletin yaptıklarının inkâr edilmesini önlemek olduğunu belirtmiştir. Hiç kimse şahsen aile büyüklerinin kötü şekilde anılmasını istemezken tüm bir milletin adının toptan kötülenmesine razı gelemeyeceklerini söylemiştir. Zira “... Çok az incelenmiş bir tarihin aydınlanması, pek horlanmış yanlış anlaşılmalı bir büyük milletin asıl varlığını göstermeyi sağlayacaktır.” Geçmiş ve bugün bir bütündür ve parçalanamazlar. Arık, “Bu bütünü, keyfi olarak parçalamak; onu inkâr kadar bize ağır geliyor...” dedikten sonra milliyetçilerin iyi bir gelecek oluşturabilmek için çok çalışmak gerektiğinin bilincinde olduklarını kaydetmektedir. Onun ifadesiyle “Bir milliyetçi ne çevresine ne kâinata ne öteki topluluklara «düşman olmak» prensibinden yürümez.” geçmişte yaşananlar ne kadar acı olursa olsun hedefi onu başkalarına yaşatmak değildir. İnsanlığın gelişimi çok çileli olmuştur ve bunun tekrar etmesi istenmemektedir. Tarihin

⁵³⁰ Ogan, “Mübarek Büyüklerimiz Türbelerini Açtırmayan Milletvekilleri”, 324.

⁵³¹ Remzi Oğuz Arık, “Tarih Görüşü”, *Hareket*, sayı 3 (Mayıs 1947): 2.

iyi bilinmemesi ve bilenlerin de seslerinin dinlenmemesi çağımızın en önemli felaketlerindedir, diyen Arık, yazısında insanların ancak birbirlerine hoşgörüyle yaklaşırlarsa birbirleriyle geçinebileceklerini ve ancak geniş bir tarihî birikime sahip olan aydınların “tesâmüh (tolerance)” sahibi olabileceklerini belirtmiştir.⁵³²

Hareket dergisinde aynı sayıda iki kısımdan oluşan imzasız başka bir yazıda tarihe bakışı net biçimde görmek mümkündür. Yazı ayrıca milliyetçiliğe dair başka unsurlar barındırması bakımından da önemlidir. Yazıda Türk milletinin yüceliğinin anlaşılması için yabancı yazarların desteğine ihtiyaç olmadığı keskin bir dille anlatılmakta ve Pierre Loti'nin övücü yazılarından medet ummanın yanlışlığı vurgulanmaktadır. Yazar “Gavurun dostundansa düşmanı; daha samimi, daha lüzumlu değil midir? Bu sonuncusu hiç değilse bizim şahsiyet ve kudretimize delâlet etmez mi?” diye sorarak Puşkin, Tolstoy ve Gorki gibi büyük yazarların Türk düşmanı olmalarının kendisini mesut ettiğini belirtir. Kendimizi dışarıda örneğin Amerika'da tanıtmak için [yabancı] bir yazarın kaprislerine bel bağlanmamalı, aksine kendi tarihine dayanmalıdır. “Zafer nağmeleriyle çağlayan yeter uzunlukta bir tarihimiz; kâfi adette büyük adamımız, sarsılmaz bir mizacımız; «Cennet kadar güzel» vatanımız var unutmıyalım.” diyerek başvurulacak kaynakları işaret etmektedir. “Bu milleti Loti'nin kalemi değil, Anadolu'nun mazlum kanı kurtardı.” diyerek kime dayanılması ve kimden yardım beklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yazının “Hamdullah Suphi'nin sözleri” başlıklı ikinci kısmında da mazinin reddedilişi sert bir biçimde eleştirilmektedir:

Bu ay acaip bir olaya sahne oldu. Kulaklarımız yirmi beş yıldanberi duyulan şeylerin tam zıttını yarı resmi bir ağızdan dinledi.

Değerli hatibimizi gerçi çok beğenirdik amma bu kadar sevememiştik... Onun ağzından öğreniyoruz:

Meğer öksüz tarihimiz! sen neler çekmiş, ne gülünç ne şenî iftiralara uğratılmışsın. Senin aleyhinde bize neler neler söylemediler! güya sen alçakmışsın! Senin hain padişahların, maskara vezirlerin, hayasız sultanların, kof bir kalıbın varmış; kendi kendini yıkmakla yetinemeyip «Genç Türk Cumhuriyeti»nin başına da olmaz belâlar açmışsın!

Benim neslim içinde- mektep sıralarında iken- sana küfretmiyen; inkılapçı (!) tarih hocalarının karşısında «Alçak Osmanlılar» diye bağırmyan yoktur.

⁵³² Remzi Oğuz Arık, “Tarih Görüşü”, *Hareket*, sayı 3 (Mayıs 1947): 2.

Sen neler söylüyorsun aziz hatip! Meğer biz ne koca bir kap [sic] yutmuşuz! Nasıl olmuş da bu emsalsiz tarihe küfür salyaları akıtmışız..! Bu büyük günahı kim veya kimler işledi? Hele sen; sen niye sustun Hamdullah Suphi bey? Yirmibeş sene nasıl çektin bu hakikat çilesini? Sarı saçlarını bu itiraf hamulesinin ağartması mı lâzımdı? (...)⁵³³

Yazar Hamdullah Suphi [Tanrıöver] gibi yeni rejimin en önemli simalarından birinden böyle sözler duymanın şaşkınlığını dile getirirken yine de sitem etmekten geri kalmayarak Suphi'nin yukarıdaki "itirafı" yapmak için 25 sene beklemesini ironik bir şekilde dile getirmektedir.⁵³⁴ *Doğan Güneş* dergisinde bir yazıda da maziyi inkâr ve bir grup kişinin her şeyi kendilerine mal etme durumları konu edilmiştir. Yazar, bu neticeleri komünizm davasının zaruri birer neticesi olarak ifade etmiştir:

Şimdi yine komünizmin bu davadan -zaruri birer netice hâlinde çıkan- diğer davalarına bakalım: Din, ahlak, hukuk, siyaset vesaire bu müesseselerin hepsi, iktisadi müessesenin yürüyüşüne ayak uyduracaklardır. (...) Üçüncü zaruri netice, mukaddesleri kökünden kazıyıp yıkmaktır. Bugün sefahat bataklıkları içinde dolu dizgin at oynayan bu parti mensuplarının kendi maddi menfaatlerinden başka hiçbir mukaddes kıymet tanımadığını Türk milleti arasında bilmiyen kalmamıştır. Dördüncü zaruri netice, maziyi inkâr etmektir. Daha mürekkebi kurumamış yığın yığın yazıları ve henüz kulaklarda akisleri çınlayan sesleriyle sarhoş naralı hatiplerin (bizden öncekiler hiçbir şey yapmadı, her şeyi biz yaptık) dediklerini duymıyan kalmamıştır. Bu yüzden tarih kitaplarının ne hale girdiğini ibretle gördük.⁵³⁵

⁵³³ "Türk Düşmanı", *Hareket*, sayı 3 (Mayıs 1947): 16-17.

⁵³⁴ "Türk Düşmanı", 16-17. Hamdullah Suphi'nin bahsi geçen sözleri çok partili hayata geçilmesinden sonra söylediği hatırdaki tutulmalıdır. Ayrıca, aynı yılın Kasım ayında CHP yedinci kongresinde partinin siyasi çizgisinde tarihe ve dini konulara yönelik yumuşama emareleri de görülecektir. *Hareket* dergisinde Hamdullah Suphi'nin tarih değerlendirmesi doğrudan iktibas edilmemiş, bu değerlendirmeyi nerede ve tam olarak ne zaman yaptığı belirtilmemiştir. CHP VII. Kurultayı 1947 Kasım ayında olduğu için Suphi'nin bu ifadelerinin o kurultayda olmadığı bilgisi nettir. Ayrıca, *Hareket* dergisinin her ayın ilk günü çıktığını biliyoruz. Dolayısıyla Suphi'nin Nisan 1947'de yaptığı bir konuşmasına *Hareket*'in Mayıs sayısında yer verildiği söylenebilir. Arşivde yapılan taramada o tarihlerde Hamdullah Suphi'nin bir konuşmasına ve o konuşmadan bazı alıntılara rastlanmıştır, fakat Suphi'nin tarih değerlendirmesi hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bkz. "Türk Milliyetçiliğinin Karakter ve İstikameti Ne Olmalıdır?", *Cumhuriyet* (18 Nisan 1947): 1 ve 3. <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1947-04-18/1>.

⁵³⁵ "Çoban, Kurttur!", *Doğan Güneş*, sayı 9 (Şubat 1948): 130.

Bahse konu dergilerde bazı söylemler öne çıkmakta ve belli bir tarih yaklaşımı görülmektedir.* *Büyük Doğu*'nun bir kapağında tarihi dönemlendirme şu şekilde yapılmaktadır: “Üç Devre: Kanuni’ye kadar vecd, aşk, hamle ve taarruz devri... Tanzimata kadar hamlık, kabalık, donukluk ve ricat devri... Tanzimattan sonra taklit, şahsiyetsizlik, tersinden yobazlık ve teslim oluş devri...” *Büyük Doğu*, tarih öğretmenin tahtaya bunları yazacağı günü, yeni bir devir beklediğini ifade etmektedir.⁵³⁶ Bu konuda verilebilecek örneklerden biri de Kanuni Devri öncesine ait olmak bakımından anlamlıdır: Bir hâkim olan Basri Erk’e ait bu yazıda camiye gelip cemaatle namaz kılmadığı için dinî itikadı hakkında şüpheye düştüğü Yıldırım Bayezid’in⁵³⁷ şahitliğini kabul etmeyen Bursa Kadısı Mevlânâ Şemseddin-i Fenari’nin (ö. 1430) adaleti İslam-Türk adaletinin bir timsali olarak sunulmuştur.⁵³⁸ Din unsurunun millet oluşumundaki önemine yer verilen bu kısım da konumuzla doğrudan ilgilidir. Yazar “Bir millet fertlerini birbirine bağlayan onları bir kütle hâline getiren bağların en mühimmi dindir. Bu faktörü ihmal etmek milleti, milliyeti ihmal etmek demektir. Dün bugün hangi devlet itibar bulmuşsa, muhakkak orada din ve adalete büyük önem verilmiştir.” diyerek Osmanlı’yı “cihanşümül” bir devlet yapanın da bu iki ilke olduğunu belirtmektedir. Ona göre adalet dağıtmakla sorumlu olanların içerisinde Allah korkusu varsa onlar vasıtasıyla adalet iyi ve mükemmel şekilde tecelli eder ve Osmanlı’nın hiçbir ferdinde ta yıkılışına kadar dine hürmette ve sadakatte hiçbir eksiklik görülmemiştir. Bunun somut örneklerinden birisi de işte Yıldırım Bayezid ve Molla Fenari’ye dair anlatılan bu menkıbedir. Yazar, cihanı titreten bir hükümdarı

* Bu kısımda mukaddesatçı dergilerin Osmanlı-Türk tarihindeki tüm vakalara nasıl baktığı değil, dergilerde tarihin hangi dönüm noktaları ve kişilerinin öne çıkarılıp/yüceltilip hangilerinin geri planda bırakıldığına analiz edildiği belirtilmelidir.

⁵³⁶ *Büyük Doğu* 4, sayı 83 (9 Mart 1948), Kapak sayfası. Bkz. Görsel: *Büyük Doğu*, 4, sayı 83 (9 Mart 1948). Sayı numarası kapakta silik çıkmış olmakla beraber bizzat dergi üzerindeki bilgi ile 4. Cilt 83. Sayı olduğu nettir.

⁵³⁷ Yıldırım Bayezid’in “ilk sarhoş” olarak anıldığı yazı için ayrıca bkz. “İslam nasıl bozuldu? 1- Kanuni devrinde”, *Büyük Doğu* 4, sayı 80 (13 Şubat 1948): 2. Bu yazıda ise ihtara kızmamaya örnek olarak Yıldırım gösterilmekle beraber meyhane göndermesi mevcuttur: “(...) Yıldırım’ın yaptırdığı camiin, Lalası bir eksikliğini görmüştür. Bu caminin dört tarafına birer meyhane lazımdır. Yıldırım büyük insandır. Lalasının bu ihtarına kızmaz. Bilakis memnun olur. Tarihimiz içinde bu çeşit örnek insanlarımız çoktur.” Aziz Tuğrul, “Akıllı- Akılsız İnsan”, *Hareket*, sayı 6 (1953): 5. Topçu’nun Bayezid ile dertleştiği, döneminin sıkıntılarını vb. anlattığı bir yazı için ise bkz. N. Topçu, “Yıldırımın Huzurunda”, *Hareket*, sayı 2 (Ocak 1953): 8-9. Dergilerin aralarında tarihe bakışta zaman zaman bazı nüanslar görülmekle beraber dini içerikli milliyetçilikleri ve tarihe verdikleri önem tartışılmaz bir şekilde nettir.

⁵³⁸ “İslam-Türk Adaletinden Altın bir yaprak”, *Sebilürreşad* 4, sayı 99 (Nisan 1951): 376.

mahkemeden çıkararak Molla Fenari'nin insanlık tarihinde ender görülebilecek adalet timsali kişilerden biri olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁹

Adaletle dair benzer bir başka örnek de Sultan Mehmed'in kollarının kesilmesine karar veren hâkim hakkındaki anlatıdadır. Sultan II. Mehmed, Ayasofya civarında bir köşk yaptırmak için görevlendirdiği Rum mimarın binanın sütunlarını istenilen ölçülerden kısa yaptığını görünce hiddetlenip, herhangi bir soruşturma yapmaksızın derhâl iki elini birden kestirir. Rum mimar, kadı Hızır Bey'e müracaatla davacı olur. Suçlu sıfatıyla mahkemeye davet edilen Sultan mahkeme salonuna girip baş köşeye geçmek isteyince Kadı, kendisini "Oturma Beğüm. Hasmunla mürafaa-i şer olup ayak beraber dur." diye sert bir şekilde uyarıp davanın görülmesine geçilir. Kadı, Sultan'ı haksız bulup kısas ile Sultan'ın da iki elinin kesilmesine hüküm verir. II. Mehmed bu cezadan ancak davacı mimarın kısastan vazgeçip diyeti kabulüyle kurtulabilir. Yazar Osmanlı'nın adaletine eşsiz bir örnek olarak naklettiği bu hikâyenin hemen ardından Batı'da ise "müsavat ve adalet" duygusunun ancak Fransız Devrimi'nden sonra, o da "yarım yamalak" şekilde kendine yer bulabildiğini söylemektedir. Osmanlı ise adalet konusunda kendi sultanı ile Hristiyan tebaasını eşit görmüş ve bu şekilde hareket etmiştir. Ona göre "İmparatorluğun kuruluşundan yıkılışına kadar Adalet müesseseleri asaletini asla kaybetmemiştir. Bütün müesseseleri çöktüğü, inhilâl ettiği halde Adalet cihazı ciddî ve ehemmiyetli surette bozulmamıştır." Bugün de eğer sağlam bir adalet sistemi kurmak isteniyorsa maziden kuvvet alınmalıdır. Zira ancak bu şekilde "Türk adliyesinin huzursuzluktan kurtulacağı" fikrindedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun itibarının başlıca sebeplerinden biri olarak gösterilen adalet ilkesi ve ona dair verilen bu örnek, tarihten ders alınması gereken bir bakış açısıyla nihayete ermiş ve bir Kur'an ayeti ile bitirilmiştir: "O hâlde ibret alın, ey akıl sahipleri!"⁵⁴⁰

⁵³⁹ "İslam-Türk Adaletinden Altın bir yaprak", 377.

⁵⁴⁰ [Hakim] H. Basri Erk, "Fatih Sultan Mehmedin Kollarının Kesilmesine Karar Veren Hakim", *Sebilürreşad* 5, sayı 105 (Haziran 1951): 74-75; Haşır Suresi 2. Ayet. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ha%C5%9Fr-suresi/5128/2-5-ayet-tefsiri>. Adaletle dair başka bir örnek için Avukat Bekir Berk'in Milliyetçiler Derneği'nde yaptığı konuşma metni: "Fatih sultan Mehmet Han Ve Ekalliyetler Hukuku", *Sebilürreşad* 9, sayı 222 (Haziran 1956): 246.

Görsel 4: *Büyük Doğu*, sayı 83 (5 Mart 1948)

Özellikle Kanuni öncesi dönem genel olarak dergilerde iyi resmedilmekle, atalar hakkında methedici yazılara yer verilmekle beraber Yavuz Sultan Selim hakkındaki Celâl Nuri'den iktibas edilmiş bir yazı, tarihi her şeyi ile olumlu resmetmeme açısından kayda değer bir örnektir. Celal Nuri, Yavuz hayranı Namık Kemal'den alıntılarla yazdığı metinde N. Kemal'i kuvvetle eleştirmektedir:

(...) [N. Kemal] şunu demek istiyor: Siz Sultan Selimin yegân yegân işlerine bakmayınız. Bütün tarihine bakınız ve hükmünüzü öyle veriniz. Pek âlâ, bu metoda uyalım. Yavuzun yegân yegân işleri nedir? Kendisi babasının üçüncü oğlu olduğu halde ona karşı harbetti, zorla saltanatu elinden aldı. Veliht olması lâzımgelen Sultan Ahmedî, kendi rakipsiz kalmak için idam ettirdi. İkinci ağabeyisi Sultan Korkut bundan bihakkin korkarak harekete geldi. (Korkut, Selime biat etmişti.) Onu da tutturup idam ettirdi. Yeğenleri saltanat dâvasında bulunurlar ihtimali ile onları da kementle boğdurdu; bunların arasında masum çocuklar da vardı. (...) lüzumsuz yere gaddarlık Sultan Selimin kimliğinde mündemiçtir. Avrupa müelliflerince unvanı (le feroce) tur.

Müverrihlere geniş bir saha. Bu cünunu tarihçilerimiz ele alıp inceden inceye tahkik ve tetkik etmelidirler. Yoksa N. Kemal gibi her katil maddesinde bir hikmet, bir siyaset aramak doğru olamaz. Hoca efendiler her şeyde bir «hikmeti ilâhiye»

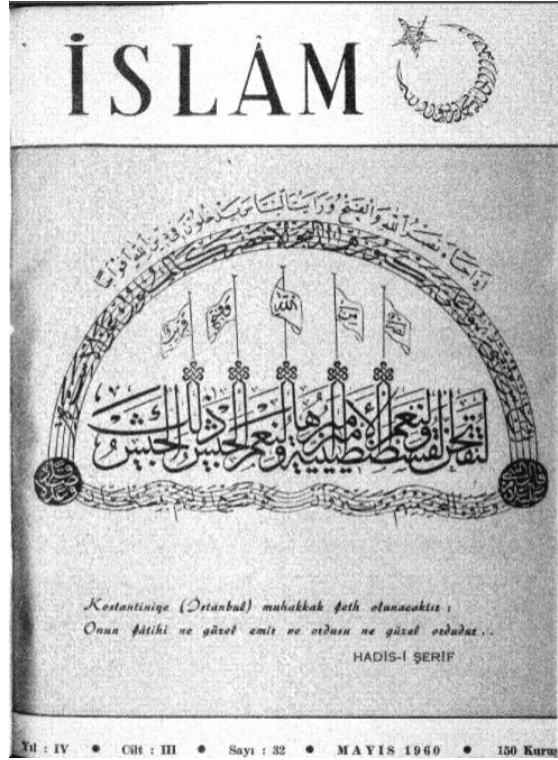
ararlar; lâkin tarih dinî bir ilim değildir, her hâdisenin esbabı mucibesini aramakla mükelleftir. ⁵⁴¹

Yazının iktibası kayda değerdir çünkü Celal Nuri'nin eleştirileri ve kullandığı dil İslami camiada hatta çoğu zaman muhafazakâr camiada da ender görülen bir vakıadır. Bir Osmanlı sultanının hele de I. Selim gibi hayranlık duyulan birisinin cinayet işlettiğinin alıntılanması olağanüstü bir tavidir. Yine Osmanlı tarihinde yapılmış olan her şeyin bir şekilde hikmet-i ilahiye referans verilerek açıklanmasının yanlış olduğunu belirtmek de sık rastlanan bir tavır değildir. *İslâm Dünyası* dergisinin Garbçı ve liberal Celal Nuri'nin (İleri) bu satırlarını mehz alması dikkate değerdir.

Ele alınan matbuatta Osmanlı'nın klasik dönemine atfedilen önem içinde başat yazılar İstanbul'un fethine dair yazılardır. 1953 tarihi, fethin 500. yılı olması⁵⁴² sebebiyle büyük önemi haizdir, bununla birlikte ele alınan dönemde bu konu ondan önce ve sonraki yıllarda da işlenen, her yıl dönümü oldukça önemli olan bir “millî ikon”dur. Fetih konusu, din ile milliyetçiliğin kesişiminde yer alması bakımından da önemli bir temadır. Sadece milliyetçi bir bakışla ele alınabileceği gibi din vurgusu ön plana çıkarılıp, İstanbul'un fethine dair hadis-i şerife gönderme yapılarak da ele alınabilecek bir konudur. İncelemeye konu olan dergilerde bu temanın tahmin edilebileceği üzere hem dinî hem milliyetçi bir söylemle iç içe işlendiği görülmektedir.

⁵⁴¹ Celâl Nuri, “Yavuz ve Namık Kemal”, *İslâm Dünyası* 4, sayı 96 (6 Ağustos 1954): 10-11.

⁵⁴² İstanbul'un fethi kutlamaları 1910'dan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Özellikle 1914 yılı törenleri çok ses getirmiştir. İttihat ve Terakki açısından İstanbul'un fethinin ulusal kimlik için önemli bir yeri vardır. Bu yılları takip eden yıllar savaş yıllarıdır (Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı). Cumhuriyet kurulduktan sonra ise erken Cumhuriyet döneminde fetih kutlamaları yapıldığına dair bir bilgi yoktur. Cumhuriyet dönemindeki kutlamaların ilk kez DP'nin iktidarda olduğu 29 Mayıs 1953'te yapıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte, 500. Yıl kutlamasının hazırlıklarının 1939'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün isteği ile başladığı belirtilmektedir. Bkz. Büke Koyuncu, “Benim milletim...”: *AK Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 81-83.

Görsel 5: *İslam*, sayı 32 (1960)

“Kostantiniye (İstanbul) muhakkak feth olunacaktır,
Onun fatihi ne güzel emir ve ordusu ne güzel ordudur.” Hadis-i Şerif

Büyük Doğu'da “500. Yıla Doğru” adlı yazıda “Bir gün Fatih dirilecektir!!! Evet; laf ve hayal âleminde değil, doğrudan doğruya madde ve hakikat dünyasında Fatih dirilecektir!!!”⁵⁴³ denmektedir. Tezin kapsamı bakımından örneklem alanına girmemekle beraber derginin ilk devresinde “Atatürk dirilecektir”⁵⁴⁴ yazısı varken benzer bir söylemin isim değiştirmiş hâlinin bu şekilde kaleme alınmış olması ilginç görünmektedir. Yine *Büyük Doğu* dergisinin 1952 yılından bir sayısında fethin 500. yılı için patrikten para isteyenler hakkında bir yazı göze çarpmaktadır. Makale yazarı

⁵⁴³ N. F. Kısakürek, “500 üncü Yıla Doğru”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 14 (29 Mayıs 1952): 1. Benzer bir başka yazı: “(...) Yürüyecek; semavî bir tecellî karşısındaymış gibi çılgın saflarla kendisini halka halka kuşatıcı yığınlar içinden geçip yürüyecek, kimsenin yüzüne bakmıyacak ve doğru o noktaya, nazik noktaya gidecektir. Fetih günü camie çevirdiği, ilk cuma namazını içinde kıldığı ve hutbesini bizzat okuduğu Ayasofyanın karşısında, şahâne gözlerinde bir çift gözyaşı incisi, şöyle mırıldandığı duyulacaktır: Allahım; Türkün dâvâsına ve tarihine hangi ihanet, bu camiin müzeye çevrilmesine eş olabilir?” Necip Fazıl Kısakürek, “Fatih Dirilecektir!”, *Büyük Doğu*, sayı 68 (24 Temmuz 1952): 2.

⁵⁴⁴ “Atatürk Dirilecektir!!!”, *Büyük Doğu* 1, sayı 10 (19 Kasım 1943): 1.

İbrahim Hakkı Konyalı “İstanbul’un beş yüzüncü ve müteakip fetih yıllarını kutlama derneği” adında sakat isimli bir derneğin başına getirilen Arkeoloji Müzesi Müdürü Aziz Ogan adlı kişinin son Bizans İmparatoru Konstantinos Paleologos’un Vefa’daki türbesini imar etmek için Patrikhaneden yardım istemesini fetih ruhuyla tamamen zıt bir davranış ve “İslâm ve Türk an’anesine uymıyan korkunç teşebbüs” olarak nitelendirmektedir. Hatta bu Dernek Fatih’in heykelini yaptırmak için halktan para talep etmiş ve beş kuruş bile alamamıştı dedikten sonra ise:

Konstantin, ordusunun başında ölmüş bir kahraman olabilir. Fakat onun adına âbide yapmak bize mi düşer? Öğrendiğimize göre onun istihalesi olan dernek Patrikhaneden para yardımı istemiştir. Konstantin adına da bir levha diyecekmiş... Demek İstanbul’un fetih yıldönümünü kutlama derneğimiz, bu muazzam İslâm-Türk hamlesini böyle kutlayacak, öyle mi,⁵⁴⁵

diye sorarak fethin İslamiliği ve Türklüğüne vurgu yapmıştır. *İslâm Dünyası* dergisinde ise Mayıs 1953 sayısında fetih kutlamaları için yapılan hazırlıkların yetersizliğinden şikâyet edilmiştir:

İstanbul fethinin 500’üncü yılı münasebetiyle lâzım ve lâıyk olduğu derecede hazırlanamadığımızı saklamağa imkân yoktur. Yeniden yazamadık, ancak hiç olmazsa Fatih asrına ait belli başlı garp eserlerini Türkçeye çevirmek kabil idi, yapılmadı! Ortaya Fatih’in resmi diye en âdî karikatürden daha acemice, renkli göstermelikler çıkarıldı! Fetih mevzuu; gözü açıkların istismar âleti ve rezaleti oldu. Birer ikişer formalık, çocuk karalamaları biçiminde risaleler birbirini takip eyledi! (...)⁵⁴⁶

Yazar kendilerinin ise Fatih’i olağanüstü bir şahsiyet olarak göstermediklerini, aksine onu hakiki çehresiyle tanıtmaya çalıştıklarını söylemektedir:

...İstanbul’un fatihi; elbette (Emirlerin en büyüğü ve askeride askerlerin en iyisidir) ama, devlet ve siyaset işlerini yürütmenin evliyalık olmadığı da bilinmelidir. Bu itibarla hakikati, hakikî vaziyeti ile görmekten korkmamalı ve ne her hareketini ilâhî bir ilham eseri, ne de fiillerini asrımızın zihniyeti ile ölçerek, haksız hükümlere varmanın sebebi saydık. Orta çağı kapayıp yeni çağı açan büyük Hakani, bizim düşündüğümüz ve inandığımız gibi değil de olduğu gibi göstermeğe uğraştık. Böyle olduğu halde dahi Fatih Sultan Mehmet Han-ı sani; yalnız asrının

⁵⁴⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, “Korkunç! İstanbulun 500 üncü Yıldönümü İçin Patrikten Para İsteyenler!”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 119 (16 Eylül 1952): 1, 5.

⁵⁴⁶ “Beşyüz yıl önce”, *İslâm Dünyası* 3, sayı 58 (1 Mayıs 1953): 9.

değil, bütün asırların üstünde en büyük, en kahraman, en diplomat, siyaseti imkân verdikçe en merhametli ve en müşfik bir Hakan olarak ortada beliriverdi. (...) Müessir olduğu hâdise ve vak'aların, halinin ve hareketinin olduğu gibi anlatılması; onu yalnız devrinin değil, günümüzün ve ileriki günlerin de en büyük, en üstün imparatoru ve millet hadimi olarak tanıtmaya yeter ve artar.⁵⁴⁷

Yukarıda “siyaset işlerini yürütmenin evliyalık olmadığı”nın vurgulanması, II. Mehmed’in dünyevi yönlerine vurgu yapılması ve her işinin ilahi bir ilham eseri olmasa bile yine de çok büyük ve başarılı olduğunun yazılması, Fatih hakkında dinî motiflerle süslenen övgü dolu yayınlardan bu makaleyi farklı kılmaktadır.

Fatih ve fetih, *Hareket ve Ehli Sünnet*⁵⁴⁸ dergilerinin de sayfalarına yansımıştır. *Hareket* dergisinde fethin 500. yıl kutlamalarının hemen ardından Haziran’da yayımlanan bir makalede Türk milletinin Fatih’in ruhuna olan candan bağlılığı ve bazılarının yüreklerini sıkan bugünün yalnızca İstanbul’un ufuklarında değil tüm Türk milletinin vicdanında açan gün olduğu belirtilerek Sultan II. Mehmed’in meziyetleri ve fethin önemi şu şekilde dile getirilmiştir:

Fatih, Anadolu’daki devletimizin bünyesinde millî birliğin kurucusu olmuştur. Onun, meleklerden nur, kahramanlardan kılıç, Peygamberlerden vahi alan siması, millet yolunda içte ve dışta cihadın ne olduğunu öğrenmek isteyen Türk çocuğunun ebedî mürşidi olarak kalblerimizde yaşayacaktır. **Bundan dokuz yüz yıl önce Asya’dan gelen Türkler milletimizin yıkılmaz bedeni, islam ise ebedî ruhu oldu.** Bu ruh, bedeninin her zerresine nüfuz ederek önce Malazgirt’te Alparslan’ın şahsında ilâhlaştı ve büyük Peygamberin ruhuna ilk selâmı oradan yolladı. (...) Sonra bu eser kılıçtan zekâyâ ve ruha intikal etti. Hareket dünyasının kahramanı olan Sultan, fikir âleminin de fatihi oldu. Akşemseddinlerin, Molla Gürânilerin yetiştirdiği dehâ, lisanlarına kendisinin vâkıf olduğu Arap, Acem, Lâtin ve Fransız kültürlerinin bazılarında nur aldı, bazılarında ise aydınlık ve hayat sundu.⁵⁴⁹ (abç)

⁵⁴⁷ “Beşyüz yıl önce”, *İslâm Dünyası* 3, sayı 58 (1 Mayıs 1953): 9.

⁵⁴⁸ “Fethin ne mübârek, ne muazzam, ne mükemmel/İstanbulu aldın bize beş yüz sene evvel.

Her kalbe bugün senden uzanmış bir el;/Akmakta senin türbene insan denilen sel (...)

Korkmuştu hisarından uzaklardaki kâfir./Olmuştu veliler sana fethinde muzâhir.

Peygamberin anlattığı feth olduğu zâhir./Oldun, ne şeref, hazreti Eyyûbe mücâvir.

Tebrik ediyor Fâtih deryâ ile gökler.” Mehmet Süleyman Teymuroğlu, “Ey Büyük Fatih”, *Ehli Sünnet* 7, sayı 135 (1 Haziran 1953): 3. Şairin “Ankara Hukuk Fakültesi Mezunlarından ve Vanlı” olduğu bilgileri de şiirin sonunda yer almaktadır.

⁵⁴⁹ “Büyük Atamız Fatih”, *Hareket*, sayı 7 (Haziran 1953), 3. Derginin Haziran 1953 sayısındaki pekçok yazı Fatih ve Fetih hakkındadır. Genç şair Gökhan Evliyaoğlu’nun şiirleri de *Hareket ve İslâm Dünyası*’nda görülmektedir:

Makalenin bundan sonraki kısmında ise birçok diğer dergide de sıklıkla dile getirilen ve Fatih'in en önemli vasıflarından biri olduğu, yönetiminde ve başarısında kilit rol oynadığı belirtilen adalet konusuna değinilmiş ve bunun devlet için ne denli önemli olduğu vurgulanmıştır:

(...) Fatih, bunları birleştiren harikasıyla kâinatın cevherini teşkil eden ve varlık diye anlatılan üçüncü unsuru da adalet hâlinde gerçekleştirdi ve asıl bununla insanlığın göz bebeği oldu. Cephelerin fatihi, dimağların fatihi, adalet isteyen ruhların da fatihi oldu, hakkın fatihi oldu. Filhakika fetihten sonra patrikhane kendisine müracaat ederek, rumların müslümanlardan ayrı olarak kendi mahkemelerinde muhakemelerine dair müsaade istemiş, o zaman âdil ve hürriyetperver padişah, arzularını kabul edebileceğini, lâkin daha önce bizim mahkemelerimizi gezip bir fikir edinmelerini tavsiye etmişti. Üsküdar, Kütahya ve Konya'da Müslüman Türk'ün mahkemelerinde bir nevi tetkik gezisi yapan papazlar, dönüşte «Arzumuzdan vaz geçtik. Biz sizin mahkemelerinizde muhakeme edilmek istiyoruz» demişler, gördükleri adaletten şaşkına dönmüşlerdi. Hazreti Ömer'le kâinata yeni bir inkılâp getiren adalet dâvası, Fatih'le mübarek vatanımızda saltanatını kurmuştu. O büyük atamız biliyordu ki, kılıç kabzası hudutları çizer, zilletleri ezer; lâkin kalpleri birleştirecek olan harika, adaletin ilâhi terazisidir.⁵⁵⁰

Bahsedildiği gibi fethin 500. yıl dönümü sonrasında da kutlamalar devam etmiştir. 29 Mayıs 1955 tarihinde Eminönü öğrenci lokalinde Milliyetçiler Derneği tarafından “Fetih Toplantısı” yapılmıştır. *Sebilürreşad* orada yapılan konuşmaları yayımlamıştır.⁵⁵¹ Bu yazı fethin din ve milliyetçilik üzerinden ele alınışına iyi bir örnektir:

Muhterem ve Değerli misafirlerimiz;

«Kostantiniye muhakkak fetholunacaktır, Onu fetheden emir ne mübarek emir ve ordu ne mübarek ordudur.»

“Buydu demek, buydu demek kaderin /Bu mübârek fethi memur ettiği ordu/Son hücumunda safları râyet- râyet büyüyen

Hep bu askerdî demek düşenlerin ardından/Secdeden doğrulur gibi yücelip /İbadet- İbadet büyüyen.

Hep bu toprakta demek düşenlerin ardından/Eğri-kılıç gölgesinde düşülen yerde/ Cennet- cennet büyüyen.

Şavkı vurmuş kanadına Ulubat kartalının,/Bu ne sancak burçların yücesinde/Âyet- âyet büyüyen.

Bu yiğit miydi Konstantiniyyenin /Şafaklarına karışıp/Gelmiş ve gelecek İstanbul cenklerine /Şahadet- şahadet büyüyen.” Evliyaoglu Gökhan, “Fetih”, *İslâm Dünyası* 3, sayı 60 (15 Mayıs 1953): 3.

⁵⁵⁰ “Büyük Atamız Fatih”, *Hareket*, sayı 7 (Haziran 1953), 3.

⁵⁵¹ “Fetih Toplantısı”: Milliyetçiler Derneği Adına Celal Erçika'nın Açış Nutku”, *Sebilürreşad* 8, sayı 198 (Haziran 1955): 367.

Diye buyuran, Peygamberimizin tebcil ettiği Fatih Sultan Mehmet Han ile isimsiz Mehmetçiklerin torunları olarak, tertip ettiğimiz bu mütevazı toplantıyı açarken, **Türklüğün maddi ve manevi varlığının bekası uğrunda şehidlik mertebesine erenleri** rahmet, gazilerini şükran ve minnetle anmayı vicdani bir borç bilirim.

Bugün Fetih bayramıdır.

İslâmın bütün insanlığa vaadettiği ebedi saadet ve selâmet müjdesini, karanlık dünyalara ulaştırmak için vazife almış genç Türk devletinin Kostantiniye semalarındaki muvaffak hamlesinin bayramı (...) Bizler inanıyoruz ki 502 yıl evvel başlayan fetih bitmemiştir, bugün de devam etmektedir ve edecektir.

Ecdadımıza lâyük evlatlar olarak, bizim fethimiz, kin ile fitnenin, cebir ile şiddetin, tehdid ile demogojinin, cehaletle tecavüzün eseri olmayıp, Hak ile hakikatin, feragat ile fedakârlığın, ilim ile sevginin, maddi ve manevi sahadaki eserlerini, fikir kılıçlarıyla, şeref, haysiyet, ilim ve ahlâk cihadı yapmak suretile, TÜRK MİLLETİNİN huzurunda gerçekleştirilmesi için mücadele ediyoruz ve edeceğiz.⁵⁵²

Yazının devamında da Milliyetçiler Derneğinin bir mektep olduğu ve mensuplarının “millet mukaddesatının gerektirdiği faziletle, açık kalbliliği benimsemiş olarak, ilim, kültür ve ruhlarda inkılâp idealiyle tevazu içinde” çalıştıkları; derneklerinde “gösteriş, kibir, riya ve dalkavukluğun barınmadığı, dostluğun, kardeşliğin, feragatın, fedakârlığın samimiyet ve doğruluğun hâkim olduğu” belirtilmiştir. Derneğin üyelerinin:

(...) vicdanlarını satanların yüzüne tüküren, haksızlık ve zulüm karşısında susmayan, hakkın zaferi için çarpışmaktan yılmayan, zulmü alkışlamayıp zalimi asla sevmeyen, gelenin keyfi için geçmişe kalkıp söğmeyen, hele hak namına ölse de haksızlığa tapmayan, ya şehid ya gazi ninnisile büyütülen, kendini dertli Anadolu'nun refahına mustarip Türk âleminin kurtulup yükselmesine vakfeden, tek başına da kalsa, hak bellediği yoldan ayrılmayacak

kişilerden oluştuğu dile getirilmiştir.⁵⁵³ Konuşmacı daha sonra derneklerinin misyonunu şu şekilde ifade etmiştir:

Dost ve Düşman çok iyi bilmelidirki, TÜRK MİLLİYETÇİLERİ, Türk ruhunu bozmağa, Türkün maddî manevî hayatıyet kudretini felce uğratmağa matuf hareketlere, aslâ müsaade etmeyecektir. Türk vatanı Türkünündür. Türklüğe ve Türk millî varlığına yöneltelen, gizli veya açık mezbuhane her harekete, dün olduğu gibi,

⁵⁵² “Fetih Toplantısı”, 367.

⁵⁵³ “Fetih Toplantısı”, 367. Konuşmanın bu kısmı Mehmet Akif'in Safahat'ında yer alan Asım adlı şiirin neredeyse bire bir aynısıdır. Bkz. Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, haz. Necmettin Turinay (Ankara, TBMM Yayınları, 2021), 763.

bugün ve yarın da bu topraklar daima mezar olacaktır. Yemin ettik, Türk millî benliğine daima sahip kalacaktır. Kefensiz şehidler diyarı vatanımızı düşmanlara çığnetmiyeceğiz. Dünyalar durdukça bu mübarek günü kutlayacağız, büyük Fatih'in ruhuna Fatiha.

Sebilürreşad gibi dinî kimliği son derece baskın olan bir derginin, milliyetçi niteliği bu derece belirgin bir derneğin faaliyetine ayrıntılı olarak yer vermesi kayda değerdir. 27 Mayıs Dönemi sonrasında bir kısım aydınlarda görülmeye başlayan dinî ve milliyetçi kimlikler arasındaki ayrışmanın bu dönemde henüz belirginleşmediği net bir şekilde görülmektedir. *Sebilürreşad*'ın bir sonraki sayısında yayımlanan konuşmalardan biri de Alparslan Türkeş'e (1917-1997) aittir:

(...) bu güzel ve emsalsiz şehir, bize Fatih Sultan Mehmet Handan kalan, şanlı bir miras, kutsî bir emanettir. Bu emaneti, bundan önce nasıl Kırım muharebelerinde, Balkan dağlarında, Pilevnede, Çatalcada, Çanakkale savaşlarında nehirler gibi kan akıtarak müdafaa etmişsek, bundan sonra da elbette aynı şekilde müdafaa edeceğiz.

Aziz dinleyicilerim.

(...) Bu eşsiz destan, bu büyük zafer İstanbul'un, Fatih Sultan Mehmet Han kumandasında, Türkler tarafından fetih edilmiş destanıdır.

O şanlı mersiye ise, Türk ordusunun, en önünde ileriye atılarak İstanbul surlarına ilk defa, Türk bayrağını diken ve oklarla vücudu delik deşik bir halde şehit olan, Uluabatlı Hasan'ın ve Hasanla beraber can veren binlerce kahraman şehit'in mersiyesidir.

Bu büyük zaferi, bu zaferin yaratıcıları bulunan ulu Fatih Sultan Mehmet Hanı, onun mutlu ordusunu, bu zaferi hazırlamakta büyük payı olan Türk ilim ve fen adamlarını ve adı kahramanlık tarihimizde altın yıldızlarla yazılmış olan Uluabatlı Hasan'ı bugün burada tekrar saygı ile, minnet ve şükranla selamlıyoruz. Bu selâm, aynı zamanda, Türkün doğacak yarınlarına da yönetilmiş bir selâmdır.

Bu selâm, gelecekte Milletimize mevut, büyük muvaffakiyetlerin müjdecisi olan bir selâmdır.

“Selâm şanlı mazimize, selâm yarına...!”⁵⁵⁴

Türkeş'in konuşmasında Milliyetçiler Derneği adına yapılmış kıyasen milliyetçilik vurgusu öne çıkmıştır. Şehitlik, kutsallık gibi dinî terimlerse yine milliyetçiliğe vurgu yapmak için kullanılmıştır.

Kısakürek'in daha önce ifade edilen tarihi dönemlendirmesi üzerinden devam edilecek olursa “vecd, aşk, hamle ve taarruz devri”nden sonraki “hamlık, kabalık, donukluk ve

⁵⁵⁴ “İstanbul Fethi”, *Sebilürreşad* 8, sayı 199 (Haziran 1955): 378-380.

ricat devri”nin dergilerde nasıl ele alındığına geçilebilir. *Büyük Doğu*’da Kanuni Dönemi’nden itibaren bir bozulma olduğu görüşüne rastlanmaktadır:

İslâmın nasıl bozulduğunu tarihi bir kronolojya içinde incelemek ve anlamak, İslâm bundan böyle ve en ileri bir dünya görüşü plânında ele geçecek olursa onu bir daha kaybetmemek olacaktır. İslâm, büyük bir Türk hükümlerliği tarihinde, ilk defa Kanunî Sultan Süleyman çağında bozulmaya başlamıştır. O devrin şevket ve satveti bu mânevi zaafı örter ve bu derin hususiyeti kimse bilmez ve görmez.⁵⁵⁵

Kısakürek’in bozulmadan bizzat dinin, İslâm’ın bozulmasını kastetmesi kayda değerdir. Elbette burada Türklerin dinlerini anlamada zafiyet gösterdikleri dile getirilmektedir. Gerek Osmanlı Devri’nde gerekse sonrasında bozulmadan şikâyet edenler esas itibarıyla devletin düzeninin ve işleyişinin bozulmasını kastederler. Kısakürek burada bu bozulmanın kaynağını doğrudan yabancı tesirlere bağlamıştır:

Kanunî çağı, saf ve berrak İslâm akidelerini bulandırmakta umumiyetle en korkunç tesiri aşılayan Fars ve Bizans parmak izlerinin, iman çehremize adamakıllı sinmeğe başladığı devirdir. Farslarla ettiği cenklerde Fars krallarının usûl ve âdetlerine kapılıp, kendisine akran muamelesi eden generallerinden mabud muamelesi isteyen Büyük İskender, bu korkunç tesirin ilk kurbanlarından. O zaman bir generali, Büyük İskendere «Veyl, atalarının âdetlerini bırakanlara!..» diye bir Yunan şairinden bir mısra okumuş ve İskenderin bizzat başına indirdiği harbi altında can vermişti. İnsan oğlunu mabud mevkiine çıkarıp insan oğullarını ona mahkûm kabul etmekle en müthiş edebiyata malik bulunan Fars ve Bizans dünyası, İslâmın, hakça en zayıf köleden farklı görmediği devlet reisine, elbette ki, İslâmî hükümlere karşı da hâkim mevkide bulunmayı telkin edecekti.⁵⁵⁶

Kısakürek Bizans ve Fars’ın yıkıcı tesirinin de en başta yaptığı tespit ile uyumlu şekilde ilk olarak devlet içerisinde dinî bürokrasinin en önemli mevkisinde bulunan Şeyhülislamlık makamında görüldüğünü iddia eder. Devlet bu şekilde ilk büyük yarasını almış ve bu yara daha sonraki dönemlerde alınan tüm yaralardan daha vahim olmuştur zira diğer zafiyetlere kapı açmıştır:

Netekim bu gizli tesir Kanunî çağında muzaffer olmuş; ve ilk defa olarak Kanunî çağındadır ki; (Şeyhülislâm)lar, bir memur gibi, Padişahın iradesiyle nasp ve tayin edilmeğe başlanmışlardır. Artık, ilk sarhoş Padişah Yıldırım Beyazıd’a «Yaptırdığınız cami güzel ama, yanında bir meyhane eksik...» diyebilen büyük ve

⁵⁵⁵ “İslam nasıl bozuldu? 1- Kanuni devrinde”, *Büyük Doğu* 4, sayı 80 (13 Şubat 1948): 2.

⁵⁵⁶ “İslam nasıl bozuldu? 1- Kanuni devrinde”, *Büyük Doğu* 4, sayı 80 (13 Şubat 1948): 2.

halis din adamı nerede, bu yeni (Şeyhülislâm)lar nerededir? Fars ve Bizans tesirinin, büyük ve kutsî fetva makamını imparatora yavaş yavaş mahkûm kılmaya başladığı bu vaziyet, devrindeki şevket ve savet [satvet] ne kadar büyük ve din ve devlet adamları ne derece de ulvî olursa olsun, İslâmın ilk defa aldığı ve ileride çok genişlemek istidadını kazandığı en canhıraş yaradır.⁵⁵⁷

Kısakürek, Kanuni Devri'ni “dinî bozulmanın” başlangıcı sayarken aynı dönemde Batı'da gözlemlenen değişimlere uyum sağlanamamasını eleştirmektedir:

Garp dünyasının yepyeni bir doğuş (Rönesans) fecri içinde yüzdüğü en nazik hengâmede bu yara, İslâm tefekkür dünyasının aceleyle seferber olup cihanın yeni keşf ve istikametlerini sadece kendisine bağlamasını gerektiren bir çığırda, nasların sadece sathî delâletlerine mihlanmak ve onların bütün vecd ve hakikatinden uzak kalmak gibi ölü bir ezbercilik mevsimi açabilirdi. Nitekim öyle olmuş; ve garp dünyası, aklın eşya ve hadiseler üzerindeki tefahhus hakkını zafer iklimleriyle süslerken, bizde Medrese, aslındaki nâmütenahi derin ruh ve istiklâle rağmen, vecdsiz ve hakikatsiz nas ezberciliği mevkiinde tutunmaktan başka çare bulamamıştır.⁵⁵⁸

Kısakürek'in yukarıda ve yazının geri kalanındaki bazı ifadelerinin (Şeriat maskesi altında Şeriate ihanet eden ham ve kaba softa tipi; istismarcı yobazlar; tavla zarı kafalı tip⁵⁵⁹ gibi) seküler elitler, bazı ifadelerininse modernist İslamcılarla benzerlik gösterdiği zannedilebilir. Bununla birlikte biyografisine daha bütüncül bir gözle bakıldığında dinin hayata yansıyan birtakım unsurlarını şekilcilikten (nasların sadece sathî delâletlerine mihlanmak⁵⁶⁰) ibaret görmesinin aslında onun tasavvufî yönüyle doğrudan ilintili

⁵⁵⁷ “İslam nasıl bozuldu? 1- Kanuni devrinde”, 2.

⁵⁵⁸ “İslam nasıl bozuldu? 1- Kanuni devrinde”, 2.

⁵⁵⁹ “İnsan ve cemiyet hayatını yeni bir fayda ve kıymete ulaştıran her buluş ve hamle – eğer Şeriate aykırı değilse- bizzat Şeriate karşı bir teyid ve hizmettir. Bu inceliği bizzat Şeriat Hamili'nin binbir emriyle tanıdığımız halde, otomobile şeytan arabası, matbaaya küfür âleti ve daha bilmem nelere bilmem ne hükmünü veren ham ve kaba softayı, din ve hakikat hizmetçisi mi, din ve hakikat katili mi telâkki etmek gerekir? Heyhat ki, bütün saffet ve asliyetiyle dinin, en korkunç suikastçısı olan ve Kâinatın Fahri'ne, bilmek ve anlamaksızın ihanet eden bu tavla zarı kafalı tip, hakikatte dinin mümessili bilinmiş, din hakikatte bu tipin söylediklerinden ve anladıklarından ibaret sanılmış; ve o devirde zavallı insan ve cemiyet, mayasındaki derin sadakatin sadakatsizliğe âlet edildiğinden habersiz, başına ve dinine gelecek bütün belâlara karşı mahzun ve mütevekkil beklemekten başka bir yol bulamamıştır. (...) Neticede Türk cemiyeti, sırf dünya çapında bir mütefekkir yetiştirmemek ve kâinatın tek kurtarıcı sistemi olan İslâmlığı, bütün saffet ve asliyetiyle vazifelendirememek, onu beşeri hamlelere hâkim, doğurucu ve yapıcı bir platformda tutamamak, vecd ve aşkını kaybetmek ve meydanı istismarcı yobazlara kapırtmış olmak yüzünden bu hale gelmiş; ve İslâmlığı, şahısların temsil kadrosunda, en nazik yerinden bozmuş ve yaralamıştır.” “İslam Nasıl Bozuldu?: 1- Kanunî'den Sonraki Tereddidi Devri”, *Büyük Doğu* 4, sayı 81 (20 Şubat 1948): 2

⁵⁶⁰ Bkz. üstteki dipnot.

olduğu görülecektir. Medreseler için kullandığı “aslındaki nâmütenahi derin ruh ve istiklâl...” gibi ifadeler onu net bir şekilde seküler bir bakıştan ayırmaktadır. Aşağıdaki paragraf ise “İslam mâni-i terakki değildir.” söyleminin diğer bir deyişle “Kabahat İslam’da değil, Müslümanlardadır.” ifadesinin farklı şekillerde dillendirilmiş hâlleridir. Metnin devamında II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık düşüncesinden aşına olunan “alınız ilmini Garb’ın”⁵⁶¹ söylemiyle oldukça benzer bir söylem göze çarpmaktadır. Batı’ya bütünüyle dışlayıcı değil, seçici bir tavırla yaklaşılmaktadır:

Kanunî’den sonra başlayıp Tanzimata kadar devam eden tereddi devrimiz, İslâmî bir idare içinde İslâmlığı anlayamamak, onu bütün saffet ve asliyetiyle kavrayamamak ve yine bütün saffet ve asliyetiyle yeni zaman ve mekâna tatbik edememek, ilerleyen ve giriftleşen insan ve cemiyet tecrübelerini İslâmî ölçüler mihrakında toplayamamak, İslâmiyeti yeni zaman ve mekâna hâkim kılamamak; ve sadece nas ezberciliğinin iç mânâlardan habersiz ölü idrakinde bütün ruh feyizlerini kaybetmek, böylece insan ve cemiyeti, bütün yeni oluş ve hamlelere karşı öksüz bırakmak ve nihayet iflâs ve inhizama kadar sürüklemek gibi tarihî bir seciye ve seyr arzeder.⁵⁶²

Yazının devamında yer alan aşağıdaki ifadeler Kısakürek’in düşünce dünyasının temelini oluşturan asıl unsurun İslam olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır:

İşte tam bu devirdedir ki, garp dünyası (Rönesans)ın ilk yemişlerini devşirmeğe başlamış, eşya ve hadiseleri yeni usûller ve âletlerle teshire başlayan ve eski insan yaşayışını allak bullak eden müstakbel çığırın eşiğine ayak atmıştır. Böyle bir harika karşısında İslâm dünyasına ve tefekkür âlemine düşen ilk borç, her feyzin sadece İslâma bağlı olduğu ve İslâmdan fıskıracağı emniyeti iken ve dolayısıyla her iyi şeyi İslâma maletmek gerekirken, küfür dünyasına hakaretle arka çevrilmiş; ruhta ve esasta her kıymete malik bir dinin, ruhta, esasta ve hele madde[de] hiçbir hakkı verilmemiştir. Nihayet hakikatte dine zıt olarak din adına düşülen bu gurur ve nefsanî halet, meydana, Şeriat maskesi altında Şeriate ihanet eden ham ve kaba softa tipini çıkarmış ve bu tip bütün kaba, geri ve nefsanî saltanatıyla İslâm ruhunu asırlarca zulmet ve cendere içinde tutmuştur.⁵⁶³

Büyük Doğu’daki tarihi dönemlendirme sırasını göz önüne alırsak Tanzimat ile devam edebiliriz. Genel itibarıyla 1945-1960 dönemi mukaddesatçılığında Tanzimat Dönemi’ne olumlu yaklaşılmadığı belirtilebilir. Bu da bu dönemin “aldatıcı ve öz Türk

⁵⁶¹ Mehmet Akif Ersoy’un şiirinden alınan bu ifade, klasik İslamcı anlayıştaki “Batı’nın ilmini/teknikini alalım, ama kültüründen uzak duralım” söyleminin veciz bir ifadesidir.

⁵⁶² “İslam nasıl bozuldu? 1- Kanuni devrinde”, *Büyük Doğu* 4, sayı 80 (13 Şubat 1948): 2.

⁵⁶³ “İslam nasıl bozuldu? 1- Kanuni devrinde”, 2.

cemiyetini arama yollarını kesici”⁵⁶⁴ fikirlerin ileri sürüldüğü ve öze aykırı hamlelerin yapıldığı bir dönem olarak görülmesinden kaynaklıdır. Örneğin *Büyük Doğu*’da bir yazıda buhranın Tanzimat’tan evvel ve Tanzimat’tan sonra olmak üzere iki evresi olduğu belirtilmektedir. Burada Tanzimat Fermanı’ndan II. Dünya Savaşı’na değin tüm modernleşme tarihi ise mahkûm edilmektedir:

(...) Buhranımızın ilk büyük devresinde baş illetimiz, ham ve kaba softalıktır; ikinci büyük devresinde de körkütük hayranlık, şaşkınlık ve şahsiyetsizlik...

Buhranımızın ilk devresinde, nasıl İslâmiyetin vecd ve aşkı yerine, yanlış anladığımız kabuğuna ve dış şekillerine esir isek; ikinci devresinde de, Batının, mahrem maktâlarını göremeden ve oluş sırlarına eremeden, yine kabuğuna ve dış şekillerine esir oluruz.

Her iki devrenin de kahramanı, **ham ve kaba softa** olduğu halde, bu iki ham ve kaba softa, hakikatte birbirinin aynı olduklarından habersiz, zâhirde birbirine zıt iki temayül vesilesiyle birbirine düşmandır.

Buhranımızın Tanzimattan sonrasını kadrolaştırıcı ikinci büyük devresinde, Tanzimattan Meşrutiyete, Meşrutiyetten Cumhuriyete ve Cumhuriyetten İkinci Dünya Harbine gelinceye kadar süren üç merhale, ufak tefek kemiyet farklarıyla, hesapsız ve kitapsız Batıya hayranlık, dünyayı ve nefsinin müşahede altına almamak hastalığının yekpareleştirdiği bir bütündür. (...) Ve nihayet ilk buhran devremizden evvelki nurlu günlerimizin ruhî kök muvasalasını zayıflatmak yüzünden, fikrî buhran sonunda müthiş bir ahlâki buhran hengâmesini davet etmiş olduk. O da bu gündür.⁵⁶⁵ (abç)

“Ham ve kaba softa”lık Kısakürek’in yazılarında sıkça geçen motiflerden biri olarak önemlidir. Yukarıdaki ifadelerde açıkça görülüyor ki onun için bu kavram sadece dinî değerleri gözeten bazı kişileri değil seküler değerleri gözeten birtakım kişileri de kapsamaktadır. “Ham ve kaba softa”lık onların değerlerinin bizatihi kendisinde içkin olan bir hâl değil, bir anlamda her kesimden aşırılığa kaçanlar için kullanılan bir tabirdir. Tanzimat Devri’ne kadar Batı’daki değişimlere dinî referanslarla karşı çıkanlar “ham ve kaba softa” olarak tasvir edilirken, Tanzimat Devri’nde ise hiçbir ayrıma gitmeksizin Batı’yı olduğu gibi taklit etmeye çalışanlar da aynı şekilde betimlenmişlerdir. Esas itibarıyla Kısakürek her iki dönemde de aynı zafiyetten malul olduğunu ve bunun temelini de “fikrî buhran” olduğunu dile getirmektedir. *Büyük Doğu*’da Tanzimat ayrıca “İslâmın, gitgide bütün çarelerden uzaklaştırılarak, gözden ve itibardan düşürülmek metoduyle bozulduğu ilk ve katil devir”dir:

⁵⁶⁴ V. B., “Tanzimat ve Meşrutiyet”, *Büyük Doğu*, sayı 32 (9 Ekim 1959): 15.

⁵⁶⁵ N. F. Kısakürek, “Bizde Buhran”, *Büyük Doğu* 1, sayı 17 (22 Şubat 1946): 2.

Tanzimatta İslâmın bozuluşu, Müslümanların umumî bozgunu ve bunun tahteşsuurlarında kendi anane ve köklerinden bilmeye başlamaları şeklinde, en vahametli safhasına girmiştir. Denilebilir ki, İslâmın, gitgide bütün çarelerden uzaklaştırılarak, gözden ve itibardan düşürülmek metoduyla bozulduğu ilk ve katil devir, Tanzimattır. Tanzimat, İslâma zıt dünyanın maddeye hâkimiyeti ve fennî terakkileri önünde, bu dünyayı İslâm gözüyle muayene ve tefahhus edip onun bütün marifetlerini İslâma mâletmek yerine, ona körükörüne teslim ve mahkûm olmak, sonra da hâlâ İslâmiyeti itibarda tutmaya çalışmak, yani muhale yeltenmek gibi, beşerî şaşkınlık ve ahmaklıkların en büyük âbidesi olarak kuruldu; ve derhal İslâmiyeti, her gün tesiri biraz daha şiddetlenecek ve zehirli eserlerini bir iki devir sonra verecek tarzda bütün kredilerinden mahrum etti. Böylece İslâm, Tanzimatta, güya hissiyle dinine bağlı olduğu halde fikriyle rakip dünyanın bütün tasallut vasıtalarına karşı teslim bayrağını çekmiş, mahkûmiyetini kabul etmiş, üstelik yegâne müdafaa çaresini mahkûmun hâkimi körükörüne taklidinde bulmuş ve buna rağmen kendi eski dünya görüşünü ve ruhî tamamlığını muhafaza edebileceğini sanmış, sözde münevver, sarsak ve pinpon politikacılar elinde, ta can evinden vuruldu. Ve yine böylece, evvelki ham ve kaba softalık, aynı çapta, fakat kendi kendisine ters istikamette bir başka hamlık ve kabalık doğurarak zehirli yemişini verdi; ve artık İslâm, tavan arasında haline ağılıyan haminnelerin münzevi hassasiyet pilânından daha ileri bir zemin olmak haysiyetini kaybetmeğe yüz tuttu.⁵⁶⁶

Kısakürek aşağıda ise Tanzimat'ın İslam'ın emrinde olmayışını eleştirmektedir. Tanzimat reformlarına topyekûn karşı çıkmamakta aksine daha da köklü bir şekilde olmaları gerektiği kanaatindedir, yanlış bulduğu husus ise dinin bu süreçte “mahkûm” edilmesidir:

Tanzimatın, olmaması değil, aksine, İslâmlık emrinde ve çok daha geniş ve köklü bir hareket şeklinde olması lâzımdı. Halbuki Tanzimat, kekeme bir eda ile, İslâmı mahkûm ve garp dünyasını hâkim tanıdığını söyleyemeden söyleyen, kısır ve korkak bir hareket şeklinde oldu. İslâmı, kendi içinden, lâyük ve âmir olduğu terakki servetlerine kavuşturmak için rakip dünyasının teftişsiz ve murakabesiz kopyacılığına sevkeden 2 numaralı şahsî anlayışsızlığımız bozdu ve bu katil çığır, ilk defa Tanzimatla temel attı.⁵⁶⁷

Tanzimat Dönemi'ne ilişkin eleştiriler yalnızca düşünce boyutunda kalmamış, dönemin aktörleri ve izlenen politikalar da konu edilmişlerdir. *Büyük Doğu*'nun beşinci

⁵⁶⁶ Kısakürek, “Tanzimat Devrinde”, *Büyük Doğu* 4, sayı 82 (27 Şubat 1948): 2.

⁵⁶⁷ Kısakürek, “Tanzimat Devrinde”, *Büyük Doğu* 4, sayı 82 (27 Şubat 1948): 2. A. Kırmızı, Tanzimat döneminde dinin ve ulemanın devlet ve toplum nezdindeki konumlarının gerilediğine dair yaklaşımların doğru olmadığını, aksine ulemanın Tanzimat reformlarının ve bu reformlarla kurulan tüm kurumların önemli bir parçası olduğu kanaatindedir. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, “Şer’an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat”, içinde *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a XIX. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 31-71.

döneminde Tanzimat Dönemi hakkında Tarihçi Reşat Ekrem Koçu'ya ait “Tanzimatta Sefahet. İşte Bugünü Hazırlayan Kök Başları!” adlı sert bir eleştiri yazısı yer almıştır:

ABDÜLMECİT zamanında, bilhassa Kırım harbinden sonra, devlet merkezi olan İstanbul halkı çılgın bir (lüks) ve sefahet hayatına düşmüştü. Bunun memlekette açtığı yaralar, o kadar derin oldu ki, İmparatorluk hazinesinin (Düyunu Umumiye) boyunduruğuna, vatandaş kesesinin de Türk dışı sarraf pençesine düşmesine kadar vardı. Müverrih Cevdet Paşa, gençliğine rastlayan o yılları ne acı anlatır: (...) [Sultanlar] Hesapsız masraf etmeğe başladılar. Maaşlarıyla idare olunamayıp borca battılar. Eskiden beri sarayda kapalı yaşayan Kadın Efendiler de zamane hükmü icabınca arabalarla gezmeğe başladılar. Masrafları arttı; borçlandılar. Alışverişlerine vasıta olan kahveci ve baltacılar pek acayip suiistimallere koyuldular. Meselâ, bir tüccardan yüz bin kuruşluk mal alırsa elli bin kuruş da nakit alıp sultan namına yüz elli bine senet verirlerdi. Bu yüzden Sarayı Hümayunun üç yıl içinde 3 milyon kese akçe borcu çıktı.⁵⁶⁸

Sebilürreşad dergisinde ise “Tarihi Tetkikler” kısmında Tanzimat ve Tanzimatçıları, Namık Kemal ve Ziya Paşa’dan iktibaslarla anlatan bir yazıya yer verilmektedir. Bu yazıda ecnebi sefirlerin İstanbul’da nüfuz kazanması ve gayrimüslimleri himayelerine almaları, sefirlerin gösterişçiliği, masrafları ve müsavatın yalnızca Hristiyanlar lehine olması türünden eleştiriler yer almaktadır:

(...) «Tanzimatçılar sufera nüfuzunu kendilerine peşiban-i ikbal etmek yolunu tuttuktan sonra sefareter himayelerini pahalya sattılar. Sadrâzamlar sefareter kuvvetleriyle inip çıkmaya başladılar. Sefirler elmaslı nişanlar, zevceleri pırlantalı ziyetlere gark oldular. İş o hâle geldi ki sadaret tebeddülünde sefirlerin istimizacına mecbur kılındı. Tervici meram için İstanbul ve taşralarda gayrimüslim ahali ecnebi tabiiyetine geçmeğe başladılar. Samatyalı Kasber başına bir siyah şapka ve yanında bir Rusya tercümanı ile Hariciye Nazırının yanına gelip üst yanındaki sandalyaya oturdu ve cebinden tütün kesesini çıkarıp cigarasını yaktı. Ve Nazır paşanın burnuna üfliyerek ayaklarını birbirinin üstüne koydu. İşini istediği gibi yürüttü. Sefareter milyonlara malik oldular. Taşralardaki konsoloslar aynı şeyi yaptılar, ticareti ellerine aldılar.» (Ziya Paşa, *Hürriyet*, N. 48). (...)

«Ey Âli Paşa! Hıristiyandan Valiler, paşalar, bâlâlar, ûlâlar yaptın. Girid eşkıyasını evlâd gibi taltif eyledin. Değil elçileri, tercümanları bile tâ Sadaret sandalyasına varıncaya kadar oturtup riayette kusur etmedin. İngilizler Ciddeyi topa tuttu. Aden gitti, civarı gitti. Yine bir şey demedin. Bunlara hıristiyanlardan nice âza koydun. Bu şeyleri mücerred sufera hazeratını taltif için mevkii icraya getirdin.» (Ziya Paşa, *Hürriyet*, N. 12).

«Tuttular yalnız hıristiyanlara bazı müsaadeler vermekle Avrupayı tatyib ettiler ve bu müsaadeyi Paris muahedesine ithal ile beraber hem hıristiyan tabaanın ıslâhı

⁵⁶⁸ Reşat Ekrem Koçu, “Tanzimatta Sefahet. İşte bugünü hazırlayan kök başları!”, *Büyük Doğu*, sayı 13 (6 Ocak 1950): 12.

ahvalini [?niam-ı] Padişahiye olarak vâad eylediler, hem de düveli zamineye olbapta bir hakkı nezaret verdiler.» (Namık Kemal, *Hürriyet*, N. 4)...)

«Hıristiyanlara müsavatta Müslümanları fersah fersah geçtiler. Hıristiyanların muhafazai hukuku üç dört kabzai kefalet altında temin olundu. Hukuku İslâmiye ferda olundu. Müslümanlardan bedeli askerî altı bin kuruş alınırken hıristiyanlar elli kuruş veriyordu. Müsavat böyle mi olur?» (Ziya Paşa, *Hürriyet*, N. 15).⁵⁶⁹

“Muhalefette Haysiyet” başlıklı bir diğer yazıda Tanzimat’tan beri muhalefetin kifayetsizliğinden bahsedilmektedir. Kısakürek nazarında ne Tanzimatçılar ne de muhalifleri [Yeni Osmanlılar] muteberdir:

Tanzimatçılar, katmer katmer şalvarı ve kuru yük posatlarıyla cevvaliyet ve hayatiyetini kaybeden Yeniçeriden tutun, yeni ilimleri öz malı ve işi diye kabul edecek ve mukaddes imanının merkezinde pişirecekken onları nefretle ruhundan ve kapısından kovan medreseye kadar bütün pestizinde şark müesseseleri karşısında ne yapmak gerektiğini tayinden aciz, nihayet tamamen insiyaki bir temayül ve asgari bir bedahet hissi sayesinde Batıyı körü körüne taklit ve ona iltica psikolojisinden ibaret, fes ve pantolon arası şaşırıp kalmış ve farkına varmadan Doğunun şahsiyetine kıymış bir satıhçılar, kışırırcılar zümresidir.⁵⁷⁰

Kısakürek, muhalifleri ise “mukaddes ölçülerin zaman ve mekâna tatbiki, zaman ve mekânın tahlili iktidarından mahrum, tek kelimeyle taşıdığı iman nimetinin kıymet hükümlerine uzak, kaba softalar ve ham yobazlar güruhu” olarak nitelemektedir.

Tanzimat Dönemi’nin “yıkıcı” tesirlerini gören ise Sultan II. Abdülhamid’dir:

(...) İkinci Abdülhamid, insan olarak, padişahlık devrindeki devlet reislerinin en büyüklerindedir. İlk defa olarak vaziyeti, Tanzimat gelişiminin sahteliğini, gizli tesirleri, korkunç istikbali görmüş ve anlamış olan şahsiyet... Onun, hakikatte Türk birliğinin düşmanı olan Yahudiler ve dönmelerse Selânikli İttihat ve Terakki Cemiyetine hulûl ve Abdülhamid’in kan dökmekten ürken mizacına nüfuz ederek, o zamanki bütünlüğümüzün mihraksız kalması ve boş bir arsa gibi gizli tesirlere açılması için müthiş bir tâbiye ile hareket etmişler ve Padişahın gözü kara olmaması yüzünden muvaffak olmuşlardır. Görülüyor ki, bu durumda dünya görüşü, olsa olsa Abdülhamid ve taraftarlarında olabilirdi. Hakikatte, sadece âlet mevkiindeki, meşhur Mason dövizini, «Hürriyet, Adalet, Müsavat» tekerlemecisi İttihatçılarda, müstakil ve şahsiyetli bir dünya görüşü aramanın mevzuu bile düşünülemez.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ “Tarihi tetkikler: Tanzimat ve Tanzimatçılar”, *Sebilürreşad* 8, sayı 186 (Aralık 1954): 174

⁵⁷⁰ “Muhalefette Haysiyet”, *Büyük Doğu*, sayı 3 (21 Mayıs 1954): 3.

⁵⁷¹ “Muhalefette Haysiyet”, *Büyük Doğu*, sayı 3 (21 Mayıs 1954): 3. Bu yazıda, geçmiş zamandaki muhalefetlerin ardından o dönemde DP’nin muhalefeti olan CHP ve Millet Partisi

N. Fazıl bu satır ve yargılarıyla “Ulu Hakan Abdülhamid”e karşı “mason İttihadcılar” klişesini tedavüle koyan en popüler isimdir. Oysa maarif davasını sürdürmesi, medrese yerine mektebe önem vermesi, demir yolu, telgraf hatları gibi modern teşebbüsleri devreye sokması açısından Abdülhamid’in yönetim yaklaşımı ile Tanzimat elitinin genel tutumu arasında büyük benzerlik vardır.

II. Meşrutiyet Dönemi de mukaddesatçı dergilerde olumsuz olarak değerlendirilir. Tanzimat ile başladığı düşünülen Batıcılığın olumsuz yanlarının artık sadece devlet nezdinde değil, toplumsal alanda da görülmeye başlandığından şikâyet edilir. Tanzimat Dönemi’ne yönelik değerlendirmelerde o dönemin yöneticileri ve aydınları eleştirilirken Meşrutiyet’e ilişkin değerlendirmelerde kimliklere yönelik doğrudan tavır alındığı görülür. Özellikle de ötekileştirilen kimlikler olarak Yahudilik, masonluk, Dönmelik temaları öne çıkmaya başlar. Bunlar İslam’a ve Müslümanlara saldırıların arkasındaki güçler olarak resmedilirler:

Meşrutiyet, bir takım fikirsiz Makedonya kabadayılarının ruhuna gem takmış ve kör hamlelerini istismara yol bulmuş teşkilatlı Yahudilik, Masonluk ve Dönmeliğin eseridir! Yahudilik, Masonluk ve Dönmelik isimli üç ayaklı sehpanın da ipinde sallandırmak istediği tek hüviyet, İslâmdır!⁵⁷²

Büyük Doğu dergisine göre II. Abdülhamid; Batı emperyalizminin, kapitalizmin ve Yahudiliğin yıkıcı saldırılarının farkında olması, onlara karşı mücadele etmesi, “Müslümanlığı, milliyetçiliği, Türklüğü inkıraz ve müstemlekeleşmekten koruyuculuğu ve bütün bunlardan dolayı Yahudiliğe ve Garp emperyalizma ve kapitalizmasına karşı sistemli mücadeleciliği” yüzünden tahtını kaybetmişti. Onun tahttan indirilmesine sebep

---

eleştirilmiştir. Yazının “Büyük Doğuculardan bir heyet tarafından” yazıldığı belirtilmiştir. Kısakürek “Ulu Hakan Abdülhamid Han” anlayışının kurucusu olarak nitelenebilir. Gerek dergideki yazılarında gerekse de “Ulu Hakan II. Abdülhamid Han” adlı kitabıyla özellikle İslami, mukaddesatçı ve bazı muhafazakâr kesimlerde çok yaygın olan Abdülhamid anlayışına doğrudan tesir etmiştir. Kısakürek için II. Abdülhamid “ (...)Tanzimat ve sonrası teftişsiz ve murakabesiz, körükörüne Batıya itiliş ve kökümüzü kurutuş macerasının Türk ruhuna sindirilmek istenen maymunvâri taklit ruhiyatının, tek kelimeyle çürütücü ve kokutucu sözde yenilik davranışlarının, bütün bunlara karşı duran ve kök cevherine bağlı kalan muazzam şahsiyet ve asliyetiyle, maskelerini düşürücü, gizli karargâh odalarına baskın verici ve plân kasalarını açıcı miftah (anahtar) tipidir ve bizce yalnız bu noktadan azizdir.” Necip Fazıl Kısakürek, *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1981), 11.

⁵⁷² “İdeolocya Örgüsü: 4- Meşrutiyet Devrinde”, *Büyük Doğu* 4, sayı 83 (5 Mart 1948): 2.

olan “saf gençler ve cahil komitacılar” ise yaptıklarına “inkılâp, Meşrutiyet ve onun altında, hürriyet, müsavat, adalet yaftasını” takmışlardı. *Büyük Doğu* II. Abdülhamid’e büyük bir hayranlıkla yaklaşmasına ve onun muhaliflerine bütün gücüyle karşı olmasına rağmen kendisinin asla mutlakîyetçi ya da padişahçı olmadığını belirtmektedir. Meşrutiyet’e ise karşı çıkmaktadır çünkü ona göre Meşrutiyet:

... Sadece İslâm ve Türk ruhunu, İslâm ve Türk ahlâkını, İslâm ve Türk ananesini, İslâm ve Türk tarihini bir pula satmak dâvasında, gizli ve yabancı bir kurmay heyetinin bir takım eçhel ve ahmak kuklalara oynattığı sefil oyundan başka bir şey değildir! Oyun oynanmış ve muvaffakiyet tam olarak ele geçmiştir. (...) Türk fert ve cemiyet ahlâkının zedelendiği, meydanı kazdan daha ahmak satih canbazı züppelerin sardığı, iğrenç Şişli âlemlerinin kurulduğu, sanat ve edebiyat diye misilsiz gülünçlüklerin köpürtüldüğü, genç nesillerin ana ve babalarındaki iptidâîlikten utanmaya başladığı (Düyun-u Umumiye) ve Osmanlı Bankasında çalışmanın mukaddesat sırasına geçtiği, Türklük ve Anadolu’dan nefret etmenin zarafet ve zekâ sayıldığı ilk devir, Meşrutiyettir.⁵⁷³

Meşrutiyet’e karşı çıkılmasında diğer gerekçeler de “kadının o devirde açılıp saçıldığı, fuhsun o devirde yayıldığı, Avrupalılık adına Garb’ın bütün kir ve pasının o devirde içimize döküldüğü ve nihayet Birinci Cihan Harbi’nde Meşrutiyet hareketini güya özleştirmeğe doğru giden sahte ve köksüz Türklük ve Türkçülük cereyanları müflis; Türk ve Türkiye’nin o devrin bir neticesi olarak iflâs ve inkıraz sandalyesine oturtulduğu”⁵⁷⁴ bir hareket olarak görülmesidir.

Dergilerde, “ilk defa olarak vaziyeti, Tanzimat’ın gelişinin sahteliğini, gizli tesirleri, korkunç istikbali görmüş ve anlamış olan şahsiyet”⁵⁷⁵ olarak nitelen II. Abdülhamid’e dair başka yazılar da vardır. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Osmanlı aleyhindeki tarih yazıcılığı Abdülhamid Dönemi’ni de kapsıyordu. 1943’te *Büyük Doğu* dergisinin yayın hayatına girmesiyle ise kuvvetli bir Abdülhamid taraftarlığı ortaya çıkmıştır.⁵⁷⁶ Görülebileceği gibi bu sadece *Büyük Doğu* ile sınırlı değildir. Bununla birlikte

⁵⁷³ “İdeolocya Örgüsü: 4- Meşrutiyet Devrinde”, 2.

⁵⁷⁴ “İdeolocya Örgüsü: 4- Meşrutiyet Devrinde”, 2. Özetle Kısakürek için, “Meşrutiyet, yapanlarca belki de şuursuz, fakat yaptırılanlarca tam şuurlu olarak, doğrudan doğruya İslâm ruh ve bütünlüğünü mahvetmek için girişilmiş bir harekettir!” “İdeolocya Örgüsü: 4- Meşrutiyet Devrinde”, 2.

⁵⁷⁵ “Muhalefette Haysiyet”, *Büyük Doğu*, sayı 3 (21 Mayıs 1954): 3.

⁵⁷⁶ Ahmet Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik, 1908-1960* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 272.

Abdülhamid vurgusunda *Büyük Doğu*'nun başı çektiği veri tabanı aramaları ve bizzat kütüphane taramaları ile tarafımızdan teyit edilmiş bulunmaktadır.⁵⁷⁷

Dönemin İslami kimliği ağır basan aydınları ile pek çok ortak noktada buluşan Peyami Safa, Abdülhamid yanlılığında karşıt tarafa düşmüş ve aşağıdaki yazıda Abdülhamid aleyhindeki sözünden dolayı ciddi şekilde eleştirilmiştir. Yazı, ifadelerinde “oğlum” hitabı sıkça görülen yaşça N. F. Kısakürek ve Peyami Safa gibi yazarlardan büyük olan Raif Ogan’a (1887-1976) aittir. Ogan birisinin katil olarak isimlendirilmesi için kasten adam öldürmesi ya da öldürtmesinin gerektiğini, oysa Abdülhamid’in bunu yapmak şöyle dursun iktidarı sırasında idam cezalarını bile çok az tatbik ettirdiğini, bunların çoğunu hapis cezalarına çevirttiğini ve Meşrutiyet’in ilanından sonra Sultan’ın bazı hürriyetperverleri öldürtüp denize attığına yönelik İttihat ve Terakki mensuplarının iddialarının propagandadan ibaret olduğunu, tek bir kişinin bile çıkıp “Benim bir yakınım öldürüldü.” diye somut bir suçlamada bulunmadığını belirtmektedir. Ogan, Peyami Safa’ya doğrudan hitap ederek:

Adam hem çok adam öldürmüşler hem de karanlıkta arkadan kahpece vurup yere serenler dururken siz kimseyi öldürmemiş ve öldürtmemiş bir zata, katil demeğe ağzınız nasıl varıyor ve kaleminiz nasıl böyle yazabiliyor!⁵⁷⁸

diye serzenişte bulunmaktadır. Ona göre asıl katiller ise Meşrutiyet Dönemi’nde ortaya çıkmışlardır, Ogan bunları tespit etmenin de hayli kolay olduğunu söylemektedir:

Eğer devri dilârayı hürriyette katiller bulup göstermek matlub ise cani kıtlığı mı var?

«Hürriyet»i getiren İttihat ve Terakki komitasının tasaltun [sic] eylemiş bulunduğu devirdeki idamlar bir tarafta, sâde kurdurduğu darağaçlarının sayısı bile insanın uykusunu kaçırarak muazzam bir yekûn tutar! Darağaçları sayısı dedim, çünkü; darağacı kurulmak külfetine girilmeden yok edilenlerin sayısını belirtmeğe imkân yoktur. Şöhretli katiller; hürriyet fedâisi, meşrutiyet kahramanı sayılırken onları

⁵⁷⁷ Tezin ele aldığı dergiler arasında *Büyük Doğu*, *Sebilürreşad*, *İslâm Dünyası*, *Doğan Güneş* ve *İslâm Yolu* dergilerinde bizzat II. Abdülhamid hakkında ya da ona da değinen yazılara rastlanmıştır.

⁵⁷⁸ M. Raif Ogan, “Sultan Abdülhamid Kaatil değildir, Peyami Safa bey!”, *Sebilürreşad* 10, sayı 233 (Kasım 1956): 115.

unutup (Sultan Abdülhamid)e katil sıfatını tevcih; hasbelkader padişah olduğundan mıdır?⁵⁷⁹

Abdülhamid’e katil sıfatının yakıştırılması yazara göre esasen iki kişinin, Midhat Paşa ve Peyami Safa’nın babası İsmail Safa’nın, ölümüne dayandırılıyordu ki bu olaylarda da Sultan’ın bir kusuru yoktu:

...“Mithat Paşa”yı Tâif’de boğdurtmuş ve muhterem babanız “Şair-i maderzâd İsmail Safa”yı Sivas’ta öldürmüş olduğunu iddia eyliyorsunuz amma, ikisinde de boyunuzdan üstün yanlılara uzanmış bulunuyorsunuz! Safa merhumun vakitsiz ölümüne acımamak kabil değildir. Ölümü edebiyatımız için gerçekten ziyâdır. Ancak, Safa merhum Vefa İdadisinde usli [sic] edebiyat [usul-i edebiyat] dersleri verdiği için, eski ve yeni üslûbda manzumeler, kıymetli musahabeler ve tenkidlerle meşgul olduğundan dolayı mı Sivas’a sürgün edildi? Şahsan ve fitraten nezih insanların dahi iğfalâta kapılabildikleri çoktur. Ne yazık ki gafletin mes’uliyeti gidermediği de bilinen bir şeydir.

Onun Sivas’a sürülmesinin sebebini neden açıklamıyorsunuz? Hem Sivas bir cehennem mi idi ve İstanbul’dan, Ankara ve İzmir’den ne farkı vardır ki ikamet sürgünlük sayılabilsin! Yoksa “münevver” ve “Ahrar-ı Osmaniye”den olmanın laâzım-ı gayri müfarıkı; İstanbul’da kakılıp kalmak mıdır? Sivas’ta mevûd eceli ile Hakkın rahmetine kavuşan muhterem edib ve şair; İstanbul’da kalsaydı ruhunu kabzetmek üzere Azrâil daha müsamahakâr mı davranacaktı? Mütefekkir ve mü’min bir Türke bu tarzda konuşmayı yakıştıramıyorum.

Mithat Paşaya gelince; malûmu ilâm kabilinden de olsa sözü uzatacağım, önce hudut dışına çıkarılması ve en sonra acıklı âkıbetinin mes’uliyeti münhasıran kendisine râci olduğu açıklanmış olsun!⁵⁸⁰

Raif Ogan’ın Abdülhamid Dönemi’nde çok sık başvurulan muhalif/eleştirel tutuma sahip kişilerin sürgün edilmelerini doğal gördüğü ve bunların “iğfalâta” kapıldıklarını ve başlarına gelen şeyleri de “hak ettiklerini” düşündüğü anlaşılıyor. Abdülhamid Dönemi’ne ilişkin bir eleştirinin olmaması incelediğimiz dönemde mukaddesatçı dergilerin genel tavrıdır. Ancak bunun tersi yaklaşımlar da vardır. *Hareket* dergisinde esas itibarıyla Tek Parti Dönemi eleştirilirken Abdülhamid Dönemi de “İstibdat Devri” olarak nitelenmektedir:

Bu milletin Tanzimattan beri özlediği demokrasi rejimi, esas itibarıyla, serbest seçimle vücutte gelen Millet Meclisi rejimidir. Namık Kemal ve arkadaşları, bu ideal uğruna çalışırlar, Avrupa’ya kaçarlar, hapse girerler. 1876 yılında bu rejim tahakkuk eder gibi olur. Fakat Rus-Türk harbi dolayısıyla Abdülhamid Millet

⁵⁷⁹ Ogan, “Sultan Abdülhamid Kaatil değildir, Peyami Safa bey!”, 115-116.

⁵⁸⁰ Ogan, “Sultan Abdülhamid Kaatil değildir, Peyami Safa bey!”, 116.

Meclisini kapatır, hürriyet taraftarlarını susturur ve 33 yıl süren bir istibdat devri açar. Bununla beraber büyük Namık Kemal'ın uyandırdığı genç ruhlar, memleket içinde veya dışında, istibdatı yıkmak için gizli gizli çalışırlar. 1908'de hürriyet ilan olunur...⁵⁸¹

Yazının devamında 1908'den sonra birçok badirelerin atlatıldığı ve Kurtuluş Savaşı sonrasında Meclis tarafından Cumhuriyet'in ilan edildiği, ancak izahı güç sebeplerle muhalefetin yok edilerek yeni bir istibdat devri başlatıldığı söylenip özgürlüğe ise yeniden 1950'de yapılan seçimle kavuşulduğu ifade edilmektedir. Tek Parti Dönemi'ne ilişkin eleştiriler incelediğimiz dergilerde sıklıkla yapılırken Abdülhamid Dönemi'nin de benzer sıfatlarla nitelenmesi, mukaddesatçılar arasındaki farklı yaklaşımları göstermesi açısından dikkate değerdir.

Mukaddesatçı dergilerde tarihin hangi dönüm noktaları ve kişilerinin yüceltilip hangilerinin geri planda bırakıldığını analiz açısından diğer önemli temalar Çanakkale Zaferi, 30 Ağustos 1922 ve Millî Mücadele ekseninde dile getirilenler ve kaleme alınanlardır. Dinî ve millî duyguların mezcedildiği başat temalardan olan Çanakkale bahsi dergilerde mühim yer tutmaktadır. *İslâm Dünyası* dergisinde imzasız bir yazıda şöyle denilmektedir:

Türk tarihinde nice efsanevî kahramanlıklar ve zaferler vardır. Zaten Türk olmasa, tarih çok fakir ve renksiz olacaktı. Fakat, Çanakkale zaferinin hususiyeti, büyüklüğü, bir mütefekkirimizin dediği gibi «Çanakkalede Mehmetçik'in hükümdarlığını ilân etmesi»dir. Mehmetçik'in hükümdarlığı demek, milletin rüştünü ilân etmesi demektir. (...) Çanakkale Türkün istiklâli için ilk şahlandığı yerdir. İstiklâl harbi, Çanakkalede hükümdarlığını ilân eden Mehmetçik'in vatan sınırlarını kaniyle tesbit için son şahlanışıdır. İstiklâl harbi ve Çanakkale zaferleri, teşbih caizse, birbirinin mütemmim zaviyeleridir. Benzedikleri nokta da, bu iki

⁵⁸¹ Nuri Hisar, "Rejimin Muhafazası", *Hareket*, sayı 4 (1953): 12. Sahibi Esad Ekicigil, baş yazarı ise Tahir Olgun olan *İslâm Yolu* dergisi de Sultan'a yaklaşımında *Hareket* dergisine yakın durmaktadır. *İslâm Yolu*'nda II. Abdülhamid'e değinen iki yazının ikisi de Reşid Mazhar Ayda'ya ait olup sultan için "müstebid" ifadesi kullanılmaktadır. Örneklem alanımıza girmemekle beraber Topçu'nun 1974'te *Hareket*'te yayınlanmış şu ifadeleri de kayda değerdir: "Bugünkü bol gazete ve aşırı reklamlarla yanyana yürüyen kontrolsüz neşriyat, genç dimağları şaşırtıyor, yoruyor ve kendi kalıpları izinde kolayca dondurabiliyor. Bütün bu tazyiklerin altında şuuru bunalan bir nesle yaranmakla şöhret yapan sahtekarlar, Sultan Abdulhamid'in örnek hükümdar olduğuna, yakın tarihin bunca belgelerine rağmen, halkı inandırabiliyorlar.." Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan-Mevlana ve Tasavvuf* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 47.

efsanevî savaşta Türk milletinin topyekûn savaşması, ve bu zaferlerin ulvî, kudsi ve hayat memat savaşları oluşu idi. Bugün de Korede kitapsız imansız ve insanlığın dūřmanı komünistlerle çarpışan şanlı Mehmetçiklerimiz, «askerliğin hükümdarı» oluşunda, Çanakkale ve İstiklâl harbinin «hükümdar Mehmetlerin» dahilidir. (...) Allaha hamdü senalar olsun; Çanakkalede, Sakaryada dövüşen Mehmetler, büyük dedemiz, babamız, emmimiz, dayımızdı. Korede çarpışanlar, oğlumuz, kardeşimizdir. (...) Cümle şüheda ve gazilere fatiha.⁵⁸²

Çanakkale Savaşı ile İstiklal Harbi'nin birbirleriyle doğrudan bağlantılandırılması ve âdeti birbirlerinin devamı gibi sunulması sıkça rastlanan bir tutumdur. Bu yazıda ise bir adım daha atılarak Çanakkale Savaşı, Kore Savaşı ile de ilişkilendirilmiştir. Esas itibarıyla bir varlık-yokluk savaşı olarak tanımlanan Çanakkale ve İstiklal savaşlarının hayli farklı bağlamalara sahip olan Kore Savaşı ile aynı düzeyde görölmesi siyasi konjonktürün ne kadar etkin olabildiğini yansıtmayı aadınsından önemlidir. “Kore’de kitapsız imansız ve insanlığın dūřmanı komünistlerle” savaşmanın bir varlık mücadelesiyle eř değer görüldüğü belirtilebilir. Yazı, sonrasında Mehmed Âkif’in “7 asırlık Türk edebiyat mimarisinin şahikası olan lâyemut bir âbide” olarak nitelediği Çanakkale şiirinin tamamını sütunlarına almıştır.⁵⁸³ *Ehl-i Sünnet* dergisi, malûl gazilerin 10 Ađustos 1952 tarihinde Çanakkale’ye düzenledikleri ziyaret ve Tabur Kumandanı Memduh Özkan’ın hitabesini sayfalarında özet olarak nakletmiştir. 3. Kolordu 7. Fırka 27. Alay 1. Tabur Kumandanı Memduh Özkan ziyaretçilere hitap ederek Çanakkale Savaşı’nın tarihteki yeri ve elde edilen zafere dair şunları söylemiştir:

Türk asalet ve kahramanlığını cihana tanıtan milletler tarihinin siyasi akışını çevirip Türklüğün ruhunda, insanlık aleminde sönmez ve ebediyen sönmeyecek olan hatıra Çanakkale:

Çanakkale: Devletlerin ittifak manzumelerini değiştirdi. Hâkim oldukları topraklar üstünde güneş batmayan zengin imparatorlukların birleşerek çıkardıkları bin vesaite karşı bir nisbette çarpışan Türk gençliğinin Milli imanından döktüğü kanla «Milli Misak» hududunu çizdirdi. Memleket irfanının yüzbin Türk gencinin aziz topraklarına gömüldüğü bu mübarek Yurt parçasının her dakikası müstesna bir kahramanlık destanile dolu muhteşem günlerini, seni hayata gözlerimi kapayınca kadar hep Çanakkale ile anacağız ve milletimiz namına gurur ve iftihar duyacağız...⁵⁸⁴

⁵⁸² “Çanakkale Zaferi...”, *İslâm Dünyası* 3, sayı 51 (13 Mart 1953): 14.

⁵⁸³ “Çanakkale Zaferi...”, *İslâm Dünyası* 3, sayı 51 (13 Mart 1953): 14-15.

⁵⁸⁴ “Çanakkale Ziyareti”, *Ehl-i Sünnet* 6, sayı 119 (15 Ağustos 1952): 16.

Burada da bir subayın ağzından dergilerde de sıkça görülen ve Çanakkale Muharebeleri ile Kurtuluş Savaşı'nı, onun en önemli hedeflerinden olan Misak-ı Millî sınırlarını korumanın doğrudan birbirleriyle ilişkilendirildikleri görülmektedir. Komutan Memduh Özkan harbe ilişkin ayrıntılı bilgiler verdikten sonra konuşmasını dinî ve millî hislerini öne çıkaran şu sözlerle bitirmiştir:

Seyfi celâdetleri üstünde mahkûk «Allah bizimle» ismi celalını surei ihlâs ve tevhit ile tekrar ederek meydanı gazada ecdatlarına lâyük birer evlâd bulduklarını gösterdiler. Tarihin aydınlığı içinde apaçık görünen yeryüzündeki insanların şüphesiz en büyüğü Peygamberimiz Hazreti Muhammedin sözlerinden ilham alarak «hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya, yarın ölecekmiş gibi de ahiretine çalış» vecizesi ile çalıştılar ve kazandılar. Ey vatanımızın aziz parçası: Seni hayata gözlerimizi kapayınca kadar Çanakkale diye anacağız. Ve milletimiz namına gurur ve iftihar duygusu ile nesiller boyunca övüneceğiz. Ey candan ziyade sevilen hür vatan: eşsiz güzelliklerle dolu cennet vatan semalara yükselerek göklerde irtisam eden bayrağımızın hâkimiyetinde ebediyen yaşa.⁵⁸⁵

Büyük Doğu dergisi ise Çanakkale Zaferi'ni bir kahramanlık destanı olarak nitelemenin yanı sıra Çanakkale Boğazı'nın “modern şekilde ve asrın icaplarına uygun olarak, tam mânasiyle ancak Sultan II. Abdülhamid tarafından tahkim ettirilmiş” olduğunu vurgulamaktadır:

Türk kahramanlık destanının altın sayfelerinden biri de 18 Mart 1915 Çanakkale zaferidir. Çanakkale Boğazını geçmek isteyen İngiliz-Fransız müşterek donanmasına acı kayıplar verdirerek, modern ve seri ateşli toplara karşı eski sistem toplar ve istihkâmlarla kazanılan bu zafer, Türk iman ve şecaatinin eşsiz örneklerinden biri olarak asla unutulmayacaktır. Çanakkale Boğazı modern şekilde ve asrın icaplarına uygun olarak, tam mânasiyle ancak Sultan 2'nci Abdülhamid tarafından tahkim ettirilmiş ve zamanının modern istihkâmlarıyla toplarına sahip olmuştur. Bunlar: Kumkale, Seddülbahır, Orhaniye, Ertuğrul, Çimenlik, Rumeli Hamidiye, Rumeli Mecidiye, Anadolu Hamidiye istihkâmları ile Dardanos (Hasan – Mevsuf) seri ateşli tabyasıdır. Sultan Abdülhamid'den sonra yeni tahkimat yapılmamış, ı alya [İtalya?] Harbini mutakiben (sic) bazı bataryalar takviye edilmiş, Sahra bataryaları kurulmuştur.⁵⁸⁶

II. Abdülhamid'in bu şekilde vatanına yalnızca iktidarı döneminde değil sonrasında da hizmet ettiği ve uzak görüşlü olduğu vurgulanmış oluyordu. Yazar, bu kısa tarihçeyi “Büyük Türk Sultanı 2'nci Abdülhamid Han'ın bu zaferdeki mânevi hisselerini bilhassa

⁵⁸⁵ “Çanakkale Ziyareti”, *Ehli Sünnet* 6, sayı 119 (15 Ağustos 1952): 16.

⁵⁸⁶ Doğan Nail Altuncuoğlu, “18 Mart 1915”, *Büyük Doğu*, sayı 3 (20 Mart 1959): 8.

belirtmek gayesiyle ve hakikat için hakikat vazifesi olarak” kaydettiğini de ilave etmiştir.

Şemsettin Yeşil’in *Hakikat Yolu* dergisinde diğer dergilerden farklı olarak Çanakkale Zaferi’nin menakıb kısmı öne çıkmış görünmektedir. “Çanakkale Harbinde Bayburtlu Mustafa Çavuşun Dillere Destan Olan Kahramanlığı”, “Kahraman Türk Askerlerimizden Rizeli Kadir Oğlu Sadık’ın Çanakkale’de Yaptığı Kahramanlık” benzeri başlıklarla verilen bu yazılar, Yeşil’in dergisinde göze çarpan diğer yazılar gibi duygu boyutunu ön plana çıkararak, diğer dergilere kıyasen metin içinde bile harflerinin tümü büyük puntolu kelimelerin daha yüksek oranda görüldüğü, dikkat çekmeye endeksli ve didaktik tonu baskın yazılardır.⁵⁸⁷

⁵⁸⁷ “ÇANAKKALENİN ‘KANLI SIRT’ denilen yerindeki düşmanın ileri siperlerinden birinde tek bir ‘MİTRALYOZİ’ var idiki: fırkanın bütün cephesini rahatsız ediyordu. Hattâ siper yollarımızdan bâzıleride bu ‘MİTRALİYÖZÜN’ ateşi altında idi. Ara sıra acı haberler alıyorduk? Üçüncü bölük ‘EMİR NEFERİ’ sipere haber getirirken vurulmuş, dördüncü mangadan birkaç neferde ‘ŞEHİT’ olmuş. Bölük kumandanı yaralanmıştı: Artık bu ‘MİTRALYOZ’ bizim için büyük bir belâ olmağa başlamıştı. Hattâ ‘BOMBALARDAN, TORPİLLERDEN’ daha büyük belâ idi? Çünkü ‘TORPİL’ makinesi haftada iki gün bizi rahatsız ediyordu. ‘BOMBALAR’ ise: ba’zen akşamdan sonra bizi ürkütürdü? Lâkin bu mel’un ‘Mitrallyoz’ her ân bize büyük zararlar yapıyordu. Bir gece: yemek başında konuşurken söz bu uğursuz ‘SİLÂHA’ âit idi. ‘BURSALI ÂLİ’ dediki: ih artık yeter oldu! Bu cenabet ‘MİTRALİYÖZ’ tahrip edilemeyecekmi? Siperler pek yakındır ‘TOPÇU’ ateş edemez! Bir hücum yapsak olmazmı? Arkadaşlardan bir kısmı ‘SABİR EDELİM’ diyorlardı. Biriside : Sen ne dersin! ‘MUSTAFA ÇAVUŞ’ bu mitraliyoz can sıkımya başlamadı mı? Çavuş: cevap vermedi; derin derin düşünüyordu? Yemek bitti ‘MUSTAFA ÇAVUŞ’ kükremiş arslan gibi yerlerinden fırlayıp ‘MİTRALYOZU’ almıya gidiyorum deyip, karanlıkta düşman siperlerine doğru yönelmeye başlayınca: kendisini pek çok seven Bursalı ‘Âli’ ile Manyaslı çerkez ‘MUSA’ da arkadan koşular, biraz sonra ‘SİLÂH SESLERİ’ işidilmeye başladı. Hepimiz sinirlenip ‘TÜFEKLERE’ el attık. Hücüma kalkmak üzere iken bölük kumandanı yanımıza geldi, meseleyi anlattık, kumandan: Hey Yarabbi, Sen bu evlâtları koru! Deyip hücum emri verdiği anda, inanılmaz hâl! ‘MUSTAFA ÇAVUŞ’ arkasında mel’un ‘MİTRALİYÖZLA’ geliyordu? Yanında yalnız çerkez ‘MUSA’ vardı. Kahraman ‘MUSTAFA ÇAVUŞ’ arkasındaki mitraliyozu, gözleri yaşla dolu olduğu halde çadırın önüne indirir indirmez, alın şu uğursuz pis ‘SİLÂHI’ bu cenabet bana pek pahalıya mal oldu, bunun yüzünden pek çok sevdiğim ‘BURSALI KAHRİMAN ÂLİ ONBAŞIMI’ kaybettim, deyince : bölük amiri ‘MUSTAFA ÇAVUŞUN’ gözlerini öperek şöyle dediler: Ey ‘KAHRİMAN MUSTAFA’ sen Âlinin ‘ŞEHÂDETİNE, VATANIN SELÂMETİNE’ hizmet ettin, çok yaşa kahraman çavuşum deyip ağladı.” M. S. Y., “Çanakkale harbinde Bayburtlu Mustafa Çavuşun dillere “Destan” olan kahramanlığı”, *Hakikat Yolu* 58 (25 Mart 1948), 7. Bir başka örnek için bkz. M. S. Y., “Kahraman Türk askerlerimizden Rizeli Kadir oğlu Sadık’ın Çanakkalede yaptığı kahramanlık”, *Hakikat Yolu*, sayı 57 (18 Mart 1948): 7.

Dergilerde yazıların Çanakkale Zaferi, 30 Ağustos 1922 ya da Millî Mücadele’de Atatürk’ün rolüne vurgu yapan tarzda olmaması, milliyetçilikte tarihin rolüne önem verirken bir seçicilikle hareket ettiklerini göstermektedir. Bu durum aynı zamanda resmî tarih anlayışının dışına çıkıldığının göstergesidir. Çoğu konuda olduğu gibi bu konuda da gözünü daldan budaktan sakınmayan Kısakürek, 30 Ağustos’un “maddi varlığın devamı” için öneminin büyük farkındalığıyla beraber bunları kaleme almıştır:

Bu tarih, Garp emperyalistleri ve (Greko-Lâtin) medeniyetinin öncüleri tarafından tasfiyesine karar verilen Osmanlı İmparatorluğu çerçevesi içindeki Türkün, maddede kurtuluş saatidir. Kıymeti de şuradadır ki, bu zafer, olsa da olmasa da büyük bir şey getirip götürmez, esasî bir şey değiştirmez hamlelerden değildir. Bu öyle bir zaferdir ki, olduğu için kalmış bulunuyoruz; olmasaydı kalmamış olacaktık. Türk, 30 Ağustos zaferinin taç giydirdiği Milli Kurtuluş Hareketini, taarruz ve zafer devresi nihayetlendikten sonra asırlarca süren müdafaa ve hezimet devresinin altına yekûn hattı hâlinde çekilmiş “tasfiye” kararı önünde ölmek, var olmak, tükenmemek, devam etmek iradesiyle ve can havliyle meydana getirdi. Ve işte bu kadar büyük bir hamle yüzündendir ki, hârika çapında ve efsane plânında bir netice aldı. Garp emperyalistleri ve (Grego- Lâtin) medeniyetinin öncüleri de bu hârikayı kabule ve Türkün istiklâlini, şu veya bu şartlar altında tasdiğe mecbur oldular.⁵⁸⁸

Kısakürek “Millî Kurtuluş Hareketi ve 30 Ağustos”un hakkını teslim edip, hayati önemini de bu şekilde tasdik ederken eleştiride de bulunmadan edemez. Onun hedefinde zaferden sonra kurulan ve maneviyat alanında “çok şeyin kaybedildiği” yeni devre vardır:

Türkün, en büyük mâna hamlesile, fakat sadece maddede kurtuluş hareketi dedik. Böyledir; Türk, 30 Ağustosta en büyük mâna cehdini göstererek kendisini yalnız maddede kurtarmıştır. Ondaki sonraki, onu takip eden mâna devresini şimdi bir tarafa bırakalım!.. Zira 30 Ağustos kazanılan mutlak ve münhasır milli Türk iradesi, bu zafere istinat ettirilen ve Türke mânada birçok şeyini kaybettiren devrenin asla sorumlusu olmamak şöyle dursun, rıza göstericisi bile değildir.

30 Ağustos zaferini mutlak ve münhasır olarak milli irade kazandı; ondan sonra bu köke bağlanan işler zincirini ise millî iradeye zıd olarak bu iradenin istismarcıları, yani C.H.P işçileri çaktı; ve bu milleti o zincirin içinde hapsedti.⁵⁸⁹ (abç)

⁵⁸⁸ Necip Fazıl Kısakürek, “30 Ağustos”, *Büyük Doğu*, sayı 105 (30 Ağustos 1952): 1.

⁵⁸⁹ Kısakürek, 1. İDP veri tabanında sayıları eksik ya da telif hakları nedeniyle açılmayan dergiler olduğu bilgisini hatırdaki tutmakla beraber, arşivin oldukça geniş bir dataya sahip olması nedeniyle önemli bir not olarak: 1945-1960 arası dönemde yapılan anahtar kelime aratması ile 30 Ağustos’a dair sadece iki adet yazı görünmektedir.

Kısakürek eleştirilerini genel tutmuş, manevi kayıpların neler olduğunu ve bunların sorumlularını somutlaştırmamıştır. Şahısların ve bilhassa Atatürk'ün doğrudan eleştiri konusu yapılmaması, Tek Parti Dönemi hakkındaki eleştirilerde sık rastlanan bir tavidir. Bunda dönemin siyasal ve hukuki şartlarının önemli bir payı vardır. Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında 5816 sayılı Kanun'un 25 Temmuz 1951'de kabul edildiği hatırdta tutulmalıdır.

Görsel 6: *Yeni Büyük Doğu*, sayı 105 (30 Ağustos 1952), 1.

Büyük Doğu'nun henüz DP'nin iktidarda olmadığı 1950 öncesinde de zaman zaman ne derece sert eleştirilere varabileceğine dair bir örnek de kayda değerdir:

EFENDİLER! Artık bu kadarı yeter! Şekspir diyor ki: «Hakikate tam ve mutlak zıt bir söz söyleyebilmek muhaldir!» Evet, hakikat o dipsiz nur kaynağı ki, onun mutlak zıddını hayal edebilmek bile imkânsız... Fakat bu söz sizin için değil, efendiler! Siz, bu sözün hikmetini, asılda değilse bile tatbikatta olsun, karatacak kadar hakikatten uzaklaşmanın, uzaklaştırmanın yüksek marifetini temsil ediyorsunuz! Artık bu kadarı yeter! Tarih, okuttuğunuz; dünya, gösterdiğiniz; mazi,

kararttığınız; istikbal, aydınlattığınız; dâva, kurduğunuz; idare, teşkilâtlandırduğunuz; siyaset, güttüğünüz; eser, verdiğiniz; ruh, mayalandırduğunuz; hayat, yaşadığınız gibi değildir. Bu milletin tarihi 1923'te başlamıyor! Bizi yoktan var eden siz değilsiniz! 1923 oluşunu mümkün kılan zafer milletindir! «Tabu»larımız, her noktasıyla muhasebe ve murakabe edilecek ve ancak böyle yapıldığı takdirde müsbet veya menfi hüviyetleri meydana çıkacak alelâde, belki de «alelâde»nin hudutsuz altında insanlardır! Hakikatten daha aziz hiçbir şey yoktur! (...) Artık yeter efendiler! İzin verin, söyleyelim: 20 milyon Türkü değil, 2 milyar dünya halkını sarhoş etseniz, uyutsanız, çıldırtsanız, öldürseniz, yapayalnız kalsanız, Nemrud gibi semaya ok çekip aklınızca Allah'ı öldürmeğe kalksanız, gölgenizle gövdeniz arasındaki bağı dış dış kemirseniz, hakikat budur! Artık bu kadarı yeter!⁵⁹⁰

Kısakürek bu makalede 1923 sonrası iktidarının yaptıklarına, iddialarına, hedeflerine ve ideolojisine neredeyse topyekûn karşı çıkmakta; dünyanın ahvalinin resmî söylemlerde dile getirilenden farklı olduğunu savunmaktadır. “Bu milletin tarihi 1923'te başlamıyor.” cümlesiyle geçmişle olan bağların tamamen koparılamayacağını ve maddi ve manevi köklerin nereye dayanması gerektiğini ifade etmektedir. Burada kullanılan dilin sertliği de ayrıca dikkat çekicidir. 1950 öncesi döneme ilişkin bu sertlikte ifadeler daha sonrasında bile her zaman görülmez. *Büyük Doğu*'da göze çarpan “Zafer Türk milletindir.” söylemi diğer dergilerde de görülmektedir. *İslam* dergisindeki “Müslüman Gözü ile Millî Mücadele: Malazgirt'ten 30 Ağustos'a” yazısı tarihe bakışı resmeden iyi bir örnektir:

Büyük taarruz ifnâ edilmek istenen **koca Türk Milletinin hayret ve dehşet veren bir zaferi** olduğu kadar, can evine kadar itilmiş olan islâm âleminin Malazgirt ve Niğbolu zaferleri ayarında bir zaferdir. Bu üç zaferde de Türk Milleti ve arkasında barınan islâm dünyası, imha edilmek istenmiş, bu fasid ve caniyane niyetin tahakkuku için, düşman lâzım gelen bütün tertibatı almıştı. Sayıca ve silahça Türk islâm kuvvetlerine üstün olan düşman, maneviyatı bakımından dahi son derece kuvvetli olup zaferden emin idi. Bununla beraber düşmanın her üç muharebe meydanında telâfi edemeyeceği bir eksikliği vardı; o da karşısındaki hasmın, yani müslümanların iman hamlesinden habersiz oluşu idi. Bu iman hamlesinin ne olduğunu, neler başardığını ve neler yapmaya kadir olduğunu bilmiyen düşmanın, harp tarihi hakkındaki bilgisi de eksik sayılırdı. Bir avuç müslümanı, Bedir'de sayıca ve silâhça üstün olan Kureyşilere karşı muzaffer kılan, Yermukta çelik zırh ve silâhlara garkolan beş misli Rum kuvvetlerine karşı muzaffer kılan, Kadisiyyede Sâsânî Mecûsilerin kat kat üstün kuvvetlerini perişan eden, Kadeste [Kadiks'te] on bin müslümana ikiyüz bin kişilik Vizigot ordusunu çiğneten, Taberiye gölü kenarında Hittin mevkiinde zırhlara bürünmüş müttetik Haçlı ordularını yok eden

⁵⁹⁰ N. F. K., “Artık bu kadarı yeter!”, *Büyük Doğu*, sayı 3 (28 Ekim 1949): 2. 1923-1947 arası dönemi kaleme alan bir yazı ise bazı yönleriyle çok daha ağır ve daha erken tarihli bir yazıdır: N. F. K., “24 Maddede 24 Yıl”, *Büyük Doğu* 3, sayı 70 (31 Ekim 1947).

Müslüman ordusunu zafere ulaştıran bu iman hamlesini, düşman tanımadığı için hesaba katmamıştı. Onun kör taassubu, hayvânî gururu batıl ve temelsiz davası, kendisine Malazgird, Niğbolu ve İkinci Kosova Muharebelerini de unutturmuştu. Gerçi bu muhtelif muharebelerde Türkün karşısına çıkan düşmanlar, cinsleri, komutaları ve taktikleri bakımlarından farklı idiyeler de islâmlığın nazarında hepsi tek düşman sayılırlar.⁵⁹¹ (abç)

Kemalist tarih yorumlarında Atatürk'ün 30 Ağustos Zaferi'ndeki belirleyici rolü hep en öne çıkarılırken burada kendisi hiç anılmamaktadır. Bu ise resmî söylemden ayrışma ve Kemalist Tek Parti Dönemi'ne olan ideolojik ve siyasi mesafenin bir göstergesi olsa gerektir. Ancak makalede 30 Ağustos Zaferi'nin ve dolayısıyla da Kurtuluş Savaşı'nın yazar tarafından tam anlamıyla benimsendiği ve geçmişteki büyük zaferlerle eş değerde görüldüğü nettir. 30 Ağustos, Türk ve Osmanlı tarihinde dönüm noktaları sayılabilecek savaşlarla ve bunlarda elde edilen zaferlerle aynı seviyede görülmekle kalmamış; bir adım daha atılarak ilk dönem İslam tarihinin de en önemli savaşları kadar önemli addedilmiştir. Bu şekilde de İslam tarihi ve dolayısıyla İslam ümmetiyle olan süreklilik vurgulanmıştır. Makalenin geri kalan kısmında ise 30 Ağustos'u önceki zaferlerden ayıran ve onu daha da özel kılan hususlar dile getirilmiştir:

(...) Bununla beraber şunu da söylemek lâzımdır ki 26-30 Ağustos 1922 zaferi, Türkün şimdiye kadar kazandığı büyük zaferlerden farklıdır. Bu zafer, birkaç asırdan beri süregelen çekilmemize son vermiş; Türkün imha edilemeyeceğine herkesi inandırmış; ve Türk'e gün geçtikçe daha çok kuvvetlenme imkânlarını başlatmış bulunmaktadır. Mütceviz düşmanı doğduğuna pişman eden; onu öne sürüp destekleyen, besleyen diğer düşmanların da hesaplarını altüst eden; emel ve gururlarını kıran 26 Ağustos taarruzu, Annibal'in Kân ve Napolyon'un Avsterlitz meydan muharebelerinden daha kesin bir zaferle sona ermiş; ve Türklüğün tarihinde olduğu kadar islâmlığın tarihinde dahi mühim bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Tehlikeye giren hükümrânlığına tekrar kavuşan müslüman Türk Milletinin ardından diğer müslüman milletlerinin de birer birer hükümrânlıklarına kavuşmaları, artık gün meselesi olmuştu. Türkün kendi isteği ve kendi gücüyle açtığı hürriyet kapısından diğer müslüman milletlerin geçmesi mukadderdi. (...) Malazgirt zaferi, binlerce yıldanberi Türklerin cevalangâhı ve ikametgâhı olan Anadoluyu kendi sahipleri olan Türklere tapu etmiştir. Niğbolu ve İkinci Kosova zaferleri, ikinci bir Türk diyarı olan Balkanlarla Anadoluyu birbirlerine bağlayan boğazların ve İstanbul'un günümüze kadar elimizde durmasına sebep olmuşlardır. 26-30 Ağustos zaferi ise, Türk ve İslâm düşmanlığının iflâsını sağlamış; temelsiz

⁵⁹¹ Nazif Danışman, "Müslüman Gözü ile Milli Mücadele: Malazgirt'ten 30 Ağustos'a", *İslâm* 1, sayı 6 (1956): 18.

ve yalancı ideolojiler imal eden örümcekleşmiş kafalara, hakikatin parlak hançerini saplamıştır.⁵⁹²

Makalenin bu kısmında Türklüğün daha fazla vurgulandığı görülmektedir. 30 Ağustos Zaferi ile Türkler bir defa daha tüm İslam âlemine örnek olmuşlar, sonraki yıllarda Türklerin açtığı yoldan giden diğer Müslüman ülkeler de bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Bu ifadelerle bir anlamda Kurtuluş Savaşı'nın antiemperyalist bir mücadele olduğu şeklindeki Kemalist söyleme hayli yaklaşmıştır. Ancak burada örneklik edilenler anılırken tüm sömürgeleştirilmiş uluslar değil sadece Müslüman milletler zikredilmektedir. Milliyetçi söylemlerde 30 Ağustos millî kimliği oluşturan önemli olaylardan birisi olarak vurgulanırken burada dinî ve millî kimlik birlikte öne çıkarılmış, “Türk ve İslâm düşmanlığının” bertaraf edildiği dile getirilmiştir.

2.4. MİLLİYETÇİ İÇERİKTE KOMÜNİZM

1945-1960 dönemini ele alan ikincil literatürde sağ kesimin komünizm karşıtlığı vurgulanan bir konudur.⁵⁹³ O dönemde sosyalist fikirlere karşıtlığın nedenleri, İkinci

⁵⁹² Nafiz Danışman, “Müslüman Gözü ile Milli Mücadele: Malazgirtten 30 Ağustosa”, *İslâm* 1, sayı 6 (Eylül 1956): 18. Malazgirt, Kemalist Milliyetçiler, Türkçüler ve mukaddesatçı aydınlar arasında ortak konulardandır, bununla beraber tahmin edilebileceği üzere aralarında söylemsel farklar mevcuttur. Bir yorumda Anadolu'nun kesin olarak Türklere açıldığı zafer vurgusu baskından, diğer yorumda inanç vurgusu da vardır: “(...) Anlaşıldığı kadarıyla, okul kitaplarındaki Malazgirt söylemi çok partili dönemin başlangıcında (1945) değişmiştir. Hüseyin Namık Orkun'un (Orhun metinlerinin milliyetçi kullanımında başrolü oynadığını hatırlatalım) hazırladığı bir okuma kitabında, Müslüman kaynakların anlattıkları tüm simgesel anekdotlar dizisi gün yüzüne çıkar; Kıpçak ve Oğuz paralı askerlerinin “ırkdaşları'nın yanında yer alarak Bizans ordusuna ihanet etmelerini anlatan Orkun, dini kapsamina yeniden kavuşmuş olaya etnik-ırksal bir boyut da ekler.” Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, 160-161.

⁵⁹³ Komünizm karşıtlığı konusunda bu tezin biraz sonraki dönemine değinmekle beraber Asım Öz'ün değerlendirmeleri oldukça önemlidir. Öz, meselenin yalnızca komünistlerin düşmanlaştırılması çerçevesinde alan bir bakış açısının, dönemin sol yayınları ve siyaset yapma biçimini göz ardı ettiği, sol kesimin de yayınlarında dönemin üniversite öğrencilerini “yobaz” ve “mürteci” gibi aşağılayıcı sıfatlarla tanımladıklarıyla ilgilenmediğini ifade eder. Öz'e göre “sanık sandalyesine oturarak marjinal kılma” süreçleri aslında karşılıklı olmuştur. Bu nedenle de bir dönemle ilgili çalışmalar ancak benzer içerikli yazar ve yayınlar karşılaştırmalı bir perspektifle incelenirse daha bütüncül resimlere ulaşılacaktır. Bkz. Asım Öz, “Kenetlenmenin İmkansızlığı: 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğinin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme”, *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma Ve Çeşitlenme*, ed. Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu, ve Yusuf E. Sezgin (Nobel Yayınları, 2016), 113. Tezin bu kısmında konu mukaddesatçı dergilerdeki komünizm imgesi olduğu için buna yer verilecektir. Komünist

Dünya Savaşı sonrasında oluşan Soğuk Savaş cephesi, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik politikası ve Sovyetlerin egemenliği altındaki Müslüman Türklerin maruz kaldıkları uygulamalar, sürgünler ve katliamlardır.⁵⁹⁴ Bu durumlar ve 1940'lardan itibaren varlık bulan Türkiye solunun dine olumsuz bakışı, sola karşı tepkileri arttırmış ve geleneksel Moskof algısını canlandırmıştır.⁵⁹⁵

“Türk” ve Türkiye’yi tanımlamak için tasvir edilen, karşıda konumlandırılan en önemli “öteki”, dönemin dış politikasının da etkisiyle, komünistlerdir. “Müslüman Türkler, Rus komünistlere karşı”⁵⁹⁶ söylemi çok yaygındır. Dönemin İslami tandanslı dergilerinin Sovyet Rusya, komünistler ve Türkiye’deki solculara bakışının da milliyetçi içeriği besleyen en önemli etkenlerden olduğu düşünüldüğü için bu bölümde antikomünizm teması mühim rol oynamaktadır. Bölümde cevap aranacak ana soru, II. Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği ile yaşanan gerginlik sürecinde dergilerde komünizmin millî kimliğin ötekisi olarak nasıl tanımlandığı ve komünizme karşı olarak görülen ABD’ye nasıl yaklaşıldığıdır.

Burada komünizm karşıtlığının sebepleri incelenirken göz ardı edilmemesi gereken bazı hususlar vardır. Öz’ün ifadesiyle dönemden bahsederken kimi zaman “Yobazlar

---

yayınlardaki müslüman ve mukaddesatçı imgeleri ise başka bir çalışmanın konusu olabilecek kayda değer bir başlıktır.

⁵⁹⁴ Bu konuda bir haber ve görseli için bkz. “Şarki Türkistanda Sovyet idaresine karşı ayaklanmalar başlamış bulunmaktadır. Bu arada şehirlerde akla (?) işkencelere uğrayan halk, firar etmektedir. Yukarıda Hindistan’a iltica eden Türkmenler görülmektedir.” *Büyük Doğu*, sayı 20 (5 Aralık 1951): 4. Bir başka haber ise “onbeş, yirmi sene kadar evvel Kızıl Emperyalizmin kendilerine reva gördüğü” zulümden kaçarak Afgan topraklarına sığındıklarını belirten mülteciler hakkındadır. Mülteciler, imkân oldukça Türkiye’ye gidenlerimiz çok olmuştur demektedir ve şunu ilave etmektedir: “(...) Son olarak Demokrat Parti Hükümetlerinin tarih, dil, akide, ahlâk, adet ve gaye bakımından Anadolu Türkleri ile bir olan bizlere karşı göstermeğe başlamış olduğu alâka hicreti tevsi etmiştir. (...) Bir ay kadar sonra Türk Hükümetinin himayesine, kadirşinas ve alicenap Türk milletinin bize açık tuttuğu bağına ve mukaddes vatanımıza kavuşmuş olacağız. Sevincimizi minnet ve şükran hislerimizi Hükümetimize ve milletimize sunmak istiyoruz.” “Türkistanlı Mülteciler Türkiye’ye geliyor”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 101 (26 Ağustos 1952): 5.

⁵⁹⁵ Asım Öz, “Hassas Bir Muhalefet Politikası Geçiş Sürecinde Dindar-Milliyetçi Dergiler”, *“İslam’ı uyandırmak”-II: Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İLEM (İlmi Etüdler Derneği), 2018), 58; Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi* (İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2016), 149-150, 170.

⁵⁹⁶ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 144-145.

Amerika'ya tapıyor.”⁵⁹⁷ şeklindeki yaklaşımlar hatırd tutulursa meselenin önemi fark edilecektir. Ele alınan dergilerde komünizm bahsinin önemli yer tuttuğu doğrudur, bununla birlikte bu komünizm karşıtlığı ifade edilirken bazı genellemelere gitmek ya da İslam davasını savunanların gayelerini bundan ibaret görmek konuyu basite indirgemek olacaktır. Genel olarak Müslümanların ve özelde ise Müslüman Türklerin Sovyetler Birliği, Çin ya da Balkanlar'da tecrübe ettiği kimi reel sosyalizm uygulamalarının dönemin aydınlarının bu konuyu ele almasında rolü olmuştur.⁵⁹⁸

II. Dünya Savaşı sona ererken Türkiye bir seçimle karşı karşıya kalmıştı. Dünya, ABD önderliğindeki liberal demokrasi cephesi ve yeni oluşan Sovyet Bloğu şeklinde ikiye ayrılıyor ve bu, uluslararası ilişkilerde önemli rol oynuyordu. Sovyetlerin çizmek istediği güvenlik sınırları ve Boğazlarda üs kurma talepleri Türk-Sovyet sınırında Sovyetler lehinde bazı düzenlemeler öngördüğü için Türkiye Batı Bloğuna yönelmişti. Tüm bunlar olurken 1945 Nisan'ında Birleşmiş Milletler Şartı'nı hazırlayan San Francisco Konferansı, Türkiye'de çok partili düzene geçmek için elverişli bir ortamı oluşturuyordu.⁵⁹⁹

Savaş sürecindeki ekonomik ve toplumsal huzursuzluk ortamına karşılık 1946 yılında Demokrat Partinin kurulması ile tüm muhalefet, sesini duyurabileceği bir zemin

⁵⁹⁷ Asım Öz, “Manevî İmar ile İslâm İnkılâbı Arasında: Altmışlı Yıllarda İslâm Davası Etrafındaki Vaziyet Alışlar Üzerine”, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, 2017, 489. Böyle bir söylem ayrıca İslami camianın kapitalizm ile uyuşmayan ideallerini de yok saymış olmaktadır. Örneğin İslamiyette kazancın sadece kâr odaklı olmaması gerektiği; zekâtın –maddi imkânı yerinde olan müslümanların- vermesi gereken minimum miktar olup aslolanın ise mümkün mertebe daha fazlasını vermek olduğu vb. gibi ilkelerdir bunlar. Bir örnek yaklaşım için bkz. Emin Yaşar Demirci, *Modernisation, religion and politics in Turkey: The case of the Iskenderpasa community* (İstanbul: İnsan Publications, 2008), 117–128. Elbette bu ilkelerin varlığı ve tavsiyesi İslami hassasiyete sahip herkesin bunları gerçekleştirebildiği şeklinde yorumlanamaz. Pratik hayatta bu ilkeleri hayatına geçirmemiş örnekler her zaman mevcuttur.

⁵⁹⁸ Öz, “Manevî İmar ile İslâm İnkılâbı Arasında: Altmışlı Yıllarda İslâm Davası Etrafındaki Vaziyet Alışlar Üzerine”, 489.

⁵⁹⁹ Zafer Toprak, *Bir Yurttaş Yaratmak: Muâsır Bir Medeniyet için Seferberlik Bilgileri* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998), 83; William Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, çev. Petek Demir (Mozaik, 2003), 109–113. 7 Haziran 1945'te Dış İşleri Bakanı Molotov ve Büyükelçi Selim Sarper arasındaki geçen görüşme detayları ve Kars ve Ardahan'ın SSCB'ye verilmesine dair talepleri için bkz. Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar-I*, 502; Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, ed. Mehmet Gönlübol vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969), 207.

oluştugu fikrini taşımişti. Aynı yıl Dernekler Kanunu'nun değiştirilmesi, sosyalistleri de kendi sendikal örgütlerini kurmaya sevk etmişti. Kuruluş sürecinde DP'nin CHP'ye göre daha özgürlükçü olacağı düşünülmüş; Mehmet Ali Aybar, Sabiha ve Zekeriya Sertel gibi solun etkin isimleri 1946 seçimlerinde DP'ye destek vermişlerdi.⁶⁰⁰ Bu süreçte CHP'nin DP'ye karşı "Komünistlerle ortak hareket ediyor." propagandası ile toplumun kolektif muhayyilesine iz bırakmaya çalıştığı belirtilmelidir. CHP yayınlarının basıldığı Ulus Basımevinden çıkan "Komünistler, Mareşali ve Demokrat Parti'yi Kötü Maksudlarına Nasıl Alet Etmek İstediler?" (1947) başlıklı broşür bu duruma iyi bir örnektir. DP ile komünistler arasında temas olduğunu belirten, Türkiye'deki komünistlerin SSCB'ye yakınlaştıkları ve ülkede komünizmi yaymaya çalıştıklarını savunarak sıkıyönetimin doğru karar aldığını dile getiren bu broşür, "düşman komünistler" tahayyülünün iç politikada CHP tarafından DP'ye karşı propaganda gayesi güdülerek çıkarıldığının önemli bir göstergesidir.⁶⁰¹ DP iktidarı döneminde bu sefer CHP'nin bu taktiğinin bazı DP'liler tarafından uygulandığı görülecektir.⁶⁰²

İkinci Dünya Savaşı yıllarında aslında Türkiye'de komünizmden çok daha tehlikeli görülen akım, Pan-Turanizm ve aşırı Türkçülüktü. Bu dönemde mezkûr akımların temsilcilerinin Amerika'nın "dönemsel düşmanı" Almanya lehinde söylemlerinden ötürü Amerikan Büyükelçiliği bu ırkçı ve aşırı milliyetçi gruplar hakkında raporlar hazırlamıştır.⁶⁰³ Fakat süreç içinde Soğuk Savaş Dönemi'nde Türkiye ile ilişkileri farklı bir yönde seyreden ABD için artık Türkçü hareket değil, "özgür dünyanın" düşmanı "kızıl tehlike" bir tehdittir. 1947'den sonra Yunanistan ve Türkiye Truman Doktrini çerçevesinde SSCB'ye karşı ABD'den ekonomik ve askerî destek almaya başlamıştır. Amerika'nın 21 Aralık 1945 tarihli Türkiye'deki komünist faaliyetleri inceleyen raporu, "özgürlük ve demokrasi düşmanı" olarak tanımladığı komünizme karşı, bir düşüncenin

⁶⁰⁰ Aytül Tamer, "Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası", *Doğu Batı*, sayı 58 (2011): 100-101.

⁶⁰¹ Tamer, "Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası", 100-101.

⁶⁰² Bkz. Dedektif X Bir, "Komünizma ve Biz", *Büyük Doğu*, sayı 20 (Temmuz 1949): 4. Yazıda CHP'nin reyleri temin maksadıyla komünistlere müsamaha gösterdiği ifade edilmektedir.

⁶⁰³ ABD Ulusal Arşivi'nden (NARA:800/NND.765031) akt. Tamer, "Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası", 95.

ancak bir başka düşünce ile ortadan kaldıracabileceği önerisini getirmektedir. Bu da Türkçülüktür.⁶⁰⁴

Amerikan yardımları ile antikomünistliği belirgin hâle gelen Demokrat Parti, ilk adımı, 1951 TKP Tevkifatı ve sonra da Kore Savaşı ile atmıştır. Tamer'den edindiğimiz bilgilere göre 1955 yılından itibaren antikomünizm yapan yayınların arttığı, içeriklerinin ise değiştiği gözlemlenmektedir.* 1957 seçimlerinden sonra ekonomi, düşünce özgürlüğü ve politika konularında yoğun eleştirilere maruz kalan DP iktidarı, muhalefet ve basını önlemek amacıyla yasalar çıkartmış ve Tahkikat Komisyonu ile farklı sesleri susturmaya çalışmıştır. Bu kriz, çatışma ve gençlik gösterileri karşısında da kamuoyundan destek alabilmek ve tekrar güven duygusu tesis edebilmek için “ezelî düşman” imgesi ve komünizm korkusu beslenmiş görünmektedir.⁶⁰⁵

Amerika'da McCarthyist “komünist avı” uygulamaları sürerken DP iktidarındaki antikomünistliğin yükselişe geçtiği bir konjonktürde, mukaddesatçılarda özellikle 1950'lilerin sonlarına doğru antikomünist söylemlerin arttığı görülmektedir.⁶⁰⁶ Bu sürecin aslında, Türkçü kesimin özellikle 1947 sonrasında, CHP iktidarı dönemine yönelik eleştirilerini dile getirmeye başladığı tarihte belirgin hâle gelmeye başladığını söylemek mümkündür.⁶⁰⁷ Tek Parti Dönemi'nde iktidarın Kadrocular ve Hasan Âli Yücel gibi isimleri koruduğu, Köy Enstitüleri ve Halkevleri gibi kurumlarda komünizmin yayılmasına izin verdiği yönündeki eleştiriler Türk sağında uzun yıllar gündeme getirilmiş hususlardır. Bu eleştiri tarzı, bir dönem CHP'nin DP'ye karşı güttüğü propaganda yöntemiyle benzer görünmektedir.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ (NARA: MF.867.00B/11-1045) akt. Tamer, 96.

* Tamer'in “antikomünist propaganda” ifadesini kendi yaklaşımıyla “komünizm karşıtlığı yapmak” olarak ifade etmeyi tercih ediyorum. Çünkü karşıtlık her zaman propagandayı içermemektedir.

⁶⁰⁵ Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar-I*, 497; Tamer, “Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası”, 105–6; Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, 275-285.

⁶⁰⁶ Tamer, “Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası”, 99.

⁶⁰⁷ Bunda 1944'teki Irkçılık-Turancılık Davası'nın da etkisi olmuştur.

⁶⁰⁸ Tamer, “Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası”, 100.

Sovyetlerin Boğazlar, Kars ve Ardahan'a dair talepleri gibi nedenlerle dönemin Türk dış politikasının anti-Sovyet bir düzlemde seyrettiği açıktır. Türkiye'nin o dönemdeki politikası Sovyet karşıtı bir çizgidedir ve mukaddesatçılar da devletçe yüksek oranda desteklenen bu politikayı izleyen toplumsal gruplara dâhildir.⁶⁰⁹ Bu çalışmanın dönemin dış politikasını tartışma amacıyla olmadığı belirtilmelidir. Yalnızca dergilerde yer alan antikomünizm bahsi için gereken altyapıdan biraz bahsetmek uygun görülmüştür. Stalin'in 1945-1946 yılları arasında gerçekten Türkiye'ye saldırma niyetinde olup olmadığı hakkında net bir şey söylenilememektedir. Hale'e göre amacı, yüksek ihtimalle Türkiye'yi diplomatik bir yalnızlığa mahkûm ederek Hükûmeti, Sovyetler Birliği'ne önce Boğazların ardından tüm ülkenin kontrolünü verecek bir anlaşma imzalamaya mecbur etmektir. 1947-1950 yılları arasında Türkiye Dışişleri Bakanı olan Necmettin Sadak, 1949 yılında yayımlanan makalesinde "Sovyetlerin Çanakkale'yi işgalin ardından Ankara'da komünist bir hükûmet kurulmasını talep edeceğini" iddia etmişti. En azından Türk devleti açısından görünen odur ki Stalin'e karşıt ve denk bir güç bulmak şarttır. Bir görüşe göre İnönü Hükûmetinin yapması gereken ilk iş, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer Batı kuvvetlerinin Sovyet taleplerine razı olmalarını engellemektir. İkinci olarak, Türk Silahlı Kuvvetlerinin seferberlik hâlini sürdürebilmek için Batı'dan mali destek almak ve son olarak da Sovyetlere karşı uzun vadeli bir korunma için Batı'yla ittifak kurabilmektir.⁶¹⁰

USS Missouri adlı savaş gemisinin 6 Nisan 1946'da İstanbul'a gelişi Türkiye'ye moral vermişti. Gemi, Washington'da vefat eden Büyükelçi Mehmet Münir Ertegün'ün naaşını getirmek üzere yola çıkmıştı. Ölen diplomatların naaşlarının savaş gemileri ile gönderilmesi bir nezaket kuralı olarak kabul edilirdi fakat o konjonktürde Amerika'nın

⁶⁰⁹ Kemalizmi liberalizmle sentezlemeye çalışan *Forum* dergisi, anglosakson modeli demokrasi ve özgürlük talebinde bir yayın olan *Hür Fikirler* gibi yayınlarda da antikomünist tutum belirgin biçimde görülmektedir. Örnek, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, 257-258. Oktay, 1950-1970 arası magazinlerinde en belirgin ideolojik öğenin anti-komünizm olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Ahmet Oktay, *Türkiye'de Popüler Kültür* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 80-81.

⁶¹⁰ Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, 113.

bu tutumunun Sovyetlere karşı yapılmış bir gösteri olduğu açıktı.⁶¹¹ Bu sıralarda Boğazlar konusunda yaşanan diplomatik mücadele bitmiş değildi.

Türkiye'yle Sovyetler Birliği arasındaki savaş propagandası uzun yıllar sürmüştür. Stalin'in taleplerinden resmen vazgeçmeyişi, istediği zaman yeniden aynı kampanyayı başlatabileceği korkusunu doğuruyordu. Bu nedenle Türkiye'nin hâlâ güvenliğini sağlayacak bir çözüm bulması gerekmektedir.⁶¹² Sovyet devlet adamı Nikita Kruşçev (1894-1971), Beria'yla Stalin'in "Türkiye'yi korkutarak Amerikalıların kucağına ittiğini" belirtmiştir. Eski koşullarda Türkiye, müttefiklerin uydusu hâline gelme endişesiyle (NATO hava ve deniz üslerinin Türk topraklarında kurulmasına izin vermek gibi) bir ittifaka girmekten çekinebilirdi. Nitekim bu tür eleştiriler 1960'larda ortaya çıkacaktır ama o dönemde ortada böyle bir tenkit yoktu. Hale'e göre "eski emperyalist güçler olan İngiltere ve Fransa'nın yönettiği Batı ittifakına Türkiye muhtemelen temkinli yaklaşacaktı ama küçük devletlerin bağımsızlığını korumak konusunda kararlı olduğuna inanılan Amerika Birleşik Devletleri'nin liderlik yapması bu çeşit kaygıları gidermişti."⁶¹³ Kendisinden önceki Çar yönetimine benzer şekilde Stalin'in de sadece Türkiye'yi değil, Akdeniz ve Orta Doğu'daki Batı güvenliğini de tehdit ettiği düşünülmektedir. Türk ve Batı çıkarları bu nedenle birbiriyle örtüşmekteydi. Stalin'in Türkiye'ye saldırmayı planlamayıp yalnızca kendi ülkesinin güvenliğini gözetmeye çalıştığı düşünülebilir ama Hale'in ifadesiyle Türkler ve müttefiklere göre mutlak Sovyet güvenliği, komşuları açısından mutlak güvensizlik anlamına gelmekteydi.⁶¹⁴ Boğazlar konusuna SSCB açısından da bakmak durumun daha geniş bir perspektifle değerlendirilmesi açısından önemlidir. SSCB açısından bakıldığında da görünen nedenin güvenlik kaygısı olduğu ifade edilmektedir. Boğazların Naziler tarafından savaş içinde kullanımı SSCB'nin bu kaygısını güçlendirmiş ve SSCB bu stratejik geçidin savaş sonrasında diğer Batılı devletler tarafından kullanılması konusunda endişe

⁶¹¹ Mehmet Gönlübol ve Halûk Ülman, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, ed. Mehmet Gönlübol vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969), 215-216.

⁶¹² Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, 113-115.

⁶¹³ Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, 121.

⁶¹⁴ Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, 121.

etmektedir. SSCB'nin amaçlarına ulaşmak için Türkiye üzerinde baskı ve tehdit yöntemlerini kullandığı konusunda ise bir konsensüs vardır.⁶¹⁵

Türkiye'de Kemalist milliyetçilik devletin resmî ideolojisi idi ve ulus devlet sınırları içinde kalma politikası merkezî rol oynuyordu. Sovyetlerle artık 1921-1922'deki gibi stratejik bir iş birliği çabası da güdülmüyordu. 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) tekrar kurulmuş ama 1920'de kurulan Türkiye Komünist Partisi gibi kısa sürede kapatılarak altyapı desteğinden de mahrum bırakılmıştı. Tüm bu sebeplerle Türkiye'nin Batı ittifakına olan bağlılığı kuvvetli idi. Çok partili sisteme geçilmesi ve 1950 seçimlerinde iktidarın değişmesine rağmen dış politikanın ana hatları üzerinde bir ihtilaf yaşanmamıştı.⁶¹⁶ Stalin'in (ö.1953) ölümünden sonra ise Sovyet politikasının yumuşadığını ama DP Hükûmetinin tutumunda bir değişiklik yaşanmadığını belirtmek gerekir. 1953 Mayıs'ında Sovyetler, Kars ve Ardahan hakkındaki taleplerinden vazgeçtiklerini duyurdu fakat aslında bu iddialarından Boğazlar rejiminde bir değişiklik yapılması için vazgeçip vazgeçmediği belli değildi. DP Hükûmeti bunu memnuniyetle karşılamakla beraber ilişkilerin yakınlaşmasına teşebbüs etmedi. Muhtemelen yaşanan değişikliğin geçici olduğuna inanılıyor ve Batı'yla ilişkiler bozulmak istenmiyordu. Sovyetler Birliği'yle yakın ekonomik ilişkiler kurmanın Batı yardımını azaltabileceği ve Sovyetlerden gelen güvenlik tehdidi azalmış olsa da Türkiye tarafsızlığı seçerse askerî güç dengesinin Sovyetler lehine dönme ihtimali bu politikanın arkasındaki nedenler olabilir.⁶¹⁷ Brockett'a göre ise Türkiye, Sovyet emperyalizmi ve komünizme karşı demokratik Müslüman bir ülke olma amacındaydı ve bu nedenle Batı Bloğunda yer almak istiyordu.⁶¹⁸ Bu da Sovyetlere

⁶¹⁵ Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar-I*, 507-508.

⁶¹⁶ Tek anlaşmazlık Kore Savaşı'na asker gönderilmesi hususunda yaşanmıştı. Cumhuriyet'in ilanından beri ilk defa Türk askerleri yurtdışına gönderileceklerdi. Muhalefette olan CHP, bu kararı parlamentoya danışılmadan alındığı için eleştirmişti. Bkz. Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, 121-122.

⁶¹⁷ Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, 122-141.

⁶¹⁸ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 170. Bkz. "Bütün dünya muvacehesinde dâvamız, hürriyetimiz, bütünlüğümüz ve tam egemenliğimizdir. Bu uğurda göze almayacağımız hiçbir fedakârlık yoktur ve bugün bütün hür ve demokrat dünya bu yolda bizim yoldaşımız ve bu uğurda dâvamızın desteğidir." Yazıda ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin kuvveti, bu kuvveti destekleyen diğer âmillerden birinin İngiliz, Fransız, Türk ittifakı oluşu ve bu sayade herhangi bir saldırıya karşı yanımızda dost ve müttefiklerin olacağı kanaati belirtilmiş, Amerika'nın Truman

yakınlaşmak istememesinin ardındaki diğer bir neden olarak düşünülebilir. Batı ile ilişkiler ise her zaman uyum içinde değildi fakat Türkiye'nin Batı ile dış politika çıkarları en azından öncelikli alanlarda çatışmıyordu.

Tüm bu iç ve dış olayların yaşandığı dönemde mukaddesatçı dergilerin “amiral gemisi” *Büyük Doğu*'da 1945-1960 arasında “komünizm” temalı 88 yazı çıkmış olduğu görülmektedir. Aslında diğer etkin bir yayım olan *Sebilürreşad*, bu temada başı çekmektedir.⁶¹⁹ Aynı anahtar kelime aramasıyla dergide bu konuda 110 yazı olduğu tespit edilmiştir.⁶²⁰ Odak noktası Sovyetler olmasa da içeriğinde Sovyetler bahsi geçen yazılar da vardır, bu rakamlar ise sadece doğrudan bir örnek olması açısından verilmiştir. “Moskof” ve “kızıl” gibi diğer iki başat anahtar kelimeyle de bu iki derginin ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Bu konu hakkında yazmış, öne çıkan beş yazarın; Necip Fazıl Kısakürek (müstear isimleri de dâhil edilerek),⁶²¹ Raif Ogan, Cevat Rifat Atilhan, Eşref Edib ve Abdürrahim Zapsu olduğu görülmektedir.

Veri tabanında yazı sayıları nedeniyle öne çıkmamakla birlikte dergilerin bizzat taranması sırasında görülen iki önemli yazar da Ali İhsan Sâbis ve Habil Adem

---

Doktrini'nin ise Türkiye'yi silahlandırmak ve kuvvetlendirmek için çalıştığı dile getirilmiştir. Yanısıra, 1948'de Avrupa Konseyine iştirak ve Avrupa ailesi içinde çalışmakla Türkiye'nin durumunun daha fazla resânet kazandığı ifade edilmektedir. Bkz. Ömer Rıza Doğrul, “Cumhuriyet Bayramı”, *Selâmet* 4, sayı 104 (Kasım 1949): 2,15. Türk milletinin hür ve bağımsız yaşamak istediği ve bundan zerre kadar fedakârlıkta bulunmayacağı, bu nedenle bütün kuvvetiyle komünizme mukavemet ettiği hakkında bir yazı için bkz. “Koministlikle Mücadele”, *Selâmet* 2, sayı 34 (Ocak 1948): 3.

⁶¹⁹ Örnek, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, 340. Cangül Örnek de Sebilürreşad'ın “dünyada olup bitene daha fazla yer veren İslam dergisi ya da bir fikir hareketi haline gelmeyi amaçlayan Büyük Doğu gibi yayınlara kıyasla” komünizm temasının daha çok işlendiği bir yayın olduğu fikrindedir. Bkz. Örnek, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, 340.

⁶²⁰ “Aranan: Komünizm”, İslamcı Dergiler Projesi (IDP), erişim 28 Aralık 2020, https://katalog.idp.org.tr/arama?query=kom%C3%BCnizm&start_year=1945&end_year=1960&order_by=match.

⁶²¹ “Müstear Listesi”, İslamcı Dergiler Projesi (IDP), erişim 20 Aralık 2020, <https://katalog.idp.org.tr/mustear-listesi>; *Büyük Doğu*'nun ikinci dönemi itibariyle (1945 Kasımı'ndan itibaren) Kısakürek'in müstear kullanımının arttığı görülmektedir. Bunun bir sebebi, yıllar geçtikçe *Büyük Doğu* dergisinde CHP iktidarına karşı muhalefet ve İslamî tonun artması ve bununla da ilişkili olarak yazar çeşitliliğinin azalmasıdır. Bir diğer sebepse Kısakürek'in zor karakteridir. Pek çok yazarla kişisel sebepler yüzünden yolları ayrılmıştır. Bkz. Akın, “İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek”, 105.

Pelister'dir. Kumandan ve siyasetçi Ali İhsan Sâbis'in (1882-1957)⁶²² *Büyük Doğu*'da 1945-1960 arası çıkan yazılarının yaklaşık üçte biri “Moskof tehlikesi”ne ayrılmıştır. 1947 tarihli ilk yazısı,⁶²³ “Alman taraftarı/uşağı suçlamalarına maruz kaldığı, oysa Moskof’un yıkılması için ve bunu Anglo Saksonların değil Almanların başarabileceğine kanaat getirdiğinden ötürü Almanları desteklediği”ne dair açıklamalarının yer aldığı bir mektuptur. İleri tarihli bir makalesinde ise Moskofların amacının “dünya ihtilalini yapmak, proleter sınıfın hâkimliğini elde etmek ve bunları kendi menfaatlerine uygun bir alet olarak kullanmak” olduğunu ifade eden Sâbis; Üçüncü Dünya Harbi olarak başlayacak harpte Moskofların batı ve güney belki de Orta Asya ve Uzak Doğu cephelerinde tecavüze başlayacaklarını dile getirir. Türkiye ve Yunanistan’a soluk aldirmayacak şekilde motorlu hava ve kara kuvvetleriyle şedit hamlelerde bulunarak Akdeniz sahillerine varmak isteyebileceklerini de ilave etmektedir. Sâbis bu tür yazılarında en önemli düşman olarak Rusya ve komünizmi gösterip onlara karşı uluslararası ittifak aramaktadır. Bu yazısını da Moskof tehlikesinin bütün dünya, özellikle de İngiltere ve Amerika için de varid olduğundan Türkiye’nin Amerika ile iş birliği yapmasının zaruri olduğu görüşü ile bitirmektedir.⁶²⁴ Sâbis’in yazılarının siyasi ve askerî tonuyla Kısakürek’in edebiyatçı ve çoğu zaman polemikçi üslubunun farklı yerlerde durduğu belirtilmelidir.

Komünist tahayyülün CHP’ye karşı kullanılmasına örnek olarak Kısakürek’in bazı yazıları gösterilebilir. Bir yazıda gençliğin komünistlik aleyhinde bir nümayiş yapmaları için kışkırtılmalarına karşı çıkmakta, doğrular içinde en doğru olanının bile “bu baylar”ın elinde yanlış hâle geldiğini ifade etmektedir. Devam ederek “Eğer komünizmaya gerçekten aleyhtar olsaydınız bu aleyhtarlığın biricik hak ve hakikatine malik olan dinci ve ruhçu temayülleri tutardınız.” diye seslenmektedir.⁶²⁵ Salih Zeki Aktay imzasını taşıyan diğer bir yazı ise bu yazıyı destekler niteliktedir. Komünizmaya karşı hatta onun “fena planlarını” bir an için unutturacak tarzda “CHP ısmarlaması”

⁶²² Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, (İletişim Yayınları, 2012), 1: 472, 668; Zekeriya Türkmen, “Sâbis, Ali İhsan”, *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 346.

⁶²³ Ali İhsan Sâbis, “İthaf”, *Büyük Doğu* 3, sayı 67 (Ekim 1947): 14.

⁶²⁴ Ali İhsan Sâbis, “Kızıl Tecavüze karşı”, *Büyük Doğu* 3, sayı 73 (Aralık 1947): 14; Ali İhsan Sâbis, “Yine Moskof Tehlikesi”, *Büyük Doğu* 3, sayı 74 (Ocak 1948): 9.

⁶²⁵ Be. De., “Komünistlik”, *Büyük Doğu* 3, sayı 73 (Aralık 1947): 8.

nümayişlerden hiçbir şey çıkmayacağı görüşü dergide yaygındır.⁶²⁶ *Büyük Doğu*, Halk Partisinin komünistlerle komprime olduğunu düşünmekte ve bundan vazgeçebileceklerini zannetmemektedir. Fakat iktidar, en azından, komünizm aleyhtarlarına komünistlerle aynı muameleyi gösterebilecek midir, diye sormaktadır. Komünistlerin hapse girmeyi bir şeref ve vazife olarak addettiklerini, bu nedenle de birkaç tanınmış kişi aleyhinde yapılan gösteriş takibatını “komünizmle mücadele” şeklinde gösteren yaklaşımı bir taktik olarak nitelemektedir.⁶²⁷

Burada bir parantez açıp, Haziran 1946’da Hükûmetin Türk Ceza Kanunu’nun 141 ve 142. maddelerinde değişiklik yaparak solcuların faaliyetini kısıtlamayı amaçladığını ve bunu 1949 ve 1951’de yenilediğini belirtmek gerekir. Bu yıllardaki önemli diğer olaylar 1948’de Sabahattin Ali’nin öldürülmesi; Ankara Üniversitesinden üç profesörün ihracı (Pertev Nail Boratav, Niyazi Berkes ve Behice Boran), Nazım Hikmet’in serbest bırakılmasına dair tartışmalar ve sonra solcu gazeteciler Sabiha ve Zekeriya Sertel ile birlikte Sovyetler Birliği’ne kaçışı gibi olaylar hatırdadır. 1951 ve 1952’de 184 solcu tutuklanmış ve 131’i hüküm giymişti. Tüm bunlar o dönemde solcuların sadece istenmediklerini değil, zan altında bulduklarını da göstermekteydi.⁶²⁸

“Türkiye’de Komünizma/Türkiye’de Komünizmayı CHP Himaye Etmiştir” adlı yazıda Kısakürek, Dedektif X Bir müstearıyla başlıktan net bir şekilde anlaşılan mesajı vermektedir. Millî Mücadele Hükûmetinin müsamahası ile kurulan “Halk İştirakiyun Partisi”nin bir zaman sonra Anadolu’yu kızıl diktatorya altına almak veya TBMM Hükûmetini arkadan vurmak tehlikesini taşıdığı için dağıtılıp faaliyetlerine son

⁶²⁶ Salih Zeki Aktay, “Moskoflar Geliyor!!!”, *Büyük Doğu* 3, sayı 75 (Ocak 1948): 9.

⁶²⁷ Dedektif X Bir, “İktidar ve Komünistler”, *Büyük Doğu*, sayı 11 (Mayıs 1949): 2.

⁶²⁸ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 157–158. *Doğan Güneş*’te bir okurunun bizzat ifadesiyle de, “komünist ve komünizm” damgalaması o dönemin bir tür “günah keçisi”dir. Kimi zaman moderniteye yapılan bir eleştiri, kimi zaman dinin yaşama alanından uzaklaştırılmasını ve vicdanlara hapsedilmesine dair bir serzenişin sonu “komünizm” suçlaması ile bitebiliyordu: “Bugün melekitemizde bir komünistlik modası çıktı, işimize gelmiyenlere, doğruyu söyleyenlere derhal komünist damgası basıyoruz. (...) Selametın okuru da, evvela, gazetenizin birinci sahifesinde besmele-i şerifenin kızıl bir zemin üzerinde yazılmasını ele almış, ve kendi hükmü karakuşile [?] mana çıkarmış, sizlere komünisttir demiş! Ne garip ve ne cüretkârane isnat!! Kırmızı zemin üzerinde hilal ile yıldız tesvir eden ve Türkiye Cumhuriyetini temsil eyliyen şerefli bayrağımızda da kırmızı mevcuttur. Buna ne diyecek!” *Doğan Güneş*, sayı 6 (1947): 83.

verildiğini ifade eder. O zaman Türkiye'deki komünistlerin Moskova'dan şu emri aldıkları iddiasıyla devam eder: Bir kısmı gizli olarak parti kuracak ve çalışmalarına devam edeceklerdir bir kısmı ise Millî Hükûmetin bünyesine girerek samimi bir şekilde Halk Partisine yardım eder görünecekler ve yardım da edeceklerdir. Böylece Partiyi ellerine geçirerek yerini alacaklardır.⁶²⁹ Kısakürek bu yazılarıyla bu “korkunç gizli faaliyeti” delilleriyle, vesikalarla açıklama gayesinde olduğunu belirterek böylece yalnız Türk milletine değil iktidar partisine de -eğer değerini bilirlerse- hizmet edeceği kanısındadır. Kısakürek'in DP'ye eleştirel olduğu yazılarda da komünizm eleştirisine rastlanmaktadır. Bir yazıda Dr. Şefik Hüsnü'ye ait tavan arasında ele geçmiş bir el yazısına gönderme yaparak Hüsnü'nün komünist teşkilatına yapılan bir tamiminden söz eder. İddiaya göre bahsi geçen tamimde “Kurulamakta olan Demokrat Parti teşkilatına sızınız, partiye hâkim olmaya çalışınız.” ibareleri yer almaktadır.⁶³⁰

Büyük Doğu, dönemin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak'ın 8 Mart 1947 tarihinde *Akşam*'da çıkmış bir yazısına yer vererek üste bir açıklama yapmıştır: “Sadak demek ister ki Moskova'ya bağlı olmamak şartı ile Türkiye'nin Marksist ve komünist olmasında hiçbir mahzur yoktur.” *Büyük Doğu*, Sadak'ın “en küçük sol temayülü bile kanun dışı kılan Amerikan politikasını idare etsin diye Türkiye Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı oluşu”ndan ötürü şaşkındır. Sadak'ın dergide alıntılanan yazısına bakıldığında ise solculuk ve komünistliği belirgin bir şekilde ayırarak aynı olmadıklarını, örneğin Sovyet Rusya'nın İngiltere'de en büyük düşmanının sağcı (Churchill) değil, Sosyalist (Bevin) olduğunu ifade ettiği görülmektedir. Sadak yazısını sol düşünceli gençlerin artması temennisi ve tam bir sol partinin siyasi hayatta yer

⁶²⁹ Dedektif X Bir, “Türkiye'de Komünizma/Türkiye'de Komünizmayı CHP Himaye Etmıştır”, 4, sayı 4 (Nisan 1949), 2. Benzer yazılar için bkz. Prof. Ş.Ü., “Memleketimizde komünizmayı C.H.P. himaye etmiştir!”, (19 Kasım 1951): 4. *Hareket* dergisi de Kemalistlerin komünist olduklarını düşünmemekle beraber komünistlerin onların içine gizlenebileceği fikrindedir. *Hareket*, sayı 4 (Mart 1953): 3.

⁶³⁰ Dedektif X Bir, “İçinizdeki Komünistlerden Ne Haber”, *Büyük Doğu*, sayı 16 (Haziran 1949), 1. Komünistlerin Halk Partisi zamanında “pervasızca ortalıkta dolaştıkları” ifadesi için bkz. Mehmed Kaplan, “Yeni Bir Fikir ve Hareket Çağı”, *Hareket*, sayı 1, (Aralık 1952): 3.

alması zarureti ifadesi ile bitirir. Bunun sadece memleketteki sosyal ıslahat bakımından değil komünistlik tehlikesine set çekmek için de elzem olduğunu ifade etmektedir.⁶³¹

Kısakürek için “Bu milletin 19 milyon Türkün, hangi hususta birbirine zıd ve hangi hususta birbirinden davacı olursa olsun, karşısında tek adamdan daha vahdetli bir bütün hâlinde kucaklaştığı, birleştiği, yekpareleştiği ve başı yıldızlara çarparcasına şahlandığı biricik düşman hedef KOMÜNİZMADIR.”⁶³² Bu nedenle “Rapor: Devlete, Millete, Alakalılara” türü yazılarda komünizm ile yeterince mücadele edilmediği ifade edilerek

⁶³¹ Necmettin Sadak, “Solculuk ve Komünistlik Aynı Şey Değildir”, *Büyük Doğu*, sayı 15 (Haziran 1949): 4.

⁶³² “Güneşten Daha Parlak Bir Hakikat Belirmiştir!!!”, *Büyük Doğu* 1, sayı 6 (Aralık 1945): 9. Dergide büyük harfle yazılmıştır. Komünizm karşıtlığının Türk dünyası için olduğu kadar İslam alemi için de önemi hakkında vurgular için bkz. başka bir yazısı: “Çok vakit geçmiyecek... Amerika'nın büyük sanayii mümessilleri ve kapitalizma kurmay hey'eti başta olarak, Protestan ve Katolik kiliseleri, peşinden **her türlü ruhu ve milliyetçi telâkkiler, dünyayı komünizma urundan temizlemek hareketini doğrudan doğruya açacaklardır.** /Kapitalistlere göre bu ur, dünyanın karnında ve hazım cihazının içinde... Din sahiplerine ve ruhçulara göre de kalbinin üzerinde... fakat insanlık, komünizmanın, beşerî hayatı mânada ve maddede tehdit eden bir ur olduğunda müttefiktir; ve hakikaten artık bıçak kemiğe dayanmıştır./ (Ayzehover)in son beyanati, onun hâkî renkli asker ceketinin eteklerini çeken eller arasında bütün bu saydıklarımızın bulunduğunu ve tarihî vâdenin dolmaya başladığını gösteriyor./Bizim tahminimize göre vakit yakındır. O zaman Türkiye'ye ve bütün İslam alemine düşecek olan vazife, komünizmaya zıt Garp aleminin görüşünden ve nasibinden ayrı olacaktır. Komünizmaya zıt Garp alemi, onda, kendi bünyesinin kendine zıt ihanetini cezalandırmak ihtiyacında... bizse, (komünizmaya) zıt olan Garp alemi ile işbirliği yapmış olarak, onda, bütün tarihimiz boyunca acısını çektiğimiz emperyalist ve İslâm düşmanı garbın, bugün bütün insanlığa düşman menfi tarafını tasfiye edilmiş görmek ihtiyacındayız./Garp dünyasının kendi iç bünyesinde gizli gizli besleği bühran ve tezadın, bugün en fazla kendisine belâ olmuş tecellisini belirten komünizma tasfiye edilirken, Garp, kendi kendisini yenmiş, Şark da, tarihi düşmanının şahsında Garptan intikamını almış olacaktır. Bu bakımdan İslâm ve Türk âlemi, komünizmanın tasfiyesi muamelesinde, asırlar boyunca kendisine kıyan, kıymaya memur edilen Garp emperyalizmasına duyduğu hıncı tatmin etmek mevkiindedir. (...) İslâm alemi ve Türk dünyası için bütün tekevvün hesaplarının başında, komünizma ve onun yatağı olan büyük ve geniş ülkenin tasfiyesi vardır. Bu madde yerine gelmedikçe de başka hiçbir maddeye sıra yoktur.” Necip Fazıl Kısakürek, “Tarihî Vâde”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 103 (28 Ağustos 1952): 1. (abç). *Sebilürreşad*'ın başyazarı Eşref Edip'in *Büyük Doğu*'daki bir yazısında da artık inkâr ve tevili mümkün olmayan bir hakikatle dünyanın demokrasi ve komünizm cepheleleri olarak ikiye ayrıldığı ve bu sebeple milletlerin aralalarındaki ayrılıkları bir tarafa bırakarak can kaygısına düştükleri ifade edilmektedir. Özellikle Çin'in, Hindicininin komünizm cephesine iltihakı ve Sovyetlerin Hindu diyarında muazzam ağır sanayi fabrikaları tesis etmek teşebbüslerinin demokrasi cephesinin İslam kuvvetine ihtiyacını şiddetlendirdiği belirtilmiştir. Edip'e göre, bunu ancak asırlarca İslam dünyasına önderlik etmiş demokrasi cephesinde yer alan Türkiye yapabilir. Edip, yeryüzündeki üçüncü kuvvetin bu demokrasi cephesi yanında olacak tüm İslam dünyası olduğu/olması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Eşref Edip Fergan, “Dünya Muvazenesinde Üçüncü Kuvvet”, *Büyük Doğu*, sayı 9 (7 Nisan 1956): 2.

Tek Parti Dönemi eleştirilmektedir.⁶³³ Habil Adem Pelister'in siyasi içerikli yazı serisinde ise komünizm tehlikesi nedeniyle Türkiye'nin ABD yanında olması gerektiği mesajı verilmektedir. Bu yazıların Örnek'in de tespit etmiş olduğu şekilde, sosyalizm eleştirisinde belli bir düzeyin üstüne çıkan yazılardan olduğu belirtilmelidir.⁶³⁴ Sovyetler Birliği'ni eleştirirken tarihsel verilere dayanan bu yazılar da Sâbis'in yazılarına benzer şekilde Kısakürek'in demagojik ve yer yer abartı barındıran üslubundan ayrılmaktadır.⁶³⁵ Kısakürek'in yazılarının büyük kısmındaki sorun, bireyleri doğrudan tehdit eden bir durumdan ziyade “*Büyük Doğu*/Kısakürek öyle tasvir ettiği için” “tehlikeli” hâle gelmeleridir.⁶³⁶ Bu şekilde örneğin Türkiye’de hayatında hiç solcu bir Türk’ü yakından tanımamış ama *Büyük Doğu* okuru bir kimsenin, “solcu” denildiğindeki algısının çarpıtılmaya uğradığı söylenilebilir.* Kısakürek'in önemli bir yekûnu serinkanlılık ve sağduyundan yoksun antikomünist tutumlu yazılarından farklı olarak, sosyalizm ve komünizmin ekonomik görüşünü eleştiren başyazıları da olmuştur.⁶³⁷ Başyazıların dergideki diğer yazılara nispetle üzerinde daha çok kafa yorulmuş, hazırlayıcı ve temkinli yazılar olduğu göz önüne alındığında bu yazıların dilindeki tercih anlamlı görünmektedir.**

⁶³³ Dedektif X Bir, “Rapor: Devlete, Millete ve Alakalılara”, *Büyük Doğu*, sayı 46 (2 Şubat 1951): 3.

⁶³⁴ Habil Adem Pelister, “Türk Rus Meselesi ve Amerikanın Emniyet Siyaseti”, *Büyük Doğu* 3, sayı 75 (Ocak 1948): 6. Bu yazı dizisi toplam 9 sayı çıkmıştır. Örnek, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, 337-338.

⁶³⁵ Bkz. 1946'da 60 bin olduğu tahmin edilen komünistlerin 1949'a gelindiğinde 400 binlere vardığı iddiası yer almaktadır. Dedektif X Bir, “Komünizma ve biz”, *Büyük Doğu*, sayı 20 (Temmuz 1949): 4.

⁶³⁶ Bu ifade Eco'dan mülhemdir. Umberto Eco, *Düşman Yaratmak* (İstanbul: Doğan Kitap, 2014). Örneğin *Büyük Doğu*, bir sayısında İstanbul Üniversitesi'ndeki sol görüşlü akademisyenleri “en hafif tabirle aşırı solcu” diye liste halinde kendi ifadesiyle de ifşa etmiştir. Dedektif X Bir, “Buyurun ve Görün”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 34 (18 Haziran 1952): 1.

* Burada belirtmek istediğim husus diğer bir ifadeyle şudur: Komünizm ideoloji olarak materyalist ve dini dışlayan bir ideoloji olmakla beraber Türkiye’de ya da başka bir yerde sol görüşlü kişilerin tümünün dinden uzak olduğu iddia edilemez ya da benzer şekilde tüm sol görüşlü kişilerin aile hayatına dair tercihlerinde sadece kişisel normları dikkate alıp bulunduğu toplumun hiçbir değerini dikkate almadığı iddia edilemez. İdeolojiler betonlaşmış olgular değil, kişilere ve ortamlara göre biçim değiştirebilen dinamik olgulardır da.

⁶³⁷ “Sermaye ve Mülkiyette Tedbircilik”, *Büyük Doğu* 1, sayı 35 (Haziran 1946): 2. Aynı yazı küçük değişikliklerle tekrar 2 Ekim 1959 tarihindeki dergide görülmektedir.

** Bu hususa dikkatimi çektikleri için Dr. Necdet Subaşı'na teşekkür ederim.

Sebilürreşad'da Batıcılığı ve Kemalistliği ile maruf Falih Rıfki'ya (1894-1971) oldukça sert hitap eden bir makale, esasında komünizm yanlısı olmayan bir yazarın⁶³⁸ komünizmle de ilintilendirilerek ne derece sert eleştirildiğinin önemli bir örneğini sunmaktadır. Tartışma, *Sebilürreşad*'ın Atay'ı çizen karikatüründen sonra Atay'ın *Sebilürreşad* hakkında kaleme aldığı ithamlar ile ilgili görünmektedir.⁶³⁹ Yazıda Atay hakkında *Orkun*, *Komünizmle Mücadele* ve *Vatan*⁶⁴⁰ gibi yayınlardan yapılan iktibaslar vardır. Yazı sadece ele alınan dönemde mukaddesatçı bir derginin karşı görüşten bir kimseye hangi kelimelerle seslendiğinin değil karşı tarafın da kendisi gibilere nasıl baktığının önemli ipuçlarını taşımaktadır. Şirin Selçuk'un da tespit etmiş olduğu gibi o tarihlerde “muhalefet ve iktidar için en etkili ‘karalama yöntemi’”nin⁶⁴¹ komünistlik ithamı olduğu göz önüne alınınca alıntı daha da anlamlı hâle gelmektedir. Yazarı belli olmayan yazıda Falih Rıfki'ya “gerçek yüzünün ortaya çıkarılması karşısında gösterdiği telaş” hakkında şöyle hitap edilmektedir:

Neye bu kadar telâş ettin, Cibali imamının oğlu? Sen ki babasını inkâr eden, babasını asan bir cellâtsın, bir ahlâk ve fazilet cellâdsın; neye yüzünün kızıl kara rengini görmekle bu kadar korktun? Korkma, telâş etme. Sen bu kara yüzünün cemiyet içinde gezmeğe alışkınsın. Sen ki Türk milletinin reddettiği bir vatansızsın; sen ki kızıl komünist putunu, Stalini başında taşımakla iftihar eden bir milliyetsizsin; artık senin için bu milletin takbihine kıymet vermek mânâsız olmak lâzım gelmez mi? Eğer sende zerre kadar hayâ hissi olsa, zerre kadar kalbinde imandan eser bulunsa içinde yaşadığın, nân ü nimetiyle beslendiğin bu faziletli **milletin mukaddesatına** karşı dil uzatmazsın. Sen ve senin gibiler milletin mânevi hudutlarına tecavüz eden dalâlet eşkiyasıdır, hain komünist şair gibi, başımızda

⁶³⁸ “Biz ne Komünistiz, ne Faşistiz. Biz Kemalistiz. Bizim Rusya’da ve İtalya’da sevdiğimiz şey bizim işimize yarayacak ihtilalci terbiye ve inkişaf metotlarıdır.” Funda Şirin Selçuk, “Falih Rıfki Atay (1893-1950)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 318. *Yeni Büyük Doğu*'da ise Atay, “meşhur Allahsız ve yarı komünist” olarak nitelenmiştir. Bkz. Dedektif X Bir, “Buyurun ve Görün”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 34 (18 Haziran 1952): 6.

⁶³⁹ Makalenin Atay'ın hangi yazısına cevaben kaleme alındığı belirtilmemişse de yazıdan, Atay'ın, *Sıratı Müstakim* (sonrasında *Sebilürreşad*) dergisini Milli Mücadeleye destek olmadığı yönünde suçlamış olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁴⁰ Hatta yazıda şöyle bir ifade kullanılmıştır: Bir adam ki Yalman bile onu ahlâksızlıkta, (...) vatansızlıkta fazla ileri gitmiş bulur; artık bu adam hakkında başka söze hacet kalır mı? “Fazilet Celladı Kızıl Anarşist”, *Sebilürreşad* 7, sayı 156 (1953): 86-96, 91.

⁶⁴¹ Şirin Selçuk, “Falih Rıfki Atay (1893-1950)”, 491.

taşıdığımız kızılıların diyarına def'olup gideceksiniz. Ancak bu suretle bu milletin gazabından kurtulmuş olacaksınız.⁶⁴² (abç)

Yukarıdaki alıntıda “Stalin’i başında taşımak” ifadesinin Atay’ın “Bizim Ruslarla çok iyi ilişki kurmamız lazım. Özgürlükler var, halk buğday üretiyor. Lenin ve Atatürk ölmüşse İnönü ve Stalin başımızdadır.”⁶⁴³ cümlelerine gönderme olduğu anlaşılıyor ki bu cümlelerin aslında yazı boyunca bulunduğu iddia edilen komünizm yanlılığına vardığı söylenilemez. Nitekim üstteki paragrafın yazıldığı dönemde de müttefiklik çerçevesinde Amerika’ya yakın durulmuş ve kimi zaman örnek gösterilmiştir ki bu da “Amerikan dostluğu” olarak nitelendirilemez.

Yazının devamında “Rusların on beş senedir siyaset değiştirmiş oldukları”na dair efsaneye yeryüzünde inanacak Ulus matbaası dışında kimse kalmadığı ifade edilerek Rusya’nın ve Rusların değişmeyeceği Falih Rıfkı’nın değişmediği belirtilen karakteri üzerinden örneklendirilmiştir:

Kendisi [Falih Rıfkı] karakter değiştirdi mi ki Ruslar da değiştirsinler? Kendisini tanımayan varsa tanıtalım: “(...) yirmi yedi sene, yani İstiklâl Harbinin birçok hakikî kahramanları Milletin Meclisinden sürüldükten sonra, 1950’de demokrasinin hâkimiyetine kadar, Türkün mukadderatını (sic) yumruklayanların ön safında duran adamdır. Yeni Ankarada cami yapılmaması prensip mi olmuştur? Hemen Falih Rıfkı «Ulus»ta «Mâbetsiz şehir» diye bir makale yazar. O zaman 14 milyon Türkün yüreğini parça parça etmek için millet vicdanının cellâdı gibi övünen bu adam, «Arz üzerinde ilk defa mâbetsiz şehir kurduk» diye övünür (...)»⁶⁴⁴

⁶⁴² “Fazilet Celladı Kızıl Anarşist”, *Sebilürreşad* 7, sayı 156 (1953): 86-96, 87. Derginin kapağında sayı 156, iç sayfalarında ise sayı 155 yazıldığı belirtilmelidir.

⁶⁴³ Mehmet Cemal Çiftçigüzeli, “Yiğit Düşünce”, erişim 13 Aralık 2022, <http://www.kocaeliaydinlarocagi.org.tr/Yazilar/YaziDetay/3425>.

⁶⁴⁴ “Fazilet Celladı Kızıl Anarşist”, *Sebilürreşad* 7, sayı 156 (1953): 86-96, 88. Öte yandan Atay’ın da DP dönemi ve öncesinde “irtica” vurgusu yaptığı, “Türkiye’nin en önemli davasının irtica ile savaşmak ve muasır medeniyet seviyesine ulaşmak olduğunu” savunması bilinen bir gerçektir. Bkz. Şirin Selçuk, “Falih Rıfkı Atay (1893-1950)”, 545-546. Bunun yanı sıra, Falih Rıfkı’nın “halkın da muhalefeti rejime yönelik bir tehdit olarak algılanmasını sağlamak için özellikle DP’nin tüm hoşnutsuzları herhangi bir ayırım yapmadan bünyesinde topladığını, komünistlerle yakın ilişkiler kurduğunu vurguladığı” bilinmektedir. Bkz. Şirin Selçuk, “Falih Rıfkı Atay (1893-1950)”, 487. Bir kez daha ortaya çıkmaktadır ki tarafların her ikisi de dönem dönem birbirlerini komünizme yakınlıkla suçlamışlardır.

Yazar, Atay'a *Sebilürreşad* hakkındaki ithamlarından ötürü oldukça kızgındır ve babasına gönderme yaparak Atay'a "Cibali imamının ferzendi bîhayâsı!" olarak seslenmektedir. Müslüman Türk milleti bir tarafta konumlandırılırken "[Atay] gibi soysuzlar, komünistler, farmasonlar, siyonistler, dönmeler ve onların emrinde çalışan fikir ve kalem haymatlozları", "Türklükle ve Müslümanlıkla alâkası olmayan kimseler" olarak tanımlanırlar:

(...) "A kızıl anarşist! A fazilet ve hakikat cellâdı! A Cibali imamının ferzendi bîhayâsı! Sebilürreşad'ı ağzına almak, ona dil uzatmak senin haddin midir? Bütün dünya bilir ki Sıratı Müstakim-Sebilürreşad hürriyetle beraber doğmuş, yarım asırdan beri hürriyet ve istiklâl uğrunda çalışmış, Müslüman Türk milletinin vahdeti, yükselmesi, izzet ve şerefi dâvasını bütün kudret ve kuvvetiyle müdafaa etmiştir. Bugün ona dil uzatmaya yeltenenler, ancak Türklükle ve Müslümanlıkla alâkası olmayan kimselerdir ki, bunlar ancak senin gibi soysuzlar, komünistler, farmasonlar, siyonistler, dönmeler ve onların emrinde çalışan fikir ve kalem haymatlozlarıdır. Milli Mücadelenin, hürriyet ve istiklâlin ruhuna aşına olanlar, Sebilürreşad'ın bu uğurdaki fedakârane hizmetlerini çok iyi takdir ederler."⁶⁴⁵

Yazar, Atay'ın "Kırk yıldır yakanız elimizdedir." ifadesine gönderme ile "Evet, kırk yıldır *Sebilürreşad*'ın, Müslümanlığın, Türklüğün, milliyetçiliğin, ahlâk ve faziletin, elhâsıl millî ve dinî bütün varlıkların, **bütün ananelerin ve mukaddesatın** yakasından murdar elinizi çekmediniz." (abç) demektedir. Fakat nihayet hürriyet ve demokrasi zulümlerini tarumar etmiştir, "Allah'ın inayetiyle, hürriyet ve demokrasi sayesinde artık o eski zulüm ve engizisyon devirleri" bir daha geri gelmeyecektir.⁶⁴⁶

⁶⁴⁵ "Fazilet Celladı Kızıl Anarşist", *Sebilürreşad* 7, sayı 156 (1953): 86-96, 92-93.

⁶⁴⁶ "Fazilet Celladı Kızıl Anarşist", *Sebilürreşad* 7, sayı 156 (1953): 96.

Görsel 7: *Sebilürreşad* 7, sayı 156 (1953): Kapak Sayfası.

Sebilürreşad, milliyetçiliğe karşı komünizmi konumlandırın yukarıdaki yazının yanı sıra *Yeni Sabah*'tan alıntılanmış bir yazıyla da komünizmin milliyetçilik üzerindeki baskısını dile getirmektedir. Yazı, Rusya'dan kaçan Pilot Mehmet Altunbay'ın ifadelerinden oluşmaktadır:

Kızıklar, kendilerine en büyük mania olarak gördükleri «milli hisleri» söndürmekle işe başladılar. Evvelâ milletleri parçalayarak, onlara sahte bir hürriyet verdiler. Sonra şiddet fırtınası bir kasırga gibi bu milletlerin ve milliyetçilerin üzerine çöktü. Bu suretle komünistler «ayırtıp parçalama» politikasını takip etmek suretile emellerine kısa bir zamanda nail olarak bir tethiş rejimi kurmağa muvaffak oldular.⁶⁴⁷

⁶⁴⁷ “Dine İlânı Harb”, *Sebilürreşad* 7, sayı 175 (1954): 398.

Komünistlerin milletleri parçalayarak onlara aslı olmayan bir hürriyet verdiğini ifade eden dergi, bir başka yazıda da millî dillerin Sovyetler Birliği'nde nasıl takibata uğradığını *Kommunist* dergisinden iktibasla şöyle dile getirmektedir:

«Sovyetler Birliğinde milli dillerin takibata uğradığı söylenecek olursa, ülkemizde buna kim inanır?» İşte, Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü müdürü Gafurov, *Kommunist* dergisinde (1958, No. 11) böyle yazmaktadır. Halbuki, bolşevikler tarafından tatbik edilen ruslaştırma siyaseti herkesçe belli bir gerçektir. Bolşevikler, bu yol ile sade Türklerin değil, belki Sovyetler Birliğinde yaşayan ve Rus olmayan bütün halkların milli gelenekleri (sic), milli hususiyetlerini, dillerini yıkmaya ve bozmağa çalışmaktadırlar. Sovyet hâkimiyetinin ilk devrelerinde, kendi rejimlerini daha kesin bir şekilde sağlama bağliyamamış olan bolşevikler, Rus olmayan halkların milli kültür ve dillerine karşı açıkça taarruza geçecek durumda değillerdi. Bolşevikler, hâkimiyetlerinin ilk çağlarında milli kültürleri müdafaa ve himaye eder gibi görünerek Rus olmayan halkların milli aydınlarını kendi taraflarına çekmek yolunu tutmuşlardı.⁶⁴⁸

Bu tezde ele alınan dergilerden *Selâmet*, mukaddesatçı bir başka dergi olan *Doğan Güneş* tarafından Sovyet Rusya ve komünizme karşı tutumu bağlamında sert ve hakaretâmiz eleştirilere maruz kalmıştır.⁶⁴⁹ Oysa Ömer Rıza Doğrul tarafından çıkarılmış *Selâmet*'te komünizme eleştiriler yer almıştır. Örneğin bir haberde:

(...) Kırım ile Kafkasya'daki Türk ve Müslüman halka karşı misilleme hareketlerine girişmiş olan Sovyet Rusya idarecileri müthiş işkencelere ve gayet fena muamelelere müracaat etmektedirler. Takip edilen siyasetin bu bölgelerde bulunan Türk azınlıklarının imhasını hedef ittihaz ettiği anlaşılmaktadır. Kayba

⁶⁴⁸ V. Musa Bay, "Müslümanların dil ve yazılarına karşı müthiş suikast", *Sebilürreşad* 12, sayı 290 (1959): 230.

⁶⁴⁹ *Doğan Güneş* dergisinin doğrudan Ömer Rıza Doğrul'a hitap eden bir yazısında: "(...) komünistliğin her çeşidine düşmanım. Karl Marx, Engels, v.s.ye Allah lanet etsin! Komünistlik de, kurucuları da bu saydıklarımızla beraber insanlığın yüz karasıdır. Allah şahidim olsun ki komünist Rusya'ya karşı memleketimiz harbe girişirse ilk fedai kafilesine gönüllü yazılacağım: çünkü dedelerimin intikamını almağa and içtim. Sevgili okurlarım, Ömer Rıza'ya teklif ediniz: komünistliğe nefret ve düşmanlık ifade eden bu sözlerimin en hafifini komünistliğe karşı kullansın! Yapamaz, asla kullanamaz. Siz bu söylediğim hakikatini hayret ve nefretle göreceksiniz ve her şeyi anlayacaksınız" *Doğan Güneş*, sayı 3 (1947): 36. Aynı sayının devam eden sayfalarında da Ö. R. Doğrul'un dergisi hedef alınarak: "Selametçi efendiler, ben ebedi ve ezeli Moskof düşmanıyım. Bu Moskof dün Çarlık bugün komünistlik gömleğini taşımış, bunların bence hiç ehemmiyeti yok. Türkiyede bulunan bütün komünistler sizinle birlikte benim bu rengimi bildiği için sizin gibi bana diş biliyorlar. Türk milleti ve bütün dünya şahit olsun ki komünistlere karşı açılacak bir Türk ve İslam harbinde kanımı ilk akıtacakların ön safında bulunacağım. O zaman siz, yine şimdiki gibi masonluk mabedinde para, şehvet, içki ve kumar putlarına secde ederken Türk milleti yüzünüzün orta yerine tükürecekler" denilmektedir. Bkz. *Doğan Güneş*, sayı 3 (1947): 48.

uğrayanlar arasında bilhassa ihtiyarlar, kadınlar ve çocuklar bulunmaktadır. (...) Sovyet Rusya'nın içindeki azınlıklara karşı takip etmekte olduğu sert siyasetin son zamanlarda büsbütün arttığı müşahede edilmektedir.⁶⁵⁰

Doğrul'un komünizme eleştirisi getirmedığı iddiası kendisinin masonluğu ile doğrudan ilintili bir eleştirisi gibi görünmektedir. Diğer bir deyişle Doğrul'un dergisinde komünizm eleştirisi olduğu dikkate alınmadan masonluğu, "komünist"liğe yakınlıkla ithamını *Doğan Güneş* açısından kolaylaştırmıştır. Bu sert eleştiriler, bir hakikatten ziyade şahsi anlaşmazlıktan kaynaklı görünmektedir.

Komünizm karşıtlığı bahsinde belirtilmesi gereken diğer bir husus, antikomünizmin sadece Sovyetleri değil Çin'i de kapsadığıdır. Örneğin *Büyük Doğu*'da çıkan bir yazıda komünist Çin'de köle işçi çalıştırmanın kanuni bir hâl aldığı, Pekin Hükûmetinin bunu saklama ihtiyacı dahi duymadığı ifade edilmektedir:

Pekin radyosu tarafından yapılan yayınlarda, rejim aleyhinde çalışacak olanların köle-işçi kamplarına sevkedilecekleri sarıh bir şekilde anlatılmaktadır. Bununla ilgili bir kanun da mevcuttur. Geçen hafta komünist Çin Adliye Bakanı basına verdiği beyanatta Çin ekonomisinin kalkınması için köle-işçilere büyük ehemmiyet verilmekte olduğunu itiraf etmiş, bunların çok kalabalık bir grubu teşkil ettiklerini kaydetmiştir. Çin gazeteleri şimdiye kadar 17 köle-işçi kampından bahsetmişler, bunların nerelerde olduğunu kaydetmişlerdir. Aynı zamanda komünist Çin Milli Emniyet Bakanı da, köle işçilerin nerelerden sevkedilmekte oldukları hakkında izahat vermiş ve belli başlı dört sevkiyat merkezi bulunduğunu, esirlerin buralarda toplandıklarını kaydetmiştir.⁶⁵¹

Sebilürreşad'da bir başka yazıda ise Yeni Delhi'de toplanan Asya-Afrika Konferansı'na katılmış Doğu Türkistan Cemiyeti liderleri Mehmet Emin Buğra ile İsa Yusuf Alptekin'in konferans ve orada kabul edilen kararlar hakkında verdikleri bilgiler aktarılmıştır. Konferansta komünist Çin tarafından Tibet'te yapılan zulüm telin edilerek Tibet halkının insan haklarının yanı sıra siyasi hürriyet haklarının desteklenmesi kararı alınmıştır. Ayrıca Asya ve Afrika'da sömürgeciliğe karşı mücadele veren milletlerin haklarının korunması kararı

⁶⁵⁰ "Rusyadaki Müslümanlar", *Selâmet*, sayı 83 (1949): 11.

⁶⁵¹ "Çinde Komünist Mezalimi", *Yeni Büyük Doğu*, sayı 78 (3 Ağustos 1952): 5. Başka bir örnek için bkz. John Cardvell; "Komünist Çinde tethiş ve idamlar", *Yeni Büyük Doğu*, sayı 41 (27 Haziran 1952): 3, 6.

verilmiştir. Konferansta Doğu Türkistan halkının kendini idare etme hakkının Çin tarafından reddi ile Rusya'nın Müslüman cumhuriyetler halklarının kendi kendini idare taleplerini kabulü üzerinde durularak konunun takibi için Daimî Yönetim Kurulu görevlendirilmiştir.⁶⁵²

Bu kısımda birincil kaynaklardan hareketle Sovyet Rusya, komünistler ve Türkiye'deki bazı Batıcı ya da solcu yazarlara bakış ele alınarak komünizmin millî kimliğin ötekisi olarak nasıl tanımlandığı incelendi. Son olarak komünizm karşıtlığıyla da ilintili olan Amerika ile ilişkilerin niteliği hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

2.5. “EHVEN-İ ŞER” MÜTTEFİK: ABD

Cangül Örnek'in,

İslamcı düşün çevrelerinin ABD'yle yakınlaşma siyasetinin önemli sonuçlarından ve genel olarak hayatın her alanında hissedilen Amerikan etkisinden özel bir rahatsızlık duyduklarına ilişkin göstergeler yoktur (...), pek çok önemli başlıkta neredeyse tam bir sessizlik içinde olmaları dikkat çekicidir. Başka konularda gözünü budaktan sakınmayan bir tavır benimsendiğine göre bu durum sessiz bir onay olarak yorumlanabilir,⁶⁵³

çıkarmasını yaparken aşağıda verilen türde alıntılar görmemiş olabileceği kanısındayız. Aslında Örnek de Kısakürek için “ABD'yle yakınlaşma siyasetine her daim aynı pozitif

⁶⁵² “Asyada Müslüman Milletlerin Kurtuluş Savaşları”, *Sebilürreşad* 13, sayı 305 (Mart 1960): 79. *Sebilürreşad*'da Türkiye, Pakistan, İran, Irak, Lübnan, Libya, Sudan, Liberya ve Siyam tarafından Asya Afrika milletleri konferansına sunulan karar sureti tasarısı ise şu şekilde yer almıştır: “Himaye altında bulunan milletler meselesini tetkike tâbi tutmuş olan Asya-Afrika milletleri konferansı: 1-İnsanların sahip oldukları haysiyet ve kıymetlere, milletlerin hürriyet ve istiklâllerine olan inancını beyan eyler. 2-Milletlerin siyasi, dini, içtimai, iktisadi, kültürel ve fikri bakımlardan tazyike mâruz bırakılmasını tecviz etmez. 3-Her çeşit müstemlekeçiliği ve kuvvet, tahrik ve sinsi faaliyetlere istinat eden beynelmilel doktrinleri takbih eder. 4- Konferans üyelerini ve diğer bütün milletleri, herhangi bir şekilde müstemlekeçilik siyaseti takipten imtinaa dâvet eyler.” “Müstemlekeçiliğe Karşı: İslâm Müesseseleri ve Mabedleri Mahvediliyor”, *Sebilürreşad*, sayı 195 (1955): 320.

⁶⁵³ Örnek, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, 328-329. Aydın ve Duran'ın makalesinde ifade edildiği gibi aslında Kısakürek Amerika'yı da Sovyetleri de “Batı medeniyetinin marazları” olarak görmektedir. Bkz. Burhanettin Duran ve Cemil Aydın, “Competing Occidentalisms of Modern Islamist Thought: Necip Fazıl Kısakürek and Nurettin Topçu on Christianity, the West and Modernity”, *The Muslim World* 103 (Ekim 2013): 487, <https://doi.org/10.1111/muwo.12028>.

bakışla yaklaştığını söylemenin” doğru olmayacağını açıklıkla belirtmektedir. Fakat “ABD’yle yoğunlaşan münasebetlere ilişkin tavrın, Necip Fazıl’ın iç siyasette hangi tarafta durduğuyla bağlantılı olarak değiştiği”⁶⁵⁴ yorumuna varmaktadır. Aşağıdaki alıntı tarihine bakıldığına yazının 1959 yılına ait olduğu görülmektedir ki burada asıl meselenin kimin iktidarda olduğuyla ilgisiz olduğu sonucu çıkmaktadır: Kısakürek, “Amerika, Dünya ve Biz” başlıklı yazısında Amerikan politikasını neden korumak gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

Bugün dünya, milletlerin oluş istikameti ve tekevvün hakkı bakımından iki vahide ayrılmıştır. Sonunda kaba ve basit iki vahid... Ya Amerika’yı tutacaksınız ya Sovyet Rusya’yı: ya demokrasiyi, ya komünizmayı... Bunlardan birine temayül derhal ve kat’i olarak öbürüne aykırılık manasına gelir. Onun için, en küçük Amerikan aleyhtarlığı, hangi zaviyeden olursa olsun, Sovyetleri desteklemek diye anlaşılır. Bu yüzden, komünizmaya zıt bir dünya görüşü, **kerhen de olsa**, Amerikan politikasını korumakla mükelleftir. (...) Hakikat şudur ki Amerika sadece iktisadi ve teknik üstünlüğü yüzünden, ayrıca hiç bir payı bulunmayan Garp medeniyetini bütün hakları ve imtiyazlarıyla ve açık gözce nefesine yamamış; ve cihanın komünizma dehşetine karşı kendisini biricik tutamak haline getirmişti. Bu tutamağa el atanlar da, onun iradesine boyun eğmeğe, dünya çapında hiçbir temsil tavrı takınmamaya, şahsiyetsiz yaşamaya ve Amerikalılara mahsus basit ve düpedüz dünyanın bekçiliğini etmeğe mecburdur. Bu ne boğucu, sıkıcı dünya! Yukarıya tükürsem bıyığımı, aşağıya tükürsem sakalım...⁶⁵⁵ (abç)

Bu konuda bir başka örnek *Sebilürreşad*’da da yazıları çıkan Daniş Remzi Korok’a aittir. Korok, Amerikan siyasilerine değinerek aslında hepsinin “sözde milliyetçi ve insaniyetçi hürriyetperverler, sözde kurtarıcılar” olduğunu şöyle ifade etmektedir:

⁶⁵⁴ Örnek, *Türkiye’nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, 329.

⁶⁵⁵ N. F. Kısakürek, “Amerika, Dünya ve Biz”, *Büyük Doğu*, sayı 20 (17 Temmuz 1959), 1. Ayrıca Dâniş Remzi Korok’un Amerikan politikası konusunda “ehven-i şer düsturuna göre hareket”in gerekliliği ifadesi için: “Ve ne gariptir ki bunların her biri de, diğerinin peyklerine birer esir millet nazariyle bakmakta ve onları bu esaretten kurtarıp, kendi bloklarındaki hür (!) devletler camiasına sokmak dâvasındadır. Büyüklerin bu karşılıklı iddiaları karşısında bir de en büyük dâva vardır, ki oda, her ne vesile veya zaruretle bloklardan herhangi birine kapılanmak zorunda kalan küçük milletlerin de tam bir hürriyete kavuşmak emelleri, az veya çok, ağır veya hafif de olsa yabancılara karşı etmiş buldukları taahhütlerden kurtulmak istemeleridir. Bilhassa en büyük kıyametin şu aralık başına kopmakta olan (Ortadoğu) için komünizm ne kadar müstevlî bir tehlike ise, garp emperyalizmalarının birer himayetkârlıkla üzerlerine çökmüş olması da aynı şiddet ve kuvvette ayrı bir tehlikedir. Ne çare ki, dünyanın bu karmakarışık blokları bolluğu içinde (ehven-i şer) düsturuna göre hareket, bir mecburiyet olmuştur.” Dâniş Remzi Korok, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 97 (22 Ağustos 1952): 5.

(...) Ruzveltler, Trumanlar... Ve nihayet, Ayzenhoverler. Bunların hepsi, garp emperyalizmasının oyuncak ve maşaları halinde dünyayı kasım kasım kasıp kavuran sözde milletçi ve insanîyetçi hürriyetperverler sözde kurtarıcılarıdır. Hakikatte onların hepsi; tarihi bağ ve köklerinden koparılıp alınan ve mazisiz, mesnetsiz, tarihsiz bırakıldıktan sonra “Hürriyet, Müsavat” ve “İnsan Hakları” gibi sihirli cümlelerle büyülen[en] milletler nazarında milli kahraman, milli dev haline getirilen birer “hiç”likten, hatta daha fenası birer oyuncak ve maşadan ibarettirler.⁶⁵⁶

Baskın milliyetçi kimliği ile tebarüz eden Osman Yüksel Serdengeçti'nin İslami kimliği ağır basan *Hilâl* dergisindeki bir yazısı da Türk-Amerikan “dostluğu”nun sınırlarını çizmesi bakımından kayda değerdir.

Biz hiçbir zaman, Türk-Amerikan dostluğunun, askerî işbirliğinin aleyhinde değiliz. Bu dostluk bu günün siyasî ve iktisadî şartları içinde lâzımdır; zaruridir. Ama bu dostluk yalnız siyasî, askerî, nihayet iktisadî sahada kalmalıdır. Bizim itirazımız silâha değil külâhadır. Herifler bize külâh giydireyorlar. (...) Herifler dolar verdik diye bize yular takmak istiyorlar. Dostluklarımız müsavi şartlar, müsavi haklar içinde inkişaf etmelidir.⁶⁵⁷

Serdengeçti, tekrar Türk-Amerikan siyasî dostluğunun aleyhinde olmadığını, bunu ancak ülkeyi “Rusya’ya teslim etmek gayesini güden komünistler”in⁶⁵⁸ isteyebileceğini vurgular. Ayrıca yabancı hars ve kültür emperyalizmi ile sadece Amerikalıları kastetmediğini, asrılık ve modernlik maskesi ile ithal edilen her şeyi kastettiğini belirtir. Yazar, yazısını Türk gençliğine çağrıda bulunan şu ifadelerle sonlandırır:

Dün Mehmetçik, nasıl siyasî ve askerî emperyalizme karşı vatan sınırlarını müdafaa ettiyse, biz de, münevver, vatanperver gençler olarak, kafalarımıza, vicdanlarımıza ayak basmak istiyen, küfür istismarcılarına, öyle bir ders vermeliyiz. Millî kültür sınırlarına bir Mehmetçik imanı, heyecanı vakarıyla dikilip bizden olmıyan ne varsa, hepsini yüzgeri etmeliyiz. (...) Arkasında asırların, nesillerin, şanların, şereflerin çağladığı bir millet, başka bir millete benzetilemez, temsil edilemez. Buna asla müsamaha ve müsaade etmiyeceğiz. Türküz ve Müslümanız. Böyle doğduk, böyle yaşayacak, böyle öleceğiz.⁶⁵⁹

⁶⁵⁶ Dâniş Remzi Korok, “Asrımızın Muamması”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 69 (25 Temmuz 1952): 2.

⁶⁵⁷ Osman Serdengeçti, “Kültür Emperyalizmi”, *Hilâl*, sayı 3 (1959): 3.

⁶⁵⁸ Osman Serdengeçti, “Kültür Emperyalizmi”, *Hilâl*, sayı 3 (1959): 3.

⁶⁵⁹ Serdengeçti, “Kültür Emperyalizmi”, 24.

Bu alt başlıktaki alıntılar göz önünde bulundurulduğunda “Yobazlar Amerika’ya tapıyor.”⁶⁶⁰ söylemine eleştiri getiren Asım Öz ve “Türklerin, Amerika’ya hayran olduğu sonucu çıkarılmamalıdır hatta bir kısmı ABD’nin Türkiye’ye yardımının kültür emperyalizminin bir çeşidini teşkil ettiği uyarısında bulunmuştur. Bununla birlikte gittikçe kutuplaşan siyasal ortamda ABD basında müspet, Sovyetler ise düşman olarak tasvir edilmiştir.” İfadelerini kullanan G. Brockett’in resmi daha bütüncül gördükleri gözlemlenmektedir.⁶⁶¹

Amerika’yla olan ilişkiler “dostluk ilişkisi” olarak nitelendirilemese de belirtilmelidir ki Batı Bloku ve Amerika’yı tercih etmenin sonuçları tek yönlü olmamış, aslında mukaddesatçıların karşı çıkacağı pek çok yan etkiyi de beraberinde getirmiştir. Truman Doktrini ile başlayan dönemde Türk toplumu büyük bir değişim sürecine girmiş, Amerikan mallarının yanı sıra film ve çizgi romanları da ülkede tedavüle başlamıştır. Tüm dünyayı etkisi altına alan “Amerikan hayat tarzı”nın (*American Way of Life*) izleri Türkiye’de de yayılmıştır. Truman Doktrini ve ardından gelen Marshall yardımları da bu süreci hızlandırmıştır. 1950’li yıllar siyasal, ekonomik ve toplumsal açıdan Amerikan tarzının ön plana çıktığı yıllardır.⁶⁶² *Hareket*’teki bu ifadelerin aslında mukaddesatçı dergilerin sürece bakışını özetlediği söylenebilir:

Siyasî, askerî ve iktisadî menfaatlerle bağlandığımız Amerika, maddi ve manevi hayatımız üzerinde derin ve sürekli tesirler icra ediyor. Köylünün hayatına girmeğe başlayan makine, onun iktisadî hayatı ile beraber yaşayış tarzını, asırlardanberi bağlı olduğu kıymetler nizamını altüst ediyor. Büyük şehirlerde derin bir içtimaî sarsıntının alâmetleri olan vakalar, gittikçe çoğalıyor.⁶⁶³

⁶⁶⁰ Öz, “Manevî İmar ile İslâm İnkılâbı Arasında: Altmışlı Yıllarda İslâm Davası Etrafındaki Vaziyet Alışlar Üzerine”, 489.

⁶⁶¹ Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, 153.

⁶⁶² *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, 537; Kaan Mete Kaynar, *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, ed. Remzi Abbas (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2016). Yıl olarak örneklem alanımıza girmemekle beraber *Hilâl* dergisinin 1966 tarihli 56. Sayısında da yıllarca siyaseten Amerika’ya yanaşmış olmanın olumsuzluklarından bahsedilmektedir.

⁶⁶³ Mehmed Kaplan, “Yeni Bir Fikir ve Hareket Çağı”, *Hareket*, sayı 1 (Aralık 1952), 3.

3. BÖLÜM

MANEVİYATÇILIK, TEORİ VE TÜRKİYE SEYRİ

Maddecilik ve maneviyatçılık hakkında tartışmalar günümüzde pek çok farklı disiplinin konusu hâline gelmiştir.⁶⁶⁴ Maneviyatçılık Batı literatüründe de önemli bir yere sahiptir. Courtney Bender Amerika'daki maneviyatçı gelenek ve yönelimleri incelediği 2007'deki makalesinde, maneviyatın şimdilerde genellikle dinden farklı bir olguyu çağrıştırdığı, oysa tarihçilerin bizlere son zamanlara kadar bu kavramların birbirleri yerine kullanılabilen kavramlar oluşunu hatırlattığını belirtir.⁶⁶⁵ Tarihçilerin bu çalışmaları, aynı zamanda bize şunu da hatırlatmaktadır: Maneviyat sadece duyguları değil pratik, amel (action), cemaat/topluluk (community) ve disiplini de kapsar.⁶⁶⁶ Bender ayrıca çoğu araştırmanın maneviyat (spirituality) ve din (religion) ayırımına gittiğini, maneviyatı “deneyim, hayata bakış ve duygular” üzerinden sorularla analiz ederken dini “katılım, pratik (amel/ibadet), aksiyon ve dinî ortodoksi” temelli sorularla incelediğini ifade eder ve bunun, maneviyatın şahsi ve duygusal, dinin ise grup temelli

---

⁶⁶⁴ Peter R. Holmes, “Spirituality: Some Disciplinary Perspectives”, *A Sociology of Spirituality*, ed. Kieran Flanagan ve Peter C Jupp (Ashgate Publishing, Ltd, 2007), 23-42; Rüya Kılıç, “XIX. Yüzyılda İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Tartışmaları: Geleneğin Devamı mı Yeni Bir Başlangıç mı?”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* II, sayı 1 (2009): 81-96; Kutluğhan Soyubol, “In Search of Perfection: Neo-spiritualism, Islamic Mysticism, and Secularism in Turkey”, *Modern Intellectual History* 18, sayı 1 (2021): 70-94, <https://doi.org/10.1017/S1479244319000246>. Tarih ve din sosyolojisi eksenindeki elinizdeki çalışma açısından da yol gösterici bir çalışma için bkz. Kurtuluş Cengiz-Önder Küçükural-Hande Gür, *Türkiye’de Spiritüel Arayışlar Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki vb.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021). Maneviyatın kişisel ve özel alana girdiği ve bu nedenle sosyolojinin konusu olmasına şüpheyle yaklaşan duruşlar olabilmektedir. Bununla birlikte, sosyoloji örneğin geleneksel maneviyatçılığın neden kaybolduğu ve hangi sosyal değişikliklerin bunu getirdiği hakkında öngörüler sunabilir. Bkz. Holmes, “Spirituality: Some Disciplinary Perspectives”, 34. Holmes’in sosyoloji, din, antropoloji ve diğer bazı alanlarda maneviyatın nasıl konu edilebildiği hakkındaki bu makalesinden ilhamla belli bir tarihi dönemde ne tür maneviyatçı söylemlerin olduğu vb. gibi tarih çalışmalarının olabileceğini söyleyebiliriz. Elinizdeki çalışma açısından bu şuna karşılık gelmektedir: 1945-1960 dönemi mukaddesatçı dergilerinde felsefi ve tasavvufi yazılar aracılığı ile materyalizme karşıt maneviyatçı bir söylem kullanılmıştır.

⁶⁶⁵ Courtney Bender, “Religion and Spirituality: History, Discourse, Measurement”, *SSRC Web Forum* 24 (2007): 2-3.

⁶⁶⁶ Bender, “Religion and Spirituality: History, Discourse, Measurement”, 2-3.

ve esas olarak mental ve aksiyona dayandığı sonucuna yol açtığını belirtir.⁶⁶⁷ Bender ayrıca Amerikan manevi geleneklerini inceleyen çalışmalarda bu ayrımın yeniden gözden geçirilmesinin önerildiğini ilave etmektedir.⁶⁶⁸

Bender'in araştırması maneviyatçılığın üç çeşidinden bahsetmektedir: Dindar olmayanların maneviyatçılığı, dinin bir parçası olarak maneviyatçılık -diğer bir deyişle kişinin kendi dinî geleneğindeki maneviyatçılık- ve dinden daha fazlası olarak maneviyatçılık.⁶⁶⁹ Bender'in yaklaşımı spiritüelliği yalnızca dinden bağımsız olarak ele almaması ve farklı türlerine değinmesi bakımından konumuzla ilgilidir. Ayrıca Holmes'un geleneksel ve çağdaş spiritüellik ayrımları⁶⁷⁰ da örneklem alanımıza giren dergilerdeki maneviyatçılığın, literatürdeki geleneksel spiritüelliğe girdiği tespitimizin sağlaması olmuştur. Çünkü bu dergiler, heterodoks sufi gruplarına değil örgütsel dinin içinden çıkmış tarikatlara yakındır.

Holmes'a göre insan doğasının manevi bir yönü olduğunu düşünmenin bazı faydaları vardır. Beden-ruh birliği kendimize fiziksel doğamızın ötesine geçip manevi doğamızı görme imkânı sunar. Bu görüş aynı zamanda insanlığı diğer türlerden ayırarak ona "Tanrı'nın görüntüsü" oluşu yönünde bir değer kazandırır. Bunun sonucu, hepimizin şu an olduğumuzdan daha yüce olabileceğimiz imkânını sunmasıdır. Dolayısıyla insanlığı maddi koşulların sınırlayıcılığından kurtarır.⁶⁷¹

Spiritüalizm kavramı ve onun çeşitli disiplinlerde araştırmalara nasıl konu edildiğine baktığımızı göre bu tezin kapsamına giren dergilerde maneviyatçılığın ne şekillerde öne çıktığına geçebiliriz. Üçüncü bölümün genel amacı, literatürde 1945-1960 dönemi İslami tandanslı dergiler için kullanılan "spiritüalist/maneviyatçı/ruhçu"

⁶⁶⁷ Bender, "Religion and Spirituality: History, Discourse, Measurement", 8.

⁶⁶⁸ Bender, "Religion and Spirituality: History, Discourse, Measurement", 8.

⁶⁶⁹ Kurtuluş Cengiz-Önder Küçükural-Hande Gür, *Türkiye'de Spiritüel Arayışlar Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki vb.*, 57.

⁶⁷⁰ "Geleneksel spiritüellik, dini örgütlenmeler özellikle kilise içindeki spiritüel arayışlarla ilgilenirken çağdaş spiritüellik kendini kurumsal dinden uzaklaştırıyor ve diğer kavramlara yakınlaştırıyor." Kurtuluş Cengiz-Önder Küçükural-Hande Gür, *Türkiye'de Spiritüel Arayışlar Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki vb.*, 58.

⁶⁷¹ Holmes, "Spirituality: Some Disciplinary Perspectives", 25.

kavramlarının,⁶⁷² ne tür bir maneviyatçılığa (spiritüalizm) karşılık geldiğini incelemek ve bunu dönemin konjonktürü içerisinde anlamlandırmaktır. Öncelikle kavramsal konular ve tarihsel seyre yer verilecek, sonraki alt başlıkta ise dergilerden örneklerle argüman ortaya konulacaktır. Bölüm, dönemin mukaddesatçı dergilerinin maddeye ve maddeci bir görüşe karşı maneviyatçılığı gündeme getirdikleri ve bunu; felsefi ve tasavvuf içerikli yazılar ile yaptıklarını iddia etmekte ve ortaya koymaktadır.

3.1. MATERYALİZM, POZİTİVİZM, SPİRİTÜALİZM VE TÜRKİYE'DEKİ TARİHSEL SEYİR

Tarihçiler Meşrutiyet Dönemi fikir akımlarını çoğunlukla Garpcılık, İslamcılık ve Türkçülük şeklinde sınıflandırmışlardır. Bununla birlikte bu dönemde esas olarak felsefi bir temele dayanan başka düşünce akımları da mevcuttur.⁶⁷³ Hilmi Ziya Ülken, “İkinci Meşrutiyet’ten sonra (1908) Türkiye’deki canlı fikir hareketleri arasında ilk göze çarpanın materyalizm ve spiritüalizm mücadelesi olduğunu” dile getirir.⁶⁷⁴

Sözlük anlamı “maddecilik (özdekçilik)” olan materyalizm (Alm. Materialismus, Fr. matérialisme), Latince “materia” kökünden gelmektedir. Var olan her şeyin maddeden ibaret olduğunu; evrenin bir şuur, amaç ya da nihai sebepler tarafından yönetilmediğini; doğüstü hiçbir şeyin var olmadığını, meydana gelen olayların yalnızca maddi

⁶⁷² Cangül Örnek, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı* (Can Yayınları, 2015); Emrullah Kılıç, “Maneviyatçı Bir Ufuk: Ali Fuad Başgil”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 14, sayı 52 (2017): 87-100, <https://dergipark.org.tr/en/pub/muhafazakar/issue/52558/691744>; Lütfi Sunar, ed., “İslam’ı uyandırmak”-II: Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler (İstanbul: İLEM, 2018); Jan Marcus Vömel, “Order and the Visceral Self: The Inner Culture of Turkish Islamism, c. 1950-2000” (Konztanz Universitat, 2020); Burhanettin Duran, “Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, ed. İslamcılık Yasin Aktay (İletişim Yayınları, 2018), 6:154; Azmi Özcan, “Milliyetçilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 86; Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler* (İletişim yayınları, 2018), 389.

⁶⁷³ Emel Koç, “Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Yansımaları”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (2009): 77, <https://dergipark.org.tr/en/pub/diclesosbed/issue/61609/920114>.

⁶⁷⁴ Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, “Kitap Hakkında”, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* (Nobel Yayın Dağıtım, 2008), LXII. Ülken, 1956-1960 yılları arasında öğrencisi S. H. Bolay’a bitirme tezinde bu mücadeleyi felsefi yayınlar üzerinden ele almasını salık vermiştir.

sebeplerle açıklanabileceğini, fizik ötesi bir alanın bulunmadığını ileri süren ve özünde tanrıtanımaz bir dünya görüşüdür.⁶⁷⁵

Materyalizm, fikir tarihinde ilk başta felsefi bir akım olarak ortaya çıkmış; sonraları iktisadi ve içtimai bir nazariye hâline getirilmiştir.⁶⁷⁶ Teorik bir görüş olarak, diğer bir deyişle maddeyi evrenin asıl ilkesi olarak kabul etme yönüyle eski Yunan atomcuları Leukippos (MÖ V. yy.) ve Demokritos'a (y. MÖ 460-370) dek uzanır.⁶⁷⁷ Çağdaş dönemlerde ise İngiltere'de Hobbes (1588-1679), Fransa'da La Mettrie (1709-1751) ve Holbach (1723-1789), Almanya'da ise Ludwig Büchner (1824-1889) ile zirveye ulaşmıştır.⁶⁷⁸

Materyalist dünya görüşünde başat isimlerden biri de şüphesiz XIX. yy. Alman Filozofu Marx'tır (1818-1883). Marx da evrende bulunan her şeyin fiziksel güçlerin bir sonucu olduğunu iddia etmektedir.⁶⁷⁹ Marx, Hegel'in diyalektik metodunu benimsemiştir. Bu görüşe göre insan aklı, doğa ve tarih alanlarında sürekli çatışmalı bir gelişme vardır. Diğer bir deyişle düşünce, doğa ve tarihte iş gören güçler birbirlerini ortadan kaldırmak isterken yeni bir sentez ortaya çıkarırlar. Bu sentez de kendisini yeniden bir tez olarak ortaya koyar ve anti-tezini yaratır. Bu ikisi arasındaki çatışma sonucunda da yeni bir sentez ortaya çıkar. Bu böyle bir döngüdür.⁶⁸⁰ Ontolojik açıdan ise diyalektik materyalizm şöyle tanımlanabilir: madde, tabiat ve gözlemlenebilen âlem kendi başına gerçektir ve bu gerçekliği hiçbir tabiatüstü ya da aşkın bir güçten almaz.⁶⁸¹

⁶⁷⁵ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar -4-* (Remzi Kitabevi, 2005), 105; "Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü: Sosyal Bilimler" (Ankara: TÜBA Türkiye Bilimler Akademisi, 2011), 795-797; Bedia Akarsu, "Felsefe Terimleri Sözlüğü" (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998); Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 137.

⁶⁷⁶ Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri* (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 13.

⁶⁷⁷ Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 36.

⁶⁷⁸ Akarsu, "Felsefe Terimleri Sözlüğü", 144.

⁶⁷⁹ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Serbest Akademi, 2022), 103. Marx'ın bu modeli tarihe uyarlaması ve tarihsel materyalizm hakkında bkz. Arslan, *Felsefeye Giriş*, 104.

⁶⁸⁰ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 104. Ayrıca diyalektik materyalizm hakkında bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Genel Felsefe Dersleri* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972), 109.

⁶⁸¹ Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 15.

Pozitivizm (Positivisme) ise Fransız Filozof Auguste Comte'un (1798-1857) ortaya attığı doktrindir. Terim ilk defa sosyalist düşünür Claude Henri de Saint Simon (ö. 1825) tarafından bilimsel yöntemin önemini vurgulamak için kullanılmış, sonra ise Auguste Comte tarafından benimsenerek felsefi bir sistem hâlini almıştır.⁶⁸² Comte'a göre insan zihni ancak doğrudan doğruya deneyle elde edilebilen, tecrübî (pozitif) bilgilere ulaşabilir. Deneyle sağlanamayan bilgiler teolojik veya metafiziktir.⁶⁸³ Duyularla algılanamayan hiçbir şeyi bilgi ve tecrübe olarak kabul etmeyişi, onu metafiziğe ve dine cephe almaya götürmektedir.⁶⁸⁴ Comte'un tasnifinde zihin üç safhadan geçmektedir: Teolojik, metafizik ve pozitif hâl. Bu sistemde son safhada metafiziğe ihtiyaç kalmayacağı, onun yerini müspet (pozitif) ilmin alacağı iddia edilmektedir.

Pozitivizmin karakteristik özellikleri şöyle özetlenebilir: tek geçerli bilgi bilimsel bilgidir; bilginin nesnesi sadece olgular olabilir, metafizik ve teolojik düşünceler ise olgusal karşılığı olmayan spekülasyonlardır; felsefe ancak bilimsel bir yönetime sahip olabilir ve görevi bütün bilimler için ortak olan ilkeleri bulmaktır; hem doğa hem de beşerî bilimler için evrensel tek bir yöntem vardır ve tüm bilimler fiziğe

⁶⁸² Tarihsel kökleri ise Francis Bacon'a (1561-1626), David Hume'un (1711-1776) deneyci felsefesine ve genel olarak Aydınlanmacı düşünürlere kadar geri götürülmektedir. Hatta pozitivizmin temel fikirlerini Roger Bacon (1220-1292) ve Ockhamlı William (1285-1347)'a kadar götürülenler de vardır. İlhan Kutluer, "Pozitivizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007).

⁶⁸³ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (Ötüken Neşriyat, 1981), 226; İbrahim Ağâh Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 55.

⁶⁸⁴ Comte'dan etkilenmekle beraber bilim ve felsefenin dinin yerini alamayacağı görüşünde olan Herbert Spencer gibi isimler de vardır: Spencer'e göre "Bilimlerin görevi olguların bilgisini ucu açık biçimde genişletmek iken din kâinat denilen bütüncül varlığın daima yorumlanması gereken gizemini hatırlatmaktadır. Kâinatın taşıdığı ve dinlerin hatırlattığı gizem olguların ötesindeki mutlak bir kudretin varlığı ile ilgilidir. Spencer olguların bilgisinin kendi zaman ve mekân şartları içinde sınırlı ve görelî olduğunu, olguların ötesindeki kudretin ise mutlak olduğu için bilinmeyeceğini ileri sürmüştür. Bu bilinmezlik bilim ve felsefede çözümlenmeden kalan mekân, zaman, madde, enerji, şuur, ruh gibi problemlerin varlığı tarafından güçlü biçimde hissettirilmektedir. Spencer'in bu agnostik tutumu bilimin çözemediğini inkâr etmek şeklinde değil tam aksine bilimin sınırlarını aştığı için bilinemez sayılan, ancak bütün bilinmezliğine rağmen kendisiyle topyekün âlem varlığının açıklandığı bir mutlak kudreti varsaymak şeklinde kendini göstermektedir." Kutluer, "Pozitivizm".

indirgenebilir.⁶⁸⁵ Comte düşüncesinde tatbikatın dışında kalan araştırmalara yer yoktur. Atom ve molekül gözle görülebilir olmadıkları için metafiziktir ve araştırma konusu değildir.⁶⁸⁶

Materyalizm ve pozitivistimin kelime kökenleri ve temel özelliklerinden sonra spiritüalizme (maneviyatçılık) geçebiliriz. Latince “spiritus” kökeninden gelen “spirit”in sözlük karşılığı “tin” (Alm. Geist) olup “gerçeği ve evreni açıklamak için her şeyin özü, temeli ya da yapıcısı olarak benimsenen madde dışı varlık”tır.⁶⁸⁷ Almandada “Spiritualismus”, İngilizcede “Spiritualism”e karşılık gelen spiritüalizm ise felsefede “bütün gerçekliğin özünün tin olduğunu, cisimsel olanın yalnızca tinsel gerçekliğin bir görünüşü olduğunu ya da salt bir tasarım olduğunu öne süren görüş” olarak; din bilimlerinde ise insanda maddeden bağımsız ve ondan üstün tinsel bir tözün var olduğu, bu ilkenin sonsuz olduğu ve bedeninin yok olmasından sonra da varlığını sürdüreceği bir kavram olarak tanımlanmıştır.⁶⁸⁸

Materyalizm ve spiritüalizm arasındaki çatışma modern döneme özgü bir tartışma değildir, kökenleri felsefenin başlangıcından beri görülür. İlk Çağ Yunan maddeciliğine karşı çıkan ilk filozof Eflatûn’dur (Platon). Eflatûn’un ruh anlayışı, İslamiyet’in ruh anlayışına yakındır: Âlemin ruhu Allah tarafından yaratılmıştır. İnsan ruhu da âlemin ruhundan bir parçadır ve onun özelliklerini taşır. Allah, bu ruha zekâyı vermiş ve ruhu cesede koymuştur. Ruh, zekâ ile ceset arasında vasıta ve her ikisinin tabiatından izler taşır.⁶⁸⁹ Orta Çağ’da İslam ve Hristiyan dünyalarının karakteristik özelliği ilahiyatçı görüşlerin hâkim olmasıdır. Rönesans’tan sonraki spiritüalistlerin (maneviyatçıların) başında ise Descartes ve Leibniz gelir. Descartes cisimde manevi bir eğilimin varlığını kabul etmezken, Leibniz’e göre cismi teşkil eden monadlarda manevi bir eğilim ve

⁶⁸⁵ Kutluer, “Pozitivizm”; Murtaza Korlaelçi, *Türkiye’ye Pozitivizmin Girişi* (İnsan Yayınları, 1986), 15-16; Bedri Gencer, *İslamda Modernleşme 1839-1939* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 566-567.

⁶⁸⁶ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 228.

⁶⁸⁷ “Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü: Sosyal Bilimler”, 1136; Akarsu, “Felsefe Terimleri Sözlüğü”, 164, 176.

⁶⁸⁸ “Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü: Sosyal Bilimler”, 1136.

⁶⁸⁹ Bolay, “Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi”, 113.

idrak vardır. Diğer bir deyişle monadlar, kendini, diğer monadları ve Tanrı'yı bilir.⁶⁹⁰ Çağdaş düşünce tarihinde spiritüalizmin temsilcileri arasında Maine de Biran, Renouvier (ö. 1903), Ravaisson (ö. 1900), A. Fouillée (ö. 1912), Lachelier (ö. 1918), E. Boutroux (ö. 1921) ve H. Bergson (ö. 1941) yer alır.⁶⁹¹

Felsefi terminolojide spiritüalizm, materyalizmin karşıtı olarak ruhun asıl ve maddenin tâli olduğunu ifade eder.⁶⁹² Türkiye’de pozitivizm ve materyalizmin yaygınlaşmasına bir tepki mahiyetinde ve esas olarak dinî saiklere dayanan spiritüalist felsefe; ruhun maneviliğini, diğer bir deyişle organizmadan bağımsız cevherî bir prensibin varlığını kabul eder. Ruhun maneviliği tezi, peşi sıra Tanrı'nın ve manevi değerlerin varlığını tasdikini de beraberinde getirir.⁶⁹³ Elbette bu fikir adamları buldukları konjonktürde materyalizm söylemleri yaygınlaştığı için maneviyatçı olmamışlardır, zaten dünya görüşleri maneviyatçı olduğu için dönemlerinde yaygınlaşan materyalizm söylemlerine karşı yayınlarındaki maneviyatçı söylemler artmıştır.

Bu kavramsal girişin ardından maddecilik ve maneviyatçılığın Türkiye’deki tarihsel seyrine kısaca bakılabilir. Tanzimat ile ortaya çıkan ve büyük ölçüde Batı felsefesini benimseyen aydın tipinin en önemli örneklerinden birisi Mustafa Reşid Paşa’dır. Paşa’nın Tanzimat reformlarındaki belirleyici rolünden yola çıkan A. Comte, Şubat 1853’te kendisine bir mektup göndermiştir.⁶⁹⁴ Comte, Paşa’dan kurucusu olduğu ve yeni bir din şeklinde tanımladığı pozitivizmin Osmanlı topraklarında yayılması için desteğini istemektedir.⁶⁹⁵ Comte, Mustafa Reşid Paşa’ya yenilikçi Sultan’ın (Abdülmeccid) girişimlerini sağduyu ile desteklemekle büyük bir hizmette bulunduğunu ifade etmektedir ve özellikle esir pazarının kaldırılmasındaki rolünü vurgulamaktadır.

⁶⁹⁰ Bolay, “Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi”, 114.

⁶⁹¹ Bolay, “Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi”, 114-115.

⁶⁹² Toku, *Türkiye’de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritüalizm): İlk Temsilciler*, 18.

⁶⁹³ Toku, *Türkiye’de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritüalizm): İlk Temsilciler*, 12.

⁶⁹⁴ Auguste Comte, *İslamiyet ve Pozitivizm*, çev. Özkan Gözel (Dergah Yayınları, 2012).

⁶⁹⁵ Murtaza Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, (İletişim Yayınları, 2003), 1: 214.

Comte'un Paşa'dan isteği ise insanlığın ortak dini ve kurtuluşu için elzem gördüğü pozitivist Osmanlı Devleti içerisinde yaygınlaştırmaya destek vermesidir.⁶⁹⁶

Tanzimat sonrası öne çıkan tartışmalardan biri Batı kurum ve teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na getirilmesi konusu idi. Yöneticiler bunu sağlamak için Batı'ya öğrenci gönderme, oradan eğitimciler getirme ve Batı'daki eğitim kurumlarının benzerlerinin İmparatorluk'ta kurulması yöntemlerini öngörmekteydi. Bununla birlikte bu kurumların benzerlerinin oluşturulması, Avrupa'daki düşünce akımlarının da İmparatorluğa taşınması doğal sonucunu beraberinde getirmişti. Bu sonuçlardan en belirgin Mekteb-i Tıbbiyede görülmüş, pozitivist Fransız aydınları arasında yaygın olduğu o dönemde Fransa'dan getirilen kitap ve eğitimcilerin etkisiyle Mekteb-i Tıbbiyede dinin büyük ölçüde belirleyici olduğu bir toplumun değerleriyle zıtlaşan, biyolojik materyalist bir aydın tipi ortaya çıkmıştı.⁶⁹⁷

Pozitivist Osmanlı'ya girişinde yalnızca okul ya da eğitimciler değil, edebiyat akımları da etkili olmuştur. Bunda pozitivist düşünceyi benimsememelerine rağmen Namık Kemal (1840-1888), Ziya Paşa (1829-1880) ve Ahmed Midhat (1844-1912) gibi müelliflerin çevirileri de rol oynamıştır.⁶⁹⁸ Ayrıca üyeleri arasında pozitivist yakınlık duyanların bulunduğu Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile İttihad ve Terakki Cemiyeti gibi bazı oluşumlar da pozitivist yayılmasında etkili olmuşlardır.⁶⁹⁹

Pozitivist ve maneviyatçılık arasındaki mücadele Osmanlı basınında da etkisini göstermiştir. 1891'de yayımlanmaya başlanan *Servet-i Fünûn* ile Rıza Tevfik, Ahmet

⁶⁹⁶ Zeynep Yıldırım, "Mustafa Reşit Paşa ve Pozitivist Türk Siyasal Hayatına Girişi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 49-52.

⁶⁹⁷ Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981), 7-8. Özellikle, "kitabî" 1890 kuşağının bilimin önemi konusunda Batı literatüründen etkilenişi ve okul ile kitabın öğrencileri ne şekilde "ütopik" ya da "ideal toplumu arayıcı" düşüncelere sevk ettiği hakkında bkz. Şerif Mardin, *Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk*, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1* (İstanbul: İletişim, 2015), 226-229.

⁶⁹⁸ Korlaelçi, *Türkiye'ye Pozitivist Girişi*, 201-4; Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, (İletişim Yayınları, 2003), 1: 216.

⁶⁹⁹ Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", 214-215. Beşir Fuad, Ahmed Rıza, Salih Zeki, Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Şuayb ve Gökâlğ gibi isimler de pozitivist etkisinde eser veren düşünürlerdendir. Bkz. Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", 216-221.

Şuayb ve Mehmet Cavit'in çıkardığı *Ulûm-i İktisadiyye ve İçtimaiyye* mecmuaları pozitivism cereyanını merkeze alıyorlardı.⁷⁰⁰ İslamcı çevrede ise *Sırat-ı Müstakim*, *Beyanü'l-Hak*, *Mahfel* gibi bazı dergiler vardı. Bu cereyanın temsilcileri arasında İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946), Şeyhülislam Musa Kâzım (1858/59-1920), Ferit (Kam) (1863-1944), Prens Said Halim Paşa (1864-1921), Babanzade Ahmed Naim (1869-1934), İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), Mustafa Sabri (1869-1954), Mehmed Âkif (1873-1936), M. Hamdi (Yazır) (1879-1942) ve Mehmet Şemseddin (Günaltay) (1883-1961) gibi isimler bulunmaktaydı. Bu isimler maneviyatçılık akımını temsil ediyor ve dini çeşitli hücumlara karşı müdafaa etmeye çalışıyorlardı.⁷⁰¹ Cumhuriyet Dönemi'ne geldiğinde ise Batıcı ve pozitivist fikirler, yine *Servet-i Fünun* (1891-1944), *İçtihad* (1904-1932), *Yeni Mecmua* (İkinci dönemi: 1923) gibi yayınlarda dile getirilmekteyken maneviyatçı duruşu, *Sebilürreşad* gibi dergiler temsil ediyordu. Ülken'e göre 1960'lara kadar devam edecek bu dönemin özelliği, Doğu'yu modern felsefe makyasına tutup aydınlatmak ve onun değerini yeni metafizik açılarından ortaya koymaktır.⁷⁰² Cumhuriyet Dönemi'nde pozitivist anlayışın zihinlere ve müesseselere daha çok yerleşme imkânı bulunduğu söylenebilir.⁷⁰³ Bu tezin konu aldığı dönemde de Comte'un sonradan kurduğu "İnsanlık Dini"nin temellerini açıklayan "Pozitivizmin İlmihali" adlı eseri Türkçeye P. Erman tarafından çevrilmiş ve 1952'de Millî Eğitim Bakanlığınca basılmıştır.⁷⁰⁴

Materyalizmin ise Osmanlı'ya ilk olarak 1880'lerde girdiği ve gelişmesinin ilk dönemini II. Meşrutiyet'in ilanı ile tamamladığı ifade edilir.⁷⁰⁵ Materyalizmin Osmanlı'ya girişinde Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1860), İçtihad Kütüphanesi (1904), Baha Tevfik tarafından kurulan Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi (1910) ve çıkardıkları yayınların önemli rolü olmuştur.⁷⁰⁶ Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, *Mecmua-i Fünûn* adlı bir dergi çıkarmıştır. Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesinden çıkan

⁷⁰⁰ Bolay, "Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi", 6-7.

⁷⁰¹ Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", 222; Bolay, "Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi", 8-9.

⁷⁰² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 555.

⁷⁰³ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 229-230.

⁷⁰⁴ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 229.

⁷⁰⁵ Kılıç, "XIX. Yüzyılda İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Tartışmaları: Geleneğin Devamı mı Yeni Bir Başlangıç mı?", 83.

⁷⁰⁶ Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri* (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 113-143.

yayınlar ise *Felsefe Mecmuası*, *Yirminci Asırda Zekâ Mecmuası* ve *Piyano Mecmuası*'dir.⁷⁰⁷

Kendileri tam anlamıyla materyalist olmamakla beraber eserleri ve makaleleriyle maddeci felsefenin yayılmasında rol oynamış bazı isimler de Hoca Tahsin, Beşir Fuad ve Ahmed Midhat Efendi'dir. Baha Tevfik, Suphi Edhem, Memduh Süleyman, Doktor Edhem Necdet, Celal Nuri ve Doktor Abdullah Cevdet ise materyalizmi fikir olarak benimsemiş ve sistemli bir biçimde yaymaya çalışmışlardır.⁷⁰⁸ Materyalizme eleştiri getiren fikir adamları arasında Ahmet Midhat,⁷⁰⁹ İsmail Ferit, Harputîzâde Mustafa Efendi, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, İsmail Fenni, Ömer Ferit, Ahmet Hamdi Akseki yer alır.⁷¹⁰

Çalışmaya konu olan dönemde mukaddesatçı dergilerde materyalizm ve pozitivism akımlarının nüanslarına, kendi içindeki farklılıklara değinmekten ziyade temelde tanırtanımaz ve maddeci bir dünya görüşüne sahip oluşlarına odaklandıkları belirtilmelidir.⁷¹¹ Bu iki kavram ve dünya görüşü çoğu zaman beraber anılır. Allah ve âlem meselelerini madde ile açıklayan, âlemin oluşunda bir irade ve şuur görmeyen yaklaşım genel olarak materyalizm (Matérialisme); buna karşın bir ilk sebep kabul eden ve âlemin, bu ilk sebebin serbest iradesiyle idare edildiği görüşünde olan yaklaşımı spiritüalizm (Spiritualisme)⁷¹² olarak özetleyecek olursak dönemin dergilerinde tartışmaların temelinde bu ve buna dair görüşler olduğu söylenebilir.

⁷⁰⁷ Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 143-146.

⁷⁰⁸ Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 415.

⁷⁰⁹ Ahmet Midhat, kısa bir süre materyalizme meyletmiş fakat sonraki pekçok yazısında bu felsefeyi tenkit etmiştir. Bkz. Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 416.

⁷¹⁰ Akgün'un eserinin sadece 1920'ye dek yazılanları ele aldığı belirtilmelidir.

⁷¹¹ Pozitivism ve materyalizmin yanı sıra A. Comte ve K. Marx'ın görüşlerinin farkları, bu iki dünya görüşünün birbirlerine eleştirileri için ve ayrıca pozitivismin Türkiye düşünce hayatındaki yeri, İttihatçı ideolojinin yanı sıra Cumhuriyet ideolojisinin biçimlenmesindeki rolü hakkında bkz. Olcay Geridönmez, ed. *Bilim ve Düşünce: Pozitivism* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013).

⁷¹² Bolay, "Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi", 3.

3.2. DERGİLERDE MANEVİYATÇILIK SÖYLEMLERİ

Dönemin dergilerinde maddecilik ve maneviyatçılık üzerine ilk kapsamlı yazı *İslâmın Nuru* dergisinde çıkmış görünüyor.⁷¹³ Kasım 1951 tarihinde hem *Sebilürreşad* hem de *Büyük Doğu* dergilerinde İstanbul Üniversitesi Anayasa Hukuk Profesörü Başgil'in "Maneviyat Tarihine Kısa bir Bakış" makalesi yayımlanmıştı.⁷¹⁴ Başgil bu yazısında bulunulan gün itibarıyla milletlerin derin bir buhran yaşadıklarını ve bunun bir maneviyat buhranı olduğunu vurguluyordu. Fakat buhranın yeni doğmuş olmadığını, ülkeden ülkeye değişen bir mazisi olduğunu belirtiyordu. Başgil yazıda, buhranın mazisinden evvel maneviyat ve maneviyatçılığın tarihçesini vermektedir. Başgil, maddeciyi madde dışında bir şeyin varlığına kıymet vermeyen kişi; maneviyatçıyı ise maddenin dışındaki varlıklara da inanan kişi olarak tanımlamaktadır:

Türkçemizde manevi ve maneviyat, maddi ve maddiyat mukabilidir. Maddi, maddeye taallük eden, mevzuu madde olan şey, hareket, fikir ve kanaat demektir. Madde ise, ebadı havi olup mekân işgal eden ve bu sebeple, bizim derunî varlığımızdan ayrı, dış âlemde varlığı olan ve bu varlığı bizim görme, işitme, ... gibi duyma vasıtalarımızla duyduğumuz şeydir. **Maddeci yahut maddiyatçı**, hayat ve kâinatın sırf maddeden ibaret olduğuna; maddenin dışında başka bir varlık ve kıymet mevcut olmadığına ve olamayacağına inanan kimsedir. **Manevî**, mânaya ve merama taallük eden, mevzuu insandaki iç âlemin hayatı ve kanunu olan şey, hareket, fikir ve kanaat demektir. **Mâna ise**, ebadı havi olmıyan ve hiçbir veçhile mekân işgal etmiyen ve bu sebeple, bizim derunî varlığımızdan ayrı, dış âlemde, cisim kabilinden, varlığı bulunmıyan, ve yine bu sebeple, ihtisaslarımız altına girmıyen, yâni el ile tutulup gözle görülmiyen şeydir. **Maneviyatçı**, hayat ve kâinatın sırf maddeden ve mahsus âlemde ibaret olmayıp, maddenin dışında manevî varlıklar ve kıymetler mevcut olduğuna inanan kimsedir.⁷¹⁵ (abç)

Başgil, bu iki zihniyetin insana ve hayata iki ayrı zıt bakış olduğunu ve medeniyet tarihi boyunca insanlığın bu iki bakış zaviyesi arasında bocalayıp bazen birine bazen diğerine üstünlük atfedip sarıldığını ifade eder. Mana ile maddeden, ruh ile cisimden hangisinin daha üstün olduğunun insanların zihnini meşgul ettiğini çünkü bunun teorik bir tartışma olmanın ötesinde kişiye hayatta hangisinin yolunu tutması gerektiğini gösterecek,

⁷¹³ Ord. Prof. Ali Fuad Başgil, "Eski Çağlarda Din ve Maddecilik (1)", *İslâmın Nuru*, sayı 1 (1951): 31.

⁷¹⁴ Ord. Prof. Ali Fuad Başgil, "Maneviyat Tarihine Kısa bir Bakış", *Büyük Doğu*, sayı 7 (1951): 2; Ord. Prof. Ali Fuad Başgil, "Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış", *Sebilürreşad* 5, sayı 114 (1951): 216-218.

⁷¹⁵ Başgil, "Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış", 216.

inkışafını sağlayacak bir sual olduğunu belirtir.⁷¹⁶ Yazıda maneviyatçı ve maddeci tanımları verildikten sonra bu akımların çeşitlerine yer verilir:

Maddecilik, tarihte, atomizm, ilmî maddecilik, tarihî maddecilik ilâh...[ilâ-âhirihi-vb.] şeklinde ve muhtelif telâkkiler halinde zuhur ettiği gibi, maneviyatçılık da türlü şekiller almış ve telâkkilere bürünmüştür. Bu şekil ve telâkkilerden başlıcaları **felsefî ve dinî maneviyatçılıktır**. Dinî maneviyatçılık, Allah ve âhîret akidesine bağlanır. Felsefî maneviyatçılık ise, bu manevî kıymetleri inkâr etmemekle beraber, Allah ve âhîret akidesini değil, insandaki akıl ve ahlâki irade gibi ruhî melekelerle dayanır ve bunların, işlenip inkışaf ettirilmek şartıyla, iyilik, adalet ve fazilet kaynağı olduğuna inanır.⁷¹⁷ (abç)

Bir sonraki alt başlıkta Başgil'in adlandırmasından hareketle “felsefî maneviyatçılık”ın dergilerdeki tezahürlerine yer verilmiştir.

3.2.1. Felsefî Maneviyatçılık

Dergilerde bu konu altındaki başlıca yazıların, maddecilik ve maneviyatçılığın tanımları ve kökenleri, Allah'ın varlığı ve dinin gerekliliği, ruhun varlığı, sonsuzluğu ve terbiyesi gibi konular olduğu ve bunların kimi zaman bilimsel veriler ya da özellikle Batılı ilim adamlarının felsefî açıklamaları üzerinden ele alındığı görülmektedir.

3.2.1.1. Maddecilik ve Maneviyatçılığın Tanımları ve Kökenleri

Maneviyatçılığın felsefî ve dinî olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade eden Başgil, felsefî bir doktrin olarak maneviyatçılığın eski Yunan filozofları ile başladığını belirtir. Bir rivayete göre Fisagor'un [Pisagor] (MÖ 570-MÖ 495) insanlığın hâline sırf mana gözü ile bakıp onu bir trajedi görerek ağladığını, Demokrit'in ise hayata bir maddeci gözüyle bakıp onu bir komedyâ şeklinde görerek güldüğünü aktarır. Başgil'e göre bu filozofların ikisi de yanılmıştır, iki görüş Eflâtun'un yaptığı gibi telif edilip birleştirilirse hakikate yaklaşılabacaktır: İnsan ne yalnızca mana ve ruh ne de yalnızca madde ve cisimdir, ikisinin sentezidir.⁷¹⁸ Başgil, felsefî görüşteki maneviyatçılığın müeyyide (sanction)

⁷¹⁶ Başgil, “Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış”, 217.

⁷¹⁷ Başgil, “Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış”, 217.

⁷¹⁸ Başgil, “Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış”, 217. Ayrıca bkz. Başgil, “Eski Çağlarda Din ve Maddecilik (1)”, 32.

eksikliği nedeniyle dinî maneviyatçılıktan ayrıldığı ve dinî maneviyatçılığın bunu tamamladığı görüşündedir:

Filhakika eski Yunan filozofları insan mahlûkunun en büyük ve en esaslı ihtiyaç ve temayüllerini sezmiş ve bunları harikulâde bir kudretle ifade etmişti. Fakat bu filozoflar sırf spekülâtif bir tarzda düşünmüş ve umumî hayat için dört başı mamur bir sistem ve nizam kurmamışlardı. Bu, bir temaşa felsefesi (Philosophie Contemplative) idi ve yüksek düşünüşlü okumuş insanlara hitap ediyordu. Hususiyile bu filozofların görüşünde, amelî hayat ve insan fiilleri için bulunması zarurî olan «müeyyide» eksikti. İçtimaî bir sistem ve nizamda, herşeyden evvel, bir müeyyide lâzımdır. İnsanlara yalnız nefis mücahedesini tavsiye etmek, iyilik ve adalet yolunu göstermek kâfi değil, aynı zamanda iyiliğin mükâfatını ve kötülüğün mücazâtını da tayin etmek icap eder. Yunan'ın maneviyatçı filozoflarında eksik olan bu idi. Bu eksik de şuradan geliyordu: Onlar, Allah ve âhiret akidesinden hariç bir sahada düşünür ve sistemlerini bu sahada kurmak istiyorlardı. İşte, bu eksikliği dinler tamamlamış; yeryüzüne hidayeti Peygamberler getirmiş ve insanlara, eski devirlerin, en mükemmel hayat ve cemiyet nizamını dinler vermiştir.⁷¹⁹

Başgil, ayrıca dinî olmayan maneviyatçılığı toplumsal bir düzen kurmamış olduğu için yetersiz bulur. Böyle bir yaklaşımın son derece soyut ve günlük hayata etkisi olmayan yalnız entelektüel bir anlayış olarak kalacağı fikrindedir. Başgil maneviyatçılığın sadece bir görüş olmanın ötesinde toplumsal hayatın kurulmasında ve düzenlenmesinde de rol oynaması gereğinden yola çıkarak bunun ancak vahye dayalı maneviyatçılık yani din ile gerçekleşebileceğini savunmaktadır.

Materyalizmin eski Yunan'daki kökleri hakkında *Büyük Doğu*'da da bir yazı yer almaktadır. Burada bütün Garp tefekkürünün bu Yunan felsefe ağacına dayandığı şöyle ifade edilir:

Materyalizm, tarihi maddecilik ismini almadan, saf doktrinler halinde yahut bu doktrinlere müsait fikir iklimleri şeklinde, materyalizma temayülü pek eskidir. Onu gerilere doğru takip edebilirsiniz, 19'uncu asrın başlarında tutar, 18'inci asır boyunca geriliyerek izlerine rastgelir, 17'nci, 16'ncı asırlarda da ondan gölgeler bulur; ve Batı dünyasına Orta Çağ karanlıklarını delip oradan uzun bir zulmet dehlizini geçerek eski Yunan ışığına çıkacak olursanız, Eski Yunan'ın büyük fikir ağacı dallarında, onun ilk irca vahitlerini ele geçirebilirsiniz. Eski Yunan felsefe ağacının üç ana dalı vardır ki, bütün garp tefekkürü, bütün şubelerile bu üç daldan birine irca olunabilir: Birbirinin hocası ve talebesi hâlinde Sokrat, Platon ve Aristot

⁷¹⁹ Başgil, "Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış", 218.

[sic] dalları... Bütün metot arayıcılığı Sokrat'a, bütün idealizma ve spiritüalizma felsefesi Platon'a, bütün madde ve tabiatı ihata cehdi de Aristot'a bağlanabilir.⁷²⁰

Yazının devamında söz Engels, Marx ve Lenin'e getirilerek "Engels'in maddeciliğinin, maddeyle ruhun ayrılığını inkâr ettiği, daha doğrusu ruha müstakil bir vücut tanımadığı ve maddeden başka bir şey kabul etmediği" belirtilir. Oysa tarihî maddeciliğin, her şeyi maddeye indirgeyen "sakatlığını" saf bir madde ilmi olan "mukayeseli anatomi" dahi kanıtlamıştır. Buna karşın "Eski maddeciler, maddenin ruh üzerindeki tesirini her sahada araştırmış olmakla beraber, ruhu ne kökünden ne de dalından inkâr etmemişlerdir."⁷²¹ Kısakürek'in de ruhçuluk üzerine bir yazısı vardır. Ruhçu ve maddecinin tanımına ve özelliklerine değindiği bu yazıda şöyle demektedir:

Ruhçuluk, eşya ve hâdiseleri, kendi içlerinden çıkan kuru müşadehe ve kuru tecrübe, kuru akıl ve kuru bilgi kanunları üstünde, madde göziyle görülemez ve ölçülemez müessirle bağlamak anlayışıdır. Ruhçu odur ki, beş hasse kadrosu içindeki ham ve kaba madde âlemini, o kadronun dışında ve üstünde, gıyabında ve mâverasında, üstün bir sebep kutbuna ilştirerek mânalandırır. (...) Ruhçunun usulü (enfüsî-sübjektif) ve onunla beraber mudil ve girift, maddecinin usulü de (âfâki-objektif) ve onunla beraber basit ve düpedüzdür? [sic] Öyle ki, ruhçu, kâinatı topyekûn ebediyet yolcusu insanın mihrakında toplarken, maddeci, kâinatı topyekûn fenaya mahkûm maddenin mihraksızlığında dağıtır. Maddenin uzviyet üzerine doğrudan doğruya tesirinden doğma hayvanî ve nebatî ihsasların üstünde bütün haz ve elem manzumesiyle beraber, vatan, millet, aile, aşk, merhamet, namus, kahramanlık gibi mefhumlar, baştanbaşa ruhçuluk kadrosunun mallarıdır.⁷²²

Kısakürek her ruhçunun Allah inancına sahip olmadığını fakat Allah inancına sahip herkesin en mükemmel ruhçu olduğunu dile getirir:

Ruhçuluğun ufuk çizgisi Allahçılıktır; her Allahçı kendi kendisine ve en mükemmel ruhçudur; fakat her ruhçu mutlaka Allahçı değil... Ama Allaha erişemiyen ruhçu, bir zaviye teşkil eden iki hattın çapraz gidişini kabul ettikten sonra birleşme noktasını inkâr eden tezatlı insana benzer ve hiçbir kıymet belirtmez. (...) Madde ilimlerinin, bütün ruh muvazenelerini altüst edecek ve kurucusunun elinden kaçıp kurtulacak kadar murakabesiz tarakkisini çerçeveyen asrımızda, (robot)laşmış insanoğlunu yeniden avlama ve maddeyi yeniden sindirme kudretinde bir imânın fişkıramaması yüzünden, dünya, en derin buhranını çekti ve nihayet bu buhranın fiil halinde kıyametini yaşadı ve hâlâ onu yaşamakta... Bugün,

⁷²⁰ "Necip Fazılın Üniversitelilere Konferansı", *Büyük Doğu*, sayı 7 (1949): 2. Kısakürek'in Milli Türk Talebe Birliği'nde üniversite talebelerine materyalizm aleyhinde verdiği konferansın metni onuncu sayıya kadar yayımlanmıştır.

⁷²¹ "Necip Fazılın Üniversitelilere Konferansı", *Büyük Doğu*, sayı 7 (1949): 2

⁷²² "İdeolocya Örgüsü: Ruhçuluk", *Büyük Doğu* 2, sayı 27 (1946): 2.

gelenin, önde getirdiği ulviyetten ziyade, gidenin arkada bıraktığı süfliyet manzarasından anlıyoruz ki, bize eski ruh muvazenemizi, eski aşk huzurumuzu getirecek olan büyük imân manzumesini bilmesek ve tanımasak da, ona ihtiyacımız mutlaktır; ve bu seziş, 1939’la 1946 arasında tam bir bedahat [bedâhet] şerefine ulaşmıştır.⁷²³

Kısakürek, II. Dünya Savaşı’na ve neden olduğu buhrana değindikten sonra komünizmin bile ilk başta maneviyatın mekânlarını yıkmadığını, Nazizmin ise batıl bir politika uğruna olsa bile tüm verimini ruhçuluğundan aldığını belirterek tüm bunların insanlık dünyasının yeniden ruhunu ve ruhçuluğunu aradığının emaresi olduğunu belirtir:

Dinin kaba taassup cephesini değil de ruhunu yıkmak üzere kurulan komonizmanın sabık mekânında ardına kadar açılan kilise kapıları; en bâtıl politika uğruna bile olsa bütün verimini ruhçuluğundan alan nazizmanın insan ve makineye tahakküm hamleleri; ve ruhçuluğun en hür barınağı demokrasiya âleminin dilinden düşmiyen “Allah” âvâzeleri şahittir ki, medenî insanlık dünyası, yeniden ruhunu ve yeni ruhçuluğunu arama yolundadır.⁷²⁴

Büyük Doğu, ruhçuluğu “bir vatan kurtarıcılığı çapında” görür ve ilave eder: “İlmî ve felsefî delâleti içinde, ferdî ve içtimaî bütün mukaddesler zeminini kucakladıktan sonra, bu zeminin ufuk çizgisine de muhtaç olanıdır; yâni Allaha gelen, Allaha giden ve arada, yeni insan ve cemiyeti bütün mukaddesleriyle ihtiva eden ruhçuluk...”⁷²⁵ Kısakürek’te ruhçuluk; Allah’a Peygamber’inin yolundan bağlı olmanın bir neticesidir. Müminlerin kâinat, eşya ve olaylara bakışındaki ölçüdür. *Hareket* dergisinde de Victor Cousin’e ait çeviri bir yazıda ruhçuluk akımının kökenlerinin eski Yunan felsefesine kadar uzandığı belirtilir:

Bizim hakikî doktrinimizi ruhculuk teşkil eder. Sarsılmaz temeller üzerine dayanan bu felsefe Sokrat ve Eflatun’la başlamıştır. İlk kurucularının fikirleri İncilin sayesinde yayılma imkânlarını bulmuştur.

Descartes ise bu mesleği modern dehanın sıkı şekillerile kuvvetlendirmiştir. On yedinci asırda en fazla revaç bulan bu cereyan, on sekizinci asırda itibarını kaybetmişse de bilâhare M. Royer-Collard (1), talim ve terbiyede tekrar ehemmiyet kazanmasını sağlamıştır. Aynı devirde Chateaubriand, Mme de Stael, M.

⁷²³ “İdeolocya Örgüsü: Ruhçuluk”.

⁷²⁴ “İdeolocya Örgüsü: Ruhçuluk”.

⁷²⁵ “İdeolocya Örgüsü: Ruhçuluk”.

Quatremere de Quincy (2) edebiyata ve sanata ruhun tesirini aksettirmeğe çalışıyorlardı.

Bu doktrine ruhculuk-spiritualisme ismini vermekte haklıdılar. Çünkü genel karakteri, hisleri aklın hükmüne tabi kılıp, insanoğlunun şuurla inkişaf ve terakkisini temin etmektedir. Bize ruhun maneviyatını, işlerimizdeki serbesti ve mes'uliyeti, ahlâkî vazifelerimizi, menfaatten âri fazilet duygusunu, hak ve adaletin yüksekliğini öğretir. Bunlardan maada bize, bütün kâinatın ve insanlığın sembolü ve hepimizin esrarengiz kader yolculuğunda hâmisî olan Allahı gösterir.⁷²⁶

Hareket dergisi bu şekilde materyalizme karşı pozisyonu desteklemek için Batılı bir referans vermeyi uygun bulmuştur. Batı'daki materyalizme dair yapılan tartışmaların dönemin dergilerinde alıntılanması yaygındır ve Batı kaynaklı bilgilere kendilerini tamamen kapatmadıklarına iyi bir örnek oluşturur. Victor Cousin öz bir şekilde insanlığın gelişiminde asıl etmenin maddecilik değil ruhçuluk olduğunu belirtmektedir ki bu yaklaşım, dini kendisine referans olarak gören *Hareket* dergisi için önemli bir destektir. Başgil'in ifadelerinde ise ruhçuluğu yine materyalizmin karşıtı olarak şu bağlamda görürüz:

Diyânet nazarında, kâinatı yokdan var eden kudret eli insanı ruh ile cisimden mürekkep yaratmıştır. Cisim maddedir, hayvâniyet ve esfelîyeti temsil eder. Ruh ise, gayri maddidir. Ulviyet ve melekîyyetin remzidir. Ve, hakikatde, insan cismiyle değil, fakat rûhu ile insandır. Çünkü cismi itibariyle o da her şey gibi bir şey'dir. Fakat rûhu ve ruhun tecellileri demek olan duyma, bilme, dileme, inanma melekeleriyle insan herşeyden başka bir şeydir; mânevi bir varlık ve kıymettir. Binâenaleyh, insanlığına şuuru olan insan için ilk ve en büyük vazife rûhuna teveccüh etmek, cismini rûhunun hizmetine verip nefsinin terbiye etmektir; nefsi ilim, irâde ve iman ile teşhiz edip yükseltmek ve bu sâyede Allâha yaklaşımdır. Diyânetin bu telâkkisine felsefede ruhçuluk (Spritualisme) denir ki, bunun karşısında tamâmiyle aksi bir kanâat müdâfaa eden maddecilik: (Materialisme) vardır.⁷²⁷

Başgil bu ifadelerinde insana insanlık vasfını kazandıran asıl unsurun ruh olduğunu vurgular. İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özellikleri olan bilme, dileme, inanma gibi yetilerin ancak ruh ile birlikte tecelli edebileceğini belirtir. Bu ifadelerin ardından dergilerde maddecilik ve maneviyatçılığa dair tanım ve yazıları nihayete

⁷²⁶ Şu dipnotları da düşmüştür: (1) Royer-Collard: Filozof ve siyasi hatiplerden (1763-1845). Quincy: Meşhur bir arkeolog (1755-1849). Victor Cousin, "Ruhculuk", çev. Mehmet N. Ulaş, *Hareket*, sayı 18 (1948): 9.

⁷²⁷ Başgil, "Din Felsefesi Bahisleri", 31.

erdirek Allah'ın varlığı, yok olduğunu düşünenlere karşı getirilen argümanlar ve dinin gerekliliği hakkındaki içeriğe geçebiliriz.

3.2.1.2. Allah'ın Varlığı/Yokluğu ve Dinin Gerekliliği Hakkında Tartışmalar

Varlığın nasıl meydana geldiği hakkında tartışmalar insanoğlunun geçmişi kadar eskidir. Felsefe tarihinin de en başından itibaren cevabı aranan en önemli sorulardan birisi hep bu olmuştur. Başgil maddeciliğin ilk ortaya çıktığı zamanlardan itibaren varlığa ilişkin kadim soruları cevaplamakta yetersiz kaldığı görüşündedir:

... Dikkat eder ve iyi düşünürsek maddecilik müşkili halletmiyor, onu sadece örtüp üstünden atlıyor. Varlıkların mebdai ve menşei maddedir denilmekle meçhûlümüz târif ve îzah edilmiyor, sadece bir meçhûl yerine başka bir meçhûl konulmuş oluyor. Sorarız, nitekim vaktiyle Eflatun ve Aristo sormuşlardı: Madde yahut atom nedir ve nasıl var olmuştur? Kabul edelim ki, maddeyi başka bir madde harekete getirir; fakat bu başka maddeler serisinin başındaki maddeye ilk hareket nereden ve ne vasıta ile gelmiştir? Farz edelim ki, maddî âlem hareket ve tekâmül kanunları yoluyla maddeden çıkmıştır; fakat câmid ve âtil (:İnerte) maddeden can ve şuur nasıl çıkıp var olmuştur? Maddeciler bu çetin meselelere cevap vermemişlerdir. «Yunan atomizmi bir madde kabul etmiş; fakat menşeiini araştırmamış, bu maddenin nasıl ve kimin tarafından ibda edildiği hakkında münakaşaya» (3) girişmemiş ve buna lüzum bile görmemiş, kaba ve sathî bir istidlâl ile iktifa etmiştir. Çünkü, bir bakımdan, maddecilik fikri bir üşengeçliktir.⁷²⁸

Başgil, yazısının devamında kadim felsefenin en önemli temsilcisi olan Eflatun'un da maddeciliği reddettiğini ve ruhçuluğu (Spritualisme) ve fikirciliği savunduğunu ve bu şekilde biraz mübhem de olsa monoteizme ve Vâcibülvücûd (Etre Necessaire) anlayışına ulaştığını⁷²⁹ ifade eder.

Belirtilmelidir ki Batı'da yeni zamanlarda maddeciliğin öne çıkmasında ve bu konudaki tartışmaların alevlenmesinde bazı somut gelişmelerin rolü olmuştur. Rönesans sonrasındaki süreçte dine karşı isyan fikirlerinin bir örneği olarak 1775'te Lizbon'da dinî bir tören esnasında gerçekleşen ve 30.000 kişinin ölümüyle sonuçlanan deprem ve bu felaketin din adamları ve dönemin fikir adamları tarafından nasıl yorumlandığı *Selâmet* dergisi üzerinden takip edilebilmektedir:

⁷²⁸ Ali Fuad Başgil, "Din Felsefesi Bahisleri", *İslâmın Nuru*, sayı 2 (1951): 37.

⁷²⁹ Ali Fuad Başgil, "Din Felsefesi Bahisleri", *İslâmın Nuru*, sayı 2 (1951): 37.

(...) Din adamları, bu felâketi, insanlar tarafından işlenen suçların karşılığı saydıkları halde devrin en ileri mütefekkirleri, bu fırsattan faydalanarak dine ve dini itikatlara karşı doludizgin yürümeğe başlamışlardı. Voltaire, bu faciayı ele alarak: «Bu facianın isbat ettiği bir şey varsa o da şudur: Allah yok, adalet yok, cihanın idaresinde insanın selâmetiyle alâkalı mantık yok» diye bağırıyor, manzum ve mensur yazılarıyla dine ve dinî itikatlara hücum ediyordu.⁷³⁰

Bir diğer olay İngiltere ile Fransa arasında meydana gelen Yedi Yıl Savaşı'dır. Bu savaş, “Kanada’da birkaç dönümlük buzlarla örtülü toprakların bu iki devletten hangisine ait olması icap ettiği” tartışması ile olmuştur. Voltaire bu konuda da şöyle iddia etmektedir: “Eğer gökyüzünde bir Allah varsa ya şerri sevdiği için bu harbe engel olmuyor yahut aczi dolayısıyla onu durdurmağa imkân bulamıyor.”⁷³¹ Görülen odur ki Allah’ın varlığı, rahmet ve iyiliğine karşı şüphe duyulmakta âlemin kendi kendine işleyen bir makine olduğu iddia edilmektedir:

«Bu makine yaratılmamış ve dizginlenmemiştir. Bu makineyi çalıştıran ve ona rehberlik eden bir kimse de yoktu.» Bütün cihanı, feza içinde, hedefsiz olarak yuvarlanan bir korlanmış ateş kütleli saymak, Ondokuzuncu asrın ilmî ve felsefî yazılarında sık sık rastlanan bir telâkki idi. Darwin’in telâkkisi şu merkezde idi: «Varlık görünüşe göre mânasız olan bir şeydi ve hayatın hayata karşı mücadelesinden ibaretti.» Nihayet Marx da dini «halkı uyuşturan bir afyon» saymış ve bu afyonun hasta olan dünyayı, hastalığına boyun eğmeğe sevk ettiğini söylemiş, Ingersoll bütün kiliselere ve din adamlarına karşı taarruza geçmiş ve din teşkilâtını temelden baltalamak istemiştir. (...) Filozof Nietzsche’ye göre Hıristiyanlık bir hurafeden, bir masaldan, kölelere yarayacak bir dinden ibaretti. Onun için ilâhların ölmüş olduklarını söylemiş ve dünyada en sağlam itikadın hiçbir ilâha inanmamak olduğunu ilâve etmişti. Nietzsche böylece insanları Allahsız bir dünyaya inanmağa davet etmiş ve Kitab-ı Mukaddesin de tamamıyla red ve inkâr edilmesini istemiş, İncilin en kötü eser olduğunu söyleyerek sebebini

⁷³⁰ Henry Thomas, “Medeniyet Dünyasında Dine İsyân ve Dine Dönüş Hareketleri”, *Selâmet*, sayı 93 (1949): 6. Doğrul, Thomas’ın yazısına yer verirken şöyle not düşmüştür: "Fransız İhtilâlinin kopmasından başlayarak bolşeviklik ihtilâlinin kopmasına kadar medeniyet dünyasını, az çok dinsizlik kaplamış ve dinsiz görünmek, dinsizlik taslamak âdeta bir salgın moda mahiyetini almıştı. Fakat bu salgın da, her salgın gibi tahribatını yaptıktan sonra din bir yeni doğuşa kavuşmuş ve medeniyet dünyası ilmin hidayetiyle, tekrar dinleşmiş ve tekrar dine sarılmıştır. Beşeriyetin ve medeniyetin geçirdiği bu çok mühim tekâmül safhası hakikaten yazılmağa değer bir mahiyettedir. Dinsizlik nasıl başladı? Nasıl ilerledi? Sonra nasıl yıkıldı? Din yeniden nasıl muzaffer oldu? Sonra bugün din hakkında hüküm süren telâkki ne mahiyettedir ve İslâmi telâkkilere yakın mıdır, uygun mudur, yoksa yabancı mıdır ve aykırı mıdır? Bu bahis memleketimizde şimdiye kadar yazılmamış olduğu için ‘Selâmet’ münevver dindaşlarımızı aydınlatmak ve bugünün cereyanlarına yakından aşına kılmak için bu mühim ve kıymetli bahsi üç beş yazıya sığdırmaya karar vermiştir. Bu yazıları okuyanlar bugün medeniyet dünyasında hüküm süren dinî telâkkiler hakkında esaslı bir fikir edinmiş ve insanlık âlemininin İslâmiyete nasıl yaklaştığını anlamak imkânını elde etmiş olurlar.”

⁷³¹ Thomas, “Medeniyet Dünyasında Dine İsyân ve Dine Dönüş Hareketleri”, 6.

şöyle anlatmıştı: «Çünkü bu eser, gururun, gürbüzlüğün, saldırganlığın, muhteşem hayvanlığın, harb ve fütihat hırsının, ihtirası, hiddeti, intikamı ve nefreti tanrılaştırmanın değerini inkâr etmektedir.»⁷³²

Nietzsche, dini iyiliğe fazla değer verdiği için kötölemekte iken⁷³³ Mark Twain, dini çeşitli kötülöklere sebep olduğu gerekçesi ile suçluyordu. Twain'e göre “dünya bir tımarhane, hayat ise bir delilik kâbusu” idi.⁷³⁴ Dergilerde Batı dünyasındaki tanrıtanımazlık ve din eleştirilerine dair ayrıntılı değerdirmelere değinilirken aksi yöndeki cereyanların varlığına da yer verilir. Nitekim Başgil'in bir yazısında bu inkâr söylemlerine karşı, Allah'ın varlığını inkâr etmeyen bugünün ilim adamlarına övgü vardır:

Fakat eski atomistik maddeciliğın karşısına nasıl Eflâtun'un amprık metafiziğı dikilmiş ise, bugün de ilmî denilen maddeciliğın karşısına (ilmî metafizik) dikilmiştir. İnandırılması güç hakikatlerdendir ki, içinde yaşadığımız ilim ve teknik asrında maddecilik, ilim muhitlerinde, eskiye nisbetle daha kuvvetli değil, bilâkis daha zayıftır. Gayet tabiî: çünkü bugünkü ilmin hayat ve kâinat görüşü eskiye nisbetle daha geniş ve daha berraktır. Bugün artık, on dokuzuncu asır başlarında yaşayıp yazan meşhur maddeci ve münkir Laplace gibi, hayatı ve kâinatı izah için (hiçbir suretle isbat edilememiş bir Allah faraziyesine ihtiyacım yoktur) diyecek ciddi âlim ve feylesofa rastlamak kâbil değildir. Bugünün ilmi, muhakkak ki, daha mütevazi ve âlimi daha haddini bilir insandır. Bugünkü ilim adamlarının en titizleri bile laboratuvar tecrübeleri ile isbatı mümkün olmıyan hakikatleri, yarı bilginlere ve sözde münevverlere hâs bir cür'etle inkâr edivermez (...)⁷³⁵

Başgil'e göre ilahi varlık, içinde yaşadığımız âlemin dışında metafizik bir hakikat olduğu için bu hakikate teleskop ile değil iman nurunun aydınlığı ile ulaşılabilir. Dr.

⁷³² Thomas, “Medeniyet Dünyasında Dine İsyân ve Dine Dönüş Hareketleri”, 6.

⁷³³ Diğer bir dergide de Nietzsche'nin “Tanrı öldü” söylemine gönderme yapılır: “(Niçe) [Nietzsche] Tanrı öldü. Onun işini şimdi (üst insanlar), görecek dedi. (Üst insanlar), Allah taslaklığına kalktılar. Bu zihniyetin elinde, iki asırdır dünyanın ne hale geldiğı gözönünde. On milyonlarca insana ölüm. On milyonlarcasına sefalet... Şehirleri bombalarla tahrip... Masum çocuklara varıncaya kadar toptan öldürmeler. (...) Bütün bunlar, 18 inci asır zihniyetinin belaları. Vakıa dünyada daima felaketler görülmüştür. Fakat iki cihan harbindeki gibileri beşer tarihinde asla görülmemiştir. Materyalist zihniyetin doğurduğı (üst insan) teorisiyle bir deli kuyuya bir taş attı, şimdi kırk akıllı değil, bütün Avrupa ve Amerikanın en büyük ilim ve felsefe adamları – mesela Zurihli Yung [C. G. Jung] psikoloji yoliyle, doktor Aleksî Karel biyoloji yoliyle, Amerikalı Eddington yine biyoloji yoliyle- delinin taşımı kuyudan çıkarmağa uğraşadursunlar. Bkz. Mustafa Rahmi Balaban, “Tanrı Kitabından: İnsanın Bozulması”, *Müslüman Sesi* 3, sayı 50 (1951): 11.

⁷³⁴ Thomas, “Medeniyet Dünyasında Dine İsyân ve Dine Dönüş Hareketleri”, 6.

⁷³⁵ Başgil, “Din Felsefesi Bahisleri”, 39-40.

Haluk Nurbaki de son dönemlerdeki Garb felsefesinin pozitivistliğe şüphe ile yaklaşmaya başladığını dile getirir:

(...) (Darven) [Darwin] ve mensuplarının büyük çığırtkanlıkları ve şamataları (Marks) ve benzerlerine cesaretler verdi. Materyalizmi ve pozitivistliği en kaçınılmaz hakikatler zahabiyle muztarip cemiyetleri, zıt gayeli korkunç reaksiyonlara teşvik etdiler. Daha açık lisanla, Dekart, Kant, Paskal gibi müsbet şahıslardan sonra; Darven, Lamark, D'örs, Froyd gibi haşin iman muterizleriyle beraber, Ogüs-Kont [Auguste Comte], Marks, maddecilik ve pozitivistliğin bütün mensupları, başaramadıkları fikir çilesine karşılık inkârî fikir kaideleri vaz'ederek son beş asrın beşere bahşetdiği maddi refah yanında manevi izmihlalin müessir sebepleri halinde belirdiler. (...) En yeni Garb felsefesinin son yıllarda vardığı kanaat şudur: «Hakikatı ve Mutlak Varlığı» şüpheli istifhamlarla dolu pozitivistlikle halletmenin imkânı yoktur.⁷³⁶

Hilâl dergisinde yayımlanan çeviri bir yazıda da üstteki yazıları destekler nitelikte Alman bilginlerinden Dr. Donnert'in son dört asırdır insanlığa yol gösteren âlimlerin fikirlerini, felsefe düşüncelerini inceleyerek yaptığı bir araştırmayla karşılaşılıyor. Bu yazıda, 290 bilgin üzerinde yapılan inceleme sonucunda 242 kişinin Allah'a imanlarını açıkça söyledikleri, 28 kişinin henüz bir kanaate varmamış oldukları, 20 kişininse din veya dinsizlik konusuyla ilgilenmedikleri sonucu çıktığı aktarılır. Yazar; buradan yola çıkarak maddecilerin iddia ettikleri gibi ilim ile dinin birbirine aykırı olmadığını, ilmin dinsizliğe götürmeyeceğini, ilim ve dinin birbirini tamamladığını ifade eder. Ardından da Pastör'den yaptığı bir alıntı ile devam eder:

İman hiçbir suretle terakkiye mâni değildir. (...) Eğer bu günki bildiklerimden daha çok bilgiye sahib olsaydım, Allaha imanım da o nisbette daha çok artardı (...) Çünkü kâinatı inceleyip gözden geçiren kimse, onda büyük bir ustalık ve ince bir nizam görür ve varlığı idare eden kanunları yaratmış kâmil bir hikmet bulur. Bu kemalatın sonu yoktur.⁷³⁷

Yazar yazının devamında İlimler Akademisi azasından astronomi bilgini Faye'nin *Âlemlerin Aslı* adlı eserinden, Sorbonne Üniversitesi profesörlerinden meşhur jeoloji

⁷³⁶ Dr. Haluk Nur Baki, "Tek Nur: İman Bahsine Umumi Bakış", *İslâmın Nuru* 2, sayı 16 (1952): 16-18.

⁷³⁷ Abdulfettah Tabbare, "Alimlerin İmanı En Kuvvetli İmandır", çev. Osman Keskinoglu, *Hilâl* 1, sayı 5 (1959): 15.

âlimi Edmond Hébert ve ünlü Matematikçi Augustin Louis Cauchy, İngiliz Filozofu Herbert Spencer gibi âlimlerin sözlerinden iktibasla argümanını güçlendirir.⁷³⁸

Dergilerde Allah'ın varlığına ilişkin yalnızca Batılı referanslara değil, Türkiye'deki âlimlerin konu hakkındaki değerlendirmelerine de yer verilmiştir. *Hilâl* dergisinde Allah'ın varlığı hakkında Said Nursi'den yazılar yer almaktadır:

Bu kâinatın Halık-ı Zülcelali, Kayyumdur. Yani; bizatihi kaimdir, daimdir, bakidir. Bütün eşya onunla kaimdir, devam eder. Ve vücudda kalır, beka bulur. Eğer kâinatdan bir dakikacık olsun o nisbet-i Kayyumiyet kesilse, kâinat mahvolur. (...) ehl-i dalâlet insanların bir kısmı, O Zat-ı Zülcelalin bazı eserlerini tabiata isnad etmişler. Halbuki Risale-i Nurun müteaddit yerlerinde kat'i bürhanlarla isbat edilmişki: tabiat bir san'at-ı İlahiyedir, sâni olmaz... bir kitab-ı Rabbanidir, kâtib olmaz, bir nakışdır nakkaş olmaz (...)⁷³⁹

Nursi, maddiyyun [materyalist] olan kimselerin zerrelerdeki düzen ve kuvvetin nereden idare edildiklerini anlayamadıklarını, bundan dolayı da madde ve kuvveti ezeli varsayarak zerrelere yaratıcı kudreti isnat ettiklerini belirtir. Oysa ona göre fiilleri ve eserleri “(...) camid [cansız], kör, şuursuz, iradesiz, mizansız ve tesadüf fırtınaları içinde çalkalanan zerrata ve harekâtına” bağlamanın yanlışlığını akledibilenlerin anlaması gerekir. Bunu kabul etmeyen kişiler ise “vahdet-i mutlakadan vazgeçtikleri için hadsiz ve nihayetsiz bir kesret-i mutlaka”ya düşmüşlerdir. Diğer bir deyişle tek bir ilahı kabul etmedikleri için çok sayıda ilahları kabul etmek durumuna düşmektedirler.⁷⁴⁰

Büyük Doğu'da Mustafa Şekip Tunç imzalı bir yazıda ise ilmin, materyalist felsefeye meyiletmesi, adım adım ilerlemesi nedeniyle henüz çocukluk denebilecek bir çağda olmasına bağlanmaktadır. Tecrübeleri arttıkça bildikleri ile bilmedikleri arasındaki uçurumu fark etmektedir:

Artık, bütün bu yaratıcı oluşları sadece mekanik, fizik ve şimik amillerin tesirleriyle tesadüflerin cilvelerine bağlamak iddiasında bulunan materyalist faraziyelerin ne kadar zayıf olduğunu görmemek kabil değildir. (...) Bütün kâinat öyle vahdetli ve ahenkli bir vahid ki, canlı-cansız-ruhlu-ruhsuz-şuurlu-şuursuz gibi

⁷³⁸ Tabbare, “Âlimlerin İmanı En Kuvvetli İmandır”, 15.

⁷³⁹ Bediüzzaman Said Nursi, “Birinci Şua”, *Hilâl* 1, sayı 7 (1959): 4.

⁷⁴⁰ Nursi, “Birinci Şua”, 4.

kesin ve mutlak vasıtalarla damgalamak; realiteyi, bütün halinde görmeyip parça, parça mütalaa etmekten doğuyor. Adım adım ilerlemek, parça-parça incelemek zorunda olan zamanımız ilminin materyalist faraziyeye meyiletmesi, hayat ve ruhtan mahrum bir tekniğe elverişli olmasından, aynı zamanda henüz çocukluk denebilecek bir çağda bulunmasındandır. Fakat, tecrübeleri genişleyip, derinleştikçe; ufkunun da genişlediğini, realiteler âleminde bildikleriyle bilmedikleri arasındaki uçurumu fark etmeğe başladığı görülüyor.⁷⁴¹

Bir yaratıcının yokluğunu inkâra karşı varlığını savunan yazılardaki ortak nokta, yaratıcının varlığının bilimsel metotlarla değil aklın sınırlılığını kabul etmekle başladığıdır. *Büyük Doğu*'da inanan ve inanmayan iki kişi arasındaki farazî diyalogda bu durum Bergson üzerinden şu şekilde aktarılmaktadır:

(...)

Kâfir – Akıl diyorsunuz!

Mümin – Evet, akıl diyorum! Aklın nihai hamle ve kazanç olarak, kendi kifayetsizliğini anlamasından, kendi kendisini tahrip etmesinden başka hiçbir nasibi yoktur. Nitekim, kendisinden evvelki akılcılar sistemini yıkmış olan garpli bir filozof, hasımlarının “Sen akılcılık mesleğini yıktın ama metodun aklidir; buna ne dersin?” sözüne şu cevabı vermiştir: “Demek ki aklın en üstün ve nihai faaliyeti, kendi metodile kendi kendisini tahrip etmiş...” Siz bu filozofu tanıyor musunuz?

Kâfir – Evet. Meşhur Bergson, Şair. Felsefecilerden biri...

Mümin – Sizin yandan çarklı ve davlumbazlı battal akıl geminizi kızığa çeken herkes, nazarınızda şairdir! İşte, bizatihi, Allahı ve üstün illiyetleri anlamasına imkân olmayan, tek imkânı ancak anlayamayacağını anlamaktan ibaret bulunan akıl, kendi öz gururunu tekmeler tekmelemez, altından öyle bir akıl çıkar ki, o, bütün bedahetleri görmeğe başlar. Gördüğü ilk tecelli de bedahetlerin en mutlakı halinde Allah'ın varlığı olur. (...)⁷⁴²

Bu argümanlara göre akıl, emarelerden yola çıkarak bir yaratıcının varlığına inanmaya götürebilir kişiyi, buna karşın Allah'ın varlığı laboratuvar ortamında kanıtlanacak bir olgu değildir. Örneğin Descartes'ın Tanrı'nın varlığına dair akıl yoluyla gördüğü bir emare kendisindeki eksikler ve kendi kendinin yaradani olamayacağı çıkarımıdır:

(...) Meşhur Descartes (1596-1650) felsefeyi bir ağaca benzeterek köklerini metafiziğe bağlar ve üç ana dal olarak da «Tıp, Mihanik, Ahlak» der. «Kendi kendimi yaratsaydım her türlü eksikten âri olurdu, yani ALLAH olmağım gerekirdi. Lakin yanılıyor, işkilleniyor ve bilmiyorum. Demek ki kendimin yaratani

⁷⁴¹ Ord. Prof. Mustafa Şekip Tunç, “Ruh Nerede?”, *Büyük Doğu*, sayı 8 (1954): 6.

⁷⁴² “Mümin ve Kafir”, *Büyük Doğu*, sayı 4 (1949): 3.

olamam. ALLAH, kemal sahibi ve hür varlıktır, ona göre hiçbir zaruret yoktur» demiş ve Hira dağından tevhid sancağı dalgalandıktan on asır sonra, ALLAH'ın varlığını batıda ispat etmek istemiştir.⁷⁴³

Allah'ın varlığına dair içeriğin ardından dinin gerekliliği bahsine geçilebilir. *Hakikat Yolu* dergisinde “Yüksek tahsil görmekte olan genç müslümanlara islamiyetin hakayikine dair akaid ilmi” notu ile verilmiş bir yazıda dinin manası ve gayesine, ayrıca din ile hikmet ve fennin farkına değinildikten sonra şunlar dile getirilmektedir:

Zâtı bâriyi “Tanrıyı” inkâr eden veyahut inkârla ikrardan hiç birisini kabul etmeyerek bitarafılık davasında kalan bir takım mütefekkirler “Din” için beşeriyetin çocukluk mahsulüdür der geçerler! Felsefeyi ispat pîri Ogüst Kont [Auguste Comte] bu fikrin ileri gelen taraflarından olup, beşeriyetin fikir devrelerini şu suretle taksim etmiştir: 1- Din devresi 2- Felsefe: yani “mabadettabia [mâbâdettabiâ; metafizik] felsefe devresi” 3- Müsbet fenler devresi. Ogüst Kont [Auguste Comte] ve taraftarlarına göre, birinci devre beşeriyetin çocukluk zamanıdır! hurafeler, esatirler, asılsız sözler, masallar, din sözü efsaneleri bu devrin fikir mahsulüdür? [sic] İkinci devre; beşeriyetin mürâhikliği “anlayışlılığı” devresidir ki; Felsefe “hikmet ilmi” bu devrenin mahsulüdür, beşeriyet bu devresinde tecrübe ve tebassur “denemek-dikkatle bakmak-düşünmek”le anlayamadığı meseleleri, mantık ve muadelâtı akliye [muâdelât-ı akliyye] ile anlamağa çalışmış ve dinlerin mevzularını aklen bulmaya uğraşmıştır. Üçüncü devre: beşeriyetin sinni rüşde “tam kemale” vusûlü devresidir. Bu devre güya zamanımız demek olup, müsbet fenler bu devrede hüküm ferma ve beşeriyet her hale vâkıf ve her şeye sahip imiş? Zavallı aciz beşeriyet! ne cesarettir ki: benliğini idare eden ilahi kuvvetin menşeiini, lâyemut olan insani ruhunu keşfedemiyor (...)”⁷⁴⁴

Yeşil, Comte’un bu taksimini isabetli bulmaz çünkü:

(...) insanlarca malum olan ve reddi kabil olmayan hakikatlerdendir ki; heran tekamüle tabi medeniyeti cedide ricalinin dahi medarı iftiharları olan nice meşhur zatlerin vicdanında, mevzuları başka olan ‘Din hissi, felsefe zevki, fen zihniyeti ve bilgisinin’ imtizaç etmiş olduğunu bilmekte ve bu gibi kıymetli zatların namlarında heran hürmetle yad olunduğu hiçbir zaman inkâr olunamamaktadır.⁷⁴⁵

Yazının devamında bu nazariyenin sahibi Comte’un dahi kendi nazariyesinin batıl olduğuna en vazıh misal olduğu belirtilerek herkes tarafından tanınmış bu kıymetli düşünürün, hayatının son deminde “din-i insani” adıyla yeni bir din icat ve gerekliliğine kâni olduğu ifade edilmektedir. Akseki de *Sebilürreşad*’daki bir yazısında dini, zamanı

⁷⁴³ Semahaddin Cem, “İslamın Hakikati”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 19 (1952): 31.

⁷⁴⁴ “Bir İslam Mütefekkirinin Külliyyatından-2”, *Hakikat Yolu*, sayı 6 (1947): 3.

⁷⁴⁵ “Bir İslam Mütefekkirinin Külliyyatından-2”, 3.

geçmiş belli bir devre ait olarak görmenin yanlışlığına karşı Yeşil'in açıklamalarına benzer bir açıklama getirmektedir:

Bu telakki din müessesini beşerî mevzuattan saymak ve öyle sanmaktır. Bu ise dinin mahiyetini ve menşeiini bilmemektir. Biz bunlara bu kadar basit bir ilgi ile bu mühim mevzuda söz söylemelerinin gülünç olacağını hatırlatmakla iktifa edeceğiz. Beşeriyet için böyle din bakımından üç devir ayırıp da din devrinin geçmiş olduğunu söylemek hiç de ilmî değildir. Olaylar bunu yalanlamaktadır. Çünkü asri medeniyetin iftiharla andığı birçok ilim ve fen adamlarında dinî duygu ile felsefi zevkin bir arada yaşadıklarını görüyoruz. (...)⁷⁴⁶

Akseki'ye göre din cemiyetin bir hâline mahsus olmayıp cemiyetin her hâlinde mevcut bir olgudur. Zaman zaman dinin ihmal edildiği devirler olmuşsa da hakikat olan bir şey var ki insanlık acı tecrübelerden sonra bugün yine dine dönmek ihtiyacını kuvvetle duymuştur. “(...) Birbirini kovalayan dünya çapında olaylar ve hele çeyrek asır içinde, maddi ve manevi yıkıcılıkta misli görülmemiş iki dünya harbinin patlaması” insanlığa dine dönmek zaruretini duyurmaktadır.⁷⁴⁷ Akseki, insan ruhunu tahlil edemeyen ve olayların uzak sebeplerini anlayamayanların bunun farkında olamadığını belirtir. Çünkü ona göre bunu anlayabilmek için “duyacak kalb, görececek göz, işitecek kulak” lazımdır.⁷⁴⁸ *Büyük Doğu* dergisinde ise Dr. İzzettin Şadan dinin gerekliliğine psikoloji bilimi açısından yaklaşmış ve Batılı bilim adamlarına referanslar vererek dine olan ihtiyacı dile getirmiştir:

Yung'a göre efsanelerin bile insan ruhu bakımından büyük kıymeti vardır. Zira ne kadar aldatıcı olsalar da yine remzlerin ianesiyle insana emniyet, saadet ve kuvvet telkin ederler. Tabiatın yalnızlığı ve korkunçluğu önünde insan, ümit ve müdafaa kabiliyetini kazanır. Efsaneye nisbetle ciddi ve derin olan dinin kıymetini bu kıstasla ölçersek kıymetini derhal anlarız. Londra Üniversitesi (Fiziyoloji) profesörü ve çok kıymetli akliye mütehassısı doktor (Mak Dovıl) [?] «Sıhhat halinde psikoloji» isimli kitabının 67-71'inci sayfalarında dinin kıymetini o kadar yükseltiyor ki, din dışında ruhi terbiye olabileceğine kail olmadığını iddia ediyor. İşte, hakiki dine zıd olanların bile din ihtiyacı karşısında ve en haşin fen gözüyle kabul ettikleri vaziyet: İnsan ve cemiyet, mutlaka dine muhtaçtır!⁷⁴⁹

⁷⁴⁶ Diyanet Reisi A. Hamdi Akseki, “Beşeriyetin Fitrî Dine Dönüşü”, *Sebilürreşad* 2, sayı 35 (1949): 146.

⁷⁴⁷ Diyanet Reisi A. Hamdi Akseki, “Beşeriyetin Fitrî Dine Dönüşü”, 146.

⁷⁴⁸ Diyanet Reisi A. Hamdi Akseki, “Beşeriyetin Fitrî Dine Dönüşü”, 147.

⁷⁴⁹ Dr. İzzettin Şadan, “Yeni Psikopatocya Gözüyle: Din”, *Büyük Doğu* 3, sayı 64 (1947): 6.

3.2.1.3. Görünmeyen Âlem ve Ruhun Varlığı

Dergilerde Allah'ın varlığı ve dinin gerekliliği bahsini felsefi ve bilimsel açıdan gündeme getiren yazıların yanı sıra görünen-görünmeyen âlem ve ruh üzerine de yazılar vardır. Mustafa Şekip'in *Büyük Doğu*'da madde üzerine bir yazısında felsefedeki entelektüalist ve rasyonalist akımların asırlarca birinci planda gelmesi, en doğru gibi görünmesine karşılık şüpheli ve mistik fikirlerin çoğunlukla hayalî gelmesinin nedeninin, gözle görebildiklerimize aşırı itimadımız olduğu belirtilmiş ve gözün bundaki rolü ele alınmıştır:

Fazla olarak insan zekâsı en çok göze bağlı ve her şeyden evvel gözle terbiye edildiği için ortaya atılan bu ilk atom faraziyesinde, ona en mülayim gelen, şekilli, durumlu, hareketli cisimciklerin tasavvur ettirilmesinden daha tabii bir şey olamazdı. Göze mülayim gelen tasavvurlar akla da mülayim geliyor. Madde ve âlemin esasında da bu akla yakınlığı aramak icap ediyor. Bu suretle, göz için adeta bir bedahet olan şeye madde deniyor. Biz de onu bir bedahet gibi kabul etmeğe son derece mütemayil bulunuyoruz. Gözle görülemiyen, biçim verilemeyen şeylerin de yok olduklarına kolayca inanabiliyoruz. Evet, duyularımız arasında en aydın ve berrak olanı şüphesiz gözdür; fakat aynı zamanda akıl ve zekâmızı, daima görünürlük ve aydınlığa alıştırmayı ve her şeyi aydınlıkta tasarlatması bakımından, bizi en çok aldatan da odur. Eğer gözümüze inanmakta ısrar etseydik, Astronomi ve mikroplar âlemi gibi daha nice varlıklar meçhulümüz kalacak; görünen âlem de, görüldüğü şekilde sanılacak ve bir bedahet olarak kabul edilecekti.⁷⁵⁰

Büyük Doğu'da görme yetimizin sınırlı olduğu dile getirilmiştir. "Keşif âlemi"nde, her şeyi ancak gün ışığı sayesinde görebildiğimizi belirten bir makalede, görüş sahamızın gün ışığının ancak 3500-7600 (angström) dalga uzunlukları arasındaki mahdut bir kısmı olduğu, bunun altındaki ultraviyole ve kozmik şualarla üstündeki kırmızı ötesi ışınların gözün görüş hududu dışında olduğu ifade edilir.⁷⁵¹ *Hareket* dergisinde çeviri bir yazıda ise beşerin hakikati yalnız göz önüne çarpan şeylerde aradığı şu sözlerle ifade edilmektedir:

Beşerin fikri hâlâ zulmet içerisinde. Bilmemek onun neşesi, sükuneti ve saadeti! Onu en fazla alakadar eden şeyi, öğrenmek arzusunu dahi kaybetti. Bu dalaleti görünce, insan tabiatına karşı tarifi imkânsız bir acıma hissi beliriyor. Kaderine ve vazifelerine karşı bu acı cehalet sefillikten başka ne olabilir? Saadetini ve gururunu

⁷⁵⁰ Ord. Prof. Mustafa Şekip Tunç, "Madde", *Büyük Doğu*, sayı 9 (1954): 7.

⁷⁵¹ Dr. Mustafa Hilmi Ramazanoğlu, "Ruh ve Beden Münasebetleri ve Terbiye", *Büyük Doğu*, sayı 9 (1954): 8.

bu cehaletin içine yerleştirip, ileride çekeceği tesellisiz iztiraplarını görmemesine, insan hayret ediyor. Bu kadar alçalmasının ilk sebebi fikrinin, bedeninin esiri olduğundandır. Hislere tabi olup, yalnız onlar vasıtasıyla muhakemesini işletiyor. Hakikati gözönüne çarpan şeyde arıyor. Bundan gayrısı ona çok mücerred ve hayali gözüküyor. O daima fiziki ve maddî âlemde yaşıyor. Ruhi ve fikri dünya onun nazarında bir «hiç»tir. Şayet onda mevcut olsaydı, düşüncesini dahi inkâr edecekti. Fakat düşünceyi bulduğu anda, olduğu gibi kabul etmek istemiyor, onu maddileştiriyor ve hisler vasıtasıyla mevcudiyeti görülemiyen cevherleri kabul etmiyor. Fiziki ilimlerin tetkiki insana daima kaba şeylerin üstünde olduğunu ihtar etmiştir. Bu ikazlar aşağı meyillerinin kuvvetlenmesine yararmış ve onu yalnız maddeyle uğraşan pis kimselerin ayarına düşürmüştür. Ruhu kendi kendisinden nefret etmiştir. Ve ilâhi mayasının karşısında utanmıştır. Aslının hatırasını sonuna kadar unutmaya çalışıyor. Varlığının menşeyini teşkil eden bu büyük madde aşkı, ruhunu tabii cereyanından ayırdı ve bedenine tatbik ettirdi. Vücudunu bir gaye olarak sevdi. Ruhu vücudu ile birleşti ve onun gibi fani oldu.⁷⁵²

Büyük Doğu'da Sokrates ve Kebes arasında geçen bir diyalogla ruhun, göze görünmeyenin ötesine geçip ebedî ve hakiki olana doğru gittiği, ruhun ölümsüzlüğü ve bu nedenle de kötülüklerden kaçınıp iyi ve faziletli kalmanın biricik yol olduğu belirtilir:

SOKRATES — Ruh, kendisine benzeyene doğru, göze görünmeyene, Tanrılık ve ölümsüz olana, ebedî ve hakiki olana doğru gider. Buna erişince de saçmalamaktan, manasızlıktan, korkulardan, yabancı heves ve sevgilerden, insanın bütün kötülüklerinden kurtulmuş olur. Buna mı inanmalıyız, yoksa başka bir şey mi?

KEBES — Elbette buna!

SOKRATES — Fakat dostlarım, düşünmemiş (sic) gereken şudur ki, ruh gerçekten ölemezse, bunu, bizim hayat dediğimiz bu hudutlu müddet içinde değil, öncesiz ve sonrasız, başlangıçsız ve sonsuz zaman içinde tasarlamalıyız... Bunu yapamıyan kimse, korkunç bir tehlike karşısındadır. Ölümün, gerçek olarak her şeyden kurtulmak olduğunu kabul edelim. Kötüler hesabına, ölümler, kendilerinden kendi kötülüklerinden, aynı zamanda ruhlarından kurtulmak ne büyük nimet olurdu! Fakat gerçekten ruh ölmez. Bu yüzden, kötülüklerden kaçınmak, kurtulmak, iyi ve faziletli kalmak, biricik yol.

SOKRATES — Aklın göze alması gereken tehlike ruhun ölmezliğine inanmaktır. Bu tehlike gerçekten güzeldir... Bunu, büyülü sözler ve dualar gibi, kendi kendimize tekrarlamalıyız.⁷⁵³

⁷⁵² Lammennais, "Din Bahsinde Lakaydı", çev. Mehmed N. Ulaş, *Hareket*, sayı 23 (1949): 6.

⁷⁵³ Eflâton (Fedon), "Ruha Dair", çev. Nebil Fazıl Alsan, *Büyük Doğu*, sayı 20 (1956): 4.

Batı dünyasında Rönesans’la başlayan süreçte her şeyin maddileşmesi ve mekanik varlıklar hâline gelmesiyle beraber ruhun da bir “gölge olay” hâline gelişini ise Tunç’tan okumaktayız:

Hristiyanlığın, Doğu dünya görüşünü mücerret çizgilerle benimseten tesiriyle, Batı, Ortaçağda Doğu ile hemcins dünya görüşleri sahibi olabilir. Fakat (Rönesans)tan sonra, bu mücerret iştirak bozulmaya yüz tutar. İnsan da dâhil olarak her şeyi (mekanik) varlıklar halinde görmeye doğru bir yol açılır. Tetkik, tahlil ve terkiplerden hep böyle bir faraziye doğması, gitgide devamlı bir anane halini alır. Bu görüşte, dünya bir «dev makine», insan ise bir «makine mahlûk»tur. Doğu’nun ana gerçek olarak tanıdığı ruh da, devamlı bir maddileşme neticesinde bir «gölge olay» sayılmıştır.⁷⁵⁴

Dergilerde ruha değinmekle beraber özellikle ruh terbiyesinin önemini vurgulayan yazılar da yer almaktadır. “Ruhun Tekâmülü” başlıklı yazısında Henry Thomas, maddeciliğin insanlığı saadete götürmeyeceğini, insanı kurtuluşa götüren şeyin ruhi gelişme olduğunu vurgulamaktadır. Thomas’a göre nasıl ki maddi hayatımız peyderpey geliyorsa ruhi hayatımız da aynı şekilde gelişir. Çocuklar doğduğunda yalnızca hayvani teamüller gösterir ancak ruhaniyet tohumu içlerinde olduğundan zaman içerisinde manevi açıdan gelişip olgunlaşır, toplum içerisinde yaşamayı öğrenir ve görev bilinci edinirler. Sonrasında içlerinde din şuuru oluşur. İnsan iyi ve kötüyü ayırt etmeyi öğrenir ve bu süreçte yanlışlara düşer, önemli olan ona bu yolda iyi bir rehberlik yapılmasıdır.⁷⁵⁵

Müslüman Sesi dergisinde de “insanların bedenlerini gıdalarla besledikleri gibi, ruhlarını da inanç, terbiye ve sair birtakım manevi gıdalarla beslemek zorunda oldukları”⁷⁵⁶ ifade edilmektedir. Rönesans ile başlayan müsbet ilim devrinde maddi ilerleme katedilmiş ve insan, tabiatı kontrol etmeyi öğrenmiştir. Buna karşın, “güzel ahlak, disiplin, hakiki medeniyet ve insanlık duyguları” fenedeki ilerleyiş nisbetinde

⁷⁵⁴ Ord. Prof. Mustafa Şekip Tunç, “Beklenen Kahraman”, *Büyük Doğu*, sayı 1 (1959): 2.

⁷⁵⁵ Dr. Henry Thomas, “Ruhun Tekâmülü”, *Selâmet*, sayı 98 (1949): 10-11.

⁷⁵⁶ Samih Doğrukal, “Medeni Hayat ve Din Duygusu”, *Müslüman Sesi* 10, sayı 149 (1957): 7.

gelişmemiştir. Diğer bir deyişle maddi terakki, insanlara nefislerini terbiye etmeyi öğretmemiştir.⁷⁵⁷

3.2.2. Dinî Maneviyatçılık

“Şu uzun mâruzatımla memleketin dinî ve ahlaki durumunu, milletimin yüksek menfaatlerinden başka hiçbir şey düşünmiyerek bütün açıklığı ile arzemiş bulunuyorum. Bu izahlarımız gösteriyor ki buhranın sebebi, maneviyata vurulan darbedir. Şu halde buhranın tek çaresi de maneviyata layık olduğu ehemmiyeti vermektir. (...) Maneviyattan maksadım din ve ahlaktır. Allahsız bir maneviyat kuru ve yaldızlı bir süsten ibarettir. Maneviyatın esas kaynağından uzaklaşmak, tabii kanunlara aykırı hareket etmektir. Bunun ise yürümiyeceği şüphesizdir. Öyle sanıyorum ki: Milletler için din ihtiyacı bundan sonra kendisini daha ziyade hissettirecek ve her millet bununla daha ciddi bir surette meşgul olacaktır. Çünkü din, ezeli bir hakikattir.”⁷⁵⁸ (A. Hamdi Akseki)

Felsefi maneviyatçılığın dergilere yansımalarına yer verildi, bu kısımda ise dinî maneviyatçılığın esaslarına ve felsefi maneviyatçılıktan farkına, ardından da dinî maneviyatçılığın dergilerdeki tezahürlerine yer verilecektir. Dergilerde dinî ilimlerin

⁷⁵⁷ Doğrukul, “Medeni Hayat ve Din Duygusu”, 7.

⁷⁵⁸ Merhum A. Hamdi Akseki, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Raporu-IV”, *Sebilürreşad* 5, sayı 103 (1951): 36. “Bir çeşit ilkesizlik, siniklik ya da imansızlık gibi gözükebilecek bu inanç boşluğuna Atatürkçü Cumhuriyet’in laik heyecanı, tam tersi bir hareketle bir modernlik ve Batılılaşma heyecanı görüntüsü verdiği için, bu **manevi tembellek** gerekli zamanlarda gururla öne çıkarılan bir “idealizm” aleviyle şöyle bir parıldayıp sönerdi. Ama aile içindeki **manevi manzara, dinin yerini hiçbir şey almadığı için**, eski ahşap konaklar kalpsizlikle yakılıp yıkıldıktan sonra geriye kalan kırık döküklerle ve eğreltiotlarıyla kaplı hüznü arsalar gibi boştu. Bu boşluğu ve benim merakımı (bütün bu camiler öyleyse neden yapılmıştı) evdeki hizmetçilerin inanç ve alışkanlıkları doldururdu...Bu tür manevi çelişkilerin ve tutarsızlıkların çok daha derinlerinin geçiştirildiği bir evde yaşıyordum. İstanbullu, Batılılaşmış, zengin ve laik ailelerde çok sık gördüğüm **maneviyat eksikliği**, aslında dine boş vermekten çok, bu sessizliklerde ortaya çıkar: Matematik, okul başarısı, futbol, eğlence gibi konularda her şeyi konuşurlarken aşk, şefkat, din, hayatın anlamı, kıskançlık, kin gibi temel konularda herkes bir şaşkınlığa ve acıklı bir yalnızlığa gömülür, canları yanıp da bu konularda bir şeyler konuşup iletişim kurmak istediklerinde, tıpkı, sağır ve dilsizler gibi, bir kelime bile söyleyemeden, ellerini ve kollarını çaresizlik ve telaşla oynatırlardı. Daha sonra radyodaki bir müziğe takılıp sigara içerek kendi iç dünyalarına sessizlikle çekilirlerdi. (Pamuk, İstanbul - Hatıralar ve Şehir 170-175).” Orhan Pamuk’tan akt. Kurtuluş Cengiz-Önder Küçükural-Hande Gür, *Türkiye’de Spiritüel Arayışlar Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki vb.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 125. (abç)

çeşitli dallarını merkeze alan yazılar yer almaktadır. Bununla birlikte biz burada felsefeden üstün görülen bir alan ve materyalizm karşıtlığı bağlamında 1945-1960 dönemi dergilerindeki tasavvufi yazıları ele alacağız. İslam düşüncesi, dolayısıyla çağdaş Türk düşüncesi açısından da 1960 sonrası ayrılmaya gidecek bu olgunun - tasavvuf içerip içermeme-, 60 öncesinde henüz belirgin bir ayrıma gitmediğini ise yeni dönemin (tercüme hareketinin) habercileri olan *İslâm* ve *Hilâl* dergilerinden örneklerle de ortaya koymayı hedefliyoruz.

Bu girişin ardından dinî maneviyatçılığın esasları ile devam ettiğimizde dinî maneviyatçılık ve ahlakın temelini Allah inancı, müeyyidesinin ise âhîret inancı olduğunu Başgil'in yazısında şu şekilde görmekteyiz:

Dinler, hakikatte, ne bir spekülâtif görüş, ne bir temaşa felsefesi, ne de hattâ kâinatın ilmî bir izah sistemidir. Din, insan mahlûkunun iç âlem hayatının muhtaç olduğu bir destek ve bir disiplindir; insanları içlerinden fethedip fiil ve amellerine kumanda eden ve istikamet veren bir nizamdır. Bu nizamın ana direği, Allah inancı, fiil ve hareket müeyyidesi de âhîret akidesidir. Âhîret akidesi ve öldükten sonra, ebedî mükâfat ve mücazat kanaati, işte din maneviyat ve ahlâkiyatının mihveri ve merkez noktası!⁷⁵⁹

Başgil'e göre nefsi terbiye etmek, iyilik ve adalet yolunda yürümek zordur. Hayatta doğru ve haksever olmak, haksız olmaktan daha güçtür. Çoğu insansa kolayı tercih eder. Bu nedenle de Başgil'in ifadesiyle “mükâfat ümidi ve mücazat korkusu olmadan” insanların iyilik ve adalet üzere yürümesi neredeyse hayaldir.⁷⁶⁰

İnsan psikolojisinin derinliklerini her felsefe sisteminden daha iyi gören dinler, bu hakikati sezmiş; iyilik ve adalet yolunun meşakkatlerini bir âhîret akidesi ve bir ebedî mükâfat ve mücazat inancıyla giderip bu yolu tutmayı yalnız yüksek seviyeli

⁷⁵⁹ Başgil, “Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış”, 218.

⁷⁶⁰ Başgil, “Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış”. Başgil, bazı kimselerin ibadetleri yapanların hep mükafat ümidi ve cezalandırılma korkusu ile yaptıklarını iddia ettiklerini belirtir. Bu düşüncenin yalan olmadığını, ama bunun “adice bir pazarlık şeklinde ileri sürülmesinin yanlış, hatta iftira olduğunu” ifade eder. Dinde mükafat ve ceza fikri vardır. Çünkü din, insanlar içindir ve mükafat ve mücâzât insanın hamurunda olan hislerdir. (Stuart Mill gibi filozofların kurduğu “Utilitarisme” (faydacılık) felsefesinin de temeli insanın daima fayda arayıp zarardan kaçınma esasına dayanır) İnsan “haz”zı sever, “elem”den kaçır. Bununla birlikte, dindarlık seviye seviyedir. Kişilerin seviyesi yükseldikçe ibadetten mükafat ya da mücâzât beklentisi içinde olmazlar. İbadetleri sırf kulun Halıkına vazifesi olarak ifa ederler. Fakat bu derece herkesten beklenemez. Bkz. Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik* (Yağmur Yayınevi, 2007), 85-86.

insanlar için değil, herkes için mümkün kılmıştır. Düşünmelidir ki, insan maddesi ve hacmi itibarıyla, nihayet bir hayvandır. Vicdanî insiyak, ihtiras ve iptilâların esiridir. Fakat aynı insan, aklı ile ve diğer ruhî melekeleriyle de, lâhûtî bir mahlûktur. Şu halde bütün mesele, hayvanî insiyakları zaptetmekte ve insanî aklının ve ahlâkî iradesinin hükmü ve iradesi altına koymaktır (sic). Dinlerin ebedî mükâfat ve mücazat akidesinin beşer mânası ve hedefi de bundan başka bir şey değildir.⁷⁶¹

Başgil, felsefi maneviyatçılığın mı dinî maneviyatçılığın mı muteber olduğu sorusunu sormuş, dinî olanın felsefi olana üstünlüğünü şöyle açıklamıştır:

(...) Amelî hayatın temelini teşkil eden bu çetin suali de yine eski Yunanın stoisyen denilen maneviyatçı filozofları cevaplandırmıştır. Bunlara göre, ruh ve mâna üstündür. Çünkü ruh ebedî, mâna da insanî, hattâ ilâhîdir. Cisim ise fânî ve süflîdir. Binaenaleyh insan için tutulacak bir yol vardır: Ruh ve mâna yolu. Bu yol nefisle mücahede edip nefsaniyete vicdanı, ihtirası ve temayüllere hâkim olmağa götürür. Gerçi bu güçtür, fakat saadet bu hâkimiyettir.⁷⁶²

Başgil'e göre yukarıdaki cevap ile "bir taraftan, maneviyatçı doktrinin esasları atılmış, bir taraftan da büyük semavî dinlerin zuhuru müjdelenmişti. Hattâ bu cevap ile, beşeriyetin, tâ Rönesans'a kadar, iki bin küsur senelik hayatının istikameti çizilmişti. Artık beşeriyetin 'insanı kâmil' idealinin şaşmaz yolu bulunmuştu." Bu ideale kavuşmak ise insani benliği terbiye edip içgüdülere hâkim olmakla ve nefis mücahadesi ile mümkün olacaktı.⁷⁶³

Sebilürreşad'da yer alan sonraki bir yazısında⁷⁶⁴ ise Başgil, din maneviyatının dayandığı esasları daha detaylı bir biçimde ele almaktadır. Önceki yazısında "insan-ı

⁷⁶¹ Başgil, "Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış", 218.

⁷⁶² Başgil, "Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış", 217. Mâna ve ruha vurgu yapılan bir şiir ise: "Uyan bu gafletten Eyyy! İnsani his!/Nedir çektiğimiz bunca ıstırap? Artık derdimize konsun bir teşhis;/Taşıma sularla dönmez bu dolap, Ruhta istiyoruz, ruhta inkılâp. Ne motor, makine, ne de bir kanun/ Faydasız; bir millet kalmış ise dün! Manevi hastaya neyle maddiyun? /Taşıma sularla dönmez bu dolap, Ruhta istiyoruz, ruhta inkılâp.

Tenezzüle değmez bu fani alem;/Her kalbe geleni yazar mı kalem?

Leblebiyi anla, ben deyince leb.../Taşıma sularla dönmez bu dolap,

Ruhta istiyoruz, ruhta inkılâp." M. Sait Çekmegil, "Ruhta İnkılâp", *Ehli Sünnet* 3, sayı 60 (1949): 2.

⁷⁶³ Başgil, "Mâneviyat Tarihine Kısa Bir Bakış", 217.

⁷⁶⁴ Ord. Prof. Ali Fuad Başgil, "Din Maneviyatı ve Dayandığı Esaslar", *Sebilürreşad* 5, sayı 119 (1952): 291.

kâmil olma ideali”nden söz eden Başgil, bu hedefe varmak için semavi dinlerin müşterek bir akideden hareket ettiğini belirtir. Kendisinin sözcükleriyle bu akide “en basit ve noksan ifadesiyle” şudur:

Kâinatı yoktan var eden, evveli ve sonu olmayan, herşeyi bilen ve gören, kadiri mutlak ve vâcibülvücut bir Allah vardır. Bütün varlıkları, değişmez kanunlarıyla idare eden O’dur. İnsan, kâinatın bir cüz’üdür ve Allahın ruh ile cisimden, yarattığı bir mahlûktur. İnsanın bedenî, fikrî ve mânevi bütün hareket ve faaliyetlerini, ilâhî bir sır olan, ruhun emrindedir. Ruh, gayrimaddîdir, iyiyi, kötüyü ayırd eden aklın prensibidir ve ölmez. Ölüm hayatın sonu değil, bir menzildir ve dünyadan âhirete bir geçiddir. Dünya hayatı ve varlığı, fânî ve geçicidir. Asıl ve sermedî hayat, âhîret hayatıdır. Burada insanın, yeryüzündeki işlerinin ve gidişinin muhasebesi görülecek ve herkes dünyadaki kötülüklerinin cezasını çekecektir. İyiliği ve kötülüğü Allah, Peygamberleri vasıtasıyla insanlara gönderdiği mukaddes kitaplarda göstermiştir.⁷⁶⁵

Başgil; bu akidenin iptidai kavimlerce dahi sezildiğini, Tevrat ve İncil’de olgunlaşmış Kur’an-ı Kerim’de ise kemalin en yüksek derecesine vardığını belirtir. Başgil’in dinlerin felsefeye üstünlüğüne dair getirdiği delillerden biri de felsefî cereyanların yükselip sönmesine mukabil dinlerin asırlardan beri insanların gönlünde yaşamasıdır:

(...) Peygamberlerin fikir ve felsefe adamlarına üstünlüğünün sırrı, yüreklere hitab eden bu manevî ve ahlâkî sistemi getirmiş olmalarındandır. (...) Hiçbir felsefe sistemi dinlerin kazandığı taraftar kadar taraftar kazanamamış, dinler kadar şehid vermemiş ve insan hayatını o kuvvette bir disipline bağlayamamıştır. Çünkü herhangi bir felsefe, nihayet bir isbat = affirmativ sistemidir ki, herşeyden evvel, akla ve mantığa dayanır. Fikir ve felsefenin mevzuu objektif realitedir. Felezof (sic), bu realiteye aid düşünce ve görüşlerini bir mantık ölçüsü ile isbata mecburdur. Aksi takdirde, sisteminin hiçbir kıymeti olmaz. Başka bir ifadeyle, felezof, insanın sadece aklını kandırıp sürükler. Halbuki insan sadece akıl değil, hem de duygu ve iradedir. Din ise, insandaki bu üç ruhî melekeyi birden avuçlar; sûrî mantığı aşan harikuladeliğe dayanır ve bu suretle, insan kalesini içinden fetheder. Semavî dinlerin asırlara ve asırlar içindeki binbir çeşid vukuata göğüs gerip yaşamlarındaki sır ve hikmet, bu hakikatte saklıdır. Düşünülün ki, hıristiyanlık, ömrünün iki bininci yılına yaklaşıyor. İslâmiyet, on dört asırdanberi yüzlerce ve binlerce milyon insan gönlünde yaşıyor. Yeryüzünde yüz binlerce minareden hergün «Allah!» ve «Muhammed!» nidaları göklerin namütenahiliklerine yükseliyor. Milyonlarca insan Kibleye dönüp ilâhî adalet gününü tezekkür ediyor. Bu, icazkâr bir harikuladeliğe değildir de nedir? Hangi ilim ve felsefe sistemidir ki, bu mazhariyete ermiş ve bu mucizeyi göstermiştir? Bilâkis, ilmî düşünceler ve felsefî sistemler, tıpkı Marmaranın Yunus balıkları gibi bir

⁷⁶⁵ Başgil, “Din Maneviyatı ve Dayandığı Esaslar”.

görünüp batmakta; devirden devre hattâ seneden seneye değişip birbirini nakzetmektedir.⁷⁶⁶

Başgil, dinlerin de bir dava ve ispat sistemi olduğunu fakat bu sistemin donelerinin akli aşan hakikatler olup dinin Allah ve ahiret gibi temel akidelerinin tecrübi ve mantıki delillerle ispat ve inkâr edilemeyeceğini dile getirir. Din âlimlerinin ilahi varlığı ispat için getirdiği delillerin sırf bir cedel (diyalektik) olduğu düşüncesinde olan Başgil, bunun Yaratıcı'nın varlığını ispattan ziyade münkiri susturmağa yaradığı fikrindedir. Nitekim bu hususu İslam mütekellimlerinin de gördüğünü ilave ederek, mütekellimlerin Allah'ın varlığını ispattan çok, birliğini ispat üzerinde durduklarını belirtir. Dinî hakikatlerin ispat ve inkâr edilemeyeceğini ise şu şekilde açıklar:

İsbat edilemez, çünkü bir şeyi isbat etmek, o şeyin künhünü bilmek demektir. Bir şeyin künhünü bilmek ise, o şeye nefsi bir tecrübe ile bir veçhile iştirak etmek, o şeyin, zerre kadar olsun, bir parçasını veya benzerini hâmil olmakla mümkündür. Biz Allahın künhünü bilemeyiz. Çünkü ilâhî varlıklarla bizim fâni ve süflî varlığımız arasında hiçbir veçhile benzeyiş ve iştirak yoktur. Allah «Velem yekünlehü küfüven ahad»dır. (...) Allah ve âhiret inkâr da edilemez. Çünkü, bir şeyi inkâr etmek, o şeyin isbatını bir veçhile mümkün ve mutasavver kabul edip vücuduna delil istemek demektir. Beşer akli ve mantık ile isbat imkânlarını aşan bir şeyin aşikâr ki, inkârı da mümkün olmaz. Bunun içindir ki, ilim ve felsefenin yüksek mertebelerine ulaşmış adamlar, din bahsinde, eğer ikrar ve teslimiyet yolunu tutmazlarsa, inkâr yoluna asla sapmazlar ve sadece: “İdrâk-i meali bu küçük akla gerekmez/ Zira bu terazi o kadar sikleti çekmez” deyip susarlar.⁷⁶⁷

Yazıda dinin hakikatlerinin iç duyu (intuition) ile duyulup kabul edildiği, aklın ve “soğuk ve donuk” ilmî yöntemlerin mahsulü olmadığı, bir annenin çocuğuna meyli gibi bir yürek nuru ve gönül akışı olduğu, tam da bu nedenle din maneviyatının ve ahlakîyatının başka bir felsefi sistemle karşılaştırılmayacak bir kuvvette olduğu ifade edilir.⁷⁶⁸

İnsanlığın yeni bir çağa, din maneviyatı çağına girişi Hristiyanlığın Roma'da intişarı ile başlamış; çağın kemal devri ise İslamiyet'le olmuştur. Dünya doğusu ve batısı ile

⁷⁶⁶ Başgil, “Din Maneviyatı ve Dayandığı Esaslar”, 292-293.

⁷⁶⁷ Başgil, “Din Maneviyatı ve Dayandığı Esaslar”, 293.

⁷⁶⁸ Başgil, “Din Maneviyatı ve Dayandığı Esaslar”, 293. Benzer görüşler için krş. Muhammed İkbâl'in felsefe ve tasavvufa dair görüşleri ve tasavvufun felsefeye üstünlüğü hakkında bkz. Feyzullah Yılmaz, “Overcoming Nihilism Through Sufism: An Analysis of Iqbal's Article On Abd Al-Karim Al-Jili”, *Journal of Islamic Studies* 30, sayı 1 (2019): 69-96.

Müslümanlar ve Hristiyanlar olarak ikiye ayrılmıştır. Başgil, bu ayrılışın kanlı safhalarına gerek İslamiyet'te gerekse Hristiyanlıkta Allah ve din adına irtikâb edilen suistimallere değil, bu iki maneviyat sisteminin bilhassa İslam maneviyatının saf özüne ve insan hayatına getirdiği düzen ve ortaya çıkardığı medeniyete değindiğini belirtir ve devam eder:

Şurası muhakkak ki, bu iki büyük dinin maneviyatı, bütün orta zamanların devamınca, Şarkta ve Garbda, değerinin en yüksek haddine varmış; felsefesi, sanatı, ilmi, hayat tarzı, içtimai ve siyasî prensipleriyle orijinal birer medeniyet yaratmıştır. Ve Renesans'a (3) kadar beşer hayatının yegâne nizamı olmuştur. Maneviyata ve manevi kıymetlere ilk darbeyi Renesans indirmiş ve bugünkü maneviyat buhranını Renesans hazırlamıştır. Renesans bir bakımdan, insanlığın kurtarıcısı olmuş; bir bakımdan da devrimiz buhran ve ıztırlarının tohumlarını atmıştır.⁷⁶⁹

Bir başlangıç vurgusu belirtmesi bakımından Başgil'in Rönesans vurgusu önemlidir ve bazı diğer yazarlarda da bu karşımıza çıkmaktadır. Başgil'in bu bölüm girişinde "beşeriyetin ta Rönesans'a kadar takip edeceği istikametinin metodu" olarak ifade ettiği nefis mücahadesi, insan-ı kâmil olma yolundaki usûl olarak ise tasavvuf, bu dinî maneviyatçılığın dönemin dergilerine yansıyan en önemli tezahürlerindendir. Şimdi o kısma geçilecektir.

3.2.2.1. Tasavvuf

Tasavvuf, "İslam'daki manevi hayatın ve ahlaki değerlerin ismi",⁷⁷⁰ "gönlü terbiye ederek Müslümanların din, ahlak ve estetik dünyalarını zenginleştiren, iyi bir insan ve mümin olmalarını sağlayan bir disiplin",⁷⁷¹ insanın zikir ve riyazet yoluyla manevi dünyasını kötü huy ve günahlardan arındırması, ahlaki olarak yükselmesi ve bu yol ile Allah'ın rızasını kazanmasının bir metodu⁷⁷² olarak tanımlanmıştır. Tasavvuf yaşama ve düşünme biçiminin özü Hz. Muhammed Dönemi'ne dayanır.⁷⁷³ Bununla beraber bu

⁷⁶⁹ Başgil, "Din Maneviyatı ve Dayandığı Esaslar", 293-294.

⁷⁷⁰ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1979), 123.

⁷⁷¹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İletişim Yayınları, 1992), 5.

⁷⁷² Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (Klasik, 2015), 109-110.

⁷⁷³ Bu görüşte olan araştırmalara örnek olarak: Louis Massignon, Arthur John Arberry, René Guénon ve Annemarie Schimmel gibi araştırmacılar tasavvufun Kur'an'dan çıktığını ifade

düşünce ve yaşam biçiminin usûl, metot ve kurumlarıyla bağımsız bir ilim hâline gelişi diğer İslami ilimlerde olduğu gibi sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir.⁷⁷⁴

Tasavvufun doğuşunda ana etken dinlerin yapısı ve ruhi ihtiyaçlardır. Bununla beraber diğer iki etkenin de bu süreci hızlandırdığı ifade edilmektedir: ilki İslam dünyasında baş gösteren lüks, israf ve sefahat; diğeri dinî konuları sadece akılcı metotlarla açıklayarak manevi boyutu arka plana iten ilim adamlarının tavrı.⁷⁷⁵ Sufilerin zahitçe tutumları birinci gruba, mistik yorumları ise ikinci gruba karşı bir duruş sergiliyordu.⁷⁷⁶

Tasavvufun II. Meşrutiyet sonrası ve Cumhuriyet Dönemi'ndeki seyirinden de kısaca bahsedilmelidir. Kara, II. Meşrutiyet'ten sonra sufilerin ilk defa tecrübe ettiği bazı alanlar olduğunu dile getirir:⁷⁷⁷ Cem'iyet-i Sûfiyye ile ilk defa tekkenin dışında farklı bir teşkilat/sivil toplum örgütü kuruldu. Kitap ve risalelerin dışında ilk defa süreli yayın çıkarıldı. (*Ceride-i Sufiyye, Muhibbân, Tasavvuf* gibi) Ve üçüncü olarak da devlet tarafından Meclis-i Meşayih nizamnamelerle son şekli verilerek daha fonksiyonel hâle getirildi. Bir anlamda devlet, tasavvuf dünyasını kontrol altında tutma ve ıslah amacı güdüyor; sufiler ise cemiyet ve mecmualarıyla sıkıntılarını dile getirmeye çalışıyorlardı.⁷⁷⁸ 1908-1918 yılları arasında bir konu dolaşımdaydı: Tekkelerin

---

etmişlerdir. Reynold Alleyne Nicholson ise *The Mystics of Islam* eserinde tasavvufu Hıristiyanlık, Neo-Platonizm, gnostisizm ve Budizm gibi İslâm dışı etkenlere bağlamış fakat sonraki yıllarda tasavvufun doğuşunda İslâm'ın rolü olduğu fikrine varmıştır. Bkz. Reşat Öngören, "Tasavvuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011); Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul: Ötüken, 1993), 51; Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 279. Tasavvufun kökeninde Hint, İran, Hristiyanlık ya da Yeni Eflatuncu etkilerin olduğunu düşünen araştırmacılar için ise bkz. Öngören, "Tasavvuf".

⁷⁷⁴ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1979), 124-125; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 8.

⁷⁷⁵ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 8.

⁷⁷⁶ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 8.

⁷⁷⁷ Mustafa Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Tarikatlar", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 96.

⁷⁷⁸ Mustafa Kara, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Dervişlerin Sosyal ve Kültürel Etkinlikleri", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Kaynakları-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimarî-İkonografi-Modernizm*, ed. Ahmet Yaşar Ocak (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 534. Meclis-i Meşayih, tekke hayatına çekidüzen vermek amacıyla ilk defa Şeyhulislamlığa bağlı olarak kurulmuştur. Tekkeler o döneme dek hiçbir zaman doğrudan Şeyhulislamlığa bağlı olmamış, vakfiyenin şartlarına göre işlemişlerdir. Kara, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Dervişlerin Sosyal ve Kültürel Etkinlikleri", 534.

kapatılması ya da ıslah edilmesi.⁷⁷⁹ 1924'te Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış, Diyanet İşleri Riyâseti kurulmuştu. Bunun üzerine tekke ve zaviyelerin yönetimi bu kuruma devredildi. 1925'teki Şeyh Said İsyanı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve tekkelerin mesul tutulmasına neden oldu. 1925 sonunda ise “şeyh, derviş, mürit” gibi unvanlar yasaklanmış, tekke ve zaviyeler kapatılmıştı. Dinî coşkunun yanı sıra güzel sanatların ve estetik dünyanın merkezi olarak görülen dergâhlar resmîyette artık yoklardı.⁷⁸⁰

1930'daki Menemen Olayı bazı dinî tartışmaları ve “irtica” söylemini tekrar su yüzüne çıkardı.⁷⁸¹ Bu, mutasavvıflar açısından on-on beş yıl kadar sürecek bir sessizlik sürecini de işaret ediyordu. Bununla birlikte 1939'da bir felsefe dili ile kendini ifade yolu bulmuş olan *Hareket* dergisi yayımlanmaya başladı. Onunla beraber felsefi ve tasavvufi içerikli bir İslam düşüncesinin izleri görülmeye başlanmıştı. 1946'da başlayan çok partili hayat tecrübesi ile gelişen liberalleşme politikaları ise özellikle 1947 yılı itibarıyla tasavvuf içerikli pek çok İslami derginin çıkışına imkân sağladı. Türkiye toplumu tasavvufi yönelimlerin yeniden canlanmasına şahit oluyordu. Ahmed Celâleddîn Dede'nin ifadesiyle “Seddolunmakla tekâyâ kaldırılmaz zıkr-i Hak/Cümle mevcûdât zâkir kâinât dergâhdır” diye düşünülmüş gibi görünüyordu.⁷⁸²

1945-1960 dönemi ele alınan dergilerine bakıldığında önemli bir kısmının Nakşibendi, Mevlevî ve Kâdirî gibi tasavvufî grupların liderleri ya da takipçileri olduğu yahut bizzat bağı olmasa da bir şekilde o grupların çevresinde bulunan kişiler oldukları

⁷⁷⁹ Kara, “Cumhuriyet Türkiye'si'nde Tarikatlar”, 96. Bu kurumlar ve dergiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Kara, “İkinci Meşrutiyet Devrinde Dervişlerin Sosyal ve Kültürel Etkinlikleri”.

⁷⁸⁰ Kara, “Cumhuriyet Türkiye'si'nde Tarikatlar”, 98–100. Kara, Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal mahkemeleriyle öne çıkan bu dönemin sonucunda “bin yıllık bu müessesenin kapatılması”na karşı kayda değer bir muhalefete rastlanmadığını belirtir. Bundan herkesin tekkelerin kapatılmasını istediği manasının çıkmadığını ilave eder. Somut bir tavır gösterilmemişse de sessizce akıp giden bir protesto söz konusudur. Kimi mutasavvıflar yasakları boyun eğilmesi gereken bir tecelli olarak düşündü, kimileri tüm menfî şartlara rağmen elinden geleni yapmaya gayret etti kimisi ise tasavvufî hayatın idamesi için tekkelerin şart olmadığını düşünüp, politik kutuplaşmalara prim vermeyerek kâinatın tümünü dergâh olarak kabul etti. Bu farklı duruşlar hakkında bkz. Kara, “Cumhuriyet Türkiye'si'nde Tarikatlar”, 100–102.

⁷⁸¹ Kara, “Cumhuriyet Türkiye'si'nde Tarikatlar”, 100.

⁷⁸² Bayram Ali Kaya, *Tekke Kapısı: Yenikapı Mevlevihanesi'nin İnsanları* (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 16, https://zeytinburnu.istanbul/wp-content/uploads/2021/11/dokuman_tekke.pdf.

görülecektir.⁷⁸³ 1945-1960 dönemi İslami dergilerinde geleneksel spiritüel arayış⁷⁸⁴ olarak tasavvufun ön plana çıkmasında makro ve mikro bazı etkenler görünmektedir: Dönemin İslami camiası için artık gündemde kurtarılacak bir imparatorluk değil “kurtarılması gereken” birey vardır. Ayrıca bu aydınlarda kurumsal din ve şekilsel ibadetlerin -özlerine inilmediği müddetçe- bilinçli bir Müslümanlık için yeterli olmadığı bilinci oluşmuştur. “Bilinçli Müslüman” fikri ana gaye olmakla beraber modern dünyaya kendi değerlerinden uzaklaşmadan intibak edebilen, hurafelere inanmayan fakat kaynağını şeriatten alan “hakiki” tasavvufa yakın insanlar yetişmesi de amaçları arasındadır. Diğer bir etken, dönemin Kısakürek ve Topçu gibi aydınlarının Fransa’daki eğitim süreçlerinin yanı sıra iki Nakşibendi şeyhi olan Abdülhakim Arvâsî ve Abdülaziz Bekkine’den⁷⁸⁵ oldukça etkilenmiş olmaları ve Kısakürek ve Topçu’nun dönemdeki lokomotif unsur olmalarıdır. Bu aydınlar bir yönüyle de Batı’daki Bergson gibi aydınlardan etkilenip, bu modern felsefe diliyle tasavvuf arasında bazı benzerlikler kurarak dönemin Müslümanlarına daha iyi bir şekilde hitap edebileceklerini düşünmüş olabilirler.⁷⁸⁶ Her şeyden de önemlisi bu durum, belki Kara’nın ifadesiyle [dedesi bir

⁷⁸³ Burhanettin Duran ve Cemil Aydın, “Competing Occidentalisms of Modern Islamist Thought: Necip Fazıl Kısakürek and Nurettin Topçu on Christianity, the West and Modernity”, *The Muslim World* 103 (Ekim 2013): 481, <https://doi.org/10.1111/muwo.12028>. Tezin birinci bölümünde yer aldığı üzere Nurettin Topçu ve Necip Fazıl Kısakürek Nakşibendi tarikatına yakinken, Abdurrahim Zapsu’nun bizzat bağı bilinmemekle beraber ailesi Nakşibendi çizgisinden gelmektedir. Dr. Ali Kemal Belviranlı’nın ise Abdülaziz Bekkine ve Mehmet Zahit Kotku gibi Nakşi müridlerin çevresinde bulunduğu bilinmektedir. Örneklem alanındaki yayınlarda Tahir Olgun ve Şemseddin Yeşil gibi Mevlevi ve Kâdirî ilim adamlarının da dergileri vardır. Ayrıca dergilerin içeriğinde Cerrahî (örn. Muzaffer Özak) ve Rifâî (örn. Meşkure Sargut) tarikatlarından yazarlar da bulunmaktadır.

⁷⁸⁴ Bkz. üçüncü bölüm 670. dipnot.

⁷⁸⁵ Bu iki mürid, Nakşibendiyyenin önemli bir kolu olan Halidiye’ye mensuptur. Halidiye kolu, Mevlana Halid’in öğretilerine dayanır ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Gümüşhanevi Ahmed Ziyaeddin tarafından yayılarak Cumhuriyet Türkiye’sinde siyasetçiler ve fikir adamları üzerinde etkili olmuştur. Bkz. Duran ve Aydın, “Competing Occidentalisms of Modern Islamist Thought: Necip Fazıl Kısakürek and Nurettin Topçu on Christianity, the West and Modernity”, 481.

⁷⁸⁶ Her ne kadar bazı dergilerde zaman zaman Bergson’a atıflar yapılırsa da, onun felsefesinin esas itibarıyla vahiy temelli olan tasavvuf ile uyuşmadığına dair ikazlar da vardır. Prof. Necati Akder *İslam* dergisindeki yazısında Bergsonculuk ile tarikatçılığın birbirleriyle uzlaştırılmayacaklarını vurgulamıştır: “(...) ilham ile sezgi ve sezinin sınırları layikiyle tesbit edilmemiştir. Vahiyle ilham arasındaki iltibas sezgi, sezi, ilhamın manaları bakımından da tekerrür etmektedir. Üstelik Bergson’un ‘intuition’ tabiri vahiy mefhumuyle karıştırılmıştır. Vahyin ilahi esrar tasavvuruyla halelenmiş dini muhtevastaki akıl üstü unsurlar Bergson felsefesinin izahlarına göre aydınlatılmağa özenilmiştir. Bergsonculuk ile tarikatçılık zihniyeti uzlaştırılmaya, daha doğrusu tarikatçılığa Bergson felsefesi çerçevesinde taze bir çeşni katılmaya uğraşmıştır. Halbuki Bergson’un intuition tabiri, ne derece zeka mefhumuyle tearuz ettirilirse ettirilsin, tabiat dışı veya üstü bir mana tazammun eylememektedir. Ona karşılık dini

Mevlevi dervişi olan] Nazım Hikmet'in de Ziya Gökalp'ın da bir dönemki şiirlerini anlayabilmek için tasavvuf düşüncesini göz önünde bulundurmak gereği,⁷⁸⁷ diğer bir deyişle tasavvuf düşüncesinin bu topraklarda uzun bir geçmişi oluşu ile alakalı görünmektedir.

Bu arka plandan sonra dinî maneviyatçılığın “üstün bir yolu” olarak tasavvufun ve tasavvufi içeriğin dergilerdeki yansımalarına geçilebilir. Mustafa Kara, tasavvufun olumlu, tarikatın ise olumsuz bağlamlarda anılması hakkında şöyle demektedir: “Tasavvuf kültürünün hem ‘makbul’ hem de ‘maktul’ olması bazı tezatların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tasavvuf kelimesi daha ılıman, tarikat kelimesi daha itici bulunmuştur. Mevlevilik daha sıcak, Nakşibendilik daha soğuk karşılanmıştır.”⁷⁸⁸ Kara'nın ifade ettiği üzere tarikatların aleyhinde beyanları olabilen siyasiler, söz Şeyh Edebali, Hacı Bektaş-ı Veli, Mevlânâ ya da Yûnus Emre'ye geldiğinde “Onlar bizim aydınlanma çağımızın önderleridir.” diyebilmektedirler.⁷⁸⁹ Burada üzerinde düşünülmesi gereken bir mesele olduğu açıktır. Kara, “Aydınlanmamızın önderleri olan bu şahısların yolu (tarikat kelimesi ‘yol’ anlamındadır) nasıl kötü olur? Yoksa kendisi iyi de fikri mi kötü?” diye bir soru yöneltir.⁷⁹⁰

---

mistisizm tabiat üstü bir mahiyet tasavvuru ile mücehhezdir. Bergsonculuk bu tasavvuru kendi açısından tefsir ve iltizam etmiş olmakla nihai ve kesin izahına kavuşturulmuş sayılamaz. Bergson'un izah usûlü ve intuition felsefesi mümkün tefsir şekillerinden ancak birini arzulemektedir. Ondaki başka Bergson'un İslam dini ve İslam mistisizmi hesabına düşünmüş olmadığı da unutulmamalıdır. Bütün bu iltibaslarda tahlil sathiliğinin, basitçilik temayülünün çirpiştirme, ucuz hükümlerine tesadüf ediyoruz. Vahiy mefhumun da o yüzden açıklanamamış olduğunu görüyoruz.” Prof. Necati Akder, “Vahyin Metafizik Temeli”, *İslâm* 2, sayı 15-16 (1958): 6.

⁷⁸⁷ Mustafa Kara, *Dervişin Hayatı Süfînin Kelâmı: Hal Tercümelere, Tarikatlar, İstilahlar* (Dergâh Yayınları, 2005), 486.

⁷⁸⁸ Kara, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Tarikatlar”, 112-113.

⁷⁸⁹ Kara, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Tarikatlar”, 112-113.

⁷⁹⁰ Kara, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Tarikatlar”, 112-113. Bununla birlikte tasavvuf ve tarikatlar hakkında dikkat edilmesi ve göz önünde bulundurulması gereken bazı muhtemel sorunlar da vardır. Bkz. Kara, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Tarikatlar”, 113-114. Ayrıca bkz. Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 342-343. Tasavvufa olumlu, tarikate olumsuz bakılması birisinin soyut ve sadece fikirden ibaret algılanması ve diğerinin ise somut bir yapılanma/teşkilata sahip olması olarak görülebilir. Bu okumalar sonucunda şöyle bir sonuca varılabileceğini söyleyebiliriz: Bir sosyal olguda bazı sorunların ortaya çıkabileceği ihtimali onun ortadan kaldırılması sonucunu değil, ona yönelik tedbirler almayı gerektirir.

Çalışmaya konu olan dergilerde ise tasavvuf ve tarikatların bazı yönlerine dair eleştirilere rastlanmakla beraber⁷⁹¹ tasavvuf ve şeriatı baz alan tarikatlar, büyük oranda “dinî yaşayışın olgun merhalesi” olarak tasvir edilirler. Tasavvuf için “İslam mistisizimi”⁷⁹², mutasavvıflar için “İslam mistikleri”⁷⁹³ tabirini de kullanan Topçu’ya göre:

Mistisizm, dini yaşayışta en yüksek merhaleyi teşkil eder; ruhun içten ve doğrudan doğruya Allahla birleşmesi mümkün olduğunu kabul eden doktrindir. Bu birleşme, normal düşünce ile insanın tabii varlığına yabancı olan ve birbirinden ayrılmayan yeni bir varlık ve düşünce hali meydana çıkarıcıdır. Mistisizmin esası şundan ibarettir: hayallerle kavramlar, realiteyi tanıtabilmekten uzaktırlar. Hakikate temas edebilmek için, duyuyla tanınabilen eşyanın, zekânın eseri olan tasavvurların ötesine geçmek lazım geliyor. Zira bütün bunlar realiteyi örten perdelerdir.⁷⁹⁴

Yazının devamında Topçu, insanın nefisinden ve eşyadan sıyrılabilmesinin yolu olarak da perhizkârlık ve zahitlik yolunu işaret eder. *Ehli Sünnet* dergisinden bir yazıda bunun metodunu daha açık ifadelerle görmek mümkündür. Bu yazıda Kaside-i Bürde’nin tercümesi verilerek nefsin istekleri süttten kesilen bir çocuğa benzetilmiş ve şunlar ifade edilmiştir:

Bir çocuğun süttten kesilmesi çok kolay değildir, fakat zamanla kendisine başka gıdalar verilince çocuk artık sütü aramaz. Nefsin de istekleri buna benzer. Her isteği verilmemelidir ki hırsı artmasın, onu daima istemeye alışmasın. Arzu ettikleri kendisine verilmeyince o da yavaş yavaş onları unuttur. Ancak o istekleri yerine ona başka gıdalar verilmelidir ki onların yerini alabilsin. İyi ameller, güzel ahlak, taat ve ibadet bu türden gıdalardır. Bununla beraber, nefisle mücadele⁷⁹⁵ ömür boyu sürer. İbadet de kişiye tatlı gelmeye başlayınca nefsi onu aldatarak bazı

⁷⁹¹ Bu konuda Zapsu’nun dergisindeki bu not kayda değerdir: “(...) bunlara [Tüm tarikatlere değil, “Şeriatî islamiyeye tezad teşkil eden” tarikatlere] karşı bile nazikane ve alimane idareî kelam etmek lazımdır, çünkü Kur’anı Azimüşşan bize (Kavli leyyin) [yumuşak söz] ile emreder.” “Seyyar Vaizlere”, *Ehli Sünnet* 3, sayı 67 (1949): 2.

⁷⁹² Nureddin Topçu, “Dinde İrade”, *Hareket*, sayı 26 (1949): 6-7, 15.

⁷⁹³ Nureddin Topçu, “Din Psikolojisi (IV): Din ve Mistisizm”, *İslâm* 1, sayı 6 (1956): 29.

⁷⁹⁴ Topçu, “Din Psikolojisi (IV): Din ve Mistisizm”, 29.

⁷⁹⁵ Mücadehenin tanımı için bkz: “Lügatte çarpışmak demektir. Şeriat ıstılahı olarak, nefisle cenk ve muharebeye verilen isimdir. Allahtan aldığı memuriyetle Allah düşmanı olarak vazifelendirilmiş olan nefsin meşakkatini gerektiren işlere tahammül ve onun arzu ve iradelerine karşı durmak, onu kırmak... (...) Kısacası, nefsi, şeriat dışına çıkmaktan alıkoyup şeriat dairesi içinde sevk ve idare etmek...” Esseyid Abdülhâkim, “Tövbe ve Mücadele”, *Büyük Doğu*, sayı 20 (1950): 4.

bid'atlere düşmesine neden olabilir. Bu yüzden nefis daima murakabe altında tutulmalıdır.⁷⁹⁶

Tasavvuf yolunu benimseyenlerin ana hedefleri nefsin terbiyesidir ve bunun merhaleleri vardır. Bu yola girenler her bir basamağı sırasıyla atlayarak kâmil insan olmak için gayret ederler. Dergilerde şeriat, tarikat ve hakikat diye tasnif edilen aşamalar arasında kurulan ilişkilere dair çok sayıda yazı mevcuttur. Muhyiddin Arabî'nin el yazısı ile yazılmış Aksaray Valide Camii Kütüphanesinin 93. mecmuasındaki *Eşşeria velhakika* adlı eserinden iktibas edilmiş bir yazıda “hakikat”e varmak için gereken süreçlerden söz edilir: “Şeriat gemiye benzer, tarikat denize benzer, hakikat inciye benzer. Bir kimse inci avlamak için evvela islam şeriatına tabi olacak, kâmil bir zatın verdiği evradı takip ederek zikrullahla meşgul olacak, ondan sonra (hakikati) bulacaktır.”⁷⁹⁷ Eserin sonundaki bu ifade de tasavvufun dikkat edilmesi gereken yönleri açısından kayda değerdir:

Havada uçan, denizde batmadan yürüyen veyahut ateş yutan bir insan görürseniz böyle bir insan islam ahkâmından birisine muhalif hareket ederse hatta Resullullah Efendimizin bir tek sünnetini terk ederse muhakkak bil ki o adam veli değildir, o adam yalancıdır. Yaptığı şeyler göz boyatıcı sihirlerdendir.⁷⁹⁸

“Hakikat”e erişebilmek, Mevlânâ'nın Mesnevisi'nden alıntılanmış bir başka yazıda “sâlik”e şu şekilde tasvir edilir:

Ey Salık! Şöyle bilesin: Şeriat yanan mum gibidir ki, insana hakikat yolunu gösterir. Bundan dolayı şeriat ile amel edip doğru yola girmeyen salık hakikate eremez. Sen; farzları ve nafileleri eda etmekle Allah'a yaklaşırsın. Şeriat tıp ilmini öğrenmek gibidir. Tarikat ise o ilmin gereğince perhiz edip (yani, nefsinin kötülüklerden çekip) ilaçları tıp kanunu üzere kullanmak gibidir. Hakikat ise bu davalar sonunda hastanın sıhhat bulmasıdır. İmdi, şeriatsız tarikat olmaz ve

⁷⁹⁶ A. Garami, “Kasidei Bürde”, *Ehli Sünnet* 2, sayı 45 (1948): 3. Bu konu için ayrıca bkz. A. Geylani'yi şeytanın kandırmaya çalışması. Bir gün Geylani, zikir ile meşgulken gökten bir ses işitir: “Ey kulum Abdülkadir sen çok ibadet ettin yoruldu sen artık son dereceye erdin seni ibadetlerden af ettim. Artık ibadet etme.” Geylani bu sese mukabil duraklar, okuduğu tüm ilimler gözünün önünden geçer ve hiçbir peygamber, hiçbir veli ve hiçbir alimin ibadetten af edilmiş olmadığını, Hz. Peygamber'in dahi sabahlara kadar Allah'a ibadetle meşgul olduğunu hatırlayarak bu sesin ancak şeytanın bir hilesi olduğuna kanaat getirir. Zikrine devam eder. O sırada bir bulut parçası içinde görünen şeytandan “nice kimseleri aldattım ilmin seni kurtardı” sesi yükselir. Bkz. *Ehli Sünnet* 2, sayı 47 (1948): 3, 16.

⁷⁹⁷ “Tasavvıf [sic] Nedir?”, *Ehli Sünnet* 1, sayı 27 (1948): 12-13.

⁷⁹⁸ “Tasavvıf [sic] Nedir?”, 12-13.

tarikatsız Hakk'a ulaşılmaz. Şeriat ve hakikatten uzak kalmış kimse ise hakikatleri görmez, arif ve muvahhid dahi fayda vermez. Ey kardeş! Sen şeriat gemisini kaçırmı ki, dalalet ve masiyet denizinde gark olmayasın, ibadet ve ilhat [inançsızlık] girdabına düşmeysin.⁷⁹⁹

Kısakürek de dergisinde kâmil insan olmak için aynı yolu öneren İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektubat*'ından yazılara yer verir. Kısakürek, "Şeriat, hakikat, tasavvuf, ruh, insan, cemiyet, ahlâk, tek kelime ile bütün kâinat bu nurani mektupların içindedir." demektedir.⁸⁰⁰ Bir yazısında İmâm-ı Rabbânî kâmil insan olma yolundaki aşamaları şu şekilde ifade etmektedir:

Bize ve size lazım olan, evvela Kitap ve Sünnet yoluyla itikadın düzeltilmesidir. Sonra helal ve haramı tanımak ve farz ve vacipten şeriat hükümlerini bilmek gelir. Ondan sonra, bu ilimle amel etmek... En sonra da kalbin tasfiyesi ve tezkiyesi yolu ki, tasavvuf caddesidir.⁸⁰¹

Yukarıdaki yazılarda şeriata verilen önem oldukça açıktır.⁸⁰² Bununla ilintili olarak, Raif Ogan da Adapazarı'ndan B. Tevfik Tekel isimli bir okurun sorusu üzerine, tarikatlerin hak olan ve olmayan çeşitleri hakkında okurunu uyararak ihtiyacını duymaktadır:

Tarikatlar iki türdür: Biri; nasların zahirlerini ihmal etmeyen, emirleri ve nehiyleri yerine getirdikten sonra irfan ve kemale ulaşmak üzere muayyen bir takım talimatla nefsi temizlemek isteyen hak tarikatlardır. (...)Tarikatlerin ikinci kısmı; gulâti mütesavvife dediklerimizdir. Bunlar ayetleri, hadisleri işlerine geldiği yolda tevil ederler; nasların zahirleri avam içindir, asıl maksut batınlarıdır, bunlar

⁷⁹⁹ M.Raif Ogan, "Mevlanayı Ters Anlayanlar", *Sebilürreşad* 12, sayı 300 (1959): 397-398.

⁸⁰⁰ "Mektubat", *Büyük Doğu*, sayı 5 (1949): 3.

⁸⁰¹ İmam Rabbani, "Mektubat", sayı 12 (1949): 3. Benzer başka bir yazı için: "İtikadı düzeltmek ve amelleri yerine getirmek iki kanattır ki, uçmak sadece bu iki kanadı takmakla mümkündür. Şeriatin de tarikatın de gerçek yolu, nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesidir. Nefs temizlenmez ve kalp ayıklanmazsa büyük kurtuluşun bağlı olduğu büyük ve gerçek iman müyesser olmaz." İmamı Rabbani, "Cilt 1-Mektup 91'den", *Büyük Doğu* 4, sayı 84 (1948): 4.

⁸⁰² Şeriatin önemine dair çok sayıda başka yazı da vardır. Örneğin Mevlana'yı ibadetten uzak, şevk içinde resmeden, onu yanlış anlayan bazı kimselere karşı bu dörtlük ve benzerleriyle karşılıyoruz: "Ben, sağ olduğum müddetle Kur'an'ın kölesi, bendesiyim;/Ben, Muhammed Muhtar (s.a.) in yolunun tozuyum/ Benim sözümünden bundan başkasını bir kimse naklederse / Ben ondan da bizarım, o sözlerden de bizarım." "Mevlana ve Mesnevi", *İslâm* 3, sayı 27 (1959): Arka Kapak.

da havas içindir, derler. Haramları helal, helalleri haram kılacak derecede ileriye giderler. Bunlardan da çekinmek ve kaçınmak lazım gelir.⁸⁰³

Ogan, ayrıca yazısında tarikatın olgunlaşma ve incelme meselesi olup herkesin bununla mükellef olmadığını, yalnız okumakla ve şundan bundan öğrenmekle de sonuç alınamayacağını, ancak hakiki bir müridin terbiyesi altına girerek yol alınabileceğini ifade eder. Oysa bu zamanda ahlak çok bozulmuş, münafıklık alıp yürümüştür; kâmil bir mürid bulmak güçtür. Hâl böyleyken, Allah'ın emirlerini yerine getirip nehiyelerinden kaçınmak, Hz. Peygamber'in ve ashabının ahlakını örnek alarak faziletli bir Müslüman olmaya çabalamak yeterli olacaktır. Daha fazlasını yapmakla mükellef olmadığımız için sonunda yanlış yollara sapmaktansa hiç başlamamak daha hayırlıdır.⁸⁰⁴

Büyük Doğu'da ise İmam-ı Gazâlî'nin *El-Munkız Mine'd-Dalâl* eserinden iktibas bir yazıda: “Şüphe götürmez bir katiyet ve sarahatle anladım ki, mutasavvıflar, Allah'a giden yolun gerçek yolcularıdır. Onların gidişi, gidişlerin en iyisidir. (...) Ahlakları, ahlakların en temizidir. (...) Onların dışlarındaki ve içlerindeki bütün hayatîyetleri, hep nübüvvet kandilinin ışığından alınmıştır.”⁸⁰⁵ denilerek eğer doğru bir müridin rehberliğinde bu yola girilirse dinin en ince şekilde hayata geçirilebileceği kanaati serdedilir.⁸⁰⁶

Yazılardan ortaya çıkan şudur ki dönemin pek çok yazarına göre tasavvuf, olgun bir Müslüman olmanın yoludur. Bununla birlikte her iyi şeyin arkasında olduğu gibi onu da

⁸⁰³ M.Raif Ogan, “Tarikat ve Aksanı”, *Sebilürreşad* 4, sayı 90 (1950): 231.

⁸⁰⁴ M.Raif Ogan, “Tarikat ve Aksanı”, *Sebilürreşad* 4, sayı 90 (1950): 231. Benzer başka bir yazı: “Marifet yolunun kahramanı ve güneşi olan İmam-ı Rabbani ‘Mektubat’ında der ki: ‘İman hakikatlerinden bir meselenin açıklanmasını, sayısız keramet ve manevi zevklere tercih ederim.’ Der ki: ‘Bütün tarikatlerin münteha noktası, iman hakikatlerinin vuzuh ve inkişaf kazanmasıdır. En büyük velayet, doğrudan doğruya hakikate yol açmaktır.’ Mademki böyledir; benim tahminime göre Abdulkadir-i Geylani, Şah-ı Nakşibend, İmam-ı Rabbani gibi büyükler, zamanımızda yaşasalardı, bütün himmetlerini iman hakikatlerinin belirmesi ve İslam akidelerinin zafer kazanması yolunda sarfederlerdi. İman ekmek, tasavvuf meyvadır. Ekmek olmayınca yaşanmaz. Öyleyse günümüzün meselesi, her şeyden evvel imanı kurtarmak ve onun mücadelesini başarmaktır.” Prof. Ş.Ü., “Bediüzzaman Said-ül Nursi’den Fıkralar: Din Adamının Bugünkü Vazifesi”, *Büyük Doğu*, sayı 36 (1950): 12.

⁸⁰⁵ Hüseyin Yananlı, “Sofiler”, *Yeni Büyük Doğu* (1952): 4.

⁸⁰⁶ Yananlı, “Sofiler”, 4.

suistimal etmek isteyen kişiler olacaktır. Peki, öyleyse örneğin Topçu'nun "(...) Anadolu çocuğunun vicdaniyle tarihini, içerisine gömülmüş bulunduğu çukurdan kurtarabilecek olan yegâne çare (...), İslam'ın ilk üç asırlık mistik hareketlerinin canlandırılması, ruhi rönesans yapabilecek bir kuvvet"⁸⁰⁷ olarak nitelediği tasavvufun geleneği ve onun birleştirici kuvveti nasıl yaşanabilecektir? O dönemde de başta Kısakürek ve Topçu olmak üzere bazı tarikat önderleriyle bağı olan kişilerin varlığı bilinmektedir. Buna imkânı olmayan ya da çeşitli nedenlerle müntesip olmayan alt ve üst kesimden her türlü kişi içinse dergilerde onlara da hitap edebilecek yoğun bir imani, ahlaki ve menkıbevi içerik yer almaktadır. Sonraki bölümler bunlarla ilgilidir.

3.2.2.1.1. Vahdet-i Vücut Doktrini Hakkında Tartışmalar

Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde olduğu gibi Cumhuriyet'in kuruluş sürecinden sonraki dönemlerinde de entelektüellerin pozitivismeye karşı olanları vahdet-i vücud ve İbn Arabî öğretilerini gündeme getirmişlerdir. Bu aydınların pozitivismeye karşı neden İbn Arabî düşüncesini öne sürdükleri sorusu akla gelmektedir. İbn Arabî'nin düşünce dünyasına bakıldığında en temel konulardan biri; "akl'ın Tanrı, dünya ve ben

⁸⁰⁷ "Veliylerle peygamberler büyük mistiklerdir. Mistikler vicdan aleminin inkılapçılarıdır. Onlar, ahlak hayatının insan üstü varlıklarıdır. Massignon'a göre islam mistikliği, hem kaynağında, hem de ilerleme çağında, mütemadiyen ezber okunan, derin derin düşünülen ve tatbik edilen Kur'andan çıkarılmıştır... İnce bir tahlilden geçirildiği takdirde, Kur'anın bir çok ayetleri, derin bir mistikliğin vahilerinin sırrını bize vermektedir. Muhammedin kendisi de samimi sürekli bir çile doldurucu hayatı geçiren 'Allahının tutkun bir aşığı' idi. (...) İslamın mistiziminden ibaret olan tasavvuf, müslüman dünyasında engin bir halde yayılmıştır. Bu doktrin asırlarca müslüman cemiyetine kudretini verdi ve birliğini temin etti. O sade nazari bir ilimden veya derin bir düşünüşden ibaret kalmadı, belki bir adetler sistemi halini aldı ve halkın hayatına nüfuz etti. İnsanın pratik hayatı için lazım olan hareket kaideleriyle formüllerini verdi. Anadolu halkı içerisinde, hatta cemiyetin aşağı sınıfları arasında yayılan sistemlerinin adaleti, bu milletin kudretini içinden kemirenlerin düşmanlığı karşısında onu asırlarca muhafaza edebildi. Tasavvufun gelenekleri ve onun birleştirici kuvvel[t]i, Anadolu tarihinin yorulmak ve yıkılmak bilmez sürekliliğinin sebebi olmuştur. Devirlerinin mistiklerini aşk ve irade ile takip eden ilk müslüman müminleri, bir olan Allahın adile yalnız sınırlarda değil, hem de devlet merkezinde, yalnız kafirler arasında değil, aynı zamanda kendi kalblerinin derinliğinde mukaddes cihad ilan ederek çarpışmışlar ve ızdırab çekmişlerdi. İnsanın kalbinde ve memleket içerisinde ilan edilen bu mukaddes cihad, bize göre Anadolu çocuğunun vicdaniyle tarihini, içerisine gömülmüş bulunduğu çukurdan kurtarabilecek olan yegâne çaredir. İslamın ilk üç asırlık mistik hareketlerinin canlandırılması, ruhi rönesans yapabilecek bir kuvvettir. Bu kuvvet ferdlerde benliğinin şuuru doğuracak ve cemaatın mesuliyetini üzerine alacaktır. Böylelikle pek derin buhranlarla sarsılmış olan bu medeniyetin ve bu bedbaht cemaatın istikbali kurtarılmış olur. Maddi sahada olduğu kadar ruhi sahada da ekonomi, ahlak ve aile sahalarında ferdi kendi varlığının üstüne yükselten dinin mistik hareketinin sonsuz feyzi ruhlarımızın kurtarıcısı olacaktır." Nureddin Topçu, "Dinde İrade", *Hareket*, sayı 26 (1949): 15.

hakkında bilgi kaynağı olarak yetersiz” oluşudur.⁸⁰⁸ Böylece aklın öne çıkarıldığı bir düşünceye karşı İbn Arabî düşüncesine başvurulmasının sebepsiz olmadığı görülebilir.

1945-1960 döneminin dergilerinde görülen ise bu doktrin ile materyalizm ve pozitivismeye cevaplar üretmekten ziyade bu doktrinin “kulların Tanrı’dan bir parça olduğu” ifadesine karşılık gelemeyeceği ve İmam Rabbânî’nin *Mektubat*’ından bu konuda ağır içerikli yazılar vermek çerçevesindedir. Dergilerde bu konulara rastlanması İbn Arabî düşüncesinin Cumhuriyet Dönemi’ndeki seyrini takip açısından önemlidir. Materyalizm ve pozitivism ile mücadele 1945-1960 döneminde daha çok Allah’ın varlığı, ruhun varlığı, bunlarla ilintili olarak nefis terbiyesi için ahlaki öğütler ve menkıbeler yoluyla yapılmış olsa da İbn Arabî düşüncesinin tartışılmış ve buna yer verilmiş olması dikkate değerdir. Uzmanlığı olsun olmasın dönemin yazarları bu konuya değinmişler ve dönemin mukaddesatçı dergileriyle aralarında bir münazara ortamı oluşmuştur. Örneğin, Kadircan Kaflı’nın “Sufiye ‘Biz de Tanrı’nın bir parçasıyız!’ der.” diye bir cümle kurması üzerine Ogan: “Sufiye böyle bir sözü söyleyemeyecek derecede hem âlim hem ariflerdir. (Vahdet-i Vücut)a mensup sufiyenin dedikleri bu ve böyle değildir. Kadircan ne anlayabilmiş ne de anlatabilmiştir.” demektedir ve ilave etmektedir:

Sufiye (gerçek, tek, vahid vücut) olarak (Allah)ı kabul eder ve onun dışında görünür görünmez, bilinir bilinmez ne ki var ise hepsini (Zıllı zail- Geçici ve sona erici gölge, hakiki vücut’un feyzini ifadesi ile mevcut olmuş görünen (Suveri Mezhahir) yani ayine’ye akseden eşkâli gûnâgûn sayarlar. Bundan ötürü, (Allah’tan başka mevcut yoktur) derler. Yani hakiki vücut yalnız Allah’tır. Ve mazharlardan başka bir şey olmayan mevcudatın suretlerinin kendiliklerinden vücutları yoktur derler.⁸⁰⁹

⁸⁰⁸ William C. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çev. Turan Koç (İnsan Yayınları, 2016), 284.

⁸⁰⁹ “Haftanın Tenkidleri: Sufiye Mevzuunda, Kadircan Kaflı Çıkmaza Saplanıyor!”, *İslâm Dünyası [R.Ogan]* 1, sayı 5 (1952): 13. T. Olgun’un İbn Arabî’ye “kafir” diyen bir vaize eleştirisi için bkz. Tahir Olgun, “Edep Yahu!”, *İslâm Yolu*, sayı 70 (1950): 1. Ogan, Kaflı’nın “tasavvuf, Peygamber zamanında yoktu” ifadesini ise şöyle açıklar: “(Tasavvuf) da mezhepler gibi daha sonraları tedvin olunmuştur. Adap ve sülûki tayin edilmiştir. Yoksa zuhd ve takva, Cenabı Resul, ve ilk dört halife devrinde vardı, yalnız adı sonradan konuldu, ve yine dayandığı temel Kur’an, Sünneti Resûl ve Sünneti Sahabe oldu. Nitekim Mezhepler, usul, hadis ve sair ilimlerden her biri de zaman geçip nâsın muamelatı tenevvü’ ve ihtiyacı tekessür eyleyince her biri sahil İslam hukukçuları olan mezhep imamları, Hadis, Usul alimleri tarafından (Usul-Method) leri tayin ve rivayet ve tevatür dereceleri de tetkik edilmek sureti ile müdevven ilimler

Büyük Doğu dergisinde İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektubat*'ından iktibas bir yazıda vahdet-i vücud doktrinine daha mesafeli olunduğu görünmekle beraber “keşif ehli”⁸¹⁰ zan altında bırakılmaz. Kendilerinin suçlu olmadığı belirtilir, fakat onları taklit yolunda “lâfazanlıklara girişenler” son derece hatalı bulunur:

İmam Rabbani ye göre “(...) Âlem, sıfati kemallerin aynalarından ibarettir ve ilâhi isimlerin zuhur mahallidir. Yoksa ‘Vahdet-i vücud’ ehlinin vehmettiği gibi, ‘zahir’ ile ‘mazhar’ ve ‘gölge’ ile ‘vücud’ birbirinin aynı değildir. (...) ‘Vahdet-i vücud’ mezhebinin sırf zevk ve hal galebesi yüzünden mazur telâkki edilmeleri icap eden büyük, fakat en büyüğünden daima küçük velileri suçlandırılmaz iseler de bunları taklit yolunda lâfazanlıklara girişenler, son derece suçludurlar. Müctehidlerin mukallitleri hata etseler bile savaba nail olurken, bu gibi keşif ehlinin taklitçileri, taklitleriyle sadece hata kazanırlar. Velilik dairesinin kutbu olan Şah-ı Nakşibend Hazretleri, göze, kulağa, hisse ve bütün idrak vasıtalarına tecelli eden her şeyin ‘O’ndan olduğunu, fakat ‘O’ olmadığını beyan buyurmuşlardır. Bu hikmet, tevhit bahsinin ruhudur.”⁸¹¹

Büyük Doğu, bu hassas konuları ele almasının nedenini ise şu şekilde açıklamaktadır:

(...) Zamanımızın insanları kimisi sadece taklit, kimisi bir parça ilim, kimisi biraz zevke bulanmış bilgi, kimisi de doğrudan doğruya küfre kaçan bir meşreple vücudi tevhid eteğine el atmakta müttefikler. Her şeyi Haktan ve belki Hakkın ta kendisi bilirler ve gerdanlarını şeriatin boyunduruğundan bu[nun] ile kurtarmak isterler. Şeriat hükümlerini küçümserler, soranlara karşı şeriatî tasdik ederlerse de hakikatte çocukluk bilirler. (...) Bu kanaat doğrudan doğruya küfürdür. Allah cümlemizi yanlış itikatlardan korusun ve şeriatle tarikatın bir olduğu hakikatinden bizi ayırmasın.⁸¹²

1945-1960 döneminde İbn Arabî ve İmâm Rabbânî öğretilerine değinilmiş olması birkaç açıdan önemlidir. Bu, o dönemde bu konuların gündemde olduğunu gösterdiği gibi bu dili anlayan kişilerin de varlığına delildir. Ayrıca -yukarıda bahsedildiği üzere-

---

şekillerine getirildi. Böyle olunca (tasavvuf) da bir ilim'dir.” “Haftanın Tenkidleri: Sufiye Mevzuunda, Kadircan Kafılı Çıkmaza Saplınıyor!”, *İslâm Dünyası [R.Ogan]* 1, sayı 5 (1952): 13.

⁸¹⁰ “Aklın ve duyuların yetersiz kaldığı ilâhiyyât konularında doğrudan bilgi edinme yolu anlamında bir tasavvuf terimi.” Süleyman Uludağ, “Keşf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022)

⁸¹¹ M. Işıklı, “YİNE Tevhit”, *Büyük Doğu*, sayı 4 (4 Kasım 1949): 6. Bir önceki sayıda da benzer ifadeler yer almaktadır: “(...) Bu makamlar hayret ve mânevi sarhoşluk noktaları olup kendilerine şeriat ölçüsü tevceh etmez. Fakat onların sözlerini zâhiriyle ele alıp şuurla benimsiyenler küfre düşmüş olabilirler.” M. Işıklı, haz., “Tevhit: Şühudî ve Vücudî Tevhitler”, *Büyük Doğu*, sayı 3 (28 Ekim 1949): 6.

⁸¹² Işıklı “Tevhit: Şühudî ve Vücudî Tevhitler”, 6.

“gerdanlarını şeriatın boyunduruğundan kurtarmak” amacıyla olan bazı kişilerce de bu düşüncelerin popüler versiyonlarının dolaşımında olduğu ve dönemin mukaddesatçı dergilerinin bunlara yanıt çabasında olduğu belirtilebilir.

3.2.2.1.2. Ahlak

Arapçada seciye ve huy gibi anlamlara gelen ahlak; *hulk* kelimesinin çoğuludur. Bu kavram İslami kaynaklarda çoğunlukla iyi ve kötü huyları belirtmek için kullanılmıştır.⁸¹³ Ahlak; kişisel menfaat, toplumsal menfaat, lezzet ya da hayır her neyin üzerine inşa edilirse o değerler sistemine yakın fiillerden teşekkül edecektir. Dergilerde ahlak konusunda ele alınan başlıca konulardan biri, ahlakın temelinin ne olması gerektiğidir.⁸¹⁴ Ahlakın temelinin tartışıldığı yazılarda maddiyatçılığa göndermeler yapıldığı ve dinî temeli olmayan bir ahlaktan söz edilemeyeceği vurgulanmaktadır. Bu konuda da materyalizm ile olan düşünsel ayrışmanın ve mücadelenin devam ettirildiği görülür.

Mustafa Balaban bir yazısında materyalizm ile birlikte insanın kendisini kötülüklere karşı sınırlayan dizginlerin ortadan kalktığını ve bunun ise ahlakın zayıflamasına neden olduğunu ifade etmektedir: Yazıda “18. asır materyalizminin dinlerin uzun asırlar boyunca bulduğu bu ‘nefse gem vurma’ işlerinin hepsine hürriyet namına paydos borusu çaldığı, oysa mesuliyetsiz bir hürriyetin olamayacağı”⁸¹⁵ belirtilir. Devamında yine tasavvufi bir gönderme vardır:

Dinler, ruhumuzun derinliğindeki bu vahşi hayvanı, müzikli şiirli türlü ahlaki korumlarla (sic) ürkütmeden, (anan yahşi babam[n] yahşi) diye diye disiplin bağına vurmuşlardı. Şuur altı karanlıklarındaki kaplanı kafese koymuşlardı, yılanların dişlerini sökmüşlerdi. 18’inci asır materyalizmi o zamanki fizik ilmüne dayanarak:

⁸¹³ Mustafa Çağrııcı, “Ahlâk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989).

⁸¹⁴ Bir önceki dönem İslamcılarında M. Ali Ayni de (1869-1945) “Ahlâkın temeli ne olmalıdır” sorusunu sorarak bu meseledeki görüş farklılıklarının pekçok felsefî ekol meydana getirdiğini belirtmektedir. Kendi ifadesiyle, “Elbette ki madde ve onun tabii olduğu kavanin-i fizikiyeden başka bir şey tanımayan maddiyun ile maddenin fevkinde daha başka bir şe’niyet (*réalité*) olduğunu teslim eden ruhiyyunun (*spritualistes*) ahlakî şey’-i vahid olamaz.” Mehmet Ali Ayni, *Şeyh-i Ekberi Niçin Severim* (Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923), 87, <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R152771.pdf>.

⁸¹⁵ Mustafa Rahmi Balaban, “Allah’a Teslim Olalım”, *Müslüman Sesi* 4, sayı 67 (1952): 2.

(Bunların hepsi asırların efsanesi imiş) dedi. Kaplanları, yılanları, çözüp salıverdi. Dünya, eşek arısı yuvasına bir taş atmışa döndü.⁸¹⁶

Balaban insanları düştükleri bu durumdan ise ancak yine dinin kurtarabileceği kanısındadır:

İnsan oğlu dünyaya gelirken iç içe sarılmış planlarla geliyor. Merkezdeki ilk plan: bencilik. Yani arzularının esiri olmak. Bunun ötesindeki plan arzularından -ailesi, efradı, milleti, insanlık mesleki, vatani yararına- fedakarlıkta bulunabilmek. Bunun ötesindeki plan: Tanrıya teslim olup: Beni nerede istersen kullan. Emirindeyim, demek. Eski tasavvuf, bu durumu yedi mertebeye sıralardı. Ve birinden ötekine yükselmek için yolları ve mümaseseleri gösterirdi. Materyalizm bu kıymet mertebelerini yıkınca insanlık ilk plana düşüverdi. Bugün fizik ilmi başta olmak üzere bütün müsbet ilimler de bildiriyorlar ki, dinler: bir asırlar efsanesi değil, bilakis en gerçek realite imiş.⁸¹⁷

Yazı bu realiteye yani iman durumuna nasıl yönelinebileceğine dair ise şu önerileri getirmektedir: Gidilen yolun yanlış olduğunu kavramak, bundan pişmanlık duymak, kalb ile iman etmek, kişiyi bu yoldan alıkoyacak duygu ve düşüncelere pencereleri kapamak ve doğru yoldan ayrılmamak için Tanrı'ya dua etmek. Yazara göre azim ve Tanrı inayeti ile benlik dağı tüm sarplığına rağmen aşılabilirdir.

Kısakürek de Balaban'a benzer bir yaklaşımla ahlakın temelini din olduğuna vurgu yapmış ve insanlar için güzel ahlakın ölçüsünün Hz. Muhammed ve onun yolundan gidenler olduğunu söylemiştir:

“Kimin malını aldımsa, işte malım, gelsin alsın; kimin sırtına vurdumsa, işte sırtım, gelsin vursun!” diyen Allah Sevgilisinin ahlakı... Buna muhtacız. Çölde, devesine nöbetleşe binen Reisler Reisinin ahlakı... Buna muhtacız. Sokakta, zina hâlinde gördüğü bir çift insanın üstüne cübbesini yayıp “Yarabbi, ne yazık; gizlenecek yerleri de yok...” diye fısıldayan sahabinin ahlakı... Buna muhtacız. (...) Yıllardır, mustarip nefsinin biricik dileği bir içim soğuk suyla bir damla ekşi ayranı ona çok gören büyük çilekeşin ahlakı... Buna muhtacız. Şeyhinin ocağına, tam 40 yıl sonra beliren “Dağda hiç eğri odun yok mu?” dikkatine, “Senin kapından eğrilik geçemez!” cevabını bastıran ulvi dervişin ahlakı... Buna muhtacız. Ayyaş padişahın gösterdiği camiye bakıp “güzel, güzel amma yanında bir meyhane eksik!” cinasını yapıştıran muhteşem hâkimin ahlakı... Buna muhtacız. Atının ayağı çamura batınca, üstünü başını bulayan âlime dönerek “Bu çamurlu elbiseleri

⁸¹⁶ Balaban, “Allah’a Teslim Olalım”, 2.

⁸¹⁷ Balaban, “Allah’a Teslim Olalım”, 2.

öldüğümüz zaman sandukamıza örtsünler; ulema ayağından sıçrayan çamur şerefimizdir!” tavrını takınan örnek sultanın ahlakı... Buna muhtacız. (...) ⁸¹⁸

“Semavî dinlere bağlı ahlakın” rekabet kabul etmediğine vurgu yapan Kısakürek hiçbir sistemin, ideolojinin batıl dahi olsa bir ahlak anlayışına sahip olmadan var olamayacağını da belirtir:

(...) İster batıl, ister hak, üzerinde çekişmek için insanlara ahlâk görüşünü göstermek her sistemin borcudur. Bu işin (olamaz)ı olamaz; ve bu gerçek üzerinde bütün insanlık beraber... (...) felsefi mezhepler, umumî ve amelî bir ahlâk mevzuu olarak bütün dünyada ve bütün tarih boyunca, eski Yunan ve Romanın İstoisizma ahlâkiyle bugünkü Sovyet Rusyanın maddecilik ahlâkından başka hiçbir tesis bina edememişlerdir. Bu iki sistem müstesna, baştan başa nazariyede ve kâğıt üzerinde kalmışlar; bu iki sistemin birincisinde mitolocya, ikincisinde de Hıristiyanlık ahlâkının artıklarından faydalanmışlar; netice itibarıyla hakiki ve semavî dinlere bağlı ahlâkın rekabet kabul etmez bir bütün olduğunu ortaya dökmüşlerdir. ⁸¹⁹

Kısakürek “İslam İnkılabı” başlığı altında kaleme aldığı seri yazılarda âdeta ahlak anlayışını bazı tipolojiler üzerinden çizmektedir. İslam inkılabının nasıl gerçekleşebileceğine dair kaleme aldığı yazı serisinin ilki “sathîçi ve kışırıcı şeriatçılar” hakkındadır. Kısakürek’e göre:

Başlangıçtaki büyük vecd ve nizamı kaybeden ve sonra kendi öz vücudunu yiyen yeniçeriler, bunların; dinin tecessüs etmemek şartına rağmen asırlar boyu zorla zina tesbiti için ev basanlar, bunların; farkına varmaksızın kendilerini müçtehit mevkiine çıkarıp din adına eşi görülmemiş safsata masalları icat edenler, bunların; Kainatın Efendisi ‘Hakikat müminin kaybolmuş malıdır; nerede bulsa alır’ buyururken bütün ilim ve hakikat keşiflerine karşı dirsek çevirenler, bunların (...), Âlemlerin Fahri ‘Şimdi ölecekmiş gibi ahirete, hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya çalış’ fermanını lütfederken, hem ahiretini, hem de dünyasını harap edenler, bunların aletleri ve eserleridir. ⁸²⁰

⁸¹⁸ Necip Fazıl Kısakürek, “Dokuz Ana Ölçüden: Ahlakçılık”, *Büyük Doğu*, sayı 23 (1959): 2.

⁸¹⁹ Necip Fazıl Kısakürek, “Ahlakın Kaynağı”, *Büyük Doğu* 1, sayı 19 (8 Mart 1946): 2. Kısakürek de Topçu gibi Hıristiyanlık ahlakına da önem vermektedir: “Bugünkü Garp ahlâkının temeli, üstünde binbir ahlâk dâvasının karıncalanmasına rağmen sadece ve daima Hıristiyanlık ahlâkıdır; ve Garpta hiçbir inkılâp hareketi bu ahlâkın kökünü baltalayamamıştır.” Necip Fazıl Kısakürek, “Ahlakın Kaynağı”, *Büyük Doğu* 1, sayı 19 (8 Mart 1946): 2.

⁸²⁰ “İslam İnkılabı: Sathîçi ve Kışırıcı Şeriatçiler”, *Büyük Doğu*, sayı 4 (4 Kasım 1949): 2. Burada ayrıca her ne kadar sathîçi ve kışırıcı şeriatçilerin karşısına “aynı tip soyundan” dediği sathîçi ve kışırıcı sekülerleri koymuş ise de büyük sorumluluğu (İslamiyetin ilerlemeğe mani bir müessese olarak telakki edilmesini) sathîçi ve kışırıcı şeriatçilere yüklemesi dikkat çekicidir.

Kısakürek sonraki sayıda satihçi ve kışırıcı şeriatçılarla çok benzer olan “ham ve kaba softalar”dan söz eder. Ona göre aralarındaki tek fark bu softaların, satihçi ve kışırıcı şeriatçıların talebesi ve tâbileri olmalarıdır. Üstelik onlar kadar da ilim iddia edebilecek ezbere bilgileri yoktur. Ham ve kaba softaların yazının devamındaki ahlak ve nitelikleri ise şunlardır:

Ham ve kaba softada umumiyetle iyi niyet yerinde olmakla beraber tam manasiyle nefsanîyet bağlamış bir din anlayışı her hallerinden sızar. İlimden, akıldan, ruhtan, vecdden, incelikten, zarafetten, merhametten, mülayemetten, esrar ve sonsuzluk idrakinden topyekün mahrumdurlar. Ayrıca, hataları üzerinde, son derece kaba, haşin ve zalimdirler.⁸²¹

Kısakürek; ham ve kaba softanın, aslında günah olmayan bazı fiilleri günah sayarken çok dikkat edilmesi gereken büyük günahları ise sevap sayacak kadar “hidayet ikliminden uzaklara” düştüğünü belirtir. “Karısının veya kızının şer’an her tarafı kapalı olmak şartıyla açık kalmasında mahzur bulunmayan yüzünü çuval içine gömer de⁸²²

⁸²¹ “İslam İnkılabı: Ham ve Kaba Softalar”, *Büyük Doğu*, sayı 5 (11 Kasım 1949): 2.

⁸²² Burada bu kelime zorunlu olarak “çarşaf”a karşıtlık olarak görünmese ve çarşaf giyiminde yüz illa kapalı olmasa bile, Kısakürek’in ifadesi çarşaf çağrışımı yaptığı için bir not olarak *Sebilürreşad*’da çarşafa karşıtlık olmadığı belirtilmelidir. Yazıda üç kadın milletvekilinin çarşaf konusunu ele aldığı ve *Cumhuriyet* gazetesinin de anket açmak ve röportajlar ile bu konuyu genişlettiği ifade ediliyor. “(...)2-Bu memlekette sınıf ve imtiyaz farkı yoktur. 3-Topluluk içinde kendilerini ayrı bir zümre telakki ederek inkılapçılık taslıyanlar, Millet ve Memleket davalarında Türk vatandaşı olarak söz söylemeğe ve fikir yürütmeğe nasıl haklı iseler, kendileri gibi Türk vatandaşı olan diğer taraftakilerin de söz söylemeğe ve fikir beyan etmeğe hakları vardır. 4-Bu Millet, Demokratik bir nizam içinde yaşadığına ve hak bakımından da müsavat esas tutulduğuna göre, bir tarafın diğer tarafı hükmü altına alması ve bu suretle fikir, vicdan ve kanaat hürriyetlerini ortadan kaldırması varit olamaz. Nitekim hür milletlerde birbirinin giyimine, kuşamına, fikrine ve kanaatına müdahale eden yoktur. (...) 6- Bu gibiler yazdıkları yazılar ve kopardıkları yaygaralarla eğer sindirme siyaseti takip ediyorlarsa zümre tahakkümüne[nün] kalkmış olduğu bu memlekette bu siyasetin modası çoktan geçmiş olduğundan gayretleri boşa gidecektir. (...) 8-Çarşafın müdafaa edilecek hangi tarafı vardır? Diyenlere kısaca şunu söyliyelim ki, eğer çarşafın müdafaa edilecek tarafı olmasaydı bunu bu gün ne giyen ne de giydiren bulunurdu. 9-Anayasa Din hususunda nasıl herkesi kendi ictihadında serbest bıraktıysa, buna tebean giyim hususunda da (ahlâka mugayir olmamak şartile) herkesi serbest bırakmıştır. 10-Cumhuriyet gazetesi iffet ve fazilet sahibi Türk analarını ve hemşirelerinin giyim şekillerine taarruz edeceğine, gazetelerin ve dergilerin hususi menfaat ve kârlarını temin maksadiyle çıplak kadın resimlerini teşhir tellallığıyla uğraşsa daha iffetli ve faziletli bir harekette bulunmuş olur. 11- Muhterem ve faziletli Türk analarının ve hemşirelerinin zabıta kuvvetiyle üstlerini başlarını hırpalamak için kanun çıkarmağa iktidarı zorlamak, sakın siyasi bir oyun, yahut mason karargâhından verilmiş bir emrin tatbikatı olmasın. Hulâsa: Cumhuriyet gazetesi, Atatürk’ün bile dokunmadığı çarşaf meselesini daha ziyade kurcalar, bu nâzik meseleyi bir fitne mevzuu yapmakta ısrar ederse, daha geniş mucip sebeblerle fikrimizi sonuna kadar müdafaa edeceğiz. 9/4/956 Nazilli (...) Mustafa Dövez. Bu

herhangi bir mümin kardeşine, nefesine uygun düşmiyen herhangi bir fiilinden dolayı küfür isnat etmekte tereddüt göstermez. Bilmez ki, hakikatte imanı sağlam bir mü'mine küfür isnadı, o küfrü aynen isnat sahibine rücu ettirecek kadar büyük bir cinayettir. (...)” Bunun yanı sıra bu grup Allah’ın Settar, Gaffar, Alîm, Rahim, Cemil gibi isimleri olduğunu ise âdeti unutarak, şeriat dairesinde bu isimlerin de şanını göstermek yerine yalnızca Kahhar isminin tecellisine vurgu yapar.⁸²³ Kısakürek’in bir sonraki yazısında ele alınan grup ise “sahte ve yalancı sofiler”dir. Burada Bektaşiliğin zaman içindeki değişimine bilhassa değinilmektedir:

(...) Pîrinden itibaren birkaç kuşak doğru yol olarak devam eden ve Osmanlı İmparatorluğunun ilk şerefli ordu unsurlarına ruh ve seciye nefheden Bektaşilik, bir hız ve mikyas kazanmıştır ki, hiçbir küfür müessesesi, onun temsil ettiği bozgun dehasına varamaz olmuştur. Sahte ve yalancı sofilerin büyük kısmında silah, ham ve kaba sofi tipinin tersine olarak, göz boyayıcı nükte, telkin ve tesir altında bırakıcı meşrep, her işde telifçi, muvazaacı, oluruna bağlayıcı ve sulhçu seciye ve bilhassa sabit ve mutlak kıymetlere karşı gizliden gizliye müthiş bir suikast zekâsıdır. Sahte ve yalancı sofi, Bektaşilik üniforması altında, Yahudilerin ve Masonların ulaşamayacağı bir içten tahrik dehasıyla, her dişi zarif (!) bir nükte belirten testeresini cemiyetin ruhi salabet kökü üzerinde gezdirirken, intisap iddia ettiği Melamilik veya “Vahdet-i Vücut”culuk meşrebiyle de bütün günahlara müsait zeminleri açar ve insan nefsanîyetini tanrılık davasına kadar düşürür.⁸²⁴

Kısakürek sözlerine şu şekilde devam eder:

(...) Devirler boyunca bu türlü sahte ve yalancı sofiler, en küçük köylerde bile yerden mantar bitircesine birer “ajan” türetecek kadar kötü sirayetlerinin kendi kendisine inkişafını görmüşlerdir. Tarikat ve marifet taslayan şeyh edalı bu nevi echel ve esfel mikropların içinde, türlü üfürükçüler, gaipten haber verenler, devlet ve istikbal dağıtanlar, tılsım ve keramet taslayanlar, namaz ve ibadet sevabı bağışlayanlar ve daha neler ve neler vardır.⁸²⁵

Kısakürek’e göre sahte ve yalancı sofilerin bazısının en zehirli tesiri de güya derviş kimliği adıyla “heykelleştirdiği korkunç ruh tablosu”dur: **“Pis, hasta, dünya ile alakasız, iradesiz, tedbirsiz, bütün madde ve mana hâkimiyetinden uzak, nerede akşam orada sabah, topyekûn içtimai vazife hissine lakayt ve dilenmeyi şiar**

---

yazının altında 25 imza vardır” “Çarşaf Meselesi: Cumhuriyet Gazetesinin Tuttuğu Hatalı Yol”, *Sebilürreşad* 9, sayı 218 (1956): 287.

⁸²³ “İslam İnkılabı: Ham ve Kaba Softalar”, *Büyük Doğu*, sayı 5 (11 Kasım 1949): 2.

⁸²⁴ “İslam İnkılabı: Sahte ve Yalancı Sofiler”, *Büyük Doğu*, sayı 6 (18 Kasım 1949): 2.

⁸²⁵ “İslam İnkılabı: Sahte ve Yalancı Sofiler”, *Büyük Doğu*, sayı 6 (18 Kasım 1949): 2.

edinmiş tipler...” Tüm devirlerde bu tür “derviş”lere rastlanabileceğini dile getiren Kısakürek, bu sahte sofilerin en tehlikeli yönlerinden birinin de cahilleri kolayca avlayabilen sözde renkli ve sanatlı tavrıdır. Bir önceki yazıda bahsettiği ham ve kaba softalar, “muhkem ve mukaddes şeriat tablosuna” önden zarar verirken sahte ve yalancı sofiler ona arkadan zarar veren ihanet unsurlarıdır.⁸²⁶ (abç)

Kısakürek’e nazaran ahlak, Topçu’nun ifadelerinde daha entelektüel bir dile kavuşur:

Dini yaşayış, daima kendisine paralel olarak evrimlenen başka cinsten bir yaşayış şekline de tesir yapmaktadır. Bu yaşayış ahlaki yaşayıştır. Filhakika dindar insanın aynı zamanda iyi ahlak sahibi olması gerektiğine hepimiz inanırız. Peygamberleri ahlaki kemale örnek olarak tanıyoruz. Dini tecrübenin en ileri basamaklarına ulaşmış olan Velilerle mutasavvıfların ahlak dâhileri olduğunu kabul ediyoruz. Birbirine sınıksız bağlı bulunan din ile ahlaktan acaba hangisi temel rolünü oynamaktadır? Psikolojik tahliller, **dini denemeyi** bizzat kendinde yapan insanın, sadece bu denemeleri yapmakla, fenalık denen ahlakı bozucu unsurdan sıyrılıp temizlendiğini ortaya koymaktadır.⁸²⁷ (abç)

Bununla birlikte Topçu bu ifadelerinden sonra sözü, çevrede ibadetine ve bütün ibadet biçimlerini çokça tekrarlamasına rağmen ahlak değerlerinden yoksun insanlara getirir. Bunun sebeplerini ise “taklitten ibaret olan bir dinî terbiyenin gerçek din terbiyesi sayılarak, egoist ruhların benliğini mahvetmekten ziyade beslemeye yarayan bir vasıta olarak kullanılması ve böyle kazanılan sözde dindarlığın bir sınıf ve meslek gururu yaratarak ahlak değerlerini gözlerden uzaklaştırması” şeklinde tahlil eder.⁸²⁸ Topçu,

⁸²⁶ “İslam İnkılabı: Sahte ve Yalancı Sofiler”, 2.

⁸²⁷ Nureddin Topçu, “Din Psikolojisi (III)”, *İslâm*, sayı 3 (1956): 18.

⁸²⁸ Nureddin Topçu, “Din Psikolojisi (III)”, 18. Benzer başka bir yazı da Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın oğlu Ahmed Muhtar’a (1910-1980) aittir: “Dindar olan bir çok müslümanlarda, diyanet [terbiye kast ediliyor] noksan kalmıştır. Bunun asıl sebebi, cehalet ise de muhit ve görgünün de büyük tesiri vardır. Her cem’iyetin muayyen ve müşterek bir seviyesi, terbiye ve muaşeret damgası vardır. Aile, mektep gibi ilk terbiye müesseseleri, çocuğa, aynı zamanda, içinde bulunduğu cem’iyetin umumi terbiyesini verecektir. Bu noksandan dolayı bir terbiye buhranı içindeyiz. Yine bundan dolayı, namazında, abdestinde olan birçok müslümanın, dini terbiyeden mahrum olduğunu görmekteyiz. Biz, peygamberimizin tavsiyesi veçhile bir kimse hakkında hüküm vermek için, namaz kılışına değil, alışverişine, yani diğer insanlarla olan münasebetinin şekline ve dürüstlüğüne bakmak istiyoruz. Dinin başlıca emirlerini yerine getirdiği halde, islam terbiyesini benimsememiş ve bunu her halile göstermekten çekinmemiş müslümanları gördükçe üzölmek kabil değildir. Aile hayatında, iş muhitinde, umumi yerlerde, ibadethanelerde, Allahın istediğinden başka şekilde hareket eden müslümanlara bakdıkça, bugün islamiyetin niçin eski satvet ve kudretile cihana nur saçamadığını anlıyor ve bu mübarek dinin bugünkü salikleri hesabına, vazifelerini yapmayan ve büyük vebal altında

Hareket'te çıkmış bir yazısında da “hareketler tekniği”ne indirgenen bir dinin, ancak “dinî pozitivizm” olarak adlandırılabilceğini söyleyerek bu pozitivist ahlaka ciddi tenkitlerde bulunur. Ayrıca bunu, “aşk içinde ibadeti hal edinenlerin ruhçuluğuna (spiritüalizm)”⁸²⁹ karşı konumlandırır:

Sözde Ehli Sünnetçilerde ruhtan sıyrılan şekil ve hareketler, bütün bir taklit sistemi ortaya çıkardılar. (...) Bu sistemi, aşk içinde ibadeti hal edinenlerin ruhculuk (spiritüalizm)una karşı koymak doğru olur. Bu aşka ulaşamıyan kısır ve cılız ruhların, ancak pozitivist şeriatçilerle eğlenmesini bilen zekâları, Bektaşilik ve emsali gibi sapkınlık yollarını meydana çıkarmıştır. Pozitivist şeriatçiler, Hazreti Peygamberin hareketleriyle çehresinin şekillerini taklide çalıştılar. Halbuki onda taklit edilecek olan iradesi, aşkı, ilhamı, bir kelime ile ruhî âlemi idi. Bu âlem taklit edilemeyip, ancak ondaki ulvî örnekten kendi ruhî gayretlerimizle ilhamlar, kuvvetler çıkarılacağına göre, bizim dinî hayatımız göreneğe ve tekrara değil de ilham ve aşkıma dayanmalıydı.⁸³⁰

Topçu'ya göre matematik, aslında disiplini sağlamak için bir araçtır. Hareketlerde kolaylık ve beraberlik sağlar. Fakat, bunun *ruhundan* sıyrılıp sadece *şekil* hâline gelmesi “şu kadar namazın kılınıp şu miktar tespihin çekilmesi, filan duanın bin, falanın kırk bin okunmasıyla muayyen gayelere mutlaka vasıl olunacağı itikatları”⁸³¹ dinî ruhun aleyhine olmuştur. Ona göre eğer o ruhu taşıyanlar olsaydı bu tehlike baş göstermeyecek ve şekil, ruhun yerini almayacaktı. Peki, o hâlde şeklin, ruhun yerini almasından bu derece muzdarip olan Kısakürek ve Topçu'nun yazılarında “İslam inkılabını” ve “İslam Rönasansı”nı gerçekleştirecek bir ahlak sahibinin portresi nasıldır?

Önceki yazılarıyla İslam inkılabının “satıhçı ve kışırıcı şeriatçılar, ham ve kaba softalar, sahte ve yalancı sofiler” ile yapılamayacağı hükmünü veren Kısakürek, yedinci sayıda gerçek ve derin Müslüman'ın özelliklerini açıklamaktadır. Kısakürek'e göre gerçek ve derin Müslüman'ın şeriat, tasavvuf, şahsi ruh ve akıl olmak üzere dört cephesi vardır. Onu yükselten birbirinin tamamlayıcısı olan şeriatla tasavvuf, yükseltelenler ise şahsi

---

bulunan insanlar sıfatı ile, Allahın lütuf ve merhametine sığınıyoruz. Peygamber devrinin ve Hulefayı Raşidin senelerinin saf ve hakiki müslümanlığına, hasretle dönelim. Dinimize aynı imanla sarılalım.” Muhtar Yazır, “Müslüman Terbiyesi”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 11 (1952): 29.

⁸²⁹ Nurettin Topçu, “Din Hayatı: 2”, *Hareket*, sayı 3 (1953): 8.

⁸³⁰ Topçu, “Din Hayatı: 2”, 8.

⁸³¹ Topçu, “Din Hayatı: 2”, 8.

ruh ve akıldır. Kısakürek'e göre İslam inkılabını, fikir planında yalnız aşağıda vasıfları tanımlanan bu Müslüman gerçekleştirebilir:

Gerçek ve derin müslüman, dünya ve insan kadrosunun bütün iş ve fikir muhasebesini muvazeneleştirmiş, zimmet ve matlup sütunlarını tam bir sıhhat ve mutabakatle karşılıklı mizana sokmuş, yapılacak ve yapılmayacak her şeyi tesbit etmiş, bütün istikametleri keşfetmiş ve işaretlemiş, bu hayatın yaşanmak zahmetine değer bütün kıymetlerini tablolastırılmış, en uzak buğday başağının ucundaki taneden güneşin kalbine kadar nabız dinleme aletlerini her noktaya yapıştırmış ve her unsurun gaye ve incizabına aşına çıkmış, yer yüzüne ve madde âlemine insan tahakkümünü ve bunun muazzam cihazını azami istismar haddine yükseltmiş, idrak ve tekevvün çilesini nihai hassasiyetle doldurmuş, nihai vecd, zarafet, huzur ve sükuna varmış; kısaca, insan başını sümüklüböcek kafasından ayıran tek haysiyetle varlık sırrının bütün şubelerini kahramanca kucaklamış, planlaştırmış ve bunun insan cemiyetini teşkilatlandırmış, kâmil insan örneğidir. (...)⁸³²

Bu vasıflara sahip Müslüman ise Kısakürek'e göre ancak tasavvufu gereği gibi anlayıp yaşayan bir Müslüman'dır. Bunun için ise her şeyden önce dünyayı, eşyayı ve hadiseleri doğru kavramalıdır:

Tasavvufun genişliğine hayat planındaki baş ilhamında, eşya ve hadiseleri daima ötelere tefsir ve en üstün illiyetlerle tefahhus emri vardır. Tasavvuf ruhuna malik derin ve gerçek mümin gözünde dünya, her zerresile ilahi hikmeti besteleyen ve Allahtan başka her şeyin fenaya mahkûm olduğunu terennüm eden bir senfonya tertibinden ibarettir. Dünya, gerçek varlıktan üzerine iplik gibi tek bir istidat ve ihtimal ışığı düşmüş öyle bir birlik planıdır ki bütün insanlık, muazzam bir hevenk gibi o incecik ipliğe yapışıp sonsuz kurtuluşa çıkabilir. Bu bakımdan başlıca hak, ötelere ve perde gerisindeki âleme mahsusken, o âlemin gizli kapısına malik olan uçurum dibi olarak da dünyaya mahsustur. Bu yüzdendir ki, **ahiretin hakkı dünya içinden tahsil edilir (...)** Ne çare ki, tasavvufu yalnız posasını yiyen sahte sofi, bu emirdeki dünya borcunu anlamaz ve marifeti dünyaya topyekûn arkasını dönmek diye görür; şeriatın kışırının kışırında kalan ham ve kaba sofi da her şeyin ahirete ait olduğu bilgisini ezberle tekrarlarken, dünyayı, şeriatte mevcut olmayan bir darlık ve havasızlık içine almaya çalışır. İşte, tasavvufla şeriatin halis verimlerinden mahrum ve tarih boyunca neler yaptığı ve ne tesirler bıraktığı malum iki tipin tecelli şekli ve manası!⁸³³ (abç)

Diğer bir deyişle İslam inkılabını gerçekleştirecek karakterin ahlakı ne dünyaya arkasını dönen sahte sofinin ne de dünyayı “şeriatte mevcut olmayan bir darlık ve havasızlık” içinde yaşayan ham ve kaba softanın ahlakıdır. Kısakürek'e göre o ancak dünya ve

⁸³² “İslam İnkılabı: Gerçek ve Derin Müslüman”, *Büyük Doğu*, sayı 7 (25 Kasım 1949): 2.

⁸³³ İdeolocya Örgüsü: “İslam İnkılabı: Derin ve Gerçek Müminde Tasavvuf”, *Büyük Doğu*, sayı 9 (9 Aralık 1949): 2.

ahiret dengesini kurabilen gerçek ve derin müminin ahlakıdır ki “şeriat dairesinin içinde tam ve hakiki tasavvuf anlayışı” ile olacaktır.⁸³⁴

Topçu'nun da özünde yine tasavvufa dayandırmakla beraber Kısakürek'ten farklı bir terminoloji ile ifade ettiği ahlak ise “ısyan ahlakı”dır ve “İslam Rönesansı”nı gerçekleştirecek kişi, “ısyan ahlakı”na sahip kişidir. Bu yolda karşısına konulan engeller, yalnızca onun gücünü arttırmaya yaramaktadır. Topçu'nun felsefesinde *âsi* olarak geçen kişileri, kavramın neye tekabül ettiğinin anlaşılması için tırnak içinde düşünmek icap eder. Çünkü Topçu'nun “ısyan ahlakı” dediği olgu bir anarşi değildir, dolayısıyla *âsi* de anarşist olamaz. İsyan ahlakı; insan nefsinin süflî arzularına, cemiyet içindeki zorbalıklara bir isyandır. Topçu bunu “(...) Allah'ın hürriyetini kendinde duyan insan, onunla önce kendi nefesine, sonra da başka insanlar arasındaki zorbalıklara, âlemşümul merhameti yok edici bütün hareketlere karşı isyan ediyor.” diye tanımlar.⁸³⁵ Diğer bir cümlesinde de: “(...) Nefsimizle hiç alâkası olmıyan ve bizi mesuliyetle harekete geçiren merhamet, isyan irademizin ilâhî kuvvetidir. Bizim isyanımız anarşi değildir; ebedî ve âlemşümul merhamet nizamına bağlılıktır. Onda, gayesi olan ve kendisine ihtirasla çevrilmiş bulunduğu namütenahi kuvvete itaat vardır.”⁸³⁶ demektedir.

⁸³⁴ İdeolojya Örgüsü: “İslam İnkılabı: Derin ve Gerçek Müminde Tasavvuf”, 2.

⁸³⁵ Nurettin Topçu, “İsyan Ahlakı”, *Hareket*, sayı 27 (1949): 7.

⁸³⁶ Topçu, “İsyan Ahlakı”, 14. Topçu, merhametten bahsettiğinde pasiflik ve siniklik anlaşılmalıdır. Burada bir parantez açarak Gandhi hakkında yazılmış bir metine yer vermek, Topçu'nun Gandhi'ye neden bu derece önem verdiğini de açıklığa kavuşturacaktır: “Kendine hakim olma ustalığı, bütün varlıklara karşı eksiksiz bir sevgi beslemenin ve şiddete başvurmanın koşuludur: *ahimsa*. Öğretinin kalbinde bu yatar. Gandhi'deki şiddet reddi pasif bir geri çekilme, yansız bir teslimiyet ya da itaat değildir. Daha önce bahsi geçen onur, disiplin, metanet, alçakgönüllülük, enerji boyutlarını bir demet haline getirip, tek bir tavır olarak gözler önüne sermektir. Şiddete başvurmama basitçe gücün reddedilmesi değil, fiziksel güce sadece ruhun gücüyle karşı gelme meselesidir. Gandhi şiddet uygulandığında, gaddarlık katlanarak arttığında hiçbir şekilde direnmeyin demez. Neredeyse tam tersini söyler: Olabildiğince uzun süre dik durarak ruhunuzun bütün gücüyle, onurunuzu asla ayaklar altına aldırılmadan, bir şiddet ve nefret topluluğu içinde dövenle dövülen arasında yeniden eşitlik ya da tekabüliyet yaratacak bir nebze bile saldırganlık, yahut başka bir tepki göstermeden direnin. Bilakis, size vuran kişiye sonsuz bir şefkatle yaklaşın. Bir tarafta kör, fiziksel ve nefret dolu öfke, diğer tarafta sevgi kaynaklı ruhani bir gücün bulunduğu bu ilişki her açıdan asimetric kalmalıdır. Sağlam durulabilirse bu ilişki tersine döner; fiziksel güç onu kullanana, öfkeden kuduran kişiye zarar verirken, onun yere serdiği kurban tüm insani vasıfları kendinde toplar ve üstüne çıkılmak istenirken tersine kurban edilen en yüce insanlık katına çıkmış olur. Şiddeti reddetmek, şiddeti

Topçu, kişiyi harekete geçiren “isyan ahlakı” ve sorumluluk bilincini ise şöyle tasvir etmektedir:

(...) Ben evimde rahat otururken penceremin dışında dövülen bir insanın yardımına koşuyorum. Cemaatin ahengiyle mest olarak yaşamakta iken zalimlerin keskin kılıcına hamle yapıp alınımı uzatıyorum. İnsanlığın imdadına koşmamdaki sebep, zekâ ile ve mantık yollarıyla halledilemez. Bu, ilahi bir harekettir ve koşan insan Allah emri yaptığını hisseder gibidir. Böyle bir merhametin hamlesiyle koşmada ise Allaha doğru koşmanın zevki duyulur. (...) Hüseyin Avni, Meclisteki Allaha doğru birer atılış olan hareketlerinin sarhoşluğuyla yirmi beş sene mest yaşamıştı. Böylece bize nüfuz eden merhamet, kainattaki kifayetsizliklerin ve insanın sefaletlerinin karşısında mesuliyet iradesi hâlinde bize hâkim oluyor ve işte böyle bir mesuliyet ideali bizi harekete geçiriyor.⁸³⁷

---

mahcub eder. Fiziksel şiddetin karşısına yüce insanlığı ve yapmacıksız onuruyla çıkan birine vurmaya devam eden kişi kendi onurunu ve ruhunu kaybeder.” Frédéric Gros, *Mistik ve Siyasetçi Gandi*, çev. Albina Ulutaşlı, *Yürümenin Felsefesi* (İstanbul: Kolektif, 2022), 172-173.

⁸³⁷ Nurettin Topçu, “İsyan Ahlâkı”, *Hareket*, sayı 27 (1949): 7. *Hareket*’te yayımlanmış bu şiir de adeta “maddeden ruha doğru” beklenen bu hareketin ne şekillerde olacağına misal getirmektedir:

“Hareket bekliyorum Fatih Mehmet misali./ Hareket bekliyorum İbni Sina emsali./ Öyle bir hareket ki tasvire sığmaz hali.../Eller yerden kalkınız nûra, Allaha doğru/Hareket bekliyorum maddeden ruha doğru...

Yıkılsın karanlıklar, dolsun aydınlık dolsun./Aydınlıkta hareket harekette ruh olsun.../Erisin ben’lik aşkta, ben’lik ruha kalbolsun.../Eller yerden kalkınız nûra, Allaha doğru/ Hareket bekliyorum maddeden ruha doğru...

Ahlâk addan ibaret, ümit dudakta hece./ İnançları karartmış ihtiras denen gece.../Mantık hisse râm olmuş, insan adı bilmece.../Eller yerden kalkınız nûra, Allaha doğru/Hareket bekliyorum maddeden ruha doğru...

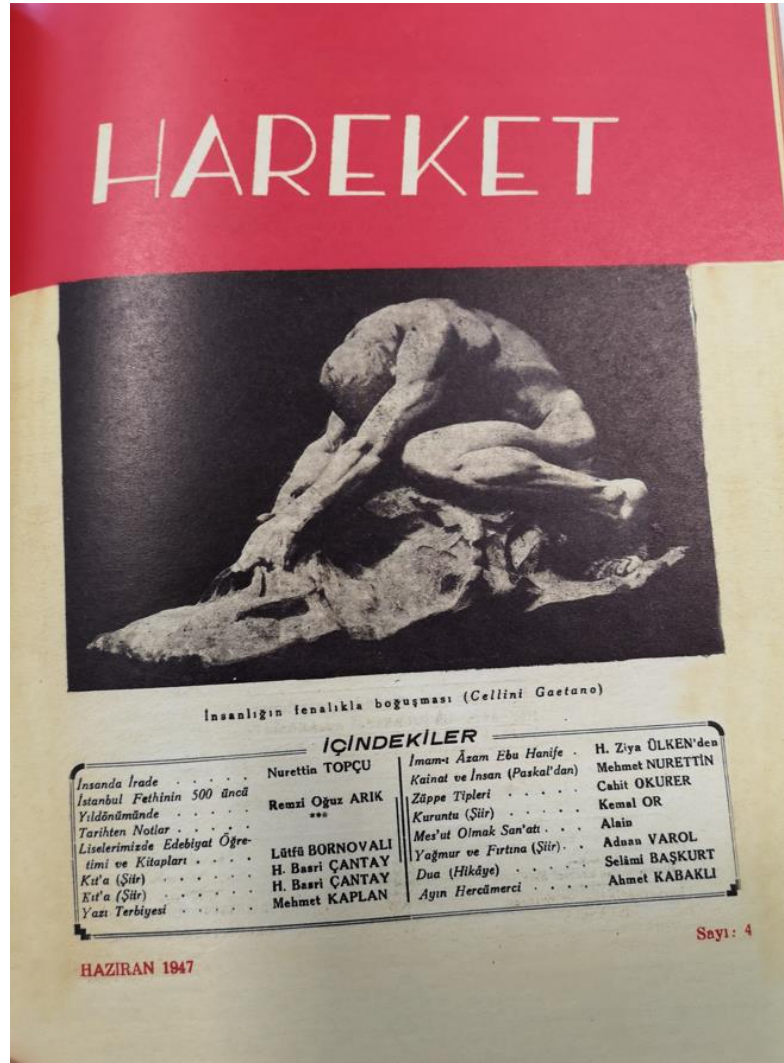
Bir Alpaslan misali vecd doğsa kanımızdan./Mevlânadaki meşkle sıyrılsak kanımızdan./Bütün ihtirasları atsak çıkınımızdan./Eller yerden kalkınız nûra, Allaha doğru/Hareket bekliyorum maddeden ruha doğru...

İnançla Farabi’nin girsek de kapısından./Ali- Şir- Nevai’nin içip kansak tasından./Mabed kursak Sinan’ın muhteşem yapısından.../Eller yerden kalkınız nûra, Allaha doğru/Hareket bekliyorum maddeden ruha doğru...

Öyle bir hareket ki Yunus’un güftesiyle.../Öyle bir hareket ki İtri’nin bestesiyle.../Hareket bekliyorum Tek varlığın sesiyle.../Eller yerden kalkınız nûra, Allaha doğru/Hareket bekliyorum maddeden ruha doğru...

Her ufuktan doğalım Resûl’ün asasıyla.../Tek birliği kuralım Ömer’in yasasıyla.../Hep birden doğrulalım içimizin hasiyle.../Eller yerden kalkınız nûra, Allaha doğru/Hareket bekliyorum maddeden ruha doğru” Ali Rıza Özer, “Maddeden Ruha”, *Hareket*, sayı 2 (1953): 11.

Görsel 8: Cellini Gaetano'dan "İnsanlığın fenalıkla boğuşması". *Hareket*, sayı 4 (1947)

Yukarıda ele alınan ahlâkın sadece soyut anlatımda kalmasının önüne geçilmesi açısından özellikle *Büyük Doğu*'nun gazete formunda çıkmış sayılarında yer alan bazı haberler önem arz etmektedir. Sadece gazete formundaki süreli yayınlarda değil ele alınan dergilerde de o dönem eleştirilen bazı tavır ve duruşları görmek mümkündür. Bununla birlikte gazete, yapısı itibarıyla aktüel olana daha endeksli olduğu için bu konuda daha çok veri içermektedir. Nasıl ki hutbeler ve vaazlar gündemle alakalı olabilmektedir, süreli yayınlarda da yer verdikleri ayet, hadis, kelam-ı kibar ve menkıbelerle kendi dönemlerinde gözlemledikleri ve doğru bulmadıkları bazı davranışlara ya da uygulamalara karşı çözüm amacıyla oldukları söylenebilir. Elbette

bunların tümü o amaçla değil, genel olarak dini öğretme gayesini de mündemiçtir. Bununla birlikte konjonktürel yönleri de göz ardı edilemez.

Büyük Doğu'nun özellikle gazete formunda çıkan sayılarında XX. yüzyılın getirdiği buhranlar olarak ahlaksızlıklara, cinayet haberlerine, aile facialarına, yolsuzluklara dair haberler ve yazılar çok sayıdadır. *Büyük Doğu*, Lewis'in çok da haksız olmayan tanımlaması ile "bulvar faşizm" de içeren bir yayın olması yönüyle çıplaklık ve ahlaksızlık olarak nitelediği konularda bunları eleştirmek gayesiyle olmakla beraber oldukça fazla görsele sahiptir. Kısakürek kendisinin kötü olarak gördüğünü, okuruna da göstermeyi bir zaruret görüyor gibidir. Belli ki amacına gittiğini düşünürken onu daha çok yaydığı ve öne çıkardığı düşüncesinde değildir. Dergide dönemin ele alınan diğer mukaddesatçı yayınlarında yer almayan, seküler magazinsel yayınlarda ise sıkça rastlanabilecek plaj, sinema ve güzellik yarışmalarına⁸³⁸ dair epey görsel vardır.

⁸³⁸ Dergide güzellik yarışmaları hakkında görsel verilerek yapılan eleştiriler yanısıra, sayılarca devam etmiş okur tepkileri gönderdikleri mektuplardan okunabilir. Bu konuda çok sayıda örnekten biri olarak, Balıkesir Gazi İlk Okulu Öğretmeni Reşat Ersoylu imzalı bir okur mektubundan: "(...) Bu münasebetle güzellik müsabakası rezaletinin tertipçilerine, destekleyicilerine, alkışçılarına da derin nefretlerimi duyururum." *Yeni Büyük Doğu* (26 Ağustos 1952): 3. Görsel vermemekle beraber, kelime seçiminde nahoş ifadeler kaçan istisnai denebilecek bir yazı örneği olarak bkz. Kasımoğlu Kemalettin Şenocak, "İçtimaî Hastalıklarımızdan: Güzellik Müsabakaları ve Ecnebilerle Evlenmeler", *İslâm* 2, sayı 13 (1958): 14. Bu yazı ve ifadeler, her dünya görüşünde olduğu gibi mukaddesatçıların da kendi içlerindeki üslup farklarını göstermesi açısından kayda değer bir örnektir. Abdurrahim Zapsu, Tahirü'l Mevlevi ya da Ömer Rıza Doğrul gibi kişilerde bu türden nahoş ve saldırgan ifadeler görülmez. Bu üslubun toplumdaki statü vb ile de doğrudan ilgili olduğu söylenilemez, ifade tercihlerindeki farkların daha çok o an içinde bulunulan ruh hali -ki bu, toplumsal hayatta aynı kişide bile zaman zaman farklı olabilmektedir- ya da genel psikolojik ve karakter özellikleri ile ilintili olduğu düşünülebilir. Aynı dergide yine güzellik yarışmaları hakkında Filipin müslümanları üzerine dikkat çekici bir yazı: "Güzellik kraliçesi seçimi adı altında yapılan maksatlı ve uygunsuz işlerin İslâm memleketleri içinde sadece Türkiye'ye münhasır olduğunu sanırdık. Yanılıyormuşuz. Japon müslümanları tarafından çıkarılan 'Green Flag=Yeşil Bayrak' mecmuasının bize gelen son nüshasında, Filipin müslümanlarının da kendi aralarında bir güzellik kraliçesi seçtiklerine dair kocaman bir makale neşredilmiş bulunuyor. Makalenin yazarı evvelce Katolik iken bilâhère ihtida eden bir Filipinli. Memleketindeki müslümanların içtimaî, siyasî, kültürel bunca mes'ele ve dertleri dururken tutmuş, nasıl güzellik kraliçesi seçtiklerine dair bir yazı yazmış ve Green Flag'ın muhterem yazı heyeti de bu lüzumsuz ve ileride başka İslâm milletleri için kötü bir örnek olabilecek makaleyi o güzelim sayfalarına dercekmekte bir beis görmemişler. Bu güzellik kraliçesi intibahı işini tertib eden de Filipin İslâm Cemiyeti. İnsanın hayretten ağzı açık kalıyor. Bunların galiba yapacak hiç işleri kalmamış. Ya seçilen kraliçe hakkında verilen malûmata bakınız! Filipinlerin en asîl müslüman ailelerinden birine mensup. Hacı D. Abdul Kadir'in kızı. Annesi de Hacı olmuş. Büyük babası Şeyh. Tahsilini

Bununla birlikte, *Büyük Doğu* ve dönemin diğer mukaddesatçı dergilerinde ahlaksızlığın sadece cinsel içerikli konularla birlikte anıldığı söylenemez.⁸³⁹ *Büyük Doğu*'da süt ve yağda sahtekârlık yapanların haberleri olduğu gibi bunlara karşı örnek olarak faziletli tüccarların menkıbeleri de anlatılır. Bunlardan biri Bağdat'ta Yunus isminde bir tüccar hakkındadır. Bu tüccarın sattığı iki tür elbiseden biri iki, diğeri ise dört riyaldir. Bir gün kendisi namaz kılmak üzere dükkanında akrabasından birini bırakır. Bir müşteri gelir ve elbiselerden birini beğenerek fiyatını sorar. Dört riyal denilmesi üzerine ücreti öder ve alır. Yolda Yunus bu adamla karşılaşır ve aldığı elbisenin ne kadar tuttuğunu sorar. Adamın dört riyal demesi üzerine Yunus, o elbisenin iki riyal değerinde olduğunu ve parasını geri almasını ya da elbiseyi geri vermesini söyler. Adam kendi muhitinde o elbisenin daha fazlaya satıldığını ve razı olduğunu belirtse de Yunus ısrar eder ve iki riyali geri verir. Dükkanındaki akrabasını da: “(...) Maddi bir kazanç elde edeceğim diye temizlenmesi mümkün olmayan manevi kir ile vicdanını kirletmekten korkmadın mı?” diyerek takdir eder. Şenkon, bu hadiseyi vaktiyle İslam diyarlarında ticaret ahlakının nasıl olduğunu göstermek ve yine öyle olması için bu konunun, yalnız hükûmete değil tüm vatandaşlara ve öğretmenlere millî ve dinî bir vazife olduğunu belirtir.⁸⁴⁰ Bu alıntılarda kimi zaman millî ve dinî değerlerin iç içe sunulduğu da dikkat çekmektedir.

---

halen Çin Yüksek mektebinde ve Kotabako Medrese-i İslâmiyesi ile Medrese-i Kur'aniyesinde tamamlıyor. İngilizce, Arapça, Tagolog, Magindanao dillerini ve ayrıca mahallî lehçeleri konuşuyor. En belli başlı zevki boş vakitlerini Kur'an okumakla geçirmek imiş. Koleji bitirince Eczacı olmak istiyormuş. Yaşı da daha 17. Makaleye bir de fotoğrafını dercetmişler. Öyle bizdeki gibi anadan doğma çıplakçasına bir resim değil. Gelin kıyafeti gibi uzun tuvalete benzer bir şey giydirmişler. Ama insan bizde yapılan güzellik kraliçesi seçimi rezâletlerini hatırladıkça böyle bir İslâm Cemiyetinin nasıl olup da bu siyonist oyununa geldiğini ve üstelik böyle bir faziletli ve imanlı bir İslâm kızını bu işe nasıl âlet edebildiğine hayretler içinde kalmaktan kendini alamıyor. Hem bizde bu işi tertib edenlerin ne mal oldukları malûm. Orada ise iş ile işleyen arasında büyük bir tezat var. Allah basiret ve intibah nasip etsin!” “Filipin Müslümanları Güzellik Kraliçesi Seçtiler (!)”, *İslâm*, sayı 14 (1958): 28. Avrupa'da bile güzellik yarışmalarına verilen aşırı önemin eleştirildiğine dair bir haber: “Beynelmilel Kadınlar Konseyi Güzellik Müsabakalarını Takbih Etti” Montreal'da toplanan uluslararası kadın konseyinin Belçika heyeti tarafından sunulan kararı oybirliği ile kabul ettiği belirtiliyor. “Belçika kadınlar heyeti, ‘güzellik müsabakalarına atfedilen aşırı ehemmiyeti’ şiddetle takbih ettikten sonra genç kızların ideallerinin güzellik müsabakalarından ziyade ahlaki ve entelektüel gayeler üzerine çekilmesi lazım geldiği kanaati izhar edilmiştir.” *İslâm*, sayı 14 (1958): 26.

⁸³⁹ Örneğin bkz. Necip Fazıl Kısakürek, “Muhtaç Olduğumuz Şeyler”, *Yeni Büyük Doğu* (23 Temmuz 1952): 1.

⁸⁴⁰ Hakkı Şenkon, “Ticaret Ahlakı”, *Yeni Büyük Doğu* (1 Ağustos 1952): 4.

Ahlak, yukarıda belirtildiği gibi sadece cinsel içerikli konularla ilintili sunulmadığı gibi sadece kadınlardan beklenen bir durum da değildir. Millî adaba uygun giyinmemek hayâ noksanlığı olarak tanımlanır ve kadınların bu durumdan sakınmaları tavsiye edilirken erkeklerin de hayâ etmeden kadınlara “lakırdı atmak” gibi hareketlerde bulunmaları onların hayâsızlığı olarak nitelendirilir. Erkeklerin millî terbiyeyi ve başkalarının da kendi yakınlarına “lakırdı atma”sını hoş görmeyeceğini düşünerek hayâlî olması gerektiği ifade edilir.⁸⁴¹ Bununla birlikte aşağıda yer verilen bir haberin başlığında dikkat çeken bir husus vardır. İçerikte sadece kadınlara yönelik değil erkeklere yönelik ikazlar da yer almasına rağmen dergi haberi “İspanya’da Kilise Gayrî Ahlâki Kadın Giyimini Tenkid Ediyor”⁸⁴² şeklinde vermeyi tercih etmiş görünmektedir. İslami hassasiyete sahip bazı kişilerce 1960’lara kadarki süreçte Türk toplumunda erkeklerin giyim tarzında 2000’li yıllardaki erkek giyimleri kadar eleştirilecek bir unsur olmadığı düşünülebilir. Dolayısıyla kadın giyimlerine vurgu yapılmış olması çok garip karşılanmayabilir. Yine de içerikte erkeklerin davranışı hakkında ifade edilen “(...) Gerek hususî gerekse umumi yerlerde hareket hatlarını daimî surette kontrol etmelidirler.” ifadesini de kapsayacak bir başlık atılması daha kapsayıcı ve haberin içeriğine uygun olurdu.

***

Büyük Doğu’da “gerçek ve derin Müslüman”, Topçu’da “dindar” kişi olarak ifadesini bulan bir kişiliğin ideal özellikleri nelerdir, hangi durumlarda nasıl hareket eder/etmesi beklenir, neleri yapar/yapmalı, nelerden sakınır/sakınmalı denildiğinde* dergilerde

⁸⁴¹ Esat Sezei (sic) Sümbüllük, “Adalet, Tevbe, Sehavet, Sabır, Haya...”, *İslâm Yolu* 2, sayı 9 (1948): 9.

⁸⁴² “Noel yortusundan evvel neşrettiği bir tebliğ ile İspanya’nın Toledo şehri başrahibi kadın kıyafetlerinin açık saçıklığını tenkid etmiş ve kadınların kıyafetlerine dair bir tamim yer almıştır: Tamimde ezcümle şu tavsiyeler yer almıştır: ‘Kadın elbiseleri, vücudun inhinalarını belirtecek ve erkeklerin nazarlarını çekecek derecede dar olmamalıdır.’ ‘Örtülmesi gereken yerler üzerlerine şeffaf yahut ajurlu elbiseler giyilmemelidir.’ ‘Küçük erkek çocukların pantolonları çok kısa olmamalıdır.’ ‘Bir yuva kurmayı tasarlayan delikanlılar, gerek hususî, gerekse umumî yerlerde hareket hatlarını daimi surette kontrol etmelidirler. (...)’” “İspanya’da Kilise Gayrî Ahlâki Kadın Giyimini Tenkid Ediyor”, *İslâm* 2, sayı 14 (1958): 28.

* Burada ideal sözcüğü bilinçli olarak tercih edilmiştir. Hiçbir dünya görüşü veya inançta kişiler tamamen tutarlı yaşayamazlar.

epeyce içerik mevcuttur. Bunlar sadece soyut nasihatler olarak yer almaz; Peygamber, sahabeler ve velilerden örnekler ve menkıbelerle kuvvetlendirilir.

Kibir, haset, şehvet, hırs ve emsali nefsanî hâllerden uzak; bir işte acele etmeyen, bununla birlikte çalışkan ve gayretli,⁸⁴³ sabreden, şükreden, dürüst,⁸⁴⁴ hürmetkâr⁸⁴⁵ ve merhametli,⁸⁴⁶ insanların kusurlarını örten, kendisinin de bir gün o hoş olmayan hâllere

⁸⁴³ Bu vasıflara bazı örnekler için bkz. “(...) En küçük bir mevcudun dahî bir işi, bir mes’ûliyeti olduğuna göre, benim de vazifem; isti’dâdim cihetile hangi ismin ve sıfatın mağlûbu isem, o yönde çalışmaktan ibâretidir. Hiç şüphesiz bütün bunları idrâk eden kimse; iyilik, doğruluk ve güzellik için çalışacak, bu sûretle tekâmül edecek ve kendisinin ayrı ve müstakil bir vücûdî olmadığı hakikatine müşâhedelerle erişecektir. Kudret ve kuvvetin ancak Allah’da dâim olduğu kanâatine varıp, kendisinde aczi seyredecektir; muâmelesi doğrudan doğruya Hak ile olduğu için; kibir, hased, şehvet, hırs ve emsâlî nefsanî halleri kalmıyacaktır. İşte Allâh’ın Zâtî Kibriyâsına lâîk olan insan budur. Artık onun gönlü temizlenmiş, ayıplardan arınmıştır. ...” M. Sargut, “Tasavvuf Deryasından Bir Katre”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 11 (1952): 23. İDP veri tabanında yazarı sehven “Mustafa Asım Köksal” olarak gösterilmiştir. <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/29102/tasavvuf-deryasindan-bir-katre>; “Dergâh-ı Ehad’e visâl ararsan/ Gel ehl-i kemâle mâîl ol gönül/ Hâlinde dâimâ kemâl ararsan/ Hevâ-vü hevâ hâil ol gönül.” Mevlevî Ahmed Remzî Dede, “Gönlüme”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 12 (1952): 35; “Ey Mü’min Kardeşlerim! Allah, iyilikle, nasafetle, adaletle /Daima doğru yolda bulunanları sever, (...) Allah; mütecevizleri, zalimleri, müfsidleri sevmez, Nimeti dünya ile şımaran hodbinleri sevmez.” Kemaleddin Şenocak, “Kur’an-ı Kerim’in Işığında”, *İslâm* 3, sayı 26 (1959): 47; “Hazreti Ali buyurmuşlar ki: Rıf’at istedim, tevazuda buldum./Riyaset istedim, ilimde buldum./Keramet istedim, takvada buldum./Rahat istedim, terki hasedde buldum./Nusret istedim, sabırda buldum./ Şükür istedim, rızada buldum. *İnsanın akıl ve tedbirini bozan iki şeydir. 1. Bir işde acele etmek, 2. Olamayacak bir şey istemek. *Sefahat ve tenbellik insanın tabii güzelliğini giderir. Saadet ve ikbalini de ihlal eder. *Kibir ve gurur rezaletin anasıdır.” Rıfat Araz, “Güzel Sözler: Hazreti Ali’nin Vecizeleri”, *Sebilürreşad* 2, sayı 49 (1949): 371.

⁸⁴⁴ Adıdeğmez, “Hazreti Ali’den Hikmetler”, *Büyük Doğu* 3, sayı 68 (17 Ekim 1947): 5.

⁸⁴⁵ (...) “Aynı zamanda insan nefsi emaresini [nefs-i emmare] terbiye eder, Hakiki faziletle mücehhez olursa zulüm etmek şöyle dursun, en ufak bir mahlukun istirahatını terk etmemeği vazife telakki eder. Buna da canlı bir misal olarak Ebuhureyreyi gösterebiliriz: Ebuhureyrenin bir gün eteği üzerinde bir kedi yatmış uyuyordu. Fahri alem içeri girdi. Kedinin istirahatını bozmamak mecburiyetinin hissetmekle beraber o yüksek hürmet vazifesile mükellef idi. Her iki fazilet vazifesini yapmak üzere eteğinin kesmiş, bu suretle her ne kadar bir elbiseded[n] olmuş ise de, beri taraftan hem hürmet vazifesini yapmış, hem de bir mahluk olan kedinin istirahatına mani olmamak yüksekliğini göstermiştir.” Zapsu, yazıyı vahşetin de faziletin de zirvelerine varmanın mümkün olduğunu belirterek bitirir. Bkz. Abdurrahim Zapsu, “Şark Alimlerinden: Mütenebbi”, *Ehli Sünnet* 1, sayı 6 (1947): 3.

⁸⁴⁶ “Merhamet, fazilet, insan ahlakının başında gelir. Merhamet, ahlak mefhumları arasında en mühim yer alır ve ahlakın temelidir. (...) Merhamet hususunda bütün mahlukat müsavidir. İrk, mezheb aranmaz. Şöyle ki: Hazreti Ömer (R.A.) gayrimüslim bir dilenci görmüş ve merhamet ederek şunları söylemiş: ‘Biz bu ademden şimdiye kadar vergi aldık, bugün bu adem aczinden dileniyor buna beytül malden bir miktar para verelim de dilenmesin.’ demiş. Görülüyor ki, Hazreti Ömer (R.A.) gayri müslimlere de merhamet etmiş. Merhamet insanlığın evsâfındandır. Ahlâkı ilâhiyyedendir. (...) Merhamet, nezaket, hak tanımak cem’iyyetin en büyük ihtiyâcıdır. Merhamet, yalnız insanlara değil, hayvanlara da lâzımdır.” Mehmed Emin Doğru, “Merhamet”,

düşebileceğinin farkında,⁸⁴⁷ Allah'tan korkan ve dürüst⁸⁴⁸, mağrur olmamakla beraber kendini küçük de görmeyen,⁸⁴⁹ güler yüzlü ve halka ihtiyaçlarını bildirmeyen,⁸⁵⁰ Allah'a ve yarattıklarına hizmet eden; millet, insanîyet ve ilim için hizmet eden, beşerîyetin ızdıraplarıyla alakalanan,⁸⁵¹ nefsinin murakabe ve muhasebe eden,⁸⁵² hata edince pişmanlık duyan ve tevbe eden, ölümü hatırlayıp kendini sorgulayan,⁸⁵³ az yiyen,⁸⁵⁴ başkalarının kötülüğünü istemeyen,⁸⁵⁵ zarif,⁸⁵⁶ nazik ve temiz⁸⁵⁷ olgun bir

---

İslâmın Nuru 2, sayı 15 (1952): 23. "(...) 3-Karşında bir yetim boynunu büküp dururken, kendi çocuğunun yüzünü öpmeğe kalkışma!...6-Yetimim göz yaşını şefkat elile sil, çehresindeki tozu, toprağı silk!..." Şirazlı Şeyh Sâdi (Bostan), "Yetim", çev. Hasan Basri Çantay, *İslâmın Nuru* 2, sayı 15 (1952): 43.

⁸⁴⁷ "(...) Hâtırım perişân olmasın dersin/Perişân hallere merhamet kıl sen

Hazîyne seninken, ver hayır yere/Yarın miftah geçer başka ellere...

(...) Fakîyirin aybını eyleme ifşâ!./ Seni de setretsin Bâri TAÂLA." Şirazlı Şeyh Sâdi (Bostan), "Zengin", çev. Hakkı Eroğlu, *İslâmın Nuru*, sayı 15 (1952): 43.

⁸⁴⁸ "Vezirlerden biri, evliyanın büyüklerinden olan Zu-n-Nûn'a giderek yardım istemiş ve şöyle demiş: 'Hükümdara gece gündüz hizmet ediyorum. İyiliğini umuyor ve gadrinden korkuyorum!' Zu-n-Nûn ağlamış ve şöyle demiş: 'Şu hükümdardan korktuğun gibi Allahtan korkmuş olsaydın en gerçek insanlardan olurdu!'" "Gerçek İnsan", *Selâmet* 2, sayı 47 (1948): 3. "Oğlum!...Kalbin güzelliği HAVFULLAH (ALLAH korkusu) ilemdir!..." Bülend Çorapçı, terc., "Öğüd" (Seyyid Ahmed Rufâî), *İslâmın Nuru* 2, sayı 17 (1952): 40; (...) "Bir adamın şöhretine, görünüşüne aldanmayınız, bir adamın namazına ve niyazına bakmayınız; aklına ve doğruluğuna bakınız!" Hazreti Ömer (R.A.) in Hikmet Sözlere, *İslâmın Nuru* 2, sayı 17 (1952): 27.

⁸⁴⁹ "(...) Gücüne, kuvvetine mağrur olma.. Bununla beraber, nefsinin hiç görüp de kendinden nefret de etme..." Abdulkadir Geylani, "Fütuhu'l-Gayb: Makale 6", *Hilâl* 2, sayı 14 (1960): 11.

⁸⁵⁰ Hasan Basri gibi alim ve veli bir zâtın halka ihtiyacını bildirmeyişi örnek olarak gösterilir. Bkz. *İslâmın Nuru*, "Veliler Tezkiresi", *İslâmın Nuru* 1, sayı 9 (1952): 22.

⁸⁵¹ Zapsu, Sadi'nin "başkalarını düşünmek" hususundaki beyitlerine yer verir: "Beni âdem birbirininin âzâsıdır/Çünkü bir cevherden yaratılmıştır." Devamında ise bir insanın insanlığın sorunlarıyla ilgilenmezse o camianın içinden çıkmış olacağını, günümüzde Sadi kadar derin düşünmemek bile cinsimiz ve milletimizin dertleriyle mutlaka dertlenmek gerektiğini ifade etmektedir. Abdurrahim Zapsu, "Şark Alimlerinden: Sadi", sayı 7 (1947): 3.

⁸⁵² "Mevlana Celalettin buyurur: (Benlik bir dağdır; güneşi görmiye engel olur) burada güneşten murat Tanrıdır. (...) Benlik ve şahsi arzu dalgaları şahlanınca, insan bir inzivaya çekilir, nefsinin murakabe ve muhasebe ederse, dalga yatıştır. Muhasebeyi derinleştirebilirse, bir üst plana daha yükselir ki buraya (temaşa ve istiğrak) adı verilir. Yüksek, pek yüksek bir dağ başından hem kendi nefsinin, hem kainatı görüp hayata bir mana vermeğe uğraşmak ve o manayı kavramak demektir." Mustafa Rahmi Balaban, "Allah'a Teslim Olalım", *Müslüman Sesi* 4, sayı 67 (1952): 1.

⁸⁵³ "Tarikat pirlere Üsküdarlı Aziz Mahmut Efendi Bazı Ramazan günleri Üsküdardan İstanbula geçer, iftardan sonra kayıkla dönermiş. Yine bir gece böyle kayıkla dönerlerken yanındaki derviş: 'Efendi hazretleri, der, hatırıma bir şey geldi. Bu karanlık gecede deniz üstünde ölüm ile aramızda (kayığ göstererek) bu çürük tahta parçası var!' deyince arif şeyh, gülümseyerek: 'Karada o da yok. Karada o tahta dahi bulunmuyor!' cevabını vermiş." Fatma Ogan, "Tarihi Fıkralar", *İslâm Dünyası [R.Ogan]* 1, sayı 3 (1952): 12.

⁸⁵⁴ "(...) Ebu Süleyman Dârânî şöyle demiştir: Akşam yemeklerinde her defa bir lokma eksiltmek, nazarımda, [dua ve namaz için] gece kalkışlarından daha sevgilidir. Yasakları bozmanın anahtarı oburluk, emirlere riayetinin anahtarı da açlıktır. Tasavvuf ehlinin, günde üç

Müslüman olmak hedefdir. Peygamberler, onlardan sonra ise veliler bu konuda güzel örneklerdir. Buna karşın diğer insanların nefis mertebeleri ve olgunluk dereceleriyle doğrudan ilintili olarak bu tavsiyeleri bütünüyle yerine getiremedikleri açıktır. Bu faziletler herkeste değişen bir oranda görülür fakat burada belirleyici olan kadın ya da erkek olmak değildir.⁸⁵⁸ *Büyük Doğu*'da ahlak bahsinde kadın evliyalara dair de menkıbelere ve örnek davranışlara yer verilmesi, bilhassa son kısımdaki “Allah’ın kendi marifetini, erkek veya kadın, kime isterse vereceği” ifadesi kayda değerdir:

(...)

Ümmü Hassan — (...) Süfyan bir gün onun evine gidiyor: evde eski bir hasırdan ve derin bir fakirlik hâlimden başka bir şey göremiyor. Halbuki Ümmü Hassan’ın amca oğulları zengin kimselerdir. Diyor ki:

— Niçin hâlinden amca oğullarına haber vermiyorsun? Sana bakarlar yardım ederlerdi.

Ve büyük kadından şu cevabı alıyor:

— Ey Süfyan! Sen bu sözü söyleyinceye kadar benim gözümde ve gönlümde daha büyük bir mevkie sahiptin. Ben dünyayı, dünyaya malik olandan, kadir olandan,

---

defa yemek yemeğe alışmış olanların her defasında dokuz lokma ile iktifa etmeleri, matlup olan açlığın manasını bozmaz. Açlığın en ziyade kötü olanı, aç gözlü olmaktır.” Merhum Eseyyid Abdülhakim, “Açlık”, *Büyük Doğu*, sayı 22 (18 Ağustos 1950): 5.

⁸⁵⁵ “Dünyada hakikati gizleyen ve kendi emellerine erişmek için başkalarının mahvolmasına çalışan kötüler, akıbet cezalarını bulurlar.(...)” “Sihirbaz Acuze ve Şehzade”, *İslâm Dünyası [T. Öney]* 1, sayı 25 (1947): 5.

⁸⁵⁶ Tâhir Olgun’un bu şiiri durumu bir açıdan dile getirmektedir: “Zarafet-i edebiye gönülde hakimdi/Güzel konuşma ve yazma yegâne zevkimdi/Dilinden anlamaz oldum zamanın şimdi/Lisânı etmiş idim gerçi hayli istiknâh...Ne hattımı okuyan var, ne nutkumu fâhim/Kalem yorulmadı lâkin, okur da anlar kim?/ Muhatab olsa revâdır lisânıma kalbim/Zebân-i hâl ile bâri seninle söyleşelim/ Benim serîre şinasım olan dil-i evvâh...” Tahir Olgun, “Vatanda Gariplik”, *İslâm Yolu* 1, sayı 59 (1949): 3.

⁸⁵⁷ “Bazı sofular vardır ki geç kaldıkları halde camide ön safa geçmek için omuzlarına basmak ve çamurlu kundurularının suyunu üstlerine başlarına akıtmak suretiyle cemaati izaç ederler. Resulü Ekrem (S.S.) Efendimiz bu gibi hareketlerde bulunmayı nehy eylemiş ve (Cuma günü nâsın boyunlarına basıp ilerlemek isteyen, cehenneme köprü kurmuş olur) buyurmuştur. Keza hutbe esnasında birinin böyle yaptığını görürse (?) cemaati rahatsız ettin derdi.” Tahir Olgun, “Dinî Hutbelerde Beden Hareketleri Yapılamaz!”, *İslâm Yolu* 1, sayı 59 (1949): 1.

⁸⁵⁸ İslam dergisindeki bu yazının ilk kısımları dil olarak nahoş ifadelerle sahip olmakla beraber eğitim amacıyla yurtdışına giden kızlar hakkındaki bu değerlendirmesi kayda değerdir. Çünkü aksine, oraya gidişleri eleştiri unsuru da yapılabiliirdi: “Hamdolsun, bugün öyle kızlarımızı biliyoruz ki; bunlar ecnebi memleketlerde yüksek tahsillerini yapmakta iken asıl prensiplerine ve **rukaddes davalara** son derece bağlı kalmakta, domuz eti vardır endişesiyle ağızlarına aylarca et koymamaktadırlar. Dinin kendilerine tahmil eylediği vecibeleri her vesileyle seve seve ifa etmektedirler.” Şenocak, “İçtimaî Hastalıklarımızdan: Güzellik Müsabakaları ve Ecnebilerle Evlenmeler”, *İslâm* 2, sayı 13 (1958): 14. (abç)

onu tasarruf edenden istemiyorum; bir zayıf ve aciz kuldan mı isteyeyim? Ve Süfyan, bu cevap karşısında gözyaşlarını tutamıyor.

...

Ümmü Ali: Büyüklerden birinin zevcesi... Çok zengindi. Parasını ve malını son puluna kadar fukaraya dağıttı.

Bir büyüğün [Ümmü Ali hakkındaki] sözü:

— Ümmü Ali'yi görünceye kadar kadınlara ve kadın sözlerine kıymet vermezdim. Onu görünce anladım ki, Hak, kendi marifetini, erkek veya kadın, kime isterse verir.

...

Ona [Ümmü Ali'ye] bir kadın geldi:

— Sana hizmet vesilesiyle Allah'a kavuşmak istiyorum.

Kadına cevap verdi:

— Niçin Allaha hizmet vesilesiyle Allaha yaklaşmak istemiyorsun?⁸⁵⁹

Yukarıda tasavvuf, menkıbe ve nasihatlerin 1945-1960 dönemi arası çıkan dergilerde ortak bir özellik olduğu görülmektedir. 1960 sonrası tercüme hareketleriyle öne çıkacak İslamcılığın habercisi, Dr. Salih Özcan tarafından çıkarılan *İslâm*⁸⁶⁰ ve *Hilâl*⁸⁶¹ dergilerinde de -diğer dergiler yoğunluğunda olmasa da- bu içerik yer almaktadır. Bunun yanı sıra *İslâm*, o dönemde yayımladığı ve okurlarına duyurduğu eserler arasında *İnsan-ı Kâmil* ve *Tasavvuf* örneğinde olduğu gibi tasavvufi eserlere de yer verir.⁸⁶²

3.2.2.1.3. Amel

“Dünya ve ahirette ceza veya mükâfat konusu olan her türlü iş ve davranışı ifade eden bir terim”⁸⁶³ olan *amel* başlığını dergilerin içeriğinden hareketle “ibadet” ve “çalışmak” bahisleriyle birlikte ele almak isabetli olacaktır.

Dergilerde iyi amelin imanın gereği olduğu hatırlatılmış ancak klasik Sünni yaklaşıma uygun şekilde amellerin imanın bir parçası olmadığına zımnen değinilerek terkleri

⁸⁵⁹ “Halkadan Parıltılar”, *Büyük Doğu* 4, sayı 87 (2 Nisan 1948): 5.

⁸⁶⁰ İslam dergisinin 23. ve 24. sayılarında yer alan Hz. Ömer'den menkıbeler gibi.

⁸⁶¹ “Abdulkadir Geylani Makale:1 Müminin Görevi”, *Hilâl* 1, sayı 11 (1959): 9; Abdulkadir Akçiçek, “Tanıtırken: Devrinde Abdulkadir Geylânî”, *Hilâl* 2, sayı 13 (1960): 8.; Ali Nihat Tarlan, “İkbal'den: Kulluk Kitabı-2”, *Hilâl* 1, sayı 6 (1959): 7.

⁸⁶² “Muhterem Okuyucularımız”, *İslâm* 3, sayı 29 (1960): 130.

⁸⁶³ Süleyman Uludağ, “Amel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991).

hâlinde de imanın geçerli olduğu belirtilmiştir. Bu ise kelim ilminin önemli bir tartışmasında tahmin edilebileceği üzere Sünni yaklaşımın benimsendiğini gösterir. Amelin terkinin imansızlık olmadığı belirtilse de amelsizliğin asla mazur gösterilemeyeceği de vurgulanmıştır:

(...) Amellerin, hak olduklarını teslim şartıyla terki, günah hududunu aşmaz ve şahıslardan Müslümanlık haysiyetini kaldırmaz. Fakat amel, itikat ruhunun, üzerindeki tecelli edeceği vücut gibi, gerçek bir Müslüman tarafından terki mümkün olmıyan bir lâzımedir. Öyle ki, amelsiz itikat, çobansız ve ağılsız bir kuzu gibi, tekbaşına ne yapabileceği en korkunç istifhamla çevrilen ve tasavvuru imkânsız bir vâkıdır.⁸⁶⁴

Amel ve ibadet literatürde sıklıkla beraber anılmıştır. İbadetlerin manası, yerine getiriliş biçimlerindeki anlamlar ve kişilerin seviyesine, diğer bir deyişle nefis mertebelerine göre ibadetlerin alacakları hâllere dair ise dergilerde geniş bir içerik mevcuttur. *Sebilürreşad* dergisindeki bir yazı, “Yatıp kalkmakla ibadet mi olurmuş?” diyen bazı kişilere Şah Velîyullah Dehlevî’den iktibasla yanıt vermektedir:

(...) Vücudun azası ile lüzumlu olan ihtiram vaziyetlerinin alınmasıdır... Birine hürmetimizi göstermek için bütün dikkatimizi toplar ve yüzümüzü ona çevirir, ayağa kalkarız. Daha hürmetkâr bir ifade, tazim makamında başımızı iğmemiz ve iğilmemizdir... Daha büyük hürmet -son haddine kadar benliğini ve şuurunu toplayarak- yüzünü yere doğru indirmek suretile izhar edilir, o kadar aşağı indirilir ki hürmete mevzu teşkil edenin önünde yere değer... İnsan ruhani tekâmülünün zirvesine tedricen erişebileceğinden böyle bir urucda (yükselişde) bu üç duruş vaziyetini ihtiva eder ki ayakta durmak, yere doğru eğilmek ve Kaadiri Mutlakın huzurunda yüzünü yere koymakla olur; ve bütün bunlar Allahın ulüvvü şanını ve insanın hiçliğini hakkiyle hissedecek surette ruha lüzumlu olan tekamülü elde etmek içindir.⁸⁶⁵

İnsanın başka hiç kimsenin önünde secde etmeyeceği düşünülecek olursa ibadet edenler nezdinde namazın Yaratıcı’ya karşı yüksek bir hürmet ifadesi olduğu belirtilebilir. *İslâm* dergisinde Dr. Müjgân Cunbur imzalı bir yazıda da *Yunus Emre Divanı*’ndan hareketle namazın anlamı kaleme alınmıştır:

⁸⁶⁴ Vaiz, “İslâmın Binası”, *Büyük Doğu*, sayı 15 (20 Ocak 1950): 7. Vaiz, Kısakürek’in müstearlarındandır.

⁸⁶⁵ Kemal Kuşçu, “Namazdaki Yüksek Sır ve Hikmetler”, *Sebilürreşad* 12, sayı 299 (1959): 386-387.

Namaz, İslam dininin beş büyük, temel şartından biri... Namaz, maddi ve manevi bütün kirlere arınmış olarak fert ve cemaat hâlinde Hakk'ın divanına duruş... Namaz, hissedilen azamet-i ilahi karşısında bazen rükuda, bazen secde, bazen durulup oturarak, mutlak bir sükûn içinde en iyi dileklerin dile getirildiği, en büyük günahlardan afv-ü mağfiretin istendiği niyaz ve tazarru dolu ibadet.../ Bu ilahi konu karşısında bir İslam-Türk şairi neler düşünebilir? Bu ibadeti bir mutasavvıf halk şiirinde nasıl ifade edebilir? (...)

Cunbur, yazısında *Yunus Divanı*'nın bazı yerlerinde bütün, bazı yerlerinde ise parça parça namaz bahsinin ele alındığını belirtir ve örnekler: “Müselmanım diyen kişi şartı nedür bilse gerek/ Tanrı'nın buyruğun tutup beş vakit namaz kılsa gerek.”⁸⁶⁶ Devamında da teker teker beş vakit namazın faziletlerine değinen beyitleri yer almaktadır. *İslâmın Nuru* dergisi, okurlarının ramazan ayını tebrik ederken orucun, sadece yemekten içmekten kesilmek olmadığı bilincini hatırlatır gibidir: “Bildiğimiz ORUC'la berâber, her fenâ şeyden ORUC tutma mertebesine erebilmekliğimiz için HAK'ka yalvarırız: İBADETLERİMİZ, İŞLERİMİZ'deki dürüstlüğe âmil olsun!! ÂMÎN !..”⁸⁶⁷

İbadetlerin kişilerin seviyelerine göre büründüğü çeşitli hâllere dair dergilerde başka yazılar da vardır. *Sebilürreşad* dergisinde bir yazıda İslam'da orucun üç mertebesine ve ammenin, havassın ve ebrarın orucunun farkına değinilmiştir. Havassın orucu, gün içinde belli bir müddet yemekten içmekten uzak kalmanın yanı sıra kulağın gözün, dilin diğer bir deyişle tüm bedeninin günahlardan uzak kalması; ebrarın orucu ise beden de ötesine geçip kalbin de sefil düşüncelerden perhizidir. Bununla beraber bu iki seviye ancak nefsiyle mücadele edip ona hâkim olmak için çabalayan kişilere nasip olur ki yazıya göre sayıları çok değildir. Ergenlik yaşına erişen kadın ve erkeklerin tümüne farz olanın ise birinci seviyedeki oruç olan ammenin orucu olduğu belirtilmiştir.⁸⁶⁸

Bir önceki başlıkta ele alınan ahlakın, ibadetteki rolü çok mühimdir. Topçu; dinî hayatın, kendisini yakından takip edebilen ve felsefe ile yakın ilgisi bulunan bir psikolojinin konusu olması gerektiğini düşünür: “Kendi fonksiyon ve sınırlarını

⁸⁶⁶ Dr. Müjgân Cunbur, “İslam Velilerinin İzinde: Yunus Emre'nin Şiirlerinde Namaza Davet”, *İslâm* 1, sayı 7 (1956): 15.

⁸⁶⁷ “Mübârek Ramazânınızı Tebrik”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 14 (1952): 40.

⁸⁶⁸ Abdulaziz Çaviş, “Oruç ve Hikmeti Şer'iyesi”, *Sebilürreşad* 8, sayı 195 (1955): 307.

hakkiyle bilen bir şeriatın vazifesi, yüzyılların psikolojik tecrübeleriyle işlenerek müminlere sunulmuş olan ibadet tekniğini imanın hayatına en yakından ve en mükemmel şekilde bağlayıcı bir disiplin halinde müminlere teklif etmekten ibarettir.”⁸⁶⁹ Topçu’nun şeriatın rolüne dair vurguları önemlidir. Aşağıda görüleceği üzere Topçu, şeriatı azımsamakta değil “imanımıza yakından temas nispetinde değerli ve muhterem” olan bu disiplinin dinin ruhunu ortadan kaldırıp hareketler tekniğine indirgenmesine karşıdır:

Dini hayat, psikolojik temellerinden tamamen sıyrılıp da şeriat denilen ve imanımıza yakından temas nisbetinde değerli ve muhterem olan bu disiplinli hareketler tekniğine inhisar edince, mitoloji din yerine geçer, sonsuzluğa doğru götürülen dinde aşkın yerini, ufuklarımızı bunaltıcı derecede daraltan ve esasında kibirden başka bir şey olmayan taassup tutar; şekilde dini görünen yaşayış ahlaktan büsbütün ayrılır; dinin ruhu ortadan kalkar.⁸⁷⁰

“Herhangi dünyevi bir ihtiyacın karşılanması için yapılan ameller”^{e871} giren *çalışmak* bahsi de İslam düşünürlerine göre Allah’ın hoşnut olacağı bir şekilde yapılmaya gayret edilirse geniş anlamda *ibadet* kavramı içinde yer alır. Bu, *çalışmanın* ibadete alternatif ya da onun yerine geçebilen bir olgu mahiyetinde görüldüğü anlamına gelmez. II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık düşüncesinde çok vurgulanan “İslam’da çalışmanın önemi”, 1945-1960 dönemi İslam düşüncesinde de öne çıkan temalardan biridir. Tasavvufun teorik olarak iyi olmakla beraber bazı kişilerce yanlış anlaşılması sonucu hatalı tevekkül ve kanaat algısı oluşturma ihtimaline dair eleştiri, Musa Kâzım Efendi gibi kendisi bizzat ehl-i tarik olan mütefekkirler tarafından da hem II. Meşrutiyet hem de Cumhuriyet dönemlerinde dile getirilmiştir.⁸⁷²

⁸⁶⁹ Doç. Dr. Nureddin Topçu, “Dini Hayatın Psikolojik Temelleri”, *İslâm*, sayı 4 (1956): 13.

⁸⁷⁰ Topçu, “Dini Hayatın Psikolojik Temelleri”, 13. Bir başka yazısında da şu ifadeler yer almaktadır: “[Şeriat] Vasıtaların en mükemmeli, elbette imana en doğru yoldan götürüncüdür. Ancak şeriat ne gayedir, ne de gayeye götürücü yolda yaşanan hayattır. Sadece yolun istikameti, işaretleri, izleri, iniş çıkışlarıdır. (...) Dini şariatten ibaret addetmek, bir hayat yerine onun şeklini, bir tablo yerine çerçevesini, meyve yerine kabuğunu, ruhanî bir seyahat yerine geçilen yolu almak demektir.” N. Topçu, “Yeni Nizamın Hatları (1)/Din Hayatı: 2, *Hareket*, sayı 3 (1953): 8.

⁸⁷¹ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999).

⁸⁷² İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (Dergâh Yayınları, 2018), 348. Yine sufiler içinden tasavvufa eleştiriler getirildiği, fakat çarenin ilga

Çalışmak ve tevekkül bahisleri açılınca ilk akla gelen şüphesiz Âkif'tir. *İslâmın Nuru* dergisinde Âkif'in ağır ikazlardan müteşekkil şiirine yer verilir. Âkif'in bu şiiri, kendi mısralarından özetle kadere imanın elbette imanın şartlarından olduğu fakat bunun nasıllığı konusunda bir yanlış anlaşılma mevcut olduğunu ifade eder.⁸⁷³ Derginin bir başka sayısında ise tasavvufun atalet olmadığına dair *Veliler Tezkiresi'*nden İbrahim Edhem'e ait bir menkıbe nakledilir:

Bir gün İBRÂHİM EDHEM (K.S.) Beriyyede giderken 70 kadar dervişin ölü hâlde yatmakta olduklarını gördü. Hemen hepsinin kulaklarından, burunlarından kan geldiğini müşâhede etmekle hayretini mücib oldu. Eğildi, bakdı. İçlerinden biri kımıldanıyor, henüz can çekişiyordu.

İbrâhim Edhem yaklaşarak:

— Ey yiğit! Bu ne hâldir! Size ne oldu? dedi. Henüz can çekişen derviş:

— Biz, bir bölük sofularız; cümlemiz aramızda söz verdik, ahd etdik ki: (Tanriya tevekkül edelim, Tanrıdan gayri söz söylemiyelim. SU ile MİHRAB'dan başkasını kabul etmiyelim. Diğer hiçbir şeyin gayretini ve endişesini gütmeyelim (...)) dedik; ve buraya, mikata (ihram giyilecek yere) kadar geldik. Burada Hızır aleyhisselâm karşımıza çıktı; bize selâm verdi. Selâmını aldık ve şâd-ü handân olduk. Hızır bize karşı geldi diye...

Ve (işimiz tamamdır, yolumuz doğrudur, düşüncemiz hakdır, murâdımız hâsıl oluyor kanâatine vardık...)

Tam bu sırada CENAB-I HAK tarafından bir âvâz mânâmıza ilhâm oldu ve:

— (Ey yalancı müddeiler! Ne kadar bâtil davâlara saptınız! Hayra hizmeti unuttunuz, cihad gayretini bıraktınız, beni koydunuz başkasiyle meşgul oldunuz!.. Ben, ÂLEMLERİN RABBI, sizin kanınızı burnunuzdan getirerek, canınızı alayım ki, Dünyâya da lâyük değilsiniz!..) hitâbı geldi. İşte, bu gördüğün

---

değil ıslah olduğu hakkında bkz. Mustafa Kara, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Tarikatlar”, *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 97.

⁸⁷³ “‘Çalış’ dedikçe şeriat, çalışmadın durdun, / Onun hesâbına birçok hurâfe uydurdun!.

Sonunda bir de ‘tevekkül’ sokuşturup araya, / Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya!.

(...)

Demek ki: her şeyin Allah... Yanaşman, ırgadın ‘O’; / Çoluk çocuk O’na âid; lalan, bacın, dadın ‘O’.

Vekîl-i harcın O; kâhyan, müdür-i veznen ‘O’; / Alış seninse de, mesûl olan verişden ‘O’;

Denizde cenk olacaktı... Gemin O, kaptanın O; / Ya ordu lâzım imiş... Askerin, kumandanın ‘O’;

(...)

Sarılmadan en ufak bir işinde esbâba, / Muvaffakiyete imkân bulur musun aceba?..

Hamâkatin aşiyor hadd-i itidâli, yeter!.. / Ekilmeden biçilen tarla nerde var göster!.. (...)

Mehmed Akif, “Çalış Ey Müslüman”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 9 (1952): 25.

kan içinde yatan dervişler bunlardır. Yeni can verdiler. Ben de onlardanım. Düâ et de ben de bu derdi çok çekmiyeyim, dedi.⁸⁷⁴

Yazıda İbrahim Edhem'in kişilerin bu hâl ve akıbetlerini görünce irfanı açıldığı ve bir an hayra hizmetten geri durmamaya ahdedtiği belirtilir. İbadetlerin yanı sıra on dört sene toplum içinde hizmet etmiş, dülgerlik sanatını icra etmiştir.⁸⁷⁵ *İslâmın Nuru* dergisinde Halid Tanrıkulu imzalı bir yazı, tevekkülün İslam dininin en mühim esaslarından olduğunu dile getirmekte fakat son asırda gerileyişimizin nedenlerini araştıran “mütetabbib hekimler”in [doktorluk taslayan] tevekkülü, toplumumuzun birkaç ana hastalığından biri olarak gösterişini eleştirmektedir:

Din-i mübinimizin en mühim bir esası da (Tevekkül)dür. Eslâf-ı kirâmımız bu tevekküle bürünerek (Kelimetullah)ı Pasifik ve Atlântik ummanlarına, buz siteplerinden Hatt-ı üstüvâ [ekvator] ufuklarına kadar götürdüler. Bugün elhamdülillah 400 milyonluk muazzam bir âlem-i İslâmın, ferdleriyiz ve bu âlemi onların bu teşekküllerine medyun bulun[u]yoruz. Hal böyle iken, inhitat devrinin son asrında içtimâi derdlerimizin mütetabbib hekimleri, gerileyişimizin âmillerini güya araştırmak, ümmet-i islâmiyenin mâlül olduğu birkaç ana hastalıktan biri olarak bu mübarek (Tevekkül)ü teşhis ve kendi cehillerini bırakıp bu esâs-ı celile hücum ettiler.⁸⁷⁶

Yukarıdaki satırlar II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki bazı İslamcıların tevekküle olumsuz mana atfetmelerinden oldukça farklı bir yerde durmaktadır ve 1945-1960 dönemindeki bir duruşu göstermesi bakımından kayda değerdir.⁸⁷⁷ Karşılaştıracak olursak tercüme

⁸⁷⁴ “Dünyâya da Lâyık Değiller”, *İslâmın Nuru* 1, sayı 12 (1952): 17. *İslâmın Nuru* dergisinde ise “Dünya Ahiretten Daha Mühim” adlı yine çalışmanın önemini ele alan bir yazı vardır. Başlık muhtemelen bazı okurlarına ilginç görünmüş bazılarında da “Dünya ahiretin tarlasıdır” hadisini hatırlatmış olmalıdır. Yazarın açıklaması da bu doğrultudadır. Bkz. Dr. Mehmed Dursun, “Dünya Ahiretten Daha Mühim”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 13 (1952): 25.

⁸⁷⁵ Çalışmanın önemini vurgulaması açısından bir başka örnek: Sahabelerden bir zatın kız evlatları çoktur ve kendisine “kızlarınıza ne bıraktınız? Onların maişetleri dardır” denilince, cevaben: “Ben onlara (Sûre-i Vâkı'a) yı tâlim eyledim. Ben Cenâb-ı Peygamberden işitdim ki: (Her kim geceleri akşamdan sonra Sûre-i Vâkı'ayı okursa (icâbına göre çalışırsa) fakre düçâr ve muhtâc olmaz) buyurmuşlardır” yanıtı verir. Burada parantez içindeki “icâbına göre çalış”mak vurgusu önemlidir. Çalışmaksızın dua etmek ve Kur'an okumak önerilen bir yol değildir. Bkz. *İslâmın Nuru* 2, sayı 14 (1952): 44.

⁸⁷⁶ Halid Tanrıkulu, “Kurtarıcı Esaslar”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 13 (1952): 14. Burada Ziya Paşa'nın beyiti hatırlanacaktır: “İslam imiş devlete pâbend-i terakki Evvel yoğ idi işbu rivayet yeni çıktı.”

⁸⁷⁷ Bu örnek kayda değer olmakla beraber, bir parantez açmak gerekir. *İslâmın Nuru* dergisinde de tevekkülün her zaman olumlu bağlamlarda geçtiği söylenilemez: İlim öğrenmek, çalışmak ve tevekkül bahislerinde Ankara Hukuk Fakültesi Doçenti Dr. Şakir Berki'ye ait bir yazıda şöyle

hareketleri ile başlayacak İslamcı düşüncenin habercisi olan *İslâm* dergisinde ise tevekkül aşağıdaki parçada olumsuz bir bağlamda geçmektedir:

(...) Şeyh Cemaleddin Efgani (...) Müslümanların kötü hâlini Avrupa milletleri ile İslam dini arasında çekilmiş kalın bir perdeye benzetir ve şöyle der: “Eğer hür fikirli Avrupalıları dinimize da’vet edeceksek her şeyden önce onları, bizim, Müslümanlıktan uzaklaştığımızı ikna etmek zorundayız, zira bu münevver zümre Kur’an-ı Kerim’in hükümleri zaviyesinden Müslüman milletlere bakınca cehalet ve miskinliğin ve tembel bir tevekkülün onlarda umumileşmiş olduğunu görür ve şöyle düşünür: ‘Bu mukaddes kitap hakikaten ıslah edici bir kitap olsaydı ona tabi olanlar gördüğümüz halde bulunmıyacaktı.’” Doğrusunu söyleyelim bugünkü Müslümanların çoğunun yalnız adı Müslümandır, zira gerek içtimai nizamlarında gerek âdetlerinde asla dinlerine bağlı kalmamışlardır.⁸⁷⁸

Gelenekçi çizgideki *İslâmın Nuru* dergisi ve evrensel İslamcı çizgiye daha yakın *İslâm* dergisinin yukarıdaki ifadelerinde ortak olan husus, ikisinin de “dağ başına çekilmeyip çalışmayı teşvik etmesi”dir. Bununla birlikte ilkinde tevekkül; başarısızlıkların, gerileyişin müsebbibi olarak sunulmazken diğer dergide tevekkül, derginin zaviyesinden toplumda yaygınlık kazandığını düşündükleri anlamıyla “tembel bir tevekkül” bağlamında yer almaktadır.⁸⁷⁹ Müslümanlar arasında tevekkülü iki türlü de anlayanların mevcut olduğu söylenilebilir. “Deveyi bağladıktan sonra [kendine düşen sorumluluğu yerini getirdikten sonra] çalınıp çalınmama mevzusunu [sonucu] Allah’ın

---

söylenir: “İslâmlık, Allah’a tevekkülü, miskin miskin durmakda ve Allah’a yalnız namazda avuç açmakda aslâ bulmaz. İslamiyette tevekkül, çalışanın Allah’ın yardımı ile muhakkak ve er geç kazanacağı, yükseleceği manasınadır. İslam alemi, âhir zamanın maddi medeniyeti yolunda gerilemiş ise, öteki milletlere karşı dün vaziyete düşüp, onların maddi terakkiyatı heybetinden çekinir hâle girdi ise, bunun tek sebebi, tevekkülü çalışmadan ummak, beklemek mânâsına alır gibi hareket etmiştir. (...)” Dr. Şakir Berki, “İslamiyyetin İlk Emri Okumak ve Öğrenmek (1)”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 13 (1952): 19. Şakir Berki, yazısını Akif’in birkaç beyiti ile nihayete erdirmektir: “‘ALLAH’a dayandım’ diye sen çıkma yataktan/ Mânâyı tevekkül bu mudur hey gidi nâdân (...)” Dr. Şakir Berki, “İslamiyyetin İlk Emri Okumak ve Öğrenmek (1)”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 13 (1952): 19.

⁸⁷⁸ Afif Abd’ül-Fettah Tabbare, “İslam Dininin Ruhu”, çev. Ahmad Fehmi Dağıstani, *İslâm* 1, sayı 7 (1956): 4.

⁸⁷⁹ Bununla birlikte, İslam dergisinin de 1960 öncesi dönemi için konuşulacak olursa tasavvufi içeriği vardır. Alıntılanan metnin önemi ise tasavvufun da ana umdelerinden olan tevekkülün yanlış anlaşılması için bir ikaz içermesidir. Dergi bir sayısında, M. Z. K. [M. Zahit Kotku (1897-1980)] tarafından hazırlanan *Tezkiret-El Evliyâ* eserini önermekte ve okuyucuları evliyalardan son zamanlarda piyasaya ticari amaçlı sürülmüş kitaplar hakkında uyarılmaktadır. Önerdiği eser Feridüddin-i Attar’a ait olup altmış kadar İslam evliyasının hayatları ve kıssalarını içermektedir. Bkz. “Yeni Neşriyat”, *İslâm* 2, sayı 24 (1959): 18. Ayrıca bir sayısında Veysel Karanî (ö. 657) hakkında menkıbeler içeren bir eserin basıldığını duyurmaktadır. Fiyatı 300 kuruştur. Bkz. *İslâm* 3, sayı 31 (1960): 204.

takdirine bırakmak ya da “devesini bağlamadan” çalınmayacağı beklentisine girmek. Bunun, kişilerin zihniyetleri ile doğrudan ilişkisi vardır.

Tevekkül ile birlikte üzerinde durulan konulardan birisi de zahitliktir. Zahitliğin de tıpkı tevekkül gibi farklı ve kimi zaman da yanlış yorumlandığı ve aslının nasıl olması gerektiği dergilerde işlenmiştir. *Selâmet* dergisindeki bir yazıda zahitliğin “dünyadan el etek çekmek; dağ başına çekilmek” olmadığı şu sözlerle ifade edilir:

Bazı kimseler dünyadan el etek çekmeği zahitlik sanmakta ve İslamiyetin zahitliği teşvik ettiğini ileri sürerek dinî telakkilerimizin aleyhinde bulunmaktadır. Halbuki dünyadan el etek çekmek, dünya hakkını eşya zevkini inkâr etmek manasına gelen zahitlik İslamiyetin teşvik ettiği bir şey değildir. İslamiyet, ancak zahitlikteki feragati teşvik eder. Çünkü feragat; dünya ile alakayı kesmeği değil, fakat dünya ile alakalanmakla beraber bu alakayı tertemiz tutmağı ve ona en şerefli ve ulvi mahiyeti vermeği gerektirir. İslam zahitliği; cinsi, içtimai bütün bağlantıları kırarak dağ başına çekilmek değildir. Hayata olan bağların hiçbirini kırmadan en nezih, en temiz ve en feragatli hayatı yaşamaktır. Zira dünya ile alakaları kesmek, dağ başında bir kulübede yaşamak kolaydır. Fakat dünyanın bütün ihtiyaçlarını ve meşru zevklerini sürerek iffet, nezahet ve feragat içinde yaşamak, beşerî alakaların hepsine saygı göstererek temiz ve şerefli bir ömür sürmek insanlığın bütün asil kabiliyetlerini tebarüz ettirir.⁸⁸⁰

İnsani ilişkilerin ne derece öğretici olduğu, toplum içinde yaşamının kişiyi olgunlaştırıcı boyutu göz önüne alındığında yukarıdaki sözler daha çok yerini bulmaktadır. İnsan, insandan öğrenir. Kişi toplum içinde, tek olduğunda tecrübe edemeyeceği olumlu ya da olumsuz süreçler geçirir. Bir kadın âlim hakkında olduğu için özellikle kayda değer olan bir yazı da Şark âlimlerinden Emetülhalik hakkındadır. Metinden anlaşılan odur ki kendisi ilim halkalarına katıldığı gibi ilmiyle kendi kabuğuna çekilmeyip bunu insanlarla paylaşmıştır:

813 tarihinde doğan bu yüksek kadın tahsilini çok kuvvetle ikmal etmiş, hadis ilmine vakfı vücut ederek (? , Hanbeli) gibi yüksek âlimlerin halkai tedrisine devam etmiş (Mesneti Ahmet [Müsned-i Ahmet] vesair birçok hadis kitaplarını) ondan okumuş, ayrıca tanınmış muhaddislerin birçoğundan icazet almış; elfiyeyi ibni malik minhacülabinin gibi bir çok kitapları hıfzında tutmuş müthiş bir hafıza ve zekâyâ malik olan bu kadın zamanının çok kıymetli bir âlimi idi. Son zamanlarda ondan büyük muhaddis kalmamış olduğu için bütün ulemanın üstadı vaziyetini almıştır. Meşhur İmam-ı Suyutî kendisinden tahsil-i ulum etmiş. Kitabül

⁸⁸⁰ “Zahitlik Ne Demektir?”, *Selâmet* 3, sayı 72 (1949): 15.

müneccimde bu yüksek kadından bahsederken sekiz mısradan ibaret bir şiirini yazıyor ve bununla kader hakkındaki yüksek fikirlerini anlatıyor.⁸⁸¹

3.3. MANEVİYATÇI İÇERİKTE KOMÜNİZM

“[Soru]22: Komünistler var olan dinleri reddederler mi? [Yanıt:] Bugüne kadar var olan bütün dinler, tek tek halkların ya da halk gruplarının gelişmelerinin tarihsel aşamalarının ifadesiydiler. Ama komünizm, var olan bütün dinleri gereksizleştiren ve onların yerini alan tarihsel gelişim aşamasıdır.”⁸⁸²

“(…) Sovyet Ansiklopedisi’nin son cildinde şu sözler söyleniyor: ‘Komünistler Birliği, yani Bolşevikler ki, sosyalist devletin yaratıcısı ve rehberidi[r]ler. Dine karşı olan menfi durumlarını asla gizlemezler ve gizlemeğe lüzum görmezler.’”⁸⁸³

“Din, komünizme karşı gösterilen mukavemet kaynaklarının en mühimlerinden biridir ve milliyeti destekliyen ve koruyan en kudretli âmidir.”⁸⁸⁴

Tezin ikinci bölümünün antikomünizm bahsinde millet bilinci oluştururken bir “öteki” olarak komünist/komünizm teması merkeze alınmıştı. Bu bölümde ise komünizm karşıtlığı, dinî ve manevi nedenlerle ilişkili olarak ele alınacaktır.

Sovyet ulusları arasında tarihî ve kültürel arka planları, örf, âdet ve dinî gelenekleri açısından Ruslardan en farklı olan toplumun Müslümanlar olduğu doğrudur. Tüm bu özellikleri ile resmî materyalizm görüşü ile de bağdaşamazlar.⁸⁸⁵ Komünizm, dine karşıt bir ideoloji olarak bilinir. Bununla birlikte ideolojilerin katı ve değişmez oldukları, toplumdaki farklı biçimlere evrilmeyecekleri iddia edilemez. Dönemin mukaddesatçı dergilerinde görülen komünizm bahsi ise sadece ülke dışında var olan bir

⁸⁸¹ Abdurrahim Zapsu, “Şark Alimlerinden: Emetülhalik”, *Ehli Sünnet* 1, sayı 21 (1947): 4. Bu yazı kayda değer olmakla beraber, kadınların çalışması konusu fiiliyata geçirileceğinde dönem dergilerinin buna çok hazır olduğu söylenilemez. Buna dair göze çarpan satırlarda dergilerin kadınların daha çok, ihtiyaç sahibi iseler uygun koşullar çerçevesinde çalışabilecekleri fikrinde olduğu belirtilebilir.

⁸⁸² Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çev. Muzaffer Erdost (Sol Yayınları, 2011), 167.

⁸⁸³ “Tetkik ve Tenkid: Bizdeki Müfritler Kimleri Taklit Ediyorlar?”, *Selâmet* 3, sayı 59 (1948): 4.

⁸⁸⁴ “Tetkik ve Tenkid: Komi[ü]nistlikle Mücadele”, *Selâmet* 2, sayı 34 (1948): 3.

⁸⁸⁵ Alexander Bennigsen, “Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası”, *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar* (1988), 323.

“düşman ideoloji” olarak değil, içte de o ideolojinin “uzantısı” olarak seküler elitlere ve Türk soluna karşı da yer yer uç eleştirilere varabilmektedir. Oysa Hristiyan ya da Müslümanlar içerisinde olsun dininden vazgeçmeden komünizmin iktisadi ilkelerine bağlı kalmak isteyen kişilerin varlığı bilinmektedir. Türkiye toplumu özelinde komünizmin sadece iktisadi umdelerini almanın mümkün olup olmadığı farklı bir tartışmanın konusudur ama dönemin mukaddesatçı dergilerinden hareketle şu net bir biçimde belirtilebilir: Bu dergiler kesinlikle komünizmin sadece iktisadi bir umde olarak kalabileceği hem dinin ve dinî ahlakın hem de komünizmin bir arada yaşayabileceği fikrinde değillerdir. Komünizmin dini sistem dışı bırakmak isteyen yaklaşımı açısından şüphesiz hakları vardır, buna karşın Türkiye’de Sovyetlere düşünsel olarak yakın bazı kişilerin (milliyetçilik konusunda belirttiğimiz üzere “vatan hain”liği ile suçlanmaları gibi) “Allahsızlık”la ve ailevi ve toplumsal hayatlarına dair “ahlaksızlık”la suçlanmaları kabul edilebilir değildir.* Bir din olarak İslam ve kendini onda temellendiren mukaddesatçılık ve İslamcılık ile materyalizm ve komünizmin ahlaklarının aynı olmadığı açıktır. Bununla birlikte bu farklılık, insanlığın tümünün büyük oranda kerih göreceği bazı davranışların komünistlerce ya da Türk solcuları tarafından uygun görüleceği anlamına gelmez. Esasında insanlık onuruna sığmayan tutum ve davranışların ideolojisi yoktur, onlar hangi ideolojiden olurlarsa olsun insanoğlunun bireysel hataları olarak kabul edilmelidir. Bu hata, her zaman ve her koşulda o ideolojinin kişiye o hatayı yaptırdığı anlamına gelmez. Diğer bir deyişle yolda kalmış bir hastaya yardım; dinin, merhameti ve yardımını yücelten ahlakı düşünülünce bir Müslüman ya da Hristiyan’dan beklenebilecek bir davranıştır fakat reel düzlemde bunun hep böyle olduğu iddia edilemez. Dahası, aynı örnekten devam edilecek olursa bir ateist ya da pozitivist de o hastaya yardım edebilir fakat her birinin yardım etmelerinin arkasındaki saik farklı olabilir. Ya da bir komünistin Allah inancının olmayacağı beklenebilir ama bu hep böyle değildir. Öte yandan konuyu farklı açılardan görebilmek için komünistlerin ve solcuların da mukaddesatçılara karşı kullandıkları ifadeler konusunda P. Safa’nın incelediğimiz dönemden bir alıntısı kayda değerdir:

---

* Komünistlere karşıtlık dönemin sadece mukaddesatçı dergilerinde değil, seküler içerikli yayınlarında da mevcuttur. O yayınlarda komünizme hangi açılardan karşıt olunduğu, ne gibi söylemlerin ve ifadelerin kullanıldığı başka bir araştırmanın konusu olabilir.

Hemen hemen aynı tarihlerde ve benzeri şekillerde, bazı gazetelerimizde, imamların, hacıların, hocaların sarhoşluklarına, hırsızlıklarına (...) dair birinci sayfalarda çıkan haberler malûmdur. Bir kısmı tekzip edilmiştir. Dindar görünen bütün insanların, resmi sıfatları ne olursa olsun, melek oldukları iddia edilemez. Fakat bir hacı, hocanın sapıklığını bütün din adamlarına maledercesine sistemli neşriyat yapmak da doğru mudur? (...) Din adamlarını ve bu vesile ile dini gözden düşürmek isteyen kızıl propaganda ile bizdekiler arasındaki benzeyişe şaşmamak mümkün değildir. Bu benzerliklerin tesadüfi veya kasdî olduklarını iddia edecek değildir. Bunu araştırmak bize düşmez. Fakat, zavallı müftünün keçileri çalınmış olduğu halde onun keçi çaldığını haber veren iftiracılar bu benzeyişlere ne buyururlar acaba?⁸⁸⁶

Dönemin mukaddesatçı dergilerinde eleştirilmesi gereken bir husus, ahlakı çok büyük oranda yalnızca din temelli görmeleridir.⁸⁸⁷ İslam ahlakının yanı sıra Hristiyanlık ahlakı da özünde yüceltilir. Buna karşın, pozitivizm ve komünizm gibi dünya görüşlerinin de ahlak sistemleri olduğu üzerinde çoğu zaman durulmaz.

3.3.1. Sovyetler Birliği'nin Dinî Politikaları ve Dergilerin Komünizme Dinî Açıdan Yaklaşımları

Komünizmin bir ideoloji olarak dine karşıtlığı bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte çeşitli Sovyet liderleri döneminde din politikalarının farklılaştığını belirtmek gerekir. Bu çalışmanın kapsadığı zaman aralığında isimleri geçen Lenin (görev süresi 1917-1924), Stalin (görev süresi 1922-1952) ve Kruşçev (görev süresi 1953-1964) dönemlerine bakılacak olursa genel hatlarıyla Ekim Devrimi'nden 1923'e kadarki dönemin dine karşı nispeten ılımlı olduğu; 1923-1941 arasında dine karşı doğrudan saldırıların görüldüğü, 1953 itibarıyla ise İkinci Dünya Savaşı ile başlayan kısmi dinî özgürlüklerin kaldırılıp din karşıtı eylemlerin artışa geçtiği⁸⁸⁸ ifade edilebilir.

Lenin Dönemi'ndeki politikanın niteliği Lenin'in şu sözlerinde dile gelmektedir:

⁸⁸⁶ "Dine Taarruz Metodları", *Sebilürreşad* 13, sayı 303 (1960): 45.

⁸⁸⁷ Dini, pozitivist hale getiren şekilcilerin ve "hakiki" ahlaktan yoksun dindarların ahlakı da özellikle Topçu ve Kısakürek'ten alıntılarda görüleceği üzere tasvip edilmez. Hatta ciddi bir şekilde yerilir.

⁸⁸⁸ Sovyet rejiminin Azerbeycan'da izlediği dini politikalar hakkında bkz. Chantal Lemercier-Quelquejey, *Azerbeycan'da İslamiyetin Durumu*, çev. Nursel İçöz (Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1986), 8-10.; "Sovyet Müslümanlarının Bolşevikleşememe Tarihi", *Defter*, 1990, 40-49.

Parti, sömürücü sınıflarla dinî propagandanın örgütlenmesi arasındaki bağı kökünden koparmayı ve dahası, bunun için en geniş bilimsel eğitim-kültür ve din karşıtı propagandayı örgütleyerek emekçi kitlelerin dinsel kör inançlardan gerçek anlamda kurtuluşunu hedefler. Bunu yaparken her türlü dinî duyguların incitilmesinden özenle sakınmak, sadece aşırı dinsel bağlılığın (fanatizmin) saptanmasını ana sorun olarak almak gerekir.⁸⁸⁹

Bu çalışmanın doğrudan kapsamına giren yıllar olarak ise Stalin ve Kruşçev dönemlerinde İslam özelindeki bazı tutumları özetlemek isabetli olacaktır. 1923'te Sovyet Müslümanlarının Mekke, Kum, Meşhed ve Kerbela gibi Sünni ve Şii kutsal merkezlerine yaptıkları ziyaretler yasaklanmış; sınır ötesindeki dindaşları ile ilişkileri de kesilmişti. 1924'te İslami ve geleneksel mahkemeler kaldırıldı. Sayıları 1917'de 15.000 kadar olan tüm dinî okullar 1928'de kapatıldı.⁸⁹⁰ 1929'da Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin tercih edilmesi de İslam dünyasından kopuşu hızlandırmıştı. İslamiyet'e karşı politikaların güdüldüğü 1928 sonrası dönemde ayrıca "camiler ve Kuran kursları kapatılmış, vakıf malları devletleştirilmiş, din adamları 'asalak', 'sabotajcı' ve Alman veya Japon casusları olarak tutuklanıp sürgüne gönderilmiş veya idam edilmişlerdi."⁸⁹¹ Stalin, bu durumun İslam dünyasından gizli kalmasına gayret etmişti.⁸⁹²

1929-1939 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde 26.000 kadar cami kapatılmış, din adamları eziyet görmüş, öldürülmüş ya da esir kamplarına sürülmüştür. Hac vazifesini yerine getirmek için seyahat yolu kapalı ve namaz, oruç, zekât gibi ibadetlerin ifası

⁸⁸⁹ N. A. Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, çev. Arif Berberoğlu (Evrensel Basım Yayın, 2013), 13. "(...) Herhangi dini, o cümleden olarak İslâm dinini inkâr ettiği halde Sovyet hükûmeti harici siyasetinde bu dinden istifade etmektedir. Halbuki dahili propagandasında bu hükûmet din düşmanlığını hiçbir zaman saklamamıştır. Lenin kendi eseri[n]de komünizm felsefesini teşkil eden diyalektik materyalizmin mahiyet itibarile bir dinsizlik ilmi olduğunu ve bütün dinlere düşman bulunduğunu sarahatle yazar. Bu mütelâa Sovyet Komünist Partisinin programında da aynı sarahatle yer almıştır (madde 13)." Arif Sultan, Müslüman Arab Dünyasında Sovyet Propagandasının Dış Şekilleri", *Sebilürreşad* 10, sayı 241 (1957): 253.

⁸⁹⁰ Bauyrzhan Botakarayev, "Orta Asya'da Sovyet Dönemi Sonrası İslami Hareketler" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 46.

⁸⁹¹ S. Enders Wimbush, ed., *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, çev. Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat (Forum Yayınları, 1988), 314.

⁸⁹² Wimbush, *Strat. Açından Sov. Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, 314. Stalin dönemindeki din karşıtı politikalar hakkında bkz. Sabrina Petra Ramet, ed. *Religious Policy in the Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

oldukça sıkıntılıdır.⁸⁹³ Devlet tarafından desteklenen Militan Tanrısızlar Birliği'nin faaliyetleri ve din karşıtı tutumları da 1930'lardan itibaren artmıştır.⁸⁹⁴ 1936'da kabul edilen Sovyet Anayasası'nın vatandaşlarına din ve vicdan özgürlüğü vadetmesine karşın, uygulamalar o şekilde olmamıştır.⁸⁹⁵ Tüm diğer dinler gibi İslam ve Müslüman din adamları da o dönemde zarar görmüştür. Örneğin 1922-1941 yılları arasında SSCB'de *Bezbojnik* dergisi her türlü dinî inançla alay eden ve dinlerin hurafe olduğu iddiasındaki bir yayın çizgisi takip etmiştir.⁸⁹⁶ Sovyetlerin din karşıtı politikalarının II. Dünya Savaşı yıllarında nispeten yumuşadığı ifade edilmektedir. Militan Tanrısızlar Birliği'nin faaliyetleri nihayete ermiş ve din karşıtı süreli yayınlar kapatılmıştır.⁸⁹⁷ Ancak savaşın sona ermesiyle din ve din adamlarına ihtiyaç kalmamış, din karşıtı tutumlar yeniden baş göstermiştir.⁸⁹⁸ Kruşçev'in 1954'ten 1964'e dek süren din karşıtı politikası ile de faal olan camilerin çoğu kapatılmış, basın ve yayında İslam karşıtı bir çizgi takip edilmiştir.⁸⁹⁹ Sovyetlerin din karşıtı politikalarının sadece İslam'ı değil, tüm

⁸⁹³ Talgat Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 96 (2020): 540. Talgat'ın arşiv kaynaklarından da yararlanarak yazdığı makalesinde verilen rakamlara göre 1940'a kadar camilerin sadece bini kalmıştır. Sayıları 45 bin kadar olan din adamının ise hayatta kalanı üç binden azdır.; Arşiv belgelerinde 1937-1938 yılında din karşıtı kitapların sistemli şekilde Kazakçaya çevrildiği bilgisi vardır. Yanı sıra Almatı'da din aleyhinde kurslar düzenlenmiştir. Bkz. Zholdassuly, 545.

⁸⁹⁴ Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", 551.

⁸⁹⁵ Vefa Kurban, "'Bezbojnik' Dergisi ve Ateizm Propagandası", *Turkish Studies* 14, sayı 4 (2019): 962, <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.38229>.

⁸⁹⁶ Salvatore Attardo, ed., "Bezbojnik", *Encyclopedia of Humor Studies* (Sage Publications, 2014), 472.

⁸⁹⁷ Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", 552.

⁸⁹⁸ Kurban, "'Bezbojnik' Dergisi ve Ateizm Propagandası", 962.

⁸⁹⁹ Botakarayev, "Orta Asya'da Sovyet Dönemi Sonrası İslami Hareketler", 48. N.A. Smirnov'un 1954'te kaleme aldığı *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri* eserinin sonunda İslam araştırmaları alanındaki yazına biçtiği görev de dönemin politikalarını örneklemesi açısından kayda değerdir. Smirnov, bu literatürün, "Sovyet insanlarını, özellikle İslam dininin hâlâ varlığını sürdürdüğü Sovyet cumhuriyetlerinde ve özerk bölgelerinde yaşayan halkları İslamiyet konusunda aydınlatması; insanlarımızın bilincindeki dinsel kalıntıların, dinsel gelenek, ayin ve düşüncelerden kalan izlerin silinmesi yönünde yürüttükleri savaşında, propagandacılarımızı, kendilerine yardım edecek bilgilerle donatması; emekçileri Sovyet vatansızlığı ve halkların dostluğu ruhuyla eğitmesi" gerektiği fikrindedir. Bkz. Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, 323. Kruşçev'in din politikalarına bir gönderme için bkz. "Washington- Nikita Kruşçev'in [sic] Sovyetler Birliğinde Başvekilliği deruhte ettiği gün Moskova radyosu, Fransız gazetesi Le Figaro'nun muhabiri Serge Groussard'ın kendisi ile yaptığı bir mülâkatı yayınlamıştır. Muhabir Kruşçev'e 'hayatınızın büyük bir kısmını dinle mücadeleye hasrettiğinizi biliyorum. Size bir soru sormak istiyorum, Allahın mevcudiyetine

dinleri kapsadığı, bu araştırma kapsamında ise dergilerin içeriğinden hareketle özellikle Sovyetlerin İslam dinine karşı politikalarına yer verildiği tekrar vurgulanmalıdır.

***

Dergilerde “komünizmin Allahsızlığı”⁹⁰⁰ temel alan pek çok yazı mevcuttur. Bu söylemlerin, tezin üçüncü bölümünde ele alınan dergilerdeki maneviyatçı içeriği beslediği düşünüldüğü için konu açısından önemi haizdir. Yazılara yukarıda bahsi geçen üç ayrı dönemi göz önüne alıp yer vermek isabetli olacaktır. Ekim Devrimi’nden 1923’e kadarki dine karşı nispeten ılımlı dönem, 1923-1941 arasında dine karşı doğrudan saldırıların görüldüğü dönem ve İkinci Dünya Savaşı ile tanınan kısmi dinî özgürlüklerin kaldırılıp din karşıtı eylemlerin artışa geçtiği dönem hakkında dergilerde hayli içerik bulunmaktadır.

Dönemin mukaddesatçıları tarafından sıklıkla eleştiri oklarına hedef tutulan Ahmet Emin Yalman’ın gazetesi olması yönüyle özellikle kayda değer olan bir yazı “Londra’dan *Vatan* gazetesine hususî surette yazılmıştır.” notu ile *Vatan*’dan alıntılanmış uzun bir makaledir.⁹⁰¹ Bu yazıda şöyle denilmektedir:

Çarlık idaresi çöktüğü zaman Sovyet Rusyada 23 milyon Türk ve Müslüman yaşıyordu. Bunlara karşı 1917’den beri devamlı şekilde bir zulüm ve imha sistemi yürütülmüştür. Fakat her tarafta Sovyetlere karşı takip edilen yatıştırma siyaseti medeniyet âleminin bu hallere göz yummasına sebep olmuştur. Birçok feci hakikatler gizli kalmıştır. Bu sayededir ki Sovyet Rusya, riyalı müslüman dostu nikabı takmağa ve şurada burada birçoklarını iğfal etmeğe imkân bulmaktadır. Sovyet hükümeti, tamamiyle Komünist Partisinin hâkimiyeti ve kontrolü altında bulunan totaliter bir diktatörlük rejimidir. Umumiyetle komünistler, Allaha ve mânevî kanunların hükmüne kat’iyyen inanmayan adamlardır. Marksizm ve Leninizm prensipleri herşeyde maddî cihetler üzerinde durur. Bu itibarla komünist partisi, herhangi bir dinin aleyhindedir. Bilhassa İslâm dinine karşı hususî bir

---

inaniyor musunuz? Üstün bir kuvvet mevcut mudur?’ demiş, Krutçef suale aşağıdaki cevabı vermiştir: ‘Allah’ın mevcut olduğuna inanmıyorum. Böyle bir inanıştan kendimi çoktan kurtarmış bulunuyorum.’” “Rusya”, *Sebilürreşad* 11, sayı 272 (1958): 340.

⁹⁰⁰ Bu terkinin “tanrısızlık, dinsizlik” kelimeleri yerine çok kere “Allahsız” kelimesi ile verilmesi dikkate değerdir. Türk toplumu için “Allahsız” nitelemesinin “dinsiz” kelimesinin çağrıştırdıklarından çok daha şümüllü olduğu belirtilebilir.

⁹⁰¹ “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, *Sebilürreşad* 3, sayı 59 (1949): 136.

düşmanlıkları vardır. Rusyada yaşayan Türkler ve Müslümanlar arasındaki her türlü millî ve dinî meyilleri ve hisleri, kendi maksatlarına bir engel saymaktadırlar.⁹⁰²

Yazar, ardından son otuz sene içinde Rusların Müslümanlara karşı uyguladığı siyaseti incelemenin, tüm İslam dünyası için önemli bir uyarı olacağını ifade eder. Yazının devamında, “Çarlık zamanında Müslümanların vaziyeti, Bolşeviklerin ilk zamanlarda zayıf buldukları sırada yalancı vâadlerle, muvakkat hürriyetlerle Müslümanları nasıl iğfal ettikleri, bilâhare ilk fırsatta Komünist ordularının Türkistan’ı ateşe verdikleri, binlerce Müslümanı kılıçtan geçirdikleri, Müslümanların umumi açlık ve sefalet içinde süründükleri, 1921’de onuncu Sovyet kongresinde yapılan ifşaata göre sekiz yüz bin Müslüman Türk öldürüldüğü, yalancı müsamaha devrinden sonra Bolşeviklerin Başkırdistan’ı istilâ ettikleri, (...), Stalin’in Dağıstanlıları nasıl iğfal ettiği, (...), İslâm topluluklarını parçalama siyasetleri, «Sovyet milliyetçiliği» namı altında yeni yeni tesanüd bağı vücuda getirmeğe teşebbüs ettikleri”⁹⁰³ dile getirilmektedir.

Sovyetlerin 1950’lere değin süren din politikasını ele alan yazıda, 1922’lerden 1950’lere kadar olan süreç: “Din ehline karşı hakaret”, “Müslümanların cemiyet teşkilinden men olunmaları”, “Ulemanın zindanlara atılması, camilerin, medreselerin tiyatro ve depo yapılması”, “Komünistlerin kapattıkları camiler”, 1939 ile başlayan “Komünistlerin yeni din siyasetleri”, sonrasında “Yüzbinlerce Müslümanın Sibiryaya sürülmesi”, İbadet edenlerin partiden çıkarılması”, “Komünizmin ana umdesi: Dinî cereyanlara karşı gelmek”, “Komünist Partide dine karşı bitarafılık yok”, “Dine karşı

⁹⁰² “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, 136.

⁹⁰³ “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, 136. Bu konuda başka bir yazı için bkz. “Bolşevik ihtilâlinin kopması üzerine müslümanlar [sic], komünistlerin, islamiyete uymayan telkinlerine ve esaslarına karşı gelmişler ve bu uğurda mücadeleye girişmişler, onlar da komünistler tarafından dinî tazyiklere uğramışlardı. Komünistlerin müslümanlara karşı iki çeşit siyaseti göze çarşıyordu. Bunlar 1920’den başlayarak ‘kurtarıcı’ rolünü takınarak Avrupalı sömürgecilerin istismarından inleyen mazlum şark milletlerini boyunduruktan kurtarmak emeliyle hareket ettiklerini ilân etmişlerdi [sic]. Fakat siyasetlerinin dış yüzü bu mahiyette olduğu halde iç yüzleri bambaşka idi. Çünkü müslümanlara karşı tazyik siyasetini ileri götürmüşler, camileri ve bütün islam müesseselerini kapamak ve tahrip etmek yolunu tutmuşlar, müslümanlara ait evkafı gasbetmekle meşgul olmuşlardı. Müslümanların dini ve milli bütün hareketleri ve faaliyetleri sekteye uğrattılıyor ve dinsizlik cereyanını yaymak için her çareye başvuruluyordu. (...)” Cenevre Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Zeki Ali, “Sovyet Birliğinde Yaşayan Müslümanlar”, *Selâmet*, sayı 63 (1948): 7.

umumî taarruz: Bütün dinî şeairi, dinî bayramları, ibadetleri, camileri târümâr etmek”⁹⁰⁴... gibi alt başlıklar ile yazıya aktarılmıştır.

Sebilürreşad dergisindeki bir makalede ise komünizmin kurucuları Karl Marx ve F. Engels’in Allah’ı inkârla beraber dinlerin “geçici tarihî bir hâdise” olduğunu ispata çalıştıkları, Lenin’in ise nazariyat açısından din konusunda yeni bir şey söylemediği ifade edilir. Yazarın cümlesiyle “O, ancak Karl Marks’ın «afyon»una bir parça «Sivuha» (Fena kokulu Rus votkası) ilâve etmiştir.”⁹⁰⁵ Yazının devamında Lenin’in “gerek nazariyat ve gerekse ameliyat sahasında İslâmiyet aleyhine bir kelime ile olsa dahi” söz söylemediğine dikkat çekilerek bu onun “Bir inkılâpçı ve bir sevkülceyşçi olması” ile ilişkilendirilmiştir:

Lenin, Şark dünyasını gözönünden kaçırmamış ve bu düşünce ile de İslâmiyet hakkındaki taktiğinde daima ihtiyatlı davranmıştır. Bununla beraber, o her vesile ile umumî şekilde dini tel’in etmiş ve bütün dinî müesseseler ve tarikatlarla karşı kat’î bir mücadele seferi açılması fikrini öne sürmüştür. Lenin bu hususta şu mütalâayı yürütmektedir: «Din ile mücadele etmemiz gerektir. Bu, bütün materyalizmin, binaenaleyh marksizmin alfabesidir. Dinle mücadele meselesini, dinin içtimaî köklerini çürütmeğe matuf sınıf mücadelesinin amelî sahadaki faaliyetine bağlamak lâzımdır.»⁹⁰⁶

Yazar, bu düşünce şeklinin Lenin’in Müslümanlara karşı daha ılımlı bir tavır takınmasına engel olmadığını, 24 Kasım 1917’de “Bütün Rusya ve Şark Müslümanları”na hitaben şu şekilde bir beyanname yayımladığını belirtir: «Bundan sonra dininizin, âdetlerinizin, millî kültür müesseselerinizin serbest ve masun olduğunu ilân ediyoruz. Kendi millî hayatınızı hür ve engelsiz olarak kurunuz... İhtilâli koruyunuz ve onun selâhiyetli hükûmetine yardım ediniz.»⁹⁰⁷

23 Ocak 1918’de de kilisenin devletten ayrı olduğuna dair bir emirname verilmiş ve Sovyet Hükûmeti “her vatandaşın arzu ettiği dini intihap etmekte serbest olduğu”nu bildirmiştir. Kandemir’e göre “Hiç şüphesiz, bolşevikler, bütün bu parlak vaatleri o tarihlerde had şeklini bulan vatandaş muharebesi içerisinde müslümanları kendi

⁹⁰⁴ “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, 136.

⁹⁰⁵ A. Kandemir, “İslâmiyet ve Komonizm”, *Sebilürreşad* 12, sayı 292 (1959): 270.

⁹⁰⁶ Kandemir, “İslâmiyet ve Komonizm”, 270.

⁹⁰⁷ Kandemir, “İslâmiyet ve Komonizm”, 270.

faydalarına kullanmak maksadile”⁹⁰⁸ ortaya atmışlardır. *İslâm* dergisindeki bir yazıda ise Orta Asyalıların, 1920 yılı ve devamında ilk başta Müslümanlarla komünistlerin “müşterek bir cephe kurabileceklerini” düşünmüş oldukları hatta o sıralarda Lenin’den şu meşhur ifadelerin duyulduğu belirtilmektedir: “Çalışkan müslümanlar! Camilerinizi imar ediniz, ibadetlerinizi istediğiniz gibi yapınız.” Fakat sonra komünistler, Beyaz Ruslara karşı savaşıyan Müslümanlara övgüler yağdırmış; ardından liderleri, Buhara’nın cuma camisinde makineli tüfek ile taranmışlardır.⁹⁰⁹

1922 itibarıyla dine karşı bazı tutumları ise yine yazılardan takip edebiliriz. “Yirminci Asrın En Büyük Faciası” üst başlıklı bir yazıda, 1922’de Moskova’da “Allahsızlar Cemiyeti” ve “Din Aleyhtarı Enstitüsü” kurulduğu belirtilerek şöyle devam edilir:

Başlangıçta Bolşevikler İslâma karşı değil, yalnız imam ve mollalara karşı harekete geçer gibi görünmüşlerdir. Hocalar ve imamlar, gazetelerde, nutuklarda, gülünç karikatür ve insanın yüzünü kızartan hikâyelere mevzu teşkil etmişlerdir. Camiler müştemilâtından olan arsalar, **camilerdeki mukaddes eşyalar** müsadere edilmiştir. İslâm dininin **mukaddes bayramlarında** İslâmiyeti ve mensuplarını gülünç göstermek üzere yüksek idare memurlarının gayretleri ile geçit resimleri tertip olunmuştur. Aynı zamanda Rusyadaki Müslümanların başka memleketlerde bulunan Müslüman teşekkülleri ile herhangi bir surette temasta bulunmaları sıkı surette menolunmuştur.⁹¹⁰ (abç)

Yine *İslâm* dergisinde bir yazıda da 1923’teki Parti kongresinde dinle mücadele bahsinin üzerinde kuvvetle durulduğu, dinin “tasfiyesi zarurî bir Orta Çağ hurafesi” şeklinde görülerek bu amaçla “Allahsızlar Birliği” adında bir teşkilat kurulduğuna yer verilmektedir. Buna ilaveten Moskova’da “Allahsız, Dinsiz, Din aleyhtarı” türünden isimlerle pek çok yayın çıkarılmıştır.⁹¹¹ Komünist Parti Kongresi’nde “din aleyhtarı

⁹⁰⁸ Kandemir, “İslâmiyet ve Komünizm”, 270.

⁹⁰⁹ Seyid El-Haşimi, “Rusya’nın İslâmiyete Karşı Savaşı”, çev. Orhan Ceylan, *İslâm* 1, sayı 6 (1956): 24. Bu yazı, “Tokyo’da intişar eden ‘Yeşil Bayrak’ (The Green Flag) adlı İngilizce – Japon Mecmuadan” notu ile verilmiştir.

⁹¹⁰ “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, 136.

⁹¹¹ Mustafa Z. Hızal, “İslamiyetin En Büyük Düşmanı Komünizm”, *İslâm* 3, sayı 28 (1960): 110.

propagandanın vazedilmesine”⁹¹² dair bazı esaslar kabul edilmiştir. Bu kararnamenin Müslümanlar hakkındaki kısmını *Sebilürreşad*’da görebilmekteyiz:

«Cumhuriyetler birliğine dahil 30 milyon Müslüman ahalsinin bugüne kadar dokunulmadan muhafaza ettiği ve inkılâp aleyhtarı maksatlar için faydalandığı dinle alâkadar sayısız ortaçağ batıl fikirler ve hurafatla yaşadığını gözönünde bulundurarak, her milletin hususiyetini göze alarak bu batıl fikirlerin ortadan kaldırılması icabeden tarz ve metodları tespit etmek lâzımdır.»⁹¹³

Yazıya göre bazen Parti ve Hükûmetin, Allahsızlık mücadelesinde fazla ileri gidildiğini fark ettiği de oluyordu. Örneğin Komünist Partisinin şu kararnamesi kayda değerdir: “Merkez ve vilâyetlerde çoğu zaman kastı mahsusla yapılan kabaca hareketler, dinî eşyalara, dinî âdab ve rüsumata karşı hakaret, emekçilerin dine ait batıl fikirlerden kurtulmaları işini tesri değil, bilâkis geriye atarak müşkül bir duruma sokmaktadır.”⁹¹⁴

1922 ile başlayan dine karşı politikaların genel hatlarıyla İkinci Dünya Savaşı’na kadar sürdüğü dergilerin içeriğinde de görülmektedir. *Vatan* gazetesinden alıntılanan yazıda 1929 senesine kadar kilise ve camiler dâhilindeki tüm sosyal ve kültürel faaliyetlerin engellendiği ve camilere devam eden Müslümanların çeşitli haksız muamelelere maruz kaldıkları belirtilmektedir. Ayrıca okulların müfredatlarında din karşıtı derslere yer verilmiş ve öğrenciler din ve İslam karşıtı müzeleri ziyarete ve oradaki konferansları dinlemeğe mecbur tutulmuşlardır.⁹¹⁵ 1929’da Taşkent’te “Vatana Hıyanet” mahkemeleri kurulmuş, İslâm Fakültelerini tamamlamış gençler diplomalarını iadeye zorlanmışlardır. 1936-1938 arasında ise Müslümanların ileri gelenleri; yabancı devletler lehine casuslukla suçlanmış, Rusya’nın “ezelî düşmanları” ilan edilmiştir.⁹¹⁶

⁹¹² A. Kandemir, “İslâmiyet ve Komonizm”, *Sebilürreşad* 12, sayı 292 (1959): 270.

⁹¹³ A. Kandemir, “İslâmiyet ve Komonizm”, 270.

⁹¹⁴ A. Kandemir, “İslâmiyet ve Komonizm”, *Sebilürreşad* 12, sayı 292 (1959): 270.

⁹¹⁵ “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, 137. “Daha 1928 yılı bidayetinden itibaren İslâm Dini’ne karşı cephe alınmıştır. Birçok camiler ve müesseseler tahrip edilmiş ve İslâm Kültürü ve an’anelerine karşı savaş açılmıştır. Molla ve hocalar ve Kur’an tedrisatı yapanlar büyük ölçüde tevkif edilmiştir.” Mustafa Z. Hızal, “İslamiyetin En Büyük Düşmanı Komünizm”, *İslâm* 3, sayı 29 (1960): 149. Ayrıca Sovyetler Birliğinde din ile mücadelenin çeşitli merhalelerini ele alan bir yazı için bkz. Mirza Bala, “Sovyetler Birliğinde İslâm Dinine Yeni Hücumlar”, *İslâm* 2, sayı 19 (1958): 16.

⁹¹⁶ “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, 137.

İstatistiklere olduğu kadar anlatılara da yer vermesi yönüyle üstteki yazıdan ayrılan, bununla birlikte sözlü tarih çalışmalarının da kayda değer olmaları bakımından *İslâm* dergisindeki bu yazı önemlidir. Yazıda Sovyet istatistiklerinin, USSR (SSCB) Müslüman nüfusunun sistemli bir şekilde mahvına işaret ettiği belirtilerek şöyle denilmektedir:

Sovyet rakkamlarına göre Kazak nüfusu 1926 ve 1939 yılları arasında beştebir azalmıştır. Bu, halkın normal çoğalması altında birinin üstünde olması icap ederdi. Binaenaleyh 13 yıl içerisinde yaşaması lâzım olan her üç Kazaktan biri ölmüştür. Müslümanların mevcudiyetinin yükselmesine nazaran her üç kişiden bir ve her dört hayvandan üçü ikinci beş yıllık plân müddetince komünistlerin meralara hücumlarında ölmüştür. Ben burada yalnız hakiki faaliyete ait rakamlar verdim. Cenup hududundan kaçan şahıslar, korkunç haberler veriyor, müslümanların toptan imhaları, toptan sürgünleri, Sibiryaya tehcir, açlık ve zorla çalıştırmalar hakkında feci şeyler anlatıyorlar. Bir çiftlik veya imalâthaneye geç kalmak, sabotaj olarak vasıflandırılmakta, cezası müebbet hapis olmaktır. Ekin mahsulünün %92'si hükûmet hakkı olup geriye kalan %8 ise tahsildarlar tarafından gasp edilerek satılmaktadır. Resmî tevziata göre, eğer alabilirse bir işçinin senelik hakkı 29 kg pirinçtir. Sanatkâr bir işçi ayda 45 sterling karşılığı bir para kazanabilir. İyi bir ücret! Amma bir çift ayakkabı 45 sterling olursa iş değişiyor. Bugün Ortaasya halkı devlet korkusu altında işe devam ediyor.⁹¹⁷

Yazısını “Orta Asya’daki Müslümanlara ne olacak?” sorusuyla nihayete erdiren Haşimi, “Eğer geçen otuz beş yılı tetkik edersek bunların ya tamamen kaybolacakları veya sonuna kadar mukavemet ederek kurtuluş gününe ulaşacakları, şıklarından birini kabul etmemiz icap eder.” demekte, ardından esir Müslümanların kalkınma kampanyasının etkili olacağı görüşünü serdetmektedir. Bunun yanı sıra Demir Perde gerisindeki Müslümanlar ile Orta Asya’daki dindaşlarının on sene öncesine göre çok daha fazla etkileşimde olabildiğini dile getirerek bunların olumlu gelişmelere kapı aralayacağı temennisini dile getirmektedir.⁹¹⁸

1938 sonrasında gözlemlenen kısmi dinî özgürlükler hakkında ise şu satırlar kayda değerdir:

⁹¹⁷ Seyid El-Haşimi, “Rusya’nın İslâmiyete Karşı Savaşı”, çev. Orhan Ceylan, *İslâm* 1, sayı 6 (1956): 24.

⁹¹⁸ El-Haşimi, “Rusya’nın İslâmiyete Karşı Savaşı”, 24.

Müslümanlara karşı girişilen dördüncü taarruz, 1939'da birdenbire durdu. Sovyetler, ibadet hürriyetine müsaade etmek ve kendi tâbirleriyle 'din aleyhtarı propagandayı sınıf mücadelesinin icaplarıyla telif' etmek zorunda olduklarını fark ettiler. Sovyet makamlarına, dini tasfiye yolundaki bütün teşebbüslere son vermeleri emredildi.⁹¹⁹

Kremlin'in bu yeni siyaseti yazıda şu maddeler ile özetlenmektedir: Dinin savaş zamanlarında manevi şuuru yükseltip imanı kuvvetlendirdiği, ayrıca ahlak ve disiplinin koruyucusu olması,⁹²⁰ dinin merkezleştirilip dinî faaliyetin Rus Ortodoks Kilisesine mecranlandırılması ile bunu kontrolün daha kolay olacağı, Müslüman halkın Sovyet rejimine karşı küskünlüğünün savaş dönemlerinde bir tehlike teşkil edebileceği ve buna bir çözüm bulma gayreti.⁹²¹ Bunlara bağlı olarak Müslümanlarla "zahirî bir iş birliği" yapılmış, henüz 1937'de yüz ondan fazla cami kapatılmışken on kadar yeni cami inşasına izin verilmiştir. Ayrıca 1944'te yirmi yıldan sonra ilk defa Müslümanların hacca gitmelerine izin verilmiş ve Kur'an ve dinî eserler yayımlamalarına müsaade edilmiştir.⁹²² Bu örneklerde, savaş tehlikesinin arttığı dönemde Sovyet rejiminin din politikasındaki değişikliklerin Müslüman topluma yansımaları görülmektedir.

Sebilürreşad'da bizzat kendi yazarı tarafından kaleme alınan bir yazıda da İkinci Dünya Savaşı sürecinde din politikasındaki iyileşmelere yer verilmektedir:

Daha 29 Haziran 1941'de başpiskopos (metropolit) bir beyanname ile halka müracaatta bulunarak ahaliyi duaya davet etmiş, Allahsızlar Birliği de kapatılmıştır. Aynı yılın eylül ayında da «Allahsız» ismini taşıyan mecmuanın neşri de durdurulmuştu. Ayrıca Moskova radyosu da «Hıristiyan saatleri» diye bir yayın saati ayırmıştı. Başpiskopos Sergey, başpatrik payesine yükseltilmiş ve Stalin tarafından kabul edilmişti. Hemen hemen aynı tarihlerde bütün Sovyetler Birliği müslümanları için de müftülük tesis edilmişti. (...) 8 Eylül 1943'de Sovyet hükümeti şimdiye kadar takip etmiş olduğu din siyasetinin değişeceğini resmen

⁹¹⁹ "Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor", 136.

⁹²⁰ Nitekim, Sovyet Yüksek Şûrası Başkanı Kalinin, "yerine başka bir şey ikame etmeden dini yıkmanın kâfi olmadığı"ni ifade etmiştir. Bkz. "Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor", 136.

⁹²¹ "Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor", 136. Ayrıca yazıya göre Moskova'nın dine karşı giriştiği baskı, Sovyetler Birliği'nde hukuki bir varlığı olmayan Katolik Kilisesine yoğunlaştırılmıştır.

⁹²² "Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor", 136. Öte yandan diğer bir yazıda, bir iktibas ile 1938'de Kırım'da bir tek cami bile bırakılmadığı ifade edilmektedir. Bkz. A. Kandemir, "İslâmiyet ve Komonizm-3", *Sebilürreşad* 12, sayı 293 (1959): 285.

ilân etmek lüzumunu hissetmişti. Bir ay sonra da dinin serbest olduğu hakkında da bir beyanname neşretmişti.⁹²³

Bununla birlikte bu siyaset, Yüksek Sovyet Şurası Başkanı Kalinin'in "Komünist bilgisi, dini bir hurafat addediyor ve insanın dinden kurtulması yolunda çarpışıyor." beyanına engel değildir. Savaş sona erince Kalinin'in ifadeleri yerini bulacak, dine karşı siyaset yeniden kendini gösterecektir.⁹²⁴ *İslâm* dergisinden bir başka yazı da Sovyet Hükûmetinin bu dönemdeki din politikaları hakkında aynı fikirdedir:

II. Cihan Harbi sıralarında Alman ordularının taarruzları karşısında varlığı tehlikeye düşen Sovyet Hükûmeti, dine karşı yürüttüğü amansız mücadeleyi gevşetmek lüzumunu hissetti. "Allahsızlar Birliği" teşkilâtı ve dinsizliği yayan neşir vasıtaları kapatılmış, Ortodoks Baş Piskoposu Sergey Patrik payesine yükseltilmiş, Stalinin huzuruna kabul edilmişti. Moskova radyosunda dinî saatler ihdas edilmiş ve halkın dua etmesi istenmişti. Diğer taraftan müslümanlar için de bir müftülük tesis edilerek Abdurrahman Resulov adlı bir zat müftü olarak tayin edilmiş ve Ufa'da bir İslâm Kongresi toplanmıştı. 1943 yılı Eylül ayının ilk haftasında hükûmet bir beyanname neşrederek dinin serbest bırakıldığını ve takip edilen din siyasetinin artık değiştiğini ilân etmişti. Tabii bu hayasızca söylenmiş bir yalandı. Vahamet kespeden harp, hükûmeti muvakat bir zaman için Troçki'nin tabiri ile "hamle için biraz ric'at"a mecbur etmişti. Nitekim birkaç sene sonra 1946 da "İslâmiyet aleyhtarı savaş"a yeniden ve daha hızlı bir tempo ile başlanmıştı.⁹²⁵

Dergiler, Rusya'nın İkinci Dünya Savaşı ile başlattığı kısmi dinî özgürlüklerde samimi olmadığı fikrindedirler. *Sovyet Harp Haberleri* bülteninden alınan şu rakamlar özgürlüklerin sınırlılığını göstermektedir: 1907'de sadece Avrupa Rusya'sında 7.000 cami bulunuyorken 1942'de bütün Sovyet topraklarında bu sayı 1.312'dir. Yüzden fazla

⁹²³ Kandemir, "İslâmiyet ve Komonizm-3", 286. *Büyük Doğu*'dan bir örnek için bkz. "Siyasî akidesinin esasları, dini, milliyeti ve aileyi inkâr olan Sovyet Komünist Partisi Bolşeviklerinin mutlak surette hâkim bulunduğu Rusyada Hükümet halkın dinî cereyan ve hareketleri karşısında müsaadekâr davranmak zorunda kalmıştır. Moskova radyosunun son neşriyatında yeniden 62 kilisenin kurulacağı ve bunlar için münasip binaların bulunması için emir verilmiştir. Sovyetler Birliği nüfusunun üçte biri Müslüman ve Türk olduğuna göre bunlar için yeniden ne kadar cami yaptırılacağı hakkında haberde bir kayıt yoksa da halkın ihtiyaçları artık hesaba katıldığına (!) göre bunlar için de bir karar verilmiş olmalıdır." "Rusyada Din", *Büyük Doğu* 3, sayı 65 (1947): 8.

⁹²⁴ A. Kandemir, "İslâmiyet ve Komonizm-3", 286. "1941-1945 harbi sırasında Sovyet Rusyada takip edilen yeni din politikası, Rus bakımından, başarılı oldu. Yabancı müşahitlerden bir çokları, bu vaziyeti eskisile mukayese etmek hatasına düştüler ve Rusyanın yolunu değiştirdiğini sandılar. Halbuki komünizmle din arasındaki düşmanlık amansızlığını muhafaza etti. Komünizmin İslâmiyete karşı beslediği esaslı husumet de hiç bir suretle değişmedi." "Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor", 136.

⁹²⁵ Mustafa Z. Hızal, "İslamiyetin En Büyük Düşmanı Komünizm", *İslâm* 3, sayı 29 (1960): 149.

medrese ve 8.000 kadar imaret kapatılmıştır.⁹²⁶ Ayrıca milliyetçilikle dindaşlığın iç içe geçmiş olduğu bu yazıda da o dönemlerde Müslüman Türklere karşı uygulanan bazı politikalar hakkında ipuçları yer alır:

Kırım ve Kafkasya’da 1943 ve 1944 yıllarında irtikâb edilen dehşet verici kitlevî sürgün ve cinayetler, Müslüman-Türk ülkelerinde vukua gelen sürekli isyanlar, milyonlarca esiri ölüme mahkûm eden meşhur Sibiryâ kampları, tarihin bir eşini kaydetmediği işkenceler ve devamlı idamlar, sun’i olarak ihdas edilen korkunç açlık vak’aları gibi sayılması sayfaları, hattâ ciltleri doldurabilecek tüyler ürpertici hadiseler kızıl-Rus vahşeti hakkında yeter derecede fikir vermektedir. Komünistlerin bilhassa Müslüman Türklere karşı giriştikleri imha hareketlerinin vüs’atı karşısında hayal bile duraklar.⁹²⁷

Rusya’nın II. Dünya Savaşı’ndan sonra İslam dinine bakışı hakkında ise *Sebilürreşad* dergisinde şu bilgi verilmektedir:

Sovyet islâmiyatçısı L. Klişeviç’e göre, “Muhammed, muhayyel bir şahsiyettir ki İslâmiyetin menşei bu hayalî şahsiyetle izah edilmiş ve bugün de edilmektedir.” Yine Sovyet âlimlerine göre “İslâmiyet, Asya feodalizminin bir ideolojisidir. Kur’an ise varlıklı sınıfların hâkimiyetini müdafaa için uydurulmuş ticarî kapitalizmin bir mahsulüdür.”⁹²⁸

⁹²⁶ “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, 136.

⁹²⁷ Mustafa Z. Hızal, “İslamiyetin En Büyük Düşmanı Komünizm”, *İslâm* 3, sayı 28 (1960): 110. Bir başka yazıda da şu ifaeler yer almaktadır: “Sovyetler Birliğinde İslâm Dini’nin kökünü kazımak için yapılan muazzam mikyastaki seferberlik, en az ellibin âlimin ve milyonlarca müslümanın imhasile binlerce cami, mescit ve dinî müessesenin yok olması neticesini vermiştir. 1943-44 faciası sırasında Kırım ve Kafkasya’da yaşayan 2.250.000 müslüman, öz vatanlarından cebren çıkarılarak kurşun ve açlık tehdidi altında buzlu bataklıklara sürülmüştür. (4) Kafkasya, Azerbaycan, Kırım, İdil- Ural ve Türkistan gibi halis Türk ve Müslüman ülkelerde 35.000 cami kapatılmış, binlerce mescit yıkılmıştır. Camiler kolhoz ambarı, allahsızlar klübü, tiyatro sinema ve depo haline getirilmiştir. (5) Bu sıralarda kızıl şefler, müslümanların tek ibadet yeri kalmadığını ve kimsenin açık ibadette bulunmadığını barbarca ilân ettiler.” Mustafa Z. Hızal, “İslamiyetin En Büyük Düşmanı Komünizm”, *İslâm* 3, sayı 28 (1960): 110. “(...) *Yeni Sabah* ‘Müslümanlara Baskı’ serlevhalı neşrettiği bir başmakalede şöyle diyor: (...) Bu şiddet tedbirleri sayesinde millî ve dinî hislerin söndürüleceği kuvvetle umulmaktaymış! Bunlara ilâve olarak Müslümanların dinî bayramları hâlâ kutlanmakta sebat ve ısrar etmeleri de Sovyet idarecilerinin dikkat nazarından kaçmamaktaymış! Ramazan ayında Müslümanların oruç tutmaları yüzünden ziraî ve iktisadî faaliyetin gevşemekte bulunması da, Sovyetlerce sızıltı konusu olmaktan hâli değilmiş. Kurban Bayramlarında kurban kesilmesi âdetine riayet de öyle. Halbuki Sovyet idaresi, bir müddettir, güya şahsî itikadlara ve din hürriyetine riayet ve müsamaha göstermek hevesinde olduğunu ilân edip duruyordu. Bu sözlerin hakikatlere ve realitelere hiç de uymadığı yukarıda hulâsasını verdiğimiz mevsuk haberden anlaşılmalıdır. Zaten Moskova’daki Amerikan Büyük Elçisi Bohlen, şahsen, bu Müslüman bölgeleri ziyaret ederek ileri gelen din bilginleriyle görüşmüş ve anlaşılan A. P. Ajansının istihbaratına uygun intibalar edinmiştir.” “Büyük Mücadele”, *Sebilürreşad* 8, sayı 197 (1955): 345-346.

⁹²⁸ “Yirminci Asrın En Büyük Faciası: Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, 136.

Burada siyasi pozisyonundaki bir değişimin doğrudan İslam'a yönelik yaklaşımı da etkilediği görölmektedir.

Büyük Doğu, Sovyetler Birliği sınırları içinde bulunan Müslümanların “hürriyete mazhar oldukları” hakkında bir propagandaya maruz kaldıkları fikrindedir. Sovyet resmî haber ajansı *Tass* muhabirinin, Şeyhülislam Alizade Akhund Ağa ile yaptığı bir mülakatta Alizade'nin Sovyet Hükûmetine “Müslüman halkının refahı ve kültürel gelişmesi için gösterdiği yardımlar ve Müslümanlar için tanıdığı ibadet hürriyetinden dolayı” teşekkür etmesini hayretle karşılamakta ve “Sovyetler Birliği içinde yaşıyan bir islam ulusunun ağızından çıkan bu sözler, bir garip ve falsolu hava çalmadadır. Bu sözler vakalara dayanmaktan çok bir özentiyi andırmaktadır. Vakalar bambaşka konuşmaktadır. Komünistlerin dine karşı aldığı tavrın ne olduğu binlerce defa açıklanmış bulunmaktadır.”⁹²⁹ demektedir.

Büyük Doğu bir sayısında da Ürdün'de yapılan bir toplantıyı *Al Cezire* gazetesinden iktibasla vermektedir. Toplantı başkanı Dr. Bahaaddin Şikani şöyle demektedir:

Son yüzyılda Rus çarları Rusyadaki Müslümanları tasfiye etmek için en akla gelmez şenaate başvurmuşlardır. Çarlardan sonra gelenlerse bu yoldan ayrılmamışlardır ve camiler ve ibadet yerlerinin kapılarına kilit asan ve müslümanların dinî vazifelerini yerine getirmelerini yasak eden Stalin bunların hepsine baskın çıkmıştır. 34 yıldan beri devam eden iktidar hayatı sırasında Stalin bir tek müslümanın bile hacca gitmesine müsaade etmemiştir.⁹³⁰

⁹²⁹ R.S.K., “Din ve Komünistler”, *Büyük Doğu* (7 Aralık 1951): 3.

⁹³⁰ “Moskoflar, Müslümanların Dini Vazifelerini Yapmalarına Mani Oluyorlar”, *Büyük Doğu* (26 Mayıs 195): 1 ve 6. Bu yazı *Sebilürreşad*'da 1944'te yirmi yıldan sonra ilk defa, Müslümanların Hacca gitmelerine izin verildiğini belirten ibare ile çelişiyor görünmektedir. Bkz. 922. dipnot. Fakat, şu ifadeler duruma netlik kazandırmaktadır: “(...) ‘Hac farızası’, 1920'den sonra Sovyetler Birliği sınırlarının kapanmasıyla imkânsız hâle gelmişti. Ancak 1945'de hac ibadetini yerine getirmeye müsaade edildi, ama ferdî yolculuklara izin verilmemekte, ancak resmi makamların izniyle gruplar hâlinde hacca gidilmekteydi. Her yıl dinî idare tarafından seçilen 20 yahut 30 kişi Suudi Arabistan'a giderdi, böylece 1945'den son zamanlara kadar birkaç yüz Müslüman Sovyet vatandaşının hac ibadetini yerine getirdiği söylenebilir. (...) Ayrıca hacca giden her kafilde mutlaka devlet ajanları da bulunurdu, bunu bilen hacı adayları yurtdışında yabancı ülke vatandaşlarıyla görüşmemeye ve konuşmamaya gayret ederdi.” Ali Yıldız Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç,

Ayrıca yazıda, konferansta “Sovyet makamlarının Kafkas Müslümanlarına karşı aldığı cezai tedbirleri Birleşmiş Milletler nezdinde protesto etmek üzere”⁹³¹ bir karar alınarak bir nüshasının Karaçi ve Arap Birliğine yollandığı ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra konferansta Birleşmiş Milletlerden “Sibiryaya sürülmüş olan Müslümanların memleketlerine gönderilmesi yolunda”⁹³² harekete geçmesini talep eden bir önerge kabul edilmiştir. İnançları nedeniyle Sibiryaya sürülen Müslümanlar, Rusya’nın şehir ve köylerinde “Bezbojinik/Allahsızlar” adıyla komünizmi yayan teşkilatlar ve dinî mekânların sinema, kulüp ya da ahır olarak kullanılması gibi konulara *Sebilürreşad*’daki bir yazıda da değinilmektedir. Halkın bu tutumlardan “nefret ettiği” ve “kısık dudaklarının arasından beddualar mırıldandıkları”⁹³³ da ilave edilmiştir.

Sebilürreşad’daki bir haberde ise Türkistan ve Kuzey Kafkasya hürriyet hareketleri temsilcilerinin Bandung’da, Sovyet ve Çin komünist hükümetlerinin halklarına uyguladıkları toplu tehcir ve İslam kurumlarına verdikleri zarar nedeniyle bir kez daha Sovyet sömürgeciliğini takbih ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca dergi, bir basın konferansı yapan Ruzi Nazar’ın (1917-2015) “Çin tarafından kontrol edilmekte olan Doğu Türkistan’da 10.000’den fazla caminin tahrip edilmiş olduğu, diğer birçok caminin gece kulübü ve lokanta hâline getirildiği ve Rusya ile Çin’in Türkistan’ı Rus tevessü siyasetinin bir üssü hâline getirmekte oldukları”⁹³⁴ beyanına yer vermiştir. *Sebilürreşad*’da 1956’daki İslâm Kongresi üzerine kaleme alınan seri yazılarda ise bizzat Stalin’in savaş sonrası basılmış külliyatından bir iktibas yapılır: “Biz dinî hurafata karşı propaganda yapıyoruz. Bu mücadeleyi yapmakta devam edeceğiz. Parti

---

Ahlak ve Aile Politikası ”, İLTED, sayı: 44 (2015/2): 241. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/296835>. *Sebilürreşad*’da bir yazıda da yazar, Mekke’de iken Endonezya Müslüman Partisi lideri M. Muhammed Nasser’in düzenlediği kabul resminde Arap-Müslüman aydınları ile görüşme imkanına sahip olduğunu, hem Suudi Arabistan hem de diğer Arap devletlerinin liderlerinin komünizm tehlikesinin farkında olduğunu belirtmektedir. Bu liderlerin Sovyetler Birliği’nde İslam dini aleyhine bir politika yürütüldüğünden de haberleri vardır. Ancak, yazarın ifadesiyle dış siyasetinde Sovyetlerle işbirliği yapan Arap liderleri, bu sebeplerle komünizm tehlikesi hakkında halka bilgi vermemektedirler. Bkz. *Sebilürreşad* 10, sayı 239 (1957): 224.

⁹³¹ “Moskoflar, Müslümanların Dini Vazifelerini Yapmalarına Mani Oluyorlar”, *Büyük Doğu* (26 Mayıs 1952): 1 ve 6.

⁹³² “Moskoflar, Müslümanların Dini Vazifelerini Yapmalarına Mani Oluyorlar”, 1 ve 6.

⁹³³ “Dine İlânı Harb”, *Sebilürreşad* 7, sayı 175 (1954): 398.

⁹³⁴ “Müstemlekeciliğe Karşı: İslâm Müesseseleri ve Mabedleri Mahvediliyor”, *Sebilürreşad* 8, sayı 195 (1955): 320.

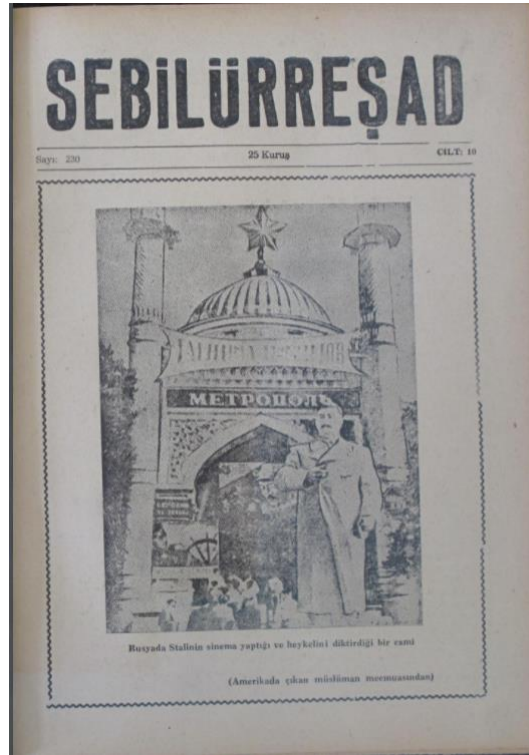
dine karşı tarafsız kalamaz. Bütün edyana ve dinî hurafata karşı din aleyhdarı faaliyetinde devam edecektir.”⁹³⁵ Aynı yazıda şöyle bir karşılaştırma da yapılmaktadır:

Çarlık devrinde, iki asır müddetle İdil-Uralda ve Sibiryada İslâm din olarak menedilmişti. Fakat fertler bolşevik devrine nispetle çok daha hür ve serbest idiler. Çarizm fertlerin hürriyetlerine tam olarak temellük edemiyordu. Bu sebeple İslamiyet vecibeleriyle, gizli de olsa, tatbik olunabiliyordu. Yapılan bütün dini tazyikata rağmen çarlar islâmî mukavemeti kıramamışlardır. Bolşeviklerin kurdukları içtimai, fikri ve iktisadi kölelik rejimi [ise] bambaşka esaslara dayanmaktadır. Bu gayrı insanî rejim tasfiyeye uğramadıkça 40 küsur milyon müslüman için kendi dinlerine ibadette bulunmak imkânı tahakkuk etmeyecektir.⁹³⁶

⁹³⁵ Abdulgani Derbendi, “İslam Kongresi: 1956 İslâm Kongresinde Müslüman Milletler Meselesi-4”, *Sebilürreşad* 11, sayı 255 (1957): 77.

⁹³⁶ Derbendi, “İslam Kongresi: 1956 İslâm Kongresinde Müslüman Milletler Meselesi-4”, 77. “Son zamanlarda Sovyet Rusyada dinsizlik faaliyetine büyük bir hız verildiği görülmektedir. Moskovada yapılan bir konferansta açıklandığına göre geçen yıl zarfında 300.000 dinsizlik konferansı verilmiştir. Bu meyanda Moskova Üniversitesinde bir Dinsizlik kürsüsü ihdas edilmiş, yüksek öğretim müesseselerinde dinsizlik kursları ve memleketin her tarafında dinsizlik kulüpleri ve salonları açılmış ve çok sayıda din aleyhtarı broşürler neşredilmiştir. Bütün bunlar kâfi gelmiyormuş gibi şimdi de ‘İlim ve Din’ adlı bir dinsizlik mecmuası çıkartılmasına girişilmiştir. Bu dergideki başlıca mevzuları Din ideolojisinin tenkidi, dinsizliğin tarihi ve nazariyeleri, dinsizlik propagandasının usul ve tatbikatı konularında çeşitli makaleler teşkil etmektedir. Sovyetlerde Komünist Gençlik Teşkilâtı (Komsomol) namıyla bir de gençlik teşekkülü vardır ki bilhassa gençler arasında dinsizliği artırıp dinî hislerle mücadeleyi şiar edinmiştir.” “Haberler: Sovyet Rusya”, *İslâm* 3, sayı 25 (1959): 32.

Görsel 9: *Sebilürreşad*, sayı 230 (1956)

Amerika’da yayımlanan bir Müslüman mecmuasından alındığı belirtilen görselin altında “*Rusyada Stalinin sinema yaptığı ve heykelini dikirdiği bir cami*” notu verilmiştir.

Dergilerde Sovyetlerin dine karşı politikalarının nasıl ele alındığına yer verildi. Bununla birlikte içerikte Rus halkının dindarlığını koruduğuna dair yazılar ve vurgular da göz ardı edilmemelidir. *Sebilürreşad*’ın *Cumhuriyet*’ten iktibasla aldığı bir yazı bunlardan biridir. Yazı, *Cumhuriyet*’te Bedell Smith tarafından “Moskova’da Üç Yıl” adı ile neşredilmiştir:

Otuz senedir din aleyhinde o kadar propaganda yapılmasına ve dindarlara işkence edilmesine rağmen hâlâ dindarlara tesadüf edilmesi, Rus hükümetinin henüz komünist partisi dışındaki halk kütlesine tamamiyle hâkim olamadığını gösteren güzel bir delildir. (...) Lenin: «Din halkın afyonudur.» demişti (1). Yeni ihtilâlcî devlet de daha birçok bahislerde olduğu gibi bundan [sic] da Lenin’in sözünü derhal kabul etmişti. Ondan sonra yirmi sene kadar müddetle «Allahsızlar Birliği» ismindeki bir mücadele teşkilatı kiliseleri kapatmak ve ortadan kaldırmak için uğraştı. Bu teşkilât kısmen propaganda, rahiplere işkence, kiliseye gidenleri tahkir gibi usullere, kısmen de memleketin en güzel kiliselerini dinamitle havaya uçurmak, diğerlerini din aleyhinde eserler teşhir eden müzelere, garaja, fabrikaya çevirmek gibi yollarla büyük bir faaliyet gösteriyordu. Bu arada, papaz mektepleri de lağvedilmişti. (2) Harbin başına kadar din, halkın ancak gizli bir şekilde meşgul olabileceği bir şey hâline gelmişti. Günden güne de daha gizli bir hal alıyordu. Her tarafta dine karşı mücadelenin eserleri görülüyordu. Moskovada geçirdiğim ilk

Paskalyadan sonra bana şöyle bir kanaat gelmişti: Dine karşı mücadele Lenin'in en az muvaffak olan gayretlerinden biridir. (...) Bu dinî merasim esnasındaki heyecanın mânasını lâyikiyle anlayabilmek için o kalabalığın Moskovada, hem de Kremlin'in yanbaşımda toplanmış olduğunu hatırlamak lâzımdır. Komünistlerin bütün propaganda ve mücadelesine rağmen, Ruslarda din hissinin halen ne kadar derin bir şekilde devam ettiğini ancak o zaman anlayabiliriz.⁹³⁷

Sebilürreşad burada 1 numaralı parantez için “Türkiye’de sabık bir Başvekil de (Recep Peker denilen adam) Büyük Millet Meclisi kürsüsünde: «Din zehirdir.» demişti.” dipnotunu düşmüştür. İkinci dipnotta ise “Türkiye’nin dalâlet devrinde de bu kabil şeyler olmuştu.” notu yer almaktadır. Bu şekilde dergi, Türkiye’nin Tek Parti Dönemi’ndeki bazı uygulamalar ile Sovyetlerdeki uygulamalar arasında benzerlik kurmuştur. Cangül Örnek; kitabında, bu yazıda Lenin’in sözü olarak verilen kısma dikkat çekerek “İslamcı yayınların Sovyetler Birliği ve sosyalizme ilişkin tahlillerinde ciddi bir bilgi birikiminin izlerini bulmak mümkün değildi. Yazarların genel olarak Marksizm konusunda da bilgisizliği dikkat çekici düzeydeydi. Örneğin dönemin en önemli İslamcı dergilerinden *Sebilürreşad*’da Marx’ın din konusundaki ünlü ifadesi Lenin’e yakıştırılabilmekteydi.”⁹³⁸ yorumunu yapmaktadır. Bununla birlikte yazının *Cumhuriyet* gazetesinden iktibas olduğu ifade edilmelidir. Burada yapılabilecek olan, belki *Sebilürreşad*’ın bunu düzelten bir dipnota yer vermesi olabilirdi. Ayrıca *Sebilürreşad*’da çıkan bir başka yazıda da sözün Marx’a ait olduğu belirtilmektedir.⁹³⁹

Yukarıdaki yazıda Smith gözlemlerini şu şekilde bitirmektedir: “Benim Moskova kilisesinde ve etrafındaki meydanda gördüğüm kalabalık ve heyecan komünist partisi nümayişlerinden çok daha derin hislere dayanıyordu. Emindim ki bolşevik partisi o paskalya gecesi kalabalık arasında hüküm süren hakiki heyecanın gölgesini bile temin etmekten âcizdir. (...)”⁹⁴⁰ *Ehlişünnet* dergisindeki “Dine Hürmet” başlıklı yazı da bu yazıyı destekler nitelikte, dinin insanlığın mukaddes ideallerinin toplamı olduğu; dinsiz hiçbir cemiyet olmadığı ancak dinsiz fertlerin var olduğu ve bu fertlerce cemiyette dine karşı gösterilen lakaytlığın aslında cemiyetin tabii şekli olmadığı ve bunun en iyi örneğinin Ruslar olduğu ifade edilerek şöyle denilmektedir:

⁹³⁷ “Bolşevikler Dinle Mücadelede Başa Çıkamadılar”, *Sebilürreşad* 3, sayı 66 (1949): 251.

⁹³⁸ Cangül Örnek, *Türkiye’nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı* (Can Yayınları, 2015), 337.

⁹³⁹ A. Kantemir (sic), “İslâmiyet ve Komünizm-3”, *Sebilürreşad* 12, sayı 291 (1959): 254.

⁹⁴⁰ “Bolşevikler Dinle Mücadelede Başa Çıkamadılar”, *Sebilürreşad* 3, sayı 66 (1949): 252.

Çarları tamamen devirdikten sonra din düşmanlığıyla başlayan bolşeviklik Gerenski, Lenin ve nihayet Stalin zamanında şiddetli imha siyaseti ile sındırılan Rus halkı dinlerini tamamen unutmış değildirler. Bu zalim elemanların sehpaları, zindanları, menfaları karşısında kalan halk yine kalblerinde kudsi idealleri yaşıyor. Bu rejimin başladığı günden itibaren toplanan ve malûm sistem dahilinde yetimhanelerinde yetiştirilen başıboş zümre de kâinatın bu muamması karşısında günün birinde aklına müracaat ederek sefalet ve rezaletlerde dinsizliğin sonu gelmiyeceğine inanacak, manevi bir destek aramak mecburiyetinde kalacaktır. Yarım asırdanberi dinsizlik ideali ile ortaya atılan komünistler kendi ana vatanlarında (Rus ortodoks) kiliselerini yeniden ihya zarureti karşısında kalmışlardır, bu da anlatıyordu ki: dünyada dinsizlik yaşamaz.⁹⁴¹

Sebilürreşad'ın *Vatan*'dan iktibas ettiği İsviçre'deki bir dergideki röportajda ise muhabir yukarıdakine benzer şekilde “Komünist rejimi, kurulduğundan beri dini ortadan kaldırmak için sarf ettiği bütün gayretlere, dindarlar üzerinde yaptığı baskılara rağmen her sınıftan halkın bir kısmı içine yerleşmiş olan inancı söküp atamamıştır. Geniş Rus toprakları üzerinde yaşayan Hristiyanlar olsun, Yahudiler olsun, Müslümanlar olsun binbir güçlük içinde dahi Tanrıya tapmaya devam ediyorlar.”⁹⁴² demektedir. Bununla beraber, yazıda bunun oldukça azınlıkta kaldığı belirtilmektedir:

Moskovada Tanrı'ya övgü ve duaya, Allah'a yakarışa devam ediliyor. Cumartesi ve Pazar günleri kiliseler kalabalıkla dolup taşıyor. Ama bu ne ifade eder? Moskovanın altı-yedi milyonluk nüfusu arasında birkaç bin kişinin Tanrının önünde diz çökmesi demektir. Sovyet kanunu dinî faaliyetlerin serbestçe yapılabilmesini garanti altına almıştır. Fakat kırk iki yıldanberi sürdürdüğü din aleyhinde propaganda, âyinlerin yapılmasına karşı çıkarılan idari engeller, iki neslin din dışı eğitimi bugün meyvalarını vermektedir. Sovyetlerin büyük çoğunluğu için sosyalizmin büyük başarıları İsa'nın zaferinin yerini almıştır.⁹⁴³

Rusya'da Ortodoksluk, Hristiyanlığın çeşitli mezhepleri, Yahudilik ya da Müslümanlığa bağlı kalınabileceğini de belirten muhabir, bu inananların ibadetlerini ne şekilde yerine getirdiklerini ise şöyle anlatmaktadır:

⁹⁴¹ “Dine Hurmet”, *Ehli Sünnet* 4, sayı 80 (1950): 11. Bu konuda bir başka yazar da insanlardaki din duygusunun tarihle başladığı, en eski devirlerde bile insanların bir şeye tapmak zaruretini duydukları, dolayısıyla dinin insanlara zorla kabul ettirilmiş yapma bir kavram olmayıp kendiliğinden içten gelerek doğmuş inançlar olduğunu belirtmektedir. Bkz. H. Hüseyin Kılıç, “Din”, *Hilâl* 1, sayı 2 (1958): 19.

⁹⁴² “Komünizm ve Din”, *Sebilürreşad* 13, sayı 306 (1960): 95.

⁹⁴³ “Komünizm ve Din”, *Sebilürreşad* 13, sayı 306 (1960): 95.

Ortodokslar:

«Bir Ortodoks kilisesine Pazar günü akşamın altısında gitmek lâzımdır. Orada öyle sık bir kalabalık hâlinde toplanmışlardır ki kımıldamak imkânsız olur. Karma iki korodan biri ilâhi okurken öbürü kalabalığın başı üzerinden karşılık vermektedir.

Bazan, Devlet Tiyatrosu ve Bolşoy solistleri büyük bayramlarda, özellikle paskalyalarda bu törenlere sesleriyle katılmaktadırlar. (...)

Yahudiler:

«(...) Moskovada hâlâ 500 bin Yahudi yaşıyor. Fakat az kısmı dinî icaplarını yerine getiriyor. Kutsal kitaplar ve İbranice metinler ithal etmek yasaktır. Sakallı, yaşlı Yahudiler şapkalarının altında yarı gizlenmiş bir halde elle yazılmış dualar okurken görülmektedir. (...)

Müslümanlar:

«(...) Moskovada bir cami bulmak Opera meydanında bir inci tanesi bulmak kadar güçtür. Bununla birlikte altı cami vardır. Cuma günü öğleden sonra saat birde imam, din kardeşlerini dış görünüşü çevresindeki banliyö evlerinden farksız olan camiye toplamıştır. O Cuma, tam kar yağdığı bir gündü. Yalnız erkeklerden müteşekkil olan müminler avluda dirsek dirseğe gelmiş bir durumdalar. Ayakkaplarını çıkarıyorlar. Caminin giriş yerinde bir hademe bizi, beni ve tercümanı gördü. Hemen: ‘Buraya ibadet için mi, yoksa bizi seyretmek için mi geldiniz?’ diye sordu. Kara saçlı, esmer yüzlü adamlardan müteşekkil olan cemaat koyu renkli elbiseleri içinde ayakta duruyorlardı. Bunlar İslâm azınlıklarının yaşadıkları ve geliştikleri Kafkasyadan, Türkistandan ve Azerbaycandan gelmiş olan Müslümanlardı. Bütün müminleri içine alamıyan camiin dışında kalan insanlar, yüzleri giriş kapısına dönük ayakta duruyorlardı. Kara ve soğuğa rağmen Allahın sesini dinlermiş gibi ellerini kulaklarına götürüyorlar ve sonra secdeye kapanıyorlardı. Bu, çok basık göğün altında, loş bir aydınlık için büyüleyici bir manzaraydı.»⁹⁴⁴

Hilâl dergisinde yayımlanan bir haber ise dönemin mukaddesatçı aydınları için komünizmle mücadelenin önemini bir kez daha göstermektedir. Haberde, Mirac gecesi dolayısıyla Bağdat Azamiye Camisi’nde Irak’ın tüm vilayetlerinden gelen ulema temsilcileriyle 15.000 kişi huzurunda bir toplantı yapıldığı ve bu toplantının “tarihte ilk olarak Ümmi [Sünni] ve Şii âlimlerin el ele vererek komünizme ve ilhada karşı savaşmak için yaptıkları”⁹⁴⁵ bir toplantı olduğu vurgulanmaktadır. Böylece İslam’ın “en büyük düşmanı olan komünizme karşı Müslüman âlimlerin birleştiği”⁹⁴⁶ ifade edilmektedir. Aynı haberin başka bir maddesinde de Irak’taki komünistlerin İslami akideleri küçümsemek için “Allah mazlum [maznun?] sandalyesinde” ve “Allah

⁹⁴⁴ “Komünizm ve Din”, 95-96.

⁹⁴⁵ *Hilâl* 1, sayı 4 (1959): 24.

⁹⁴⁶ *Hilâl* 1, sayı 4 (1959): 24.

nerede?” isimli iki eser yayımladıkları belirtilmiştir.⁹⁴⁷ Derginin altıncı sayısında da “Irak’ta 30 bin komünist düşmanın hapishanelere konulmuş olduğu, Musul, Kerkük, Necef’te din âlimlerinin ayaklarına ip takılarak sokakta sürüklendiği ve âlimlere matbuat vasıtasıyla küfredilmekte ve en ağır bir şekilde karikatürize edilmekte”⁹⁴⁸ olduğu haberi yer almaktadır.

3.3.2. Dergilerin Komünizme Ahlaki Açıdan Bakışları

Değerler sistemini dinden almayan bir sistem ve toplum düşüncesinin, değerler sistemini İslamiyet’e dayandıran bir dünya görüşü ile ahlak sistemlerinin belli konularda uyuşmayacağı açıktır. Dönemin mukaddesatçı dergilerinde dikkati çeken bir husus ise ruh ve Allah inancının olmadığı bir düşünce sisteminde, ahlakın olmadığı iddiasıdır. Buna dair çok sayıda içerik mevcuttur. Bunun yanı sıra bu yazılarda çoğu zaman komünizm ile CHP’nin yan yana anıldığı görülmektedir. CHP’nin komünizmin Türkiye’ye girişinde rol oynadığı düşünüldüğü gibi CHP’nin politikalarının komünizm umdelerini benimsediği de vurgulanır.

Büyük Doğu’nun Pakistan’ın eski gazetelerinden biri olan *Civil and Military* gazetesi başmakalesinden iktibas ettiği bir yazıda komünizm, Müslüman memleketlerin baş düşmanı olarak tavsif edilerek şöyle denilmektedir: “Allah’ı ve bütün ahlak prensiplerini inkâr etmek esasına dayanan bir sistemden herhangi bir iyilik doğacağını söylemek, Allah’a ve doğruluğa inanmayı insan cemiyetinin temel taşı addeden İslam hayat anlayışını tekzip etmek olur.”⁹⁴⁹ *İslâmın Nuru* dergisinde “öteki” olarak görülen komünistliğe atfedilen çeşitli olumsuz sıfatlar ise şöyledir:

Şüphesiz ki tam bir müslüman, kâmil bir mü’min komünist olamaz. İslâm ahkâmı buna mânidir. Fakat bu asrın zuhûrâtından olan komünistlik beşerin kalbinde ve rûhunda eskiden beri kükremiş ve kuvvetlenmiş bir (HASED)den başka bir şey değildir. Hepimizin bildiğimiz veçhile **mukaddesat nâmına, meselâ (DİN, İLİM, AHLÂK, IRZ VE NÂMUS, HAK VE HUKUK) gibi** yüksek ve insânî hiçbir şeyi tanımayan, (maddede faaliyetde hâkim bulunan) bu meslek her ne kadar yeni bir yol zannediliyorsa da ruh ve nefis âleminde, mâneviyat sahâsında fenâlığı pek

⁹⁴⁷ *Hilâl* 1, sayı 4 (1959): 24.

⁹⁴⁸ “Haberler”, *Hilâl* 1, sayı 6 (1959): 23.

⁹⁴⁹ “Pakistan ve Komünizm”, *Büyük Doğu* (26 Mayıs 1952): 3.

eskidir. Hattâ beşerin târihile beraber bu müthiş âfet şüphesiz nice ferdleri, aileleri, cemiyetleri târümâr, dünyâlarını ve âhiretlerini harâb etmiştir. İtikâd ve îmanları zayıf ilim ve irfandan mahrûm, edeb ve ahlâktan uzak kalmış kimselerde bu kötü ahlâk çok kuvvetlidir.⁹⁵⁰ (abç)

Doğan Güneş dergisinde bir yazı ise “mukaddes kıymet tanımamak” bahsinde dönemin iktidar partisinin komünizmin temel davasını benimsediğini dile getirmektedir:

Komünizmin temel davası «Bütün içtimai müesseselerin üzerinde durduğu esas, iktisadi müessesedir.» değil midir? Bu davanın bugün fiilen cemiyetimizce benimsenmiş bir halde bulunduğunu hem demin söylediğimiz bundan önceki sayımızın başyazısında hem daha evvelki yazılarımızda ortaya koymuştuk. Cumhuriyet Halk Partisinin son kurultayında söz alan hatipleri, bilhassa Hamdullah Suphi Tanrıöver’e cevap verenler aynı davayı benimsiyen ve destekliyen sözler söylediler. Demek ki bu parti, komünizmin temel davasını benimsemiştir. Şimdi yine komünizmin bu davadan -zaruri birer netice hâlinde çıkan- diğer davalarına bakalım: Din, ahlak, hukuk, siyaset vesaire bu müesseselerin hepsi, iktisadi müessesenin yürüyüşüne ayak uyduracaklardır. Yani iktisadi müessesenin maadası olan müesseselerden hiçbirisinin kendi başına bir kıymeti, bir varlığı bile yoktur. Onun için hukukun temeli olan ferdî mülkiyet inkâr edilir. Size ferdî mülkiyet hakkının inkârını hepimizin yüzümüze karşı haykıran iki kanun göstereceğim ki bu kanunları, perde arkasında bu parti hazırlamıştır: Kiracılar Kanunu, Topraklandırma Kanunu. Fakat bunlar göze çarpmamıştır.⁹⁵¹

CHP’nin komünizmin davasını benimsediği görüşündeki yazar, bu dünya görüşünün sonucu olarak ortaya çıktığını iddia ettiği bazı neticelerle devam etmektedir. Türk milliyetçiliği ile iç içe geçmiş bu cümlelerde “aile kurumunun inkârı ve yıkılışı, ahlaksızlık ve sefahat bataklıkları” bu parti mensupları ile ilişkilendirilerek verilmiştir:

Birinci zaruri netice, ferdî mülkiyet hakkının inkârı ise ikincisi aile müessesesinin inkârıdır. Aile müessesesinin hazin ve müthiş yıkılışını hepimiz bu boğucu ahlaksızlık havasını teneffüs ederek seyrediyoruz. Üçüncü zaruri netice, mukaddesleri kökünden kazıyıp yıkmaktır. Bugün sefahat bataklıkları içinde dolu dizgin at oynayan bu parti mensuplarının kendi maddi menfaatlerinden başka hiçbir mukaddes kıymet tanımadığını Türk milleti arasında bilmiyen kalmamıştır.⁹⁵²

⁹⁵⁰ *İslâmın Nuru* 2, sayı 17 (1952): 37.

⁹⁵¹ *Doğan Güneş*, sayı 9 (1948): 130.

⁹⁵² *Doğan Güneş*, sayı 9 (1948): 130.

Yazara göre görünüşe komünistlik ve komünistlerle mücadele hâlinde olan CHP, hakikatte asla öyle değildir.⁹⁵³

Büyük Doğu'nun gazete olarak çıktığı dönemden Kısakürek'e ait çok ağır ifadeler ve yer yer hakaret içeren bir yazıda ise komünizm hakkında aile, cinsler ve çocuk bağlamındaki kısım oldukça vurucudur:

Aile, bunların gözünde, cemiyet maddesini ördüğü sanılan, halbuki basit bir derebeylik vehminden ibaret olan, çözülmesi ve patlatılması lâzım bir ukte...Kadın, bunların gözünde, istediği zamanda, istediği mekânda, istediği vaziyette, istediği adamla beraber (fizyolojik) kuma ve kusturma ihtiyacını tatmin etmesi gereken, (Şofben) tarzında bir âlet... Çocuk, bunların gözünde, paçavracı çingenelerin çaput toplaması gibi, her düşürüldüğü ve koyuverildiği yerde hükümet eliyle toplatılıp, asrî insan (silo)larında yanyana ve üst üste istif edilecek; sonra her nevi ruh ukdesini çürük dişler gibi yerinden sökücü bir programa göre yetiştirilecek bir rakam ve kemiyet unsuru...⁹⁵⁴

Yukarıdaki alıntı bağlamında şu ifade edilmelidir: Komünistler açısından söz konusu olan bir cinsiyetin ortaklaşalığı değil, bu tür ilişkilerin sadece o kişilerin tercihleri doğrultusunda, dinî ya da toplumsal bir norma dayandırılmadan idamesidir.⁹⁵⁵ Kısakürek üstteki yazının devamında sözü Tek Parti Dönemi'ne getirip komünistlerin “eski hükûmetin müsamahalı muhakeme, yahut muhakemesiz müsamaha mevsiminden faydalanmış”, “tek cümlelik teşhisle şehirlerin en büyük meydanlarında ipe çekilecek ve etleri soyulup dökülünceye kadar teşhir edilecek; ne fikir, ne dava, ne zan, ne içtihat,

⁹⁵³ *Doğan Güneş*, sayı 9 (1948): 130.

⁹⁵⁴ Necip Fazıl Kısakürek, “Günün Büyük Tehlikesi: Komünizma: Bunlar Kimdir?-1-”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 116 (13 Eylül 1952): 1 ve 5.

⁹⁵⁵ Şunun da farkında olunmalıdır ki komünizm de dahil her dünya görüşü süreç içerisinde kendi zaviyesini merkeze alan belli bir toplumsal norm yaratmış olmaktadır. *Komünist Manifesto*'dan alınmış şu satırlar ise komünist ideolojinin aile kavramı hakkında fikirlerini göstermesi açısından kayda değerdir: “Soru 21: Komünist toplum düzeninin aile üzerindeki etkisi ne olacaktır? Yanıt: Bu, cinsiyetler arasındaki ilişkiyi, yalnızca ilgili kişileri ilgilendiren ve toplumun hiçbir müdahale isteminde bulunmayacağı salt özel bir ilişki haline getirecektir. Bunu yapabilecek durumdadır, çünkü özel mülkiyeti kaldırmakta ve çocukları komünal olarak eğitmekte, böylece bugüne kadar varolan evliliğin her iki temelini –özel mülkiyet sayesinde kadının kocaya ve çocukların da ana-babaya olan bağımlılığını- yok etmektedir. Ahlak dersi veren darkafalıların, kadınların komünist ortaklaşalığına karşı kopardıkları yaygaranın yanıtı da buradadır. Kadınların ortaklaşalığı tümüyle burjuva topluma ait bir ilişkidir ve bugün eksiksiz bir biçimde fuhuş ile gerçekleşmektedir. Ama fuhuşun kökleri özel mülkiyettir ve onunla birlikte o da kalkar. Şu halde, komünist örgütlenme, kadınlarda ortaklaşalığı getirmek yerine, ona son verir.” Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çev. Muzaffer Erdost (Sol Yayınları, 2011), 184-185.

hiçbir zihnî çileleri olmayan, sadece ruhi ve ahlaki bir redâet [kötülük] temsil eden her türlü vasıf ve sıfat dışı örnekleri”⁹⁵⁶ olduğunu da ifade etmiştir. Diğer bir yazısında da materyalizm ve komünizmin “birkaç asırdır süren inhitat tarihimizin sonunda Cumhuriyet’le beraber”⁹⁵⁷ faaliyete geçtiğini belirtir. İlk önce Cumhuriyet’le iş birliği içinde gibi görünür, sonra ise tüm faaliyetini “Türk manevi bütünlüğüne”⁹⁵⁸ yönlendirir. Bu nedenle de hemen kanun dışı addedilir. Takip edilse de karşısına hiçbir zaman “mükemmel mücadele şartları ve ruh teçhizatı” ile “sistemli bir imha hareketi”⁹⁵⁹ çıkmaz. Kısakürek’e göre bu ülkede komünizm, “...tıpkı, kapısı örtülü evlere açık penceresinden, bacalardan, tahta aralarından, delik ve deşiklerden giren cereyanlar gibi, her türlü gizli hulûl yollarını”⁹⁶⁰ denemiş ancak yine de tam manasıyla topluma nüfuz edememiştir. Kısakürek bunun nedenini sorar ve şöyle yanıtlar: “karşısında idrakli, sistemli, teşkilatlı bir mania bulunduğu değil, sadece himayesiz ve başıboş bırakılmış olsa da hilkaten nüfuzu imkânsız bir Türk ruhu yaşadığı için!!!” Konuşmada komünizmin dayandığı “maden”i ise şöyle açıklamıştır:

Memlekette, iç davaların ve iç idarenin uyandırdığı umumi bezginlik ve küskünlük... En basit sahtekârlıkla ele geçirilmiş bulunan bu basit sahtekârlar, Üsküdar son vapur kalktıktan sonra binmeye mecbur kaldığımız dolmuş motörleri gibi, bütün iç ümitsizliğin teselli istikametini kendi üzerlerine çekmek taktiğini kullanırlar. Mademki Türkiyenin iç vaziyeti bu kadar bozuktur, binaenaleyh çareyi komünizmde aramak gerektir!!! İşte, bütün demagocya sırları bundan ibaret... Bilen bilmeyen birçok zavallı da iç ümitsizlik adına çareyi bir dış ölüm merkezinde aramaya kalkacak kadar şaşırılır. Komünistliğe sempati besleyenlerin çoğu bu ahmak demagocya öksesi vasıtasıyla enselelenmiştir.⁹⁶¹

Kısakürek konuşmasında kendi tarafını diğer bir deyişle materyalizm ve komünizmin zıddı olan tarafı çok anlatma gereği duymadığını belirterek “Materyalizma ve

⁹⁵⁶ Necip Fazıl Kısakürek, “Günün Büyük Tehlikesi: Komünizm: Bunlar Kimdir?-1-”, *Yeni Büyük Doğu*, sayı 116 (13 Eylül 1952): 1 ve 5.

⁹⁵⁷ “Konferansın Sonu”, *Büyük Doğu*, sayı 9 (6 Mayıs 1949): 2. Bu yazı, 6. sayıda yayınlanmaya başlayan “Necip Fazılın Üniversitelilere Konferansı” başlıklı yazının devamıdır.

⁹⁵⁸ “Konferansın Sonu”, 2.

⁹⁵⁹ “Konferansın Sonu”, 2; Ayrıca Kısakürek, 11. sayıda da Cumhurbaşkanı İnönü’ye yazdığı 1949 tarihli mektupta ideolocyasını komünist fikriyatı yıkacak bir kurtarıcı olarak belirterek Cumhurbaşkanına daha önce ulaşmaya çalıştığı iki teşebbüsün de sonuçsuz kalmasından kaynaklı üzüntü ve sitemini beyan etmektedir. Bkz. Necip Fazıl Kısakürek, “Türkiye Cumhurbaşkanına İsmet İnönü’ne”, *Büyük Doğu*, sayı 11 (20 Mayıs 1949): 1.

⁹⁶⁰ “Konferansın Sonu”, 2.

⁹⁶¹ Yazının devamında komünistlere yönelik çok ağır ifadeler de yer alır. “Konferansın Sonu”, *Büyük Doğu*, sayı 9 (6 Mayıs 1949): 2.

komünizmanın aksidâvası olan **Allah, Peygamber, kâinat, insan, ruh, vatan, millet, cemiyet, ideal, ahlâk, aile** gibi mefhumlar bu adî fikir karmanyolacığının önünde fazla konuşmaya tenezzül etmezler.”⁹⁶²(abç) demektedir. Konuşmanın hitamı ise Kısakürek’in çok fazla genç üzerindeki tesirinin sebebini ortaya koyar gibidir:

(...) Genç adam! (...) yeni bir gün doğmak üzere bulunduğuna inan! Bu yeni gün, bir gün bâtili iptal edeceğini haber veren Hakkın, bütün manevi değerlerle tecellisini çerçeveleyecek ve ruhçu insanoğlunu yepyeni bir nizamla eşya ve hadiselerle hâkim kılacaktır. (...) Genç adam! Ortada başıboş gezen kirliliğe rağmen Allahın ezelden temiz ve bulaşmaz yarattığı senden başka güvenimiz yoktur!⁹⁶³

DP’nin iktidarda olduğu tarihte bir yazıda ise medyadaki “... tecavüz, otomobil durdurup soyma, zimmete para geçirme, bir lira için arkadaşını canavarca ve şayanı hayret bir soğukkanlılıkla doğrama”⁹⁶⁴ gibi vakalar sıralanarak şöyle denmektedir:

Şimdi bu yazdıklarımın eski iktidar mensubiyni memnun olacak ve yeni iktidarın demokratik bazı zaruretler neticesi gevşek davrandığını ileri sürerek, onları becerisizlikle itham edeceklerdir... Tahmin ederim. Fakat ne hazindir ki, yukarıda saydığım o korkunç ve elim vakaları bugün bizlere hazırlayan maalesef o eski iktidar mesulleridir. Manevî hislere hakaretin bir ilerilik sayıldığı o aslâ geri gelmesini arzu etmediğimiz devirlerde atılan bu muzır tohumlar bugün yer yer yeşermiştir. Kanun belki ilk tedbirdir, fakat asla son tedbir olamaz. Eğer bir cemiyet yalnız kanunların kuvvetiyle ayakta durabilseydi C.H.P. bugün gene iktidarda olurdu. Lâkin cemiyetleri ayakta tutan, onlara rahat ve saadet ve terakki temin eden en büyük âmil terbiyedir ve onun da istinat ettiği yegâne kök maneviyattır.⁹⁶⁵

⁹⁶² “Konferansın Sonu”, 2.

⁹⁶³ “Konferansın Sonu”, 2.

⁹⁶⁴ İzzet Mühürdaroğlu, “Ahlâk Nizamını Bozanlara Karşı Şiddetli Tedbir İhtiyacı”, *Büyük Doğu* (30 Kasım 1951): 2-3. Daha eski tarihli bir yazıda da benzer ifadeler vardır: “Bakışlarımızı Türkiyemizin mânevi sahasına çevirdiğimiz zaman, müşahedesini yapacağımız manzara müthişti: Komünizma, cemiyeti soysuzlaştırmak vazifesini üzerine almış, öncü fikir kıymetlerini mânevi dünyamızın mihrakına kadar sokabilmiştir. Fuhs, Türkiyemizde almış yürümüştür. (...) Eski terbiye sisteminden kurtulan nesiller, bugün şaşırmış haldedirler. İslâmi akidelere, cemiyetin örf ve âdetlerine bağlı insanlar müstesna, yeni yetişenler zevklerini dar bir kalıp içinde hapsetmeyi lüzumsuz ve budalaca bir taassup saymakta (...)” Reşat Feyzi Yüzüncü, “Komünizma Öncüleri”, *Büyük Doğu* 4, sayı 85 (19 Mart 1948): 3.

⁹⁶⁵ İzzet Mühürdaroğlu, “Ahlâk Nizamını Bozanlara Karşı Şiddetli Tedbir İhtiyacı”, *Büyük Doğu* (30 Kasım 1951): 2-3.

Yukarıda yazar; bu vakaların müsebbibi olarak “o aslâ geri gelmesini arzu etmediği”⁹⁶⁶ dönemleri görmesini, o dönemlerde “manevî hislere hakaretin bir ilerilik sayılması”na bağlamaktadır. Ayrıca iktidarın komünizme karşı alacağı ilk tedbirin şüphesiz kanun olacağı fakat şayet bu kanun “köklü bir millî ve manevî bir terbiyeye istinad” ettirilmezse bunun etkili bir mücadele olmayacağı fikrindedir. Netice olarak yazar, dönemde manevi sahada gözlemediği buhranı Tek Parti Dönemi’ne bağlayarak ardından DP Hükûmetine ve bilhassa Menderes’e seslenmektedir:

Demokrat Parti hükûmeti dahilde hüküm süren bu ahlâk buhranını yerinde tutmak için ilk tedbir olarak ceza kanununa çok ağır hükümler koyacak tekliflerini bir an evvel Meclise getirmek mecburiyetindedir. Esasen Demokrat Parti büyük kongresi de bu ihtiyacı ittifakla hissetmiş ve direktifler vermişti. (...) Kanun nihayet önleyici ilk tedbirdir. Fakat ahlâk buhranı ahlak nizamiyle önlenir. Kanunun giremediği ve tesir edemediği yere, yani beşer vicdanına, ancak maneviyat girer ve tesir eder. Bu hakikat böylece anlaşılıp kabul edildikten sonra inkılap softalarına (dur!) işaretini veren ve Müslümanlığın bütün icaplarının yerine getirileceği parolasını cesaretle ilan eden hükûmet deisinden [sic] icraat bekliyoruz. Maariften komünist ayıklamak nihayet ilk tedbirdir, komünistin yerine ikame edilecek **milliyetçi ve maneviyatçı** da son ve en müessir tedbir olacaktır. Ahlâk buhranından muztarip vatandaşlar ve umumi efkâra tercüman olarak, hükûmeti, ahlak nizamını bir an evvel tesise davet ve muvaffakiyet temenni ediyoruz.⁹⁶⁷ (abç)

Hareket'te N. Topçu'ya ait bir yazıda da soysuzlaşma komünizmle, komünizm ise hem ahlak yoksunluğu hem de “son devrin altı oklu doktrini” ile ilişkilendirilmiştir:

(...) Soysuzlaşma hâdisesi, ruhî hastalık olarak genel felce pek yakındır. Genel felçte olduğu gibi bunda da hasta kendi şahsiyetini büsbütün kaybeder ve zaman zaman kendisine çeşitli şahsiyetler musallat olur. Gâh hıristiyan kesilir, gâh dinsizliği kendine yakın bulur. Bazan milliyetçi, bazan anarşisttir. Bazı kere ilme hayran, sonra yine ona düşman tavır alır. Bakarsınız aile hayatına düşkündür, sonra da onu yıkmıya çalışır. Gâh Fransa ile Amerika'nın hayranı, gâh da onların düşmanı bir mürebbidir. Bazan kendi fikirlerini herkesinkine üstün bulur, bazan da kendi fikirlerine itimadı olmadığını, her şeyde yanıldığına kanaat getirdiğini söyler. Bu hal, bu şahsiyetinden uzaklaşma onlara zaman zaman yakıp yıkmaya arzuları verir, çıldırtıcı fikirler getirir. Bunların değerlendirildiği yerde bir cemiyetin nizamı kökünden yıkıcı yazılar veya hareketlerin her taraftan boşandığını görürsünüz. Milletleri bu inkılâpçılarla böyle fikir adamlarından kurtarmak lâzımdır. Şahsiyetin bu en korkunç, en tehlikeli hastalığının daima kendisiyle beraber bulunduğu bir şey var, o da imansızlıktır, hiçbir şeye inanmamaktır. Ve bunlar, hiçbir şeye

⁹⁶⁶ Mühürdaroğlu, “Ahlâk Nizamını Bozanlara Karşı Şiddetli Tedbir İhtiyacı”, 2-3.

⁹⁶⁷ Mühürdaroğlu, “Ahlâk Nizamını Bozanlara Karşı Şiddetli Tedbir İhtiyacı”, 2-3. Komünizme karşı “milliyetçi ve maneviyatçı” görüşü savunan bu ifadeler, tezin çerçevesi bakımından da kayda değer bir iktibastır.

inanmayışları yüzünden, her tarafta kendileri için hürriyet ararlar. Serazâd yaşamayı hasta varlıklarına ideâl edinirler. Bütün şuuruları, varlıklarının eriyip dağıldığı boşluktaki melankoliye bağlanır. Bu hal, maziyi ve onunla birlikte benliklerini meydana getiren bütün unsurları terk edişlerinin tabîî neticesidir. Böylece kâinat içinde yapayalnız kalan varlıklarının bir tek ifadesi vardır: İmansızlık. İmansızlık, iradesizlik demektir. Aciz ve zaaf içinde serilen varlıklarına her temas bir ok, her yaklaşma bir şimşek tesiri yapar. **Kuvvetten, vefakârlıktan, aşktan, hakikatten, Allahtan kaçarlar ve bütün bu ulvî değerlerden uzak yaşamak idealine hürriyet derler.** Onlar için fedakârlık zulüm, hakikat bir kemend, din bir musibettir. Kaidesiz, kayıtsız yaşamak hayat idealidir. Tabîî o hayatın nasibi hüsrân olacağından, bunlar ömürlerini ışıksız bir boşlukta geçirirler. Tefik Fikret hasta terennümlerinde kendine musallat olan bu ruh halini pek güzel anlatmıştı. Eğer onların eliyle zehirlenen bu neslin kurtarıcısı Âkif olmamış olsaydı, bugün belki bütün gençliğimizi bir bataklıkta boğulmuş bulacaktık.⁹⁶⁸ (abç)

Yazının hitamında yukarıda bahsedilen soysuzlaşma komünizm ile ilişkilendirilerek komünistler “beşer vücudunun genel felce uğramış organları” ve “nizam ile mazinin, yani insan ruhunun yıkıcısı” olarak tavsif edilmiştir. Yazıya göre “son devrin altı oklu doktrini” ise bunu gerçekleştirmiştir:

İşte bizim ruh davamız budur. Komünistler, ruhumuzun tarihe gömülmüş temellerini yıkmak istediklerinden bize düşmandırlar. Onlar beşer vücudunun genel felce uğramış organlarıdır. Hiçbir mektep ve doktrine bağlanmaktan hoşlan[may]an [sic] bütün anarşistler de böyledir. Onlar nizam ile mazinin, yani insan ruhunun yıkıcısıdır. Bizde son devrin altıoklu doktrini bu vazifeyi yapmıştır, temellerimizi koparmak istemiştir. Lakin bu temellerde barınan mazi, işte bin yıllık, bin üç yüz yıllık kuvvetle onları karşılıyor. (...)⁹⁶⁹

Hareket'te Mehmet Kaplan'a ait bir yazıda ise “Komünist Rusya, tekniği bir din hâline getirerek hem kendi idaresindeki milyonlarca insanı köle yaptı hem de bütün dünyayı tehdiye başladı.” denilerek, “Bizde de ‘torrum, torum, makineleşmek istiyorum.’ diyen sapıklar, sadece dine değil, aynı zamanda millet aleyhine döndüler. Vatana ihanet ettiler.”⁹⁷⁰ cümleleriyle Nazım Hikmet'e gönderme yapılmıştır.

⁹⁶⁸ N. Topçu, “Şahsiyet”, *Hareket*, sayı 2 (1953): 4.

⁹⁶⁹ Topçu, “Şahsiyet”, 11.

⁹⁷⁰ Mehmed Kaplan, “Kahramanlık, Din ve İlim”, *Hareket*, sayı 4 (1953): 4 ve 15.

CHP'nin bazı din karşıtı politikalarının, Sovyet Rusya'nın din karşıtı politikalarına benzetilmesi fikir özgürlüğü olsa da⁹⁷¹ ahlaksızlıkları belli bir görüşten insanlara hamletmenin açıklanabilir bir tarafı yoktur. Ahlakın, en üstün kaynağının din olduğunu ifade etmek de fikir özgürlüğü kapsamındadır. Ancak dini temele almayan kişilerin ahlaksız olduğunu savunmak sorunlu bir yaklaşımdır.

Komünizm bahsini bitirirken dikkati çeken bir husus da şudur: Dönemin mukaddesatçı dergileri Sovyetler Birliği'ndeki din politikalarını ve oradaki dindaşların uğradığı zulümleri aktarırken coğrafi olarak Sovyetlere odaklı bir anlatım takip etmektedirler. Millet'in ve ahlakın ötekisi olarak komünizm bahsini ele aldıklarında ise bunu çoğu zaman ülke içindeki Batıcı aydınlara ve Kemalistlere göndermeler ve siyasi parti olarak da CHP'nin politikaları ile iç içe ele almışlardır. Elbette din politikaları ve dindaşlık bahsinde de millet ve ahlak bahislerinde de hedefledikleri ana okuyucu kitlesi Türkiye içindeki Müslümanlardır.

3.4. MANEVİYAT ÖRNEĞİ OLARAK ABD VE BATI

“(...) Bugün İslamiyetin düşmanı hıristiyanlık olmaktan ziyade dinsizlikdir ve ALLAHsızlıktır. Müslümanlık-Hıristiyanlık mücadeleleri zamânımızda tarihe karışmıştır. Bugün büyük mücadele dindarlarla dinsizler arasındadır. Bugün dinsizliği sistemli bir şekilde neşreden ve bu hususda modern ilmin mutâlâalarına dayandığını iddia eden muhtelif propaganda merkezleri var. Bunlara karşı, inandığımız ve canımız gibi sevdiğimiz İslamiyetin de modern bilgi silahlarıyla mücehhez olarak kendisini müdâfaa ve mensublarını himâye etmesi lâzım gelmektedir.” Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil, “Pakistanda Müslüman Milletler Kongresindeki Konuşmanın Tam Metni”, İslamın Nuru, sayı 19 (1952): 19-20.

“Pakistanın Amerikadaki Büyükelçisi Mohammed Ali Vashingtondaki islâm merkezinin açılış merasiminde yaptığı bir konuşmada dünyadaki büyük dinler mensuplarını maddiyatçılık doktrinine karşı daha tesirli bir şekilde mücadele etmek için işbirliği yapmaya davet etmiştir. Mohammed Ali, diğer dinler maddiyatçılık tehdidi altında bulunurken, islam dininin 500

⁹⁷¹ “Bizde (lâisizm) doğrudan doğruya din düşmanlığı mânasına alınmış ve maalesef şimdiye kadar böyle tatbik edilmiştir. Bu hususta eski hükûmet adamlarımızın örneği ve ilham kaynağı, garp hukuku değil, komünist Moskova olmuştur. Hatırlanacağı üzere Ruslar din düşmanlığını fiiliyata çıkarmak üzere din adamlarını imha etmişler ve din adamı yetiştiren ilim müesseselerini yıkmışlardır. Bkz. Ord. Prof. A. F. Başgil, “Lâiklik”, *Büyük Doğu* (24 Mayıs 1952): 2.

milyon insanı birbirine bağlayan bir kuvvet olduğunu belirtmiş ve müslüman devletler ile Amerika arasında mevcut iyi münasebetleri tebarüz ettirmiştir.” “Maddiyatçılığa Karşı İşbirliği”, Sebilürreşad, sayı 248 (1957): 268.

“Komünizme karşı mücadelemiz Allah’ın kudretine inananlarla inanmayanlar arasındaki bir mücadele değil de nedir? Komünistler bunu biliyorlar. (...)” Dr. Hikmet Tanyu, “Eisenhower’in Düşünceleri, Duası ve Bir Beyanatı”, Hilâl, sayı 13 (1960): 24.

1950’lerdeki İslam düşüncesinin özelliklerden biri, komünizmin karşısına tek tanrılı dinlerden oluşan bir maneviyat cephesiyle çıkma çabasıdır.⁹⁷² Bu tür bir “maneviyatçı ittifak”⁹⁷³ ile materyalist bir dünya görüşü olan komünizme karşı durmak bir zaruret olarak görülmektedir.

Dönemin mukaddesatçı dergileri, bir üst başlıkta ele alındığı gibi komünizmi; materyalizm, dinsizlik ve ahlak yoksunluğu ile resmederken Batı ve ABD’yi ise Allah inancı olan ve ahlaki bir sistem olarak öne çıkarmışlardır.⁹⁷⁴ Bu hem onların komünizm

⁹⁷² Cangül Örnek, *Türkiye’nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı* (Can Yayınları, 2015), 321. Bkz. “[Dinler Arası Sulh Birliği] Konferansı[ın] fahrî reisi olan bu zat [Dr. William Merrill], asıl hastalığı teşhis ediyor. Büyük düşmanı elini uzatarak gösteriyor. O diyor ki: ‘Yaşadığımız günlerde en tehlikeli olan ihtilâf dinden dine, milletten millete olan ihtilâf değildir. Biz dünyayı başka türlü anlayan, hayatı başka türlü tanzim etmek isteyen yeni bir cereyan karşındayız. **Karşı karşıya düşman vaziyetinde, inananlar ve inanmayanlar var. Maddeye, menfaate birinci mertebeyi vermek isteyen insanlarla, insanlığa, ahlâka, mâneviyata birinci mertebeyi verenlerin çarpışması karşındayız.**” “Komünizme Karşı Dünya Din Cephesi: Hamdullah Suphi Tanrıöver’in Mühim Beyanatı”, *Sebilürreşad* 1, sayı 10 (1948): 152. (abç); “(...) Siz nasıl cennet ve cehenneme inanıyorsanız biz de aynı suretle inanırız. Siz nasıl Peygamberlerin hak olduğuna ve Allah tarafından insanlara kitap gönderilmiş bulunduğuna inanıyorsanız, biz de aynı suretle inanırız. Siz nasıl öldükten sonra tekrar dirilerek mahşer meydanında toplanıp hesap vereceğinize inanıyorsanız biz de aynı suretle inanırız. Şu halde esas noktalarda aramızda ihtilaf yok demektir. Yahudilerde [sic] bunların hepsine inanıyorlar. Çünkü, menba birdir. Zira, ulûhiyet, Peygamberlik ve kitabın mevcudiyetine hep beraber inanıyoruz. İşte bu inanış dolayısıyledir ki bizim dinimizde Yahudi ve hıristiyanlara (Ehlikitap) ismi verilmiştir. (...) Öyle ise aramızda müşterek bir iman noktası vardır. Bu itibarla karşımıza müşterek bir düşman çıkıyor. O da imana musallat olan dinsiz ve imansız zümredir. Bunlar maddeye tapınıyorlar. Maneviyatı inkâr ediyorlar; bunlar insaniyetin baş düşmanlarıdır. Bunlara karşı koymak bütün ehlikitap zümreye terettüp eden mukaddes bir vazifedir.” *Ehli Sünnet* 3, “Hoş geldiniz”, sayı 53 (1949): 10.

⁹⁷³ Örnek, *Türkiye’nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, 321.

⁹⁷⁴ 1970 sonrası İslamcılık düşüncesinin Batıya bakışı için bkz. Yalçın Murgul, “Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi’nin Dünyaya Bakışı: Mukayeseli Bir İnceleme (1971-1980)” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 500-502.

karşıtlıkları ile ilişkilidir hem de Tek Parti Dönemi'nin bazı uygulamalarına ve ülkenin seküler aydınlarına eleştirilerini içermektedir.

Profesör Z. Fahri Fındıkoğlu; *Büyük Doğu*'daki bir yazısında Paris'teki St. Pierre Kilisesi ve Notre Dame Katedrali'ni dolduran insanların yanı sıra Sorbonne Üniversitesi, öğrencilerle dolu mekânları ve kitapçılarıyla meşhur Quartier Latin semtindeki vitrinleri ve gazetelerin içeriğini tasvir etmektedir:

(...) Kendi kafalarındaki İsa Peygamber görüşüne kendini vermiş milyonlarca insan, (Senpiyer) kilisesi etrafını tavaf ediyor. Avrupa ve Amerikanın yalnız an'anevi dini değil, felsefesi ve ilmi de 'Mukaddes yıl'ın fikriyatı uğrunda seferber olmuş. Pariste (Kartiye-Lâten) vitrinleri, 'Hıristiyan insan'ın metafiziğini ve ruhiyatını teşrih eden yeni eserlerle dolu... Gazetelerin konferans sütunlarını, 'Hıristiyan ruh ile ruhlanma zaruretini anlatacak mevzular taşıyor. (Notrdam) kapısını dolduran şık otomobiller, yeni bir süsleme enstitüsünden çıkmış hissini veren insanların kilise içindeki huzur ve huşu tavırları, yalnız otomatik hareketlere, kollektif itiyatlara esaretle izah edilemeyecek bir tablo teşkil ediyor.⁹⁷⁵

Fındıkoğlu'na benzer şekilde *Selâmet* dergisinde bir yazıda da “Batı dünyasının dinsizlik veya lâkaytlık içinde yüzdüğünü zannedenler veyahut bu zanni vermek isteyenler”in⁹⁷⁶ yanıldığı ve başkalarını da yanılttığı belirtilmektedir.

Maneviyatta Avrupa'nın öne çıkarıldığını, ABD'nin ise tam bir Avrupalı olarak görülmediği söylenilebilir. Bununla birlikte dönemin siyasi konjonktürünün diğer bir deyişle ABD ile ilişkilerin gündemde olmasının ABD'nin de maneviyat örneği olarak sunulmasında etkisi yadsınmaz. Bununla birlikte ABD sadece dış politika açısından değil eğlenceleri, giyimi ve hayat tarzı (*American way of life*) ile de gündemdedir. Bu da mukaddesatçı dergilerin, ABD'nin seküler basın tarafından ön plana çıkarılmayan

⁹⁷⁵ Profesör Fındıkoğlu Z. Fahri, “Dünyada Din Şuuru”, *Büyük Doğu*, sayı 22 (18 Ağustos 1950): 7. Başgil'in de gözlemleri bu yöndedir: “Nitekim Amerikayı bilmiyorum amma Avrupa son senelerde bunu nihayet anlamışa benziyor. Hemen bir asırdır, çılgın ve âsi gençler gibi, havayü heves arkasında koşan Avrupa, bugün pişmanlık duymakta ve mâneviyata meyletmektedir. Geçen yazın yaptığım seyahatten bu intiba ile döndüm. Otuz küsur senedenberi tanıdığım Fransayı, bu defa, hayli başkalaşmış buldum. Din ve mâneviyat mevzuunda fikir adamlarını adetâ seferber olmuş gördüm. Pariste hiçbir büyük kitapçı rastlamadım ki, maneviyat mevzuunda yeni intişar etmiş değerli eserlerle süslenmiş olmasın. Hatâdan dönüş geç oldu. Temennî edelim de güç olmasın.” Ord. Prof. Ali Fuad Başgil, “Maneviyata Muhtacız”, *Sebilürreşad* 5, sayı 124 (1952): 380.

⁹⁷⁶ “Papanın Mühim Bir Kararı”, *Selâmet* 4, sayı 96 (1949): 11.

manevi yönlerine sıkça olumlu gönderme yapmalarındaki diğer bir neden olabilir. Fakat bunlar dergilerde ABD'nin manevi ve ahlâki açıdan hep olumlu anıldığı sonucuna varmamalıdır. Örneğin *Büyük Doğu*'nun ABD'nin materyalistliği hakkındaki şu cümleleri oldukça önemlidir:

Nice itikat şekli vardır ki, vehim ve iddiaları ruhçuluk olduğu halde, maddeciliğe kaymıştır. Bütün putperest inanışlar, bugünkü Hıristiyanlık kadrosu, makineyi putlaştıran telâkkisi ve **hayat tarzıyla Yeni Dünya dediğimiz Amerika âlemi ve kapitalizması, farkında olarak veya olmıyarak, düşmanı bulunduğu komünizma kadar maddecidir.**⁹⁷⁷ (abç)

Büyük Doğu'da Kısakürek'e ait bir yazıda ise Avrupa'nın “nazariyede materyalist Rusya” ile “ameliyede materyalist Amerika” arasında sıkışıp kaldığı ve onlara karşı spirütüalist bünyesini korumaya çalıştığı vurgulanmaktadır. Yazının devamında da Amerikanizmin ülkedeki yansımaları eleştirilmektedir:

(...) Başımızı kaldırıp büyük şehirlerde şöyle bir halimize bakacak olursanız, Amerikanizm denilen âfetin, kılığımızda, meşrebimizde, üslûbumuzda, edamızda bizi kendimizden ne kadar uzaklara götürdüğünü yahut götürmek istediğini sezersiniz. Mekteplerimize, gençlerimize, züppelerimize, zevk-u safa hayatımıza; ve oradan bütün müesseselerimize, evet bütün müesseselerimize dikkatle bakınız, yeter! Bir Amerikan gemisinin İstanbul'a geldiği gün, şehrin geçirdiği telâşı, Noel Babanın çıkını etrafında çocuklar geçirmez.⁹⁷⁸

ABD siyasilerinin “Allah korkusu ve iman kaygısı” hakkında *Ehli Sünnet* dergisinde şu satırlar ise istisnai bir naiflik içermektedir. Bahsi geçen şahıslar birer politikacı değil de mistikmişçesine bir tasvir içeren bu satırlar, “öteki” olarak görülen bir düşmana karşı içeriğin nasıl basitleşebildiğini örneklemektedir:

(...) Kalblerindeki [Trumanlar, Çörçiller'in] Allah korkusu, iman kaygusu bütün beşeriyetin saadetlerini sağlamak için en kuvvetli adımları atmağa sevketmiş Amerikanın bütçesinin mühim bir kısmını, dünyanın her tarafına yardım yapmak için insanî hizmetlere tahsis etmiştir. Bu hal yalnız ve yalnız Allah korkusundan doğan merhamet ve fazilet sayesinde. Bir dakika olsun Trumanı Hıristiyan

⁹⁷⁷ Hüseyin Rahmi Yananlı, “Sahte İdeal”, *Büyük Doğu*, sayı 59 (8 Haziran 1951): 10.

⁹⁷⁸ N. F. Kısakürek, “Amerika, Dünya ve Biz”, *Büyük Doğu*, sayı 20 (17 Temmuz 1959)

dininden ayrılmış bir Stalin farzederek bütün dünyayı yıkılmış, harabeye çevrilmiş göreceğiz. Çünkü Allah korkusu ve iman kaygusu ortada kalmamıştır.⁹⁷⁹

Yukarıdaki yorumun basitliği gözler önündedir. Nitekim sonraki yıllarda görüleceği üzere, DP iktidarının son zamanlarında dış politikadaki değişiklikler, bloklar arasındaki yumuşama, ülkenin ekonomik ve siyasi olarak zayıflaması sonucu Türkiye, ulusal güvenlik açısından NATO üyesi kalmakla beraber çok yönlü bir dış politika izlemeye başlayacaktır. Ayrıca DP Dönemi'nde izlenen “enflasyon yoluyla kalkınma” modeli dış yardım gerektiriyordu ve Amerika'dan sağlanamayan bu yardım Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne yönlendirecekti.⁹⁸⁰ Türk dış politikasının genel çizgisinde bir değişim olmadan 1960 Darbesi gerçekleşmiş olsa da bu bilgiler siyasi ilişkilerin doğasına/politik bir gerçekliğe işaret ettiği için yine de önemlidir.

Aslında dergilerde Avrupa ve Amerika'nın “madde ve menfaat dünyası”⁹⁸¹ ile tanımlandığı da olmuştur. Burada çeşitli yazarların duruşları farklı olabilmektedir. Genel olarak iki tür yaklaşımdan söz edilebilir. İlki; A. F. Başgil ve Nurettin Topçu gibi düşünce adamlarının “batakhane hayatının Garb medeniyeti içinde âdeta bir istisna olduğu, Garbın ilim ve felsefe adamlarının ince ruhlu ve yüksek yaratılışlı insanlar”⁹⁸² oluşu ve “(...) Avrupa'da fenalıklar hastalıklar var ama bu onun ahlakı değildir, belki ahlakının düşmanlarıdır... Eğer Avrupa Hazret-i İsa'nın yeryüzüne getirdiği aşk ahlakına, ebediliğe susamış insanlığın Allah'a doğru hamlesine bağlanmasa idi,

⁹⁷⁹ Abdurrahim Zapsu, “Dine Hurmet”, *Ehli Sünnet* 4, sayı 80 (1950): 11.

⁹⁸⁰ M. Ali Gemuhluoğlu, “Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkisi (1945-1965) ve Türk Dış Politikası” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 484.

⁹⁸¹ Bkz. Nuri Tarhan, “Bir Mühim Dava”, *Hareket*, sayı 6 (1953): 10. *Sebilürreşad*'da bir yazıda da topluma “Hıristiyanlığın ahlâkından bahsedener”e gönderme yapılarak şöyle denilmektedir: “(...) Bu iki vak'ayı - haşa -bir mukayese için karşılaştırmış değilim. Vicdanı kara bir papası âleme nur ve fazilet saçan Fahr-ı Kâinat ile kıyaslamak hiç kimsenin hatırından geçmez. İstedim ki bize Hıristiyanlığın ahlâkından bahsedenerlere bu vaazı yapanların bile ne garazkâr, ne intikamcı olduklarını ve yüksek Resulümüzün ahde vefayı gösteren en parlak misaliyle bize nasıl büyük bir ahlâk dersi verdiğini, tarihe dayanarak, bir kerre daha herkesin gözü önüne koyayım. Bu meyanda Fener Patrikhanesinin belki en müteassıb uzvu olan mitropolid Yakovos efendi de oku[r] ümidindeyim. Okursa, hiç şüphe yok, yüzü kızarır.” “Ahlâk hangi dinde?: Islâm-Türk asaleti karşısında Hıristiyan taassubun namertliği”, *Sebilürreşad* 8, sayı 180 (1954): 72.

⁹⁸² Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil, “Pakistanda Müslüman Milletler Kongresindeki Konuşmanın Tam Metni”, *İslâmın Nuru* 2, sayı 19 (1952): 19-20.

bugünkü medeniyetin sahibi olamazdı.”⁹⁸³ bakışıdır. Diğeri ise iki farklı Batı olduğu, onun iyi yönlerinin alınıp kötü yönlerinin alınmaması gerektiği bakışıdır. Namık Kemal’den Said Halim Paşa’ya kadar İslamcılar bir taraftan Batı’dan öğrenme isteği duyarken bir taraftan da Batı’nın emperyalist yönünü reddederler.⁹⁸⁴ Bu tezin kapsamına giren mukaddesatçılar da bir anlamda “Batı’nın içinde başka bir Batı daha olduğunu”⁹⁸⁵ fark edip yazılarında bunu ön plana çıkarmışlardır. Bu, siyasi olarak Batı demokrasilerinin ve hayat tarzı olarak ABD’nin örnek alındığı bir dönemde de anlaşılabilir bir tercihtir. Bu düşünce adamlarının vurgusu “Batı ve ABD’nin maddiyat ve hazdan ibaret olmadığı, maneviyata önem verdikleri” yönündedir.

İslâm dergisinde bir yazıda Amerika’nın maneviyata çok değer veren bir millet olduğu ve aile içinde dinî terbiyenin esas olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Amerika’da gayriahlaki hareketlerle mücadele eden sansür cemiyetleri olduğu ve

⁹⁸³ Burhanettin Duran, “Nurettin Topçu’da Batı Algısı”, *Nurettin Topçu Sempozyumu*, 2016, 111.

⁹⁸⁴ Duran, “Nurettin Topçu’da Batı Algısı”, 109. “(..) Şunu da söyleyelimki, içinde erimekten korktuğumuz şey, yalnız garb içtimaiyatı ve resmî garptır. Yoksa garb medeniyetinin ilim ve fennine, ilmî ve insanî müesseselerine, yâni yalnız fikir ve fazilet üzerine istinad eden kısmına hürmet ederiz ve felâketlerimizin başlıcası da uzviyyet-i irfandan ibaret bulunan bu kısım medeniyetten mahrumiyetimiz olduğunu da itiraf ederiz. Fakat bu zalim medeniyet, bize irfanını değil, ancak kötülüklerini verdi. Dünyanın en münbit topraklarına ve müslümanlık gibi yüksek, faziletli bir dine sahip bulunmak itibariyle bütün şark, bilhassa yakınlığımız hasebile bizler, asırlarca bir taraftan papazların düşmanlıklarına, diğer taraftan da şövalyelerin tama’ ve hasetlerine maruz kaldık. Fikirler başka mecralar aldıkça bu irsî husumetler de şekillerini değiştirdi. ‘Salib’ yerine ‘Medeniyet...’” *Sebilürreşad* 12, sayı 276 (1958): 11.

⁹⁸⁵ Duran, “Nurettin Topçu’da Batı Algısı”, 110. Duran ayrıca şöyle demektedir: “Topçu’nun içinden geldiği İslami-muhafazakâr çevreler Batı’yı anlama konusunda maddiyata odaklanan materyalist-pozitivist perspektife şiddetle karşı çıkmıştır. Aksine Batı’nın üstünlüğünü manevi tekamülde bulan, sanayileşmenin yıkıcı etkilerinden bahseden ruhçu filozofların fikirlerinden etkilenmişlerdir.” Duran, 109; Dönemin İslami tandanslı dergilerinde yazıları çıkan Peyami Safa’nın *Türk Düşüncesi* dergisinde de Batı’nın maneviyatı ve “yeni bir Batı’nın doğuşu” üzerinde çokça durulmuştur. Derginin ilk sayısında programını açıklarken şöyle demektedir Safa: “Beni bu makalemin içinde yabancılardan uzunca iktibaslar yapmağa götüren sebep XX inci yüzyılın başında bizim hâlâ bilmediğimiz yeni bir Batı’nın doğuşu vakasının sırf bana ait bir görüş olmadığını belirtmek ve Batı düşüncesinin en büyük temsilcilerini söyletmek ihtiyacıdır. Bu yüzyılın bütün felsefe, edebiyat ve sanat hareketleri yeni doğan bu Batı kültür ve anlayışının sayısız delilleriyle dolup taşar.” “Program”, *Türk Düşüncesi* 1, sayı 1 (1953): 6-7. Safa bir yazısında da Avrupalılığı yanlış anlayan “müfrit nkılâpçılar”a seslenmektedir: “Otuz beş seneden beri bir inkılâb rejimi içinde bulunduğumuz veya bulunduğumuzu sandığımız için, din yobazlarını tahrik edenler, Avrupalılığı yanlış anlayan devrimcilerimizdir. (Bütün inkılâbcılarımızı değil, kendi kendilerine verdikleri ‘devrimci’ adıyla müfrit inkılâpçılarımızı kastediyorum).” Peyami Safa, *Doğu-Batı Sentezi* (Yağmur Yayınları, 1978), 80.

bunların toplum içinde çok önemli bir yeri olduğu belirtilir.⁹⁸⁶ Başgil ve Topçu'nun Avrupa hakkındaki yukarıdaki ifadeleri ile *İslâm* dergisinde Amerika örneği arasında bir fark göze çarpmaktadır. Yazıda “birçok ırkın, örf ve âdetin bir araya gelmesiyle vücut bulan, cemiyet tarihi ise çok yeni bir memlekette, manevî bir disiplin bekleme”nin yersiz olacağı vurgulanma ihtiyacı duyulmuş fakat tüm bu dağınıklığa karşın Amerikan ahlakçılarının pek çok kötülüğe maneviyatla üstün geldikleri, “maddi refah içinde yüzen kitlelerin aşırı şımarık hareketlerini maneviyat silâhile” durdurabildikleri ilave edilmiştir. Fakat yazara göre “Amerikalılar bu sahadaki muvaffakiyetlerini lâiyikile propaganda edememekte, onları herkes filmlerindeki gibi tahmin etmekte ve memleketimizde vukua gelen bazı hadiseler de bu kanaatleri takviye etmektedir.”⁹⁸⁷

Batı'nın ve ABD'nin maneviyatçılığı dergilerde çoğunlukla iki tema ile yer bulmaktadır. Birincisi, Batı'nın ve ABD'nin kendi dinlerindeki maneviyatçılıklarının, ikincisi ise Batı'dan İslam dinine giren mühtedilerin, dindar okurlara ve -eleştiri ya da yergi gayesiyle de olsa- okuyacak muhtemel seküler kesime bir örnek olarak sunulması. Bu ikinci durumun gerekçesi *Sebilürreşad*'daki bir Arap atasözünde dile getirilmiş gibidir: “Asıl fazilet düşmanın şahadet ettiği fazilettir.”⁹⁸⁸

Dergilerde Batı'nın ve ABD'nin kendi dinlerindeki maneviyatçılıklarını vurgulayan çok miktarda yazı yer almaktadır. *Sebilürreşad* dergisindeki bir yazıda, “büyük inkılaptan

⁹⁸⁶ *İslâm* 1, sayı 10 (1957): 13.

⁹⁸⁷ *İslâm* 1, sayı 10 (1957): 13. *Sebilürreşad* dergisinde “vasat seviyedeki Amerikalılar” hakkındaki bu ifadeler de dikkate değerdir: “Günlük gazetelerin ekserisinde nazarı dikkatimizi çeken bir haber okuduk. Bu habere göre, Amerika'da bir milyon akıl hastası varmış. Evet doğrudur. Bu haberi evvelce Amerika'da müntesir mecmua ve gazetelerde biz de okumuştuk. Fakat bunu sadece bir haber kabilinden yazmamak için, bu vakıanın sebeplerini araştırmıştık. Edindiğimiz kanaate göre, bunun başlıca sebeplerinden biri de imân zayıflığı, veya açık tabiri ile imânsızlıktır. Zira bu hastalık gerek cinnet, gerek genç bunama şeklinde bilhassa vasat seviyedeki Amerikalılar arasında fazlaca görülmektedir. Bu seviyedeki Amerikalı ise, paradan başka hiçbir şey düşünmediğinden diğer hususlarda konuşmayı füzulî addeder. Saniyen kendisine, din veya İmân hakkında bir şey söylendiği zaman, hemen şu kelimelerle mevzuu değiştirmek ister: ‘Come down to earth- Dünyaya ininiz’ Bu suretle din veya imân hakkındaki sözlere kulaklarını tıkır Tıkır ama, bu vaziyet bilâhare içinde doldurulması nâkabil bir boşluk meydana getirir. (...)” K.M.K, “Amerikada Akıl Hastalığı Neden Çoğalıyor?”, *Sebilürreşad* 3, sayı 70 (1950): 312.

⁹⁸⁸ “Latincilerin Kur’ana Müthiş Darbesi”, *Sebilürreşad* 12, sayı 280 (1959): 67.

sonra, din hususunda mühim buhranlar geçirmiş olan Fransa'da⁹⁸⁹ bugünkü durumun daha farklı olduğu belirtilmektedir:

(...) Birinci dünya savaşından sonra Katolik kilisesinde iki çeşit hareket hissedilmektedir. Fransada, mütefekkirler, işçiler, köylüler ve hattâ borjovazi [sic] mahfillerinde hıristiyanlıktan uzaklaştırma hareketlerinin devam ettiği uzun senelerde, yine bu mahfillerin sinesinde yerleşen ve gündün güne çoğalmakta olan yüksek hıristiyan ve katolik şahsiyetlerle mukabil bir teşekkülün varlığı ve her gün biraz daha inkişaf ettiği bir gerçektir. Fransızlar, bunu, şu yolda ifade ediyorlar: 100 Fransız âlimi içinde 90'dan fazlası dindardır. 47,000 mühendis içinde 24.000'den fazlası yortularını tutmaktadır.(...) Hıristiyanlıktan uzaklaştırmak için bir kısım solcular tarafından yapılan hareketlerin aksi tesiri ile, yine bunların sinesinde doğan mukabil hareket, her imkândan faydalanarak çok canlı bir surette devam etmiştir. İkinci cihan harbi, onun ilerlemesine mâni olduğu gibi, bu hareketin aleyhinde olanlar da birçok engeller çıkarmışlardır. Fakat, bütün bunlara karşı faaliyetini bırakmamış ve devam etmiştir.⁹⁹⁰

Yazıda ayrıca Katolik orta okullarına devam eden kız öğrencilerin sayısının, lâik kurumlara devam edenlerin iki katı olduğu da vurgulanmıştır.⁹⁹¹ *Hareket* dergisinin *Yeni Sabah* gazetesinden alıntılacağı bir yazı ise İngiltere hakkındadır. Yazıya yer verilme nedeni şöyle ifade edilmiştir: “(...) Son günlerde, yine gerilik, ilerilik lâkırdıları aldı, yürüdü. Misallerimizi İngiltere'den, yâni herhalde irtica, taassup ve kara kuvvetin şahlandığı bir memleket olarak vasıflandırmak kabil olmıyan hakikî bir demokrat ülkeden ve millettten alacağız.”⁹⁹² Yer yer satirik ifadeler içeren bu yazıda “devlet ricali”ne bir mesaj verilmek istendiği açıktır:

Kendisine yurdumuzda bazan irtica, bazan gerilik ve koyu taassup da denilen maneviyata inanış, yüksek ideallere bağlanmış, hayatı, sırf maddî zevk ve elemelerin bir mecmuası telâkki etmekten kaçınma gibi ulvî hislerin, başka memleketlerde mevcut örneklerinden bir iki nümuneyi, bu sütunlara kaydetmek istiyoruz. (...) Acaba, İngiltere'ye kadar giden devlet ricalimiz gördüler mi ki İngiliz Millet Meclisi, yâni Avam Kamarası, her gün celsesine başlarken, bir dua ile Allah'ın lütfunun meclisin mesaisine atfedilmesini diler. Böyle bir hal, bizde bahis mevzuu olsa, bütün lâyıkların tüyleri vücutlarında diken diken olur. Düşünün bir kere, Büyük Millet Meclisi her oturumuna başlarken, Allah'ın inayetini istirham edecek... Koyu taassup ve irticâın bundan fecii tasavvur olunabilir mi? Diğer bir nümune: İngiltere'de bütün ilk ve orta mekteplerde, Allah'ın her günü, derslere

⁹⁸⁹ “Fransada Bugünkü Dini Vaziyet”, *Sebilürreşad* 1, sayı 4 (1948): 59.

⁹⁹⁰ “Fransada Bugünkü Dini Vaziyet”, 59.

⁹⁹¹ “Fransada Bugünkü Dini Vaziyet”, 59.

⁹⁹² “Bir kaç Gerilik Örneği”, *Hareket*, sayı 6 (1953): 2. *Yeni Sabah*'tan iktibas edilmiş bir yazıdır.

başlamadan evvel, mektebin müdürü bütün talebeyi toplayarak dini bir dua yapar ve ancak ondan sonra hocalar derslerine girer. Bu hareket, 1953 yılının 21 Nisan günü de yapılmaktadır. Yirminci asrın yarısında, Atom Medeniyeti devrinde, bu geri kafalılık, bu köhne zihniyet, doğrusu, İngilizlerin yüzüne bakmamak, onların ellerini sıkmamak için yeter bir sebeptir. Ama her nasılsa bu derece ortaçağa gömülmüş bir memleket ile dostluk halindeyiz. Mamafih bu memlekete sık sık giden devlet adamlarımız, her halde, Büyük Britanyalıların bu cephesini hiç görmüyorlar mı?⁹⁹³ (abç)

Yazının devamında, İngilizlerin, dinî ibadet günü olan pazar günlerine hürmet için tiyatro, bar ve eğlence mekânlarını kapattıkları belirtilerek “geçen ay, bu manasız ve asrın icaplarına ve zihniyetine uymıyan yasakların lağvı için, Avam Kamarasına bazı lâyük ve ileri zihniyetli mebuslar tarafından teklifler yapıldı”ğı belirtilmiştir. Yazar sözlerini, “bu yüzden İngiltere, turistler ve seyyahlar için cazip olmaktan çıksa ve böylece madden ve nakden zarara uğrasa bile” Avam Kamarası Umumi Heyeti’nin “bu dinî tatile hürmet esaslarını değiştirmek için kendisinde hak ve salâhiyet görmemesi” hakkında ironik bir teklifte bulunur: “İngilizlerin bu geriliği ile mücadele için bizden mütehassıslar göndersek acaba nasıl olur?”⁹⁹⁴

Akseki’nin *Sebilürreşad*’daki bir raporunda ise Amerika’da dinî hayatın ilerlemesine istatistik ve rakamlarla şöyle delil getirilmiştir:

Bugün Amerika’da 1946 istatistiklerine göre kiliseye bağlı 23 milyondan fazla Katolik, 77 milyondan ziyade Protestan vardır. Amerika’da Kiliseye olan bu bağlılık, denebilir ki her gün biraz daha kuvvetlenmektedir. 1935’te Protestan mezhebine ait (199.000) kilise ve bu kiliselere bağlı (55.000.000) âza olduğu halde 1945’de kilise adedi (253.000)e ve bunlara bağlı âza miktarı da (73.000.000)a yükselmiştir. (...) 5 Ocak 1947 tarihli Taymis gazetesinin yazdığına göre 1947’de yeni yapılacak Protestan kiliseleri için (550.000.000) dolar ayrılmıştır. Bütün bunlar Amerika’da din hayatının nasıl göz kamaştırıcı bir süratle ilerlemekte olduğunun açık bir delilidir.⁹⁹⁵

⁹⁹³ “Bir kaç Gerilik Örneği”, *Hareket*, sayı 6 (1953): 2.

⁹⁹⁴ “Bir kaç Gerilik Örneği”, 2.

⁹⁹⁵ Merhum A. Hamdi Akseki, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Raporu-IV”, *Sebilürreşad* 5, sayı 103 (1951): 36-37. Bu tür yazılarda ülkedeki seküler aydınlara da eleştiriler göze çarpmaktadır: “Radyoda dini konferanslar verilmesi aleyhinde bulunan Cumhuriyet muharriri Vâlâ Nureddin bu makaleyi dikkatle okusunda medenî dünya radyolarında ne kadar dinî konferanslar verildiğini görsün.” “Radyoda Dinî, Ahlâkî Konuşmalar”, *Sebilürreşad* 8, sayı 180 (1954): 71.

Alıntıda esasında kiliseye ciddi eleştiriler getirmiş olan Protestan mezhebi üyelerinin artışı dikkat çekmektedir. Oysa Akseki, bunu vurgulama ihtiyacı duymamıştır. Yazının devamında vaaz ve vaiz yetiştirmeye de Amerika’da çok önem verildiği, hemen her saat radyoda din dersi ve vaaz dinleme imkânı olduğu belirtilmiştir.⁹⁹⁶ Türkiye’de radyoda dinî program yayınlama yasağının 5 Temmuz 1950’de kaldırıldığı hatırlanacak olursa⁹⁹⁷ yazıdaki vurgu daha çok anlam kazanacaktır. Ayrıca Amerika’da her dinî teşekkülün devlet okulları haricinde ilk, orta ve lise seviyelerinde okulları bulunduğu ve her teşekkülün okulunun o teşekkülün mensubu olduğu kiliseye bağlı olduğu ifade edilerek hükûmetin bu okullara karışmadığı vurgulanmıştır.⁹⁹⁸ Yazının yayımlanma tarihinden dört yıl kadar önce Türkiye’de basında ve 24 Aralık 1946’da da TBMM’de din derslerinin seçmeli mi zorunlu mu, Millî Eğitim Bakanlığına mı Diyanet İşleri Reisliğine mi bağlı olacağı gibi konuların tartışıldığı hatırlanmalıdır.

Dergilerde Amerika ve Batı hükûmetlerinin din politikalarının yanı sıra bizzat siyasilerin dindarlığına vurgu yapan yazılar da çıkmıştır. “*Journal de Geneve*’den Muride Başgil” notuyla verilen bir haberde Amerika’daki dua günü şu şekilde yer almaktadır:

Washington (Reuter): Çarşamba günü Amerikada dua günü idi. Amerikan reisi cumhururu (sic) bir davetname neşr ederek bütün Amerikalılardan dua itmelerini (sic) istemiştir. Kendisi de bizzat kiliseye giderek dua etmiş ve rahib Elzan’ın va’zını dinlemiştir. Rahib Amerika Birleşik Devletlerini dış düşmanlarına ve içerdeki vatandaş kavgalarına karşı himaye etmlk (sic) için Allaha yalvarmış ve dua etmiştir.⁹⁹⁹

Yine *Sebilürreşad*’da, “Garbın Dine Bağlılığı” adlı haberde “Alman Başvekili Adenauer’in pazar ibadetini eda etmesi için Paris’te kâfi derecede ısıtılmış bir kilise bulunamadığı” belirtilerek haber şu şekilde verilmiştir:

⁹⁹⁶ Merhum A. Hamdi Akseki, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Raporu-IV”, *Sebilürreşad* 5, sayı 103 (1951): 37.

⁹⁹⁷ Ahmad ve Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, 72.

⁹⁹⁸ Merhum A. Hamdi Akseki, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Raporu-IV”, 36-37.

⁹⁹⁹ “Reisi Cumhurun Duası”, *Sebilürreşad* 11, sayı 253 (1957): 46.

O. L. A. N. Toplantısına iştirak etmek üzere, geçen cumartesi Paris'e gelen Alman delegesi heyetinin ilk endişesi, seksen ikisini geçkin ve henüz gripten kalkmış olan Başvekil Adenauer'e pazar ibadetini kaçırtmamak için sıcak bir kilise bulmak olmuştur. Bu maksatla bütün Paris aranmış, neticede, verilen raporlara göre, Adenaur gibi yaşlı ve yeni grip geçirmiş bir adamın uzunca süren âyini Ruhanîde hazır bulunmasına müsait kâfi sıcaklıkta bir kilise bulunamamıştır. Bunun üzerine, ruhan çok üzüntü duymakla beraber, sıhhati hesabına vaziyete boyun eğen Adenauer, uzun ömründe pek nâdir olarak, bir defa daha pazar ibadetinden mahrum kalmıştır.¹⁰⁰⁰

Batı'nın ve ABD'nin kendi dinlerindeki maneviyatçılıklarını vurgulayan yazıların yanı sıra Batılılardan İslam dinine giren kişilerin örnekleri de dergilerde önemli yer tutmaktadır. Bunlardan birisi "Efganistanın Kâbil şehrinde çıkan haftalık «Enis» adlı Farisî mecmuadan" notu ile verilmiştir:

İngiliz prenseslerinden «Sarevâk» isimli hanım, birkaç sene içinde Avrupa münevverleri arasında İslamiyeti kabul eden binlerce zevattan biridir. Bu hanım, Müslüman olduktan sonra Londrada radyo ile bütün dünyaya aşağıdaki hitabesini irat etmiş ve hitabe gazetelere geçmiştir. "(...) Ben dinler hakkında incelemelere başladım. Tabî, ilkönce Hıristiyanlığı dikkatle mütalâaya karar verdim. (...) Yavaş yavaş sair dinler hakkında tetkikata başladım. Lâkin gönlüm hiçbirini çekmedi, buna mukabil İslâmiyeti daha cazip buldum ve bu dinin azametine hayran kaldım. (...)”¹⁰⁰¹

Bu mühtedilerden birisi de Eski Budapeşte Üniversitesi profesörlerinden Prof. Hacı Abdulkerim Germanus'tur.¹⁰⁰² Germanus'un İslamiyet'i kabul ediş süreci *Büyük Doğu*'da şu şekilde yer almıştır:

¹⁰⁰⁰ "Garbın Dine Bağlılığı", *Sebilürreşad* 11, sayı 258 (1957): 128. Paris: (17 Aralık) Le Monde gazetesinden notu ile verilmiştir.

¹⁰⁰¹ "Ben Niçin Müslüman Oldum?", çev. Ahmet Nazmi, *Sebilürreşad* 3, sayı 51 (1949): 8. Yine *Sebilürreşad*'dan başka bir örnek: "Bir arkadaşımızla konuşan Alman ressam Celems Grabner, şöyle demiştir: '-Biz dört kardeşlik. Babamız, zamanının hür düşünceli, kültürlü bir insanı idi. Tahsilimizi tamamladıktan sonra bir gün, hepimizi yanına çağırdı. Dünyada, en büyük hürriyetin vicdan hürriyeti olduğunu söyledi ve nasihatlerde bulundu. Sonunda da 'hattâ din seçmekte bile serbestiniz. Dinlerin dayandığı talepleri tetkik edin, hangisini vicdanen doğru bulursanız, o dini kabul edin' demiştir. İşte bende (sic) o günden beri dinlerin felsefesini ve bütün geleneklerini tetkik ettim. Vicdanımın sesi, Müslümanlıkta bir oldu. Artık ben bir müslümanım.'" "Bir Alman Ressamın İhtidası", *Sebilürreşad* 10, sayı 240 (1957): 240.

¹⁰⁰² Julius Germanus (1884-1979). Macar şarkiyatçı. İsmail Durmuş, "Germanus, Julius", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları,1996).

Çocukluğumda, yağmurlu bir öğle sonu idi. Resimli eski bir mecmuaya göz gezdiriyorum. Günün hâdiseleri ile hikâye, masal ve uzak memleketlere ait tasvirleri ihtiva eden sayfaları bilmem ne kadar zaman kayıtsızca çevirdikten sonra, gözlerim birdenbire, ağaç işlemeli bir resme takıldı. Bu resimde, düz damlı evler arasında bir hilâl ile tezyin edilmiş, koyu bir gölge hâlinde semaya yükselen kubbeler vardı. Damlar üzerinde oturan adamların, gölgeleri, hususî bir güzellik arzeden elbiseleri, esrarengiz çizgilerle gözümün önüne serilmişti. Avrupaî manzaralardan bambaşka olan bu resim bütün muhayyilemi kendine doğru çekmişti. Manzaranın koyu gölgeli arka tarafı ve beyaz ışık, bütün teferruatı, ince bir tüle bürünüyordu. Zulmet ve nur, daha doğrusu menfi ve müsbet iki unsurun cazibesi beni zorlamakta idi. Resimdeki zulmetle mücadele eden nuru bilmek, öğrenmek için dayanılmaz bir arzuya kapıldım. Aralarında ezelden beri zekâmızın sallanıp durduğu, bilgilerimizin bu iki zıt kutbu kafamda izler bıraktı. Kendini bilmemezliğin zulmetinden uyandım, nura derin bir tahassür duydum.¹⁰⁰³

Hilâl dergisinde Dr. Hikmet Tanyu'nun Almanyalı bir bilginin Müslümanlığı seçip Türkiye'de yerleşmek istemesine dair Nezihe Araz'dan iktibas ettiği satırlar ise kayda değerdir:

...Bilhassa münevver geçinenlerimiz, meselâ Müslüman olmanın utancı içindedirler. Çünkü Müslümanlık bizce, geriliğin, iptidailiğin, cahilliğin sembolü olmuştur. Böyle düşünürüz amma akıllı bir adam çıksa da nedir şu müslümanlığın esası dese, cevap verecek hâlimiz ve gücümüz de yoktur. Bilmeyiz; ne şekil ve ibâdet tarafını, ne tarihini, gelişmesini, mücadelelerini... (...) Farzımuhal, okumuş, tahsil yapmış bir tanıdığımız meselâ namaz kılıyor, oruç mu tutuyor -Müslümanlık sadece bu da değildir amma- gözümüz fal taşı gibi açılır, şaşar kalırız. Size de dünyanın dokuzuncu harikası gibi bakmamız ya da hâlis niyetinize inanmamız (sic) bundandır... Hem fizik âlimi, hem de roketçi, hem dört dil biliyor evet... Bütün bu marifetlerden sonra, Müslüman olmuş. Tuhaf bu adam bu Nureddin Bey... Bizimkiler işte böyle düşünüyorlar.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰³ “İslamiyeti kabul edişimin hikayesi”, Prof. Hacı Abdulkerim Germanus (Eski Budapeşte Üniversitesi Profesörlerinden), *Yeni Büyük Doğu* (30 Mayıs 1952): 4.

¹⁰⁰⁴ Nezihe Araz, “Hadiselerin ışığında: Nureddin Bey”, *Yeni Sabah* (19 Şubat 1958): 7'den aktaran Dr. Hikmet Tanyu, “Amerikada ve Türkiyede Din”, *Hilâl* 1, sayı 7 (1959): 5-7.

Görsel 10: *Sebilürreşad* 12, sayı 280 (1959): 80.

SONUÇ

Mukaddesatçı dergiler özellikle 1945 sonrası çok partili hayata geçiş atmosferinde, bizzat dönemin iktidarı CHP tarafından gerçekleştirilen açılımlar ve demokratikleşme çabalarının görüldüğü bir konjonktürde, milliyetçi, sol ve magazin dergilerinin de çıktığı görece özgür bir dönemde yayın hayatına başladılar. Bu dergiler, gelenekçi İslami çizgide olanların yanı sıra 1960 sonrasında evrensel İslami çizginin habercisi olacak *İslâm* ve *Hilâl* dergileri de dâhil 1945-1960 döneminde henüz milliyetçi ve maneviyatçı bir içeriktedirler. 1960 ve özellikle 1970 sonrası İslam düşüncesinde görülecek olan ayrışmaların henüz rastlanmadığı bu dergiler, bu nedenle mukaddesatçı kavramı ile isimlendirilmişlerdir.

Tez, 1945-1960 döneminde İslami canlanma atmosferinde yayımlanmış mukaddesatçı dergilerin belirgin iki yönelimi olan milliyetçi ve maneviyatçı söylemlerini incelemiştir. Bu analizi yaparken tasvirî olmaktan öte bu iki içeriği besleyen ana temalardan biri olarak dönemin antikomünizm içeriğini incelemiş ve bu söylemi sorgulamıştır.

1945 sonrası dönemin, İslam düşüncesi ve mukaddesatçılık açısından bu çalışmaya da kapı aralayan önemli özelliği, bu dönemin yayıncılık açısından üretken bir dönem oluşudur. Bununla birlikte bu tezde incelenmiş olan metropollerdeki mukaddesatçı dergiler açısından bakıldığında dergilerin ilk kez 1947'den itibaren, diğer bir deyişle henüz DP iktidara gelmeden yayın hayatına çıkmış olmaları önemli bir tespittir. 1952-1960 arasında ise yayını devam eden mukaddesatçı dergiler olmakla beraber 1952 sonrasında yeni çıkan dergilerin sayısındaki azalma dikkat çekmektedir. Bunda Yalman Suikastı, Ceza Kanunu'nun 163. maddesi ile ilişkili laikliğin tanımını eleştiren yayınlar yapanların yargılanmasını kaçınılmaz hâle getiren yasa düzenlemesi, Mart 1954'te basın özgürlüğünü kısıtlamayı amaçlayan yeni bir yasanın çıkarılması gibi etkenlerin önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Bununla beraber dergilerin çoğunda reklam yer almaması, reklam kabul edenlerin ise zaman zaman iktidar tarafından desteklenmediği için reklam alamaması ya da abone ve bayilerin ödemelerini geciktirmeleri gibi

ekonomik zorluklar da dergilerin kesintiye uğraması veya yeni dergilerin yayın hayatına atılamamasında satır aralarından okunan diğer önemli nedenlerdir.

Bu doktora çalışmasında önceki bölümlerde yapılan analizler göz önünde bulundurularak bazı bulgulara ulaşılmıştır:

- Mukaddesatçı dergilerin dinî içerikli bir milliyetçilik anlayışı ile Türkiye’de milliyetçiliğin içselleştirilmesinde önemli rolleri olduğu görülmektedir. Bunun ana nedenlerinden biri mukaddesatçı aydınlar tarafından dile getirilen sembol ve duyguların toplumun büyük bir çoğunluğunda seküler içerikli bir milliyetçilik anlayışına kıyasla daha çok karşılık bulmasıdır.
- 1945-1960 dönemindeki dinî içerikli bu milliyetçiliğin pragmatik gayeler, devletle yeniden bir araya gelme çabası gibi etkenlerle değil -çoğu zaman- ırkçılıktan ziyade vatanseverlik olarak görülüp kimliğin bir bileşeni olarak içselleştirildiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte dönemin mukaddesatçı aydınlarının düşünsel anlamda ırkçılığı doğru bulmadıkları ifadelerinden anlaşılmasına rağmen ırk vurgusu gibi bazı konularda İslami kimlikleriyle yer yer tenakuza düştükleri görülmektedir.
- Bu dergilerdeki milliyetçiliğin, Kemalist milliyetçiliğe alternatif “gayriresmî bir milliyetçilik” olduğu belirtilebilir.
- Dergilerde Turancı milliyetçi içerik ve yazarlara yer verilmesini bir dönemin arka planda kalmış kişilerinin ittifakı olarak okumak mümkündür. Çünkü bu kişilerin yazılarına yer verilirken zaman zaman onların düşüncesine bütünüyle katılmadıkları yönünde bir şerh ihtiyacı duyulmuştur.
- 1945-1960 dönemi mukaddesatçı dergilerdeki tasavvufî içeriğin incelenmesi ile çağdaş Türk-İslam düşüncesinde 1960 sonrası ayrışmaya gidecek bu olgunun 1960 öncesinde henüz belirgin bir ayrıma gitmediği, evrensel İslami çizginin habercileri olan *İslâm* ve *Hilâl* dergilerinden örneklerle de ortaya konulmuştur.
- “Maneviyat” kavramının dönemin matbuatında sıklıkla kullanılması, 1947 CHP Kurultayı’nda saptanan yeni politikanın “dini toplumun manevi gıdası” olarak tanımlanmış olması dolayısıyla bu kelimenin doğrudan İslam’ı andıracak kelimeler yerine daha kabul edilebilir bir ifade oluşuyla da bağlantılı olduğu söylenilebilir. Ayrıca Ceza Kanunu’nun 163. maddesi henüz yürürlüktedir. Bu da başka bir etken

olabilir. Dergilerde zaman zaman “İslamlık, şeriat, İslamcı, dinci” kelimeleri de olumlu bağlamlarda görülmekle beraber kullanım sıklığı yoğun olan kelime “maneviyat”tır. Metafizik bir olgu olarak düşünülebilecek dinî içerikli bu dergilerin “manevi” söylemini kullanması elbette malumun ilamı iken madde ve maddeciliğe karşı maneviyat ve maneviyatçılık kavramlarının sıkça kullanılmış olması ise dönemin antikomünist konjonktürü ile doğrudan ilgili görünmektedir.

Bugün Türkiye’deki ana düşünce akımlarından biri olarak mukaddesatçılığın incelenmesinin şu açılardan önemli olduğu düşünülmektedir: Çağdaş Türk-İslam düşüncesinin II. Meşrutiyet Devri ile 1960 sonrası çeşitli çizgilerini karşılaştırabilmek ve bu alanda yeni çalışmalara kapı aralamak; günümüzde de izleri rastlanan bir dünya görüşünün iki başat temasını inceleyerek bu dünya görüşünün güçlü ve zayıf yönleri, toplumsal hayattaki rolü ya da negatif etkileri üzerine fikir üretmek. Şüphesiz 1945-1960 dönemindeki milliyetçi ve maneviyatçı yönleri ortaya konulmuş bu dergilerde sadece bu içerik değil siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, edebiyat ya da ilahiyat gibi pek çok farklı alanın kapsamına girebilecek başka konular da vardır ve bunlar üzerine yeni çalışmalar yapılabilir.

1945-1960 dönemi mukaddesatçılık düşüncesinin daha çok kendisine bir özgürlük alanı sağlama çabasıyla hareket ettiği, “Asıl laiklik bu değildir.” türünden laikliği değil laiklik uygulamalarını sorgulayan bir formda olduğu ifade edilebilir. Bu aydınlardan Kısakürek dışta tutulacak olursa çoğunun devletin kuruluş ilkeleriyle mücadele etmeyip, kendileri ve kendileri gibi düşünen insanlar için çeşitli sosyal ve toplumsal hareket alanları açma gayesinde oldukları, din ve dindarlar hakkındaki bazı ön yargı ve pejoratif ifadelerin son bulması için uğraştıkları belirtilebilir. Bununla birlikte çoğu bu konuda gerçekten gayret etmiş ve içlerinde buldukları camiayı dil ve üslup konusunda uyarmışlarsa da aralarındaki bazı mukaddesatçı aydınlar o öfke dilinden uzaklaşmamışlardır.

Son olarak, elinizdeki tezin kendinden önceki İslamcılık düşüncesi ile karşılaştırmaları sağlayacağı kadar kendinden sonraki İslami düşünce çizgilerini de nasıl ve ne oranda etkilediğini göstermesi bakımından bu alandaki çalışmalara katkı sağlaması umulmaktadır.

1960 Sonrası Araştırmalar için Yeni Sorular

Değerlendirme kısmını bitirmeden 1945-1960 dönemi ve 1960 sonrası İslam düşüncesinde görülen bazı farklılıklara değinilmesi yeni araştırmalar açısından önemli olabilir. 1960'ların ikinci yarısından itibaren İslam düşüncesi içerisinde İslam'ı mukaddesatçı, milliyetçi, maneviyatçı, geleneğe yakın unsurlardan uzaklaştırmaya çalışan, siyasi kimliği daha belirgin olacak yönelimler de baş gösterecektir. Seyyid Kutub, Mevdûdî, Hasan el-Bennâ gibi düşünürlerin eserleri tercüme edilecek; evrensel İslami çizgideki dergilerde Reşid Rıza, Muhammed Hamidullah, Muhammed İkbal gibi aydınlara çok daha fazla yer verilecektir.

1945-1960 döneminde henüz alternatif bir İslamcı siyaset ideolojisinin oluşturulmadığı, yalnızca mevcut sistem içinde kendilerine hareket alanı açmaya çalışan mukaddesatçı aydınlar içerisinde, 1960 ve özellikle 1970'lere gelindiğinde bazı ayrışmalar ve yeni çizgiler oluşacaktır. Gelenekçi, milliyetçi ve tasavvufi eğilimlere sahip İslami çizgi günümüze dek devam edecek fakat İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden yapılan çeviri eserlerle İslam düşüncesi içerisindeki çeşitlilik artacaktır.

1960'ların ikinci yarısı ve özellikle 1970'lerdeki dergilerde "İslam ve ..." ifadelerine sıkça rastlanacaktır. Diğer bir deyişle sosyal, ekonomik vb. çeşitli meseleleri İslam ile birlikte ele alma ve inceleme çabası ortaya çıkacaktır. İslam iktisadi arayışları buna örnek olarak verilebilir.

1970'lerden itibaren bazı İslamcı gruplarda darülharp/darüislam tartışmaları ve "İslam devleti" üzerine fikirler görülecek, Diyanet İşleri Başkanlığının meşruiyetini sorgulayan bazı İslami kesimler olacaktır. Geleneksel cemaatler ve siyasal yapılar dışında devlete daha mesafeli, aktif radikal denilebilecek Akıncılar Derneği gibi oluşumlar görülecektir. Ayrıca 1970 sonunda çıkan bazı dergilerde 1945-1960 dönemindeki "ehven-i şer" mantığını eleştiren bir İslami çizginin sesi daha çok çıkacak, ne Rusya ne NATO arasında seçim yapma gerekliliği olduğu fikri daha yoğun dile getirilecektir.

1960 ve özellikle 1970 sonrasında bir önceki dönemdeki tarih anlatısına göre İslami camia içinde daha sorgulayıcı bir tarih anlatısı da görülmeye başlanacaktır. Son olarak değinilebilecek bir husus kadınların kamusal alanda daha aktif hâle gelmeleri ve kadın derneklerinin kurulmasıdır. 1945-1960 döneminde -dergilerdeki bazı ilanlarda da olduğu gibi- meslek sahibi kadınların ve kadın yazarların varlığı görünür olmakla birlikte kadınların kamusal alanda görünür hâle gelmeleri ve aktif kadın derneklerinin kuruluşu 1970'lerde başlayacaktır. İkincil literatürde görülen bu ve buna benzer konular daha detaylı araştırmaları beklemektedir.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30.18.1.2.105.29.19.

B. Resmî Yayınlar

(1924) *Resmî Gazete*, Sayı 1219, 11.04.

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1219.pdf>

(1926) *Resmî Gazete*, Sayı 336, 31.03.

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400788.pdf

(1931) *Resmî Gazete*, Sayı 1867, 08.08. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1867.pdf>

(1931) *Resmî Gazete*, Sayı 1881, 08.08.

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar/kanuntbmmc010/kanuntbmmc010/kanuntbmmc01001881.pdf

(1938) *Resmî Gazete*, Sayı 3959, 14.07. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3959.pdf>

(1946) *Resmî Gazete*, Sayı 10779, 18.06. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6336.pdf>

C.H.P Yedinci Büyük Kurultayı, 1947. T.B.M.M. Kütüphanesi.

C. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZB. C.)

(1932) Devre: IV, Cilt: 9.

D. Osmanlıca Risale:

Aynı, Mehmet Ali. *Şeyh-i Ekberi Niçin Severim*. Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923,

Erişim 9 Mart 2023, <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R152771.pdf>

E. Süreli Yayınlar

Hareket (1947-1953)

Büyük Doğu (1945-1960)

Hakikat Yolu (1947-1949)

İslâm Dünyası (1947)

Selâmet (1947-1949)

Ehli Sünnet (1947-1953)

Doğan Güneş (1947-1948)

İslâm Yolu (1947-1951)

İslâmiyet (1948-1960)

Sebilürreşad (1948-1960)

Müslüman Sesi (1948-1960)

İslâmın Nuru (1951-1953)

İslâm Dünyası [R. Ogan] (1952-1954)

İslâm (1956-1960)

Hilâl (1958-1960)

Cumhuriyet (1947)

Türk Düşüncesi (1953)

* Tezin örneklem alanına giren dergiler için bu kısımda sadece tezin kapsamındaki yıllar belirtilmiştir. Bu dergilerin hangi yıllar arası çıktığı bilgisi için ise tezin 1. bölümüne bakılmalıdır.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad. *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976.
- Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye’nin Oluşumu*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976.
- Akçuraoğlu, Yusuf. *Türk Yılı 1928*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.
- Akgün, Birol ve Şaban Çalış. “Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmcı Doz”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*. Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Akgün, Mehmet. *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Akın, Mahmut Hakkı. “1960-1980 Yılları Arasında Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek”. *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*. Haz. Vahdettin Işık, 185–203. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Akın, Mahmut Hakkı. “İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek”. *İslamı Uyandırmak- II; Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*. Haz. Lütfi Sunar. İstanbul: İLEM Yayınları, 2018.
- Akşin, Sina, ed. *Türkiye Tarihi 4*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Aktaş Mazman, Özge. "Cumhuriyet Sonrası İstanbul Demografisi". *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. Erişim 12 Nisan 2023, <https://istanbultarihi.ist/97-cumhuriyet-sonrasi-istanbul-demografisi>
- Anderson, Benedict. “*Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*”. Çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Arai, Masami. “Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği”. *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, 180–195. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Argın, Şükrü. “Türk Aydınımının Devlet Aşkısı ve Aşkının Devlet Anlayışı”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*. Cilt 9, ed. Ömer Laçiner, 84-111. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Serbest Akademi, 2022.

- Atabay, Mithat. "II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Milliyetçilik Akımları". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Attardo, Salvatore, ed. "Bezbohnik". *Encyclopedia of Humor Studies*. Los Angeles: Sage Publications, 2014.
- Aydın, Suavi. "The Use and Abuse of Archaeology and Anthropology in Formulating the Turkish Nationalist Narrative". *Nationalism in the Troubled Triangle Cyprus, Greece and Turkey*, 36–46, 2010.
- Aydın, Suavi. "Milliyetçilik". *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, ed. Ömer Çaha ve Bican Şahin, 225-286. Ankara: Orion Kitabevi, 2015.
- Aytürk, İlker. "Nationalism and Islam in Cold War Turkey, 1944-69". *Middle Eastern Studies* 50, sayı 5 (2014): 693–719.
- Ayvazoğlu, Beşir. "Tanrıdağ'dan Hıra Dağı'na Uzun İnce Yollar". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, ed., Tanıl Bora, 541-578. İletişim Yayınları, 2017.
- Azak, Umut. *Islam and Secularism in Turkey, Kemalism, Religion and the Nation State*. London: I.B. Tauris, 2010.
- Başgil, Ali Fuad. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2007.
- Başkaya, Fikret, ed. *Kavram Sözlüğü: Söylem ve Gerçek*. Ankara: Özgür Üniversite, 2005.
- Bender, Courtney. "Religion and Spirituality: History, Discourse, Measurement". *SSRC Web Forum*, sayı 24 (2007): 1-11.
- Bennigsen, Alexander. "Sovyet Müslümanları ve İslâm Dünyası". *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, ed. S. Enders Wimbush, 303-328. Ankara: Yeni Forum Yayınları, 1988.
- Beriş, Hamit Emrah. "Milliyetçilik". *Siyasi İdeolojiler*, ed. Buğra Kalkan ve Hasan Yücel Başdemir. Adres Yayınları, 2017.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, ed. Ayşe Erdem. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Billig, Michael. *Banal Milliyetçilik*. Çev. Cem Şişkolar. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2008.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Ötüken, 1981.
- Bora, Tanıl. *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları,

2018.

- Bora, Tanıl. *Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık*. İstanbul: Birikim Yayınları, 2003.
- Botakarayev, Bauyrzhan. “Orta Asya’da Sovyet Dönemi Sonrası İslami Hareketler”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Breuilly, John. *Bringing History Back into Nationalism?: Nationalism in the Troubled Triangle Cyprus, Greece and Turkey*. UK: Manchester University Press, 2010.
- Brockett, Gavin D. *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*. University of Texas Press, 2011.
- Bulaç, Ali. “İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslâmcılık c. 6*, 48–67. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Bulut, Büşra. “Çok Partili Hayata Geçişte Devlet Adamlarının Görsel Temsilleri (1946-1960)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, FSMV Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınevi, 2015.
- Ceyhan, Semih. “Yeşil, Şemseddin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Chittick, William C. *Varolmanın Boyutları*. Çev. Turan Koç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Comte, Auguste. *İslamiyet ve Pozitivizm*. Çev. Özkan Gözel. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Copeaux, Etienne. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Coştu, Kâmil. “Ehli Sünnet Dergisi ve Abdurrahim Zapsu’nun Dini İçerikli Yayıncılık Serüveni”. *İslam’ı Uyandırmak-II: Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed., Lütfi Sunar, 419-434. İstanbul: İLEM (İlmi Etüdler Derneği), 2018.
- Çağaptay, Soner. *İslam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* London and New York: Routledge, 2006.
- Çağrıncı, Mustafa. “Ahlâk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Çaha, Ömer ve Şahin Bican, ed. *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*. Ankara: Orion Kitabevi, 2015.

- Çakır, Ruşen. “Sovyet Müslümanlarının Bolşevikleşememe Tarihi”, Chantal Lemerrier - Quelquejay ile Röportaj. *Defter* (Nisan-Haziran 1990): 40–49.
- Çakmak, Ali Osman. “Sebilürreşad ve Büyük Doğu Dergileri Üzerinden 1940-1950 Döneminde Türkiye’de İslamcılık”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Çelik, Haydar Seçkin. “Resurgence of the Cold War state of mind: the debate on constitutional tolerance of socialism vis-a-vis the emerging left in Turkey (1967-1971)”. *Cold War History* 22, sayı 4, 499-520, 2022.
- Çetinsaya, Gökhan. “İslamcılıktaki Milliyetçilik”. *İslâmcılık* c. 4, ed. Yasin Aktay, 420–451. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Çetinsaya, Gökhan. “Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of ‘Turkish-Islamic Synthesis’”. *The Muslim World* LXXXIX, sayı 3–4 (1999): 350–376.
- Çınar, Alev. “İslamcı Dergilerde Siyasal Düşüncenin Üretimi: Siyasi Kuram-İslami Düşünce İlişkisi”. *Bir Başka Hayata Karşı: 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler* 2. ed. Lütfi Sunar vd., 183-211. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Çınar, Menderes. “The Republican Character of Islamism in Turkey From the Perspective of ‘Political’”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Çınar, Metin. *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP’de Sağ Kanat*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Çiftçigüzeli, Mehmet Cemal. “Yiğit Düşünce”. Erişim 13 Aralık, 2022. <http://www.kocaeliaydinlarocagi.org.tr/Yazilar/YaziDetay/3425>
- Çubukçu, İbrahim Agâh. *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Dalmış, Ertuğrul. “Demokrat Parti Döneminde İslami Yaşam Tarzının Tanzimi: İslam’ın Nuru Dergisi Örneği”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2013.
- Debus, Esther. *Sebilürreşâd: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. Çev. Atilla Dirim. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012.
- Demirci, Emin Yaşar. *Modernisation, Religion and Politics in Turkey: The Case of the Iskenderpasa Community*. İstanbul: İnsan Publications, 2008.
- Demirel, Tanel. *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

- Develi, Tefvik Orkun. “Türkçülüğü Anlamak: Tanrıdağ Dergisi ve 1940’larda Türk Milliyetçiliği”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Dizer, Muammer, "Gökmen, Mehmet Fatin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Doğan, D. Mehmet. “Felsefî Arkaplanı Olan Bir Milliyetçilik”. *Nurettin Topçu Sempozyumu*, ed. Cengiz Gündoğdu, M. Zeki İşcan ve Muammer Cengiz, 93–106. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2016.
- Doğan, D. Mehmet. “Nurettin Topçu: Din, Toprak ve Tarih”. *40 Yıl Sonra Nurettin Topçu “Nurettin Topçu Bugün Bize Ne Söyler?”*, ed. Musa Kâzım Arıcan, Mustafa Orçan ve Muhammed Enes Kala, 53–64. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği, 2016.
- Duran, Burhanettin ve Cemil Aydın. “Competing Occidentalisms of Modern Islamist Thought: Necip Fazıl Kısakürek and Nurettin Topçu on Christianity, the West and Modernity”. *The Muslim World*, sayı 103 (2013): 479–500. <https://doi.org/10.1111/muwo.12028>
- Duran, Burhanettin. “Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, ed., Yasin Aktay, 129-156. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Duran, Burhanettin. “Nurettin Topçu’da Batı Algısı”. *Nurettin Topçu Sempozyumu*, ed. Cengiz Gündoğdu, M. Zeki İşcan ve Muammer Cengiz, 107-113. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2016.
- Duran, Burhanettin. “Transformation of Islamist Political Thought in Turkey from the Empire to the Early Republic (1980-1960): Necip Fazıl Kısakürek's Political Ideas”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001.
- Durmuş, İsmail. “Germanus, Julius”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 2018.
- Eco, Umberto. *Düşman Yaratmak*. Çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
- Eleman, Uğur. “Türkiye’deki İslamcı Hareketler Üzerinde İran, Mısır, Pakistan ve Avrupa Etkisi, (1950 Sonrası)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşum (1929-1937)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

- Ersel, Hasan, ed. *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000: Cilt 1 (1923-1940)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Ersel, Hasan, ed. *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000: Cilt 2 (1941-1960)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*, haz. Necmettin Turinay. Ankara, TBMM Yayınları, 2021.
- Ertan, Temuçin Faik, ed. *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016.
- Ertugay, Fatih. "Cumhuriyet Dönemi Siyasal Düşüncesinde Devlet Algısı: Kemalizm, Milliyetçilik, İslamcılık ve Sosyalizm". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Findley, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Fortna, Benjamin. *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*. Çev. Mehmet Beşikçi. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Gellner, Ernest. *Uluslar ve Ulusculuk*. Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Gemuhluoğlu, M. Ali. "Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkisi (1945-1965) ve Türk Dış Politikası". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Gencer, Bedri. *İslamda Modernleşme 1839-1939*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Georgeon, François. *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul, 2006.
- Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*. Ankara: Yurt Yayınevi, 1986.
- Geridönmez, Olcay, ed. *Bilim ve Düşünce: Pozitivizm*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler IX*, ed., Şevket Beysanoğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları, 1991.
- Gönlübol, Mehmet. *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, ed., Mehmet Gönlübol, Ahmet Şükrü Esmer, Hâluk Ülman, Suat Bilge, Oral Sander, Cem Sar ve Duygu Sezer, 3-144. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969.

- Gözübüyük Çavdı, Kadriye. “Türkiye’de Milliyetçilik ve Töre Dergisi İncelemesi”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Gros, Frédéric. “Mistik ve Siyasetçi Gandhi”. *Yürümenin Felsefesi*. Çev. Albina Ulutaşlı, İstanbul: Kolektif, 2022.
- Gün, Fahrettin. *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din, Siyaset ve Lâiklik (1948-1954)*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.
- Gün, Mine. “Selâmet Dergisi’nde Din Siyaset İlişkileri (1947-1949)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999.
- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken, 1993.
- Gürkan, Nilgün. *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*. İstanbul: İletişim, 1998.
- Gürpınar, Bulut. “Hilâl Dergisi ve Dünya Siyasetine Bakışı”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2*, sayı 2 (2017): 436-452.
- Hale, William. *Türk Dış Politikası (1774-2000)*. Çev. Petek Demir. İstanbul: Mozaik, 2003.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar-4*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- Hanioğlu, Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hayes, Carlton J. H. *Milliyetçilik: Bir Din-Batı Siyasal Düşüncesinde “Ulusalçılık” Tasavvuru*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Heyd, Uriel. *Revival of Islam in Modern Turkey*. Jerusalem: The Magnes Press Hebrew University, 1968.
- Heyd, Uriel. *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. Çev. Cemil Meriç. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1980.
- Hobsbawm, E . J. *Milletler ve Milliyetçilik*. Çev. Osman Akinhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Holmes, Peter R. “Spirituality: Some Disciplinary Perspectives”. *A Sociology of Spirituality*, ed. Kieran Flanagan ve Peter C Jupp, 23–42. Ashgate Publishing, Ltd., 2007.
- Işık, Emin. *Nurettin Topçu: Çağdaş Bir Dervişin Dünyası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.

- İnönü, İsmet. *Defterler (1919-1973)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- İşler, Ahmet. “Türkiye’de Muhafazakâr Düşüncede Milliyetçilik (1939-1970)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- İşler, Ahmet. “Demokrat Parti Döneminde Dinde Reform Tartışmaları: Müslüman Sesi Dergisi Örneği”. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi 2*, sayı 2 (2018): 58.
- Jäschke, Gotthard. “Türk Kurtuluş Savaşı’nda Milliyetçilik ve Din”. Çev. Aytunç Ülker. *Tarih Okulu*, 2009, 83-95.
- Jäschke, Gotthard. *Yeni Türkiye’de İslâmlık*. Çev. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Kahraman, Alim. "Tâhirülmevlevî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kahraman, Hasan Bülent. *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.
- Kalkan, Buğra, ve Hasan Yücel Başdemir, ed. *Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: Adres Yayınları, 2017.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler I*. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Kara, İsmail, ed. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler III*. İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Kara, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Kara, İsmail. *Şeyhfehdinin Rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Kara, İsmail. “Topçu, Nurettin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2012. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Kara, Mustafa. “Cumhuriyet Türkiye’sinde Tarikatlar”. *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, 95–134. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Kara, Mustafa. “İkinci Meşrutiyet Devrinde Dervişlerin Sosyal ve Kültürel Etkinlikleri”. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Kaynakları-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimarî-İkonografi-Modernizm*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, 533–544. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Kara, Mustafa. *Dervişin Hayatı Süfînin Kelâmı: Hal Tercümeleri, Tarikatlar, İstılahlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

- Karabaşoğlu, Metin. “Bediüzzaman İslâmcı mıydı?” *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, ed. İsmail Kara ve Asım Öz. 213–241. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2013.
- Karabaşoğlu, Metin. “İslam ve Milliyetçilik Arasındaki İlişki ve Etkileşim”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, ed. Ömer Laçiner, 690–702. İstanbul: İletişim, 2009.
- Karabaşoğlu, Metin. *Tehlikeli Denemeler*. Karakalem, 2007.
- Karaca, Alâattin. *Necip Fazıl-Adnan Menderes İlişkisi: Mektuplarla ve Belgelerle*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2009.
- Karakuş, Ece. “Nationalist Conservatism and its Enemies: Communists, Jews, Donmehs and Free Masons in Büyük Doğu, Serdengeçti and Sebilürreşad”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*. İstanbul: Timaş, 2010.
- Karpat, Kemal H. “Osmanlı’da Değişim”. *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, ed., Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Kaya, Bayram Ali. *Tekke Kapısı: Yenikapı Mevlevihanesi’nin İnsanları*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012. Erişim 10 Mart 2023, https://zeytinburnu.istanbul/wp-content/uploads/2021/11/dokuman_tekke.pdf
- Kılıç, Emrullah. “Maneviyatçı Bir Ufuk: Ali Fuad Başgil”. *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 14, sayı 52 (2017): 87–100. Kılıç, Murat. “Liberalleşme Sürecinde Türk Milliyetçiliği ve Türk Milliyetçiler Derneği (1945-1953)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kılıç, Murat. “Liberalleşme Sürecinde Türk Milliyetçiliği ve Türk Milliyetçiler Derneği (1945-1953)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kılıç, Rüya. “XIX. Yüzyılda İbnü’l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Tartışmaları: Geleneğin Devamı mı Yeni Bir Başlangıç mı?”. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* 2, sayı 1 (2009): 81–96.
- Kılıç, Şükrü. “Türk Basınının Gelişim Sürecinde Sağ Basının Yeri (Başlangıcından 1960’a kadar)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Kırmızı, Abdülhamit. “Şer’an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a XIX. Yüzyıl*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021: 31–71.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*. İstanbul: Büyük Doğu

- Yayınları, 1981.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Bâbîâli*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2020.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2003.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Benim Gözümde Adnan Menderes*. Büyük Doğu Yayınları, 2008.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Hitâbeler*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2003.
- Koca, Bayram. “Türkiye’de Uç Sağ ve Kürtler, 1945-1980: Güvenlik, Kimlik ve Kalkınma”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Hürriyet’i Beklerken: İkinci Meşrutiyet Basını*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Koç, Emel. “Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Yansımaları”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 2 (2009): 75–96. Erişim 10 Mart 2023, <https://dergipark.org.tr/en/pub/diclesosbed/issue/61609/920114>
- Koçak, Cemil. “Türk Milliyetçiliğinin İslam’la Buluşması: Büyük Doğu”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, 601-613. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Koçak, Cemil. *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Koçak, Cemil. *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Koçak, Cemil. *Türkiye’de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): CHP İktidarının Sonu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Korlaelçi, Murtaza. “Pozitivist Düşüncenin İthali”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-1*, 214–222. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Korlaelçi, Murtaza. *Türkiye’ye Pozitivizmin Girişi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Koyuncu, Büke. *Benim milletim... AK Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Köker, Levent. *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Köroğlu, Ahmet. “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak”. *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*, Ed. Vahdettin Işık vd., 5-40. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.

- Köseoğlu, Talha. "Identity Versus Morality: Conceptions of Islam, Modernity and Politics in the Writings of Necip Fazıl Kısakürek and Nurettin Topçu". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Köseoğlu, Talha. "Mukaddesatçılık: A Cold War Ideology of Muslim Turkish Ressentiment". *International Journal of Middle East Studies* (2023): 1-22. <https://doi.org/10.1017/S0020743823000545>
- Kurban, Vefa. "Bezbojnik" Dergisi ve Ateizm Propagandası". *Turkish Studies* 14, sayı 4 (2019): 947-964. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.38229>
- Kurtuluş Cengiz, Önder Küçükural ve Hande Gür. *Türkiye’de Spiritüel Arayışlar Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki vb.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Kuru, Hazan. "Türkiye’de Antisemitizm ve Büyük Doğu Dergisi". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Kushner, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*. Çev. Zeki Doğan. İstanbul: Fener Yayınları, 1998.
- Kutluer, İlhan. "Pozitivizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. "Belviranlı, Ali Kemal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Külünk, Sema Üstün. "Recontextualizing Turkish Islamist Discourse". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Kreiser, Klaus. *Atatürk*. Çev. Dilek Zaptçioğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Lemercier-Quelquejay, Chantal. *Azerbaycan’da İslamiyetin Durumu*. Çev. Nursel İçöz. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1986.
- Lewis, Bernard. "Islamic Revival in Turkey". *International Affairs* 28, sayı 1 (1952): 38-48. <https://doi.org/https://doi.org/10.2307/2604969>
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Mardin, Şerif. "Culture Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey: Necip Fazıl and the Nakşibendi". *Cultural Transitions in the Middle East*, 189-213. Leiden: Brill, 1994.
- Mardin, Şerif. "İslamcılık". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 7: 1938-1939, ed. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mardin, Şerif. “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1*. İstanbul: İletişim, 2015.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, ed. Mümtaz’er Türköne vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Marshall, Tim. *A Flag Worth Dying For: The Power and Politics of National Symbols*. Simon&Schuster, 2017.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, Çev. Muzaffer Erdost. Ankara: Sol Yayınları, 2011.
- Meşe, Ertuğrul. “Türkiye’de Mukaddesatçı Anti-Kemalizm (1945-1960)” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2022.
- Murgul, Yalçın. “Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi’nin Dünyaya Bakışı: Mukayeseli Bir İnceleme (1971-1980)” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Musahan, Ali Yıldız. “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”. *İLTED*, sayı 44 (2015): 241. Erişim 10 Mart 2023 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/296835>
- O’Brien, Conor Cruise. *God Land: Reflections on Religion and Nationalism*. Harvard Univ. Press, 1988.
- Oktay, Ahmet. *Türkiye’de Popüler Kültür*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş, 2017.
- Okay, M. Orhan. “Kısakürek, Necip Fazıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25: 485. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar-I*, ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Öğün, Süleyman Seyfi. *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*. İstanbul: Alfa, 2000.
- Ölçekçi, Haluk. “Milliyetçi Fikir Dergiciliği Yayınlar Bibliyografyası”. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, sayı 42 (2016): 266–297.
- Önder, Tuncay. “Şevket Süreyya Aydemir Üzerinden Düşünce-Devlet İlişkisine Dair Bir Değerlendirme”. *Türkiye Günlüğü*, sayı 131 (2017): 29–37.
- Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

- Örnek, Cangül. *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*. İstanbul: Can Yayınları, 2015.
- Öz, Asım. "Hassas Bir Muhalefet Politikası Geçiş Sürecinde Dindar-Milliyetçi Dergiler". *"İslam'ı Uyandırmak"-II: Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar, 5–98. İstanbul: İLEM (İlmi Etüdler Derneği), 2018.
- Öz, Asım. "Kenetlenmenin İmkansızlığı: 1960-1980 Dönemi İslamcı Dergiciliğinin Macerası Üzerine Bir Değerlendirme". *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*, ed. Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu, ve Yusuf E. Sezgin, 73–160. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Öz, Asım. "Manevî İmar ile İslâm İnkılâbı Arasında: Altmışlı Yıllarda İslâm Davası Etrafındaki Vaziyet Alışlar Üzerine". *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, 466–489. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Öz, Asım. "Necip Fazıl'ın Çağdaş Müslüman Düşünürlerle Hesaplaşması Üzerine". *Necip Fazıl Kitabı: Kalır Dudaklarda Şarkımız Bizim*, 405–44. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2015.
- Özcan, Ahmet. *Türkiye'de Popüler Tarihçilik, 1908-1960*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Özcan, Azmi. "Milliyetçilik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özdalga, Elisabeth. *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*. Çev. Gamze Türkoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Özdemir, Hikmet. *Türkiye Cumhuriyeti*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Özden, Mehmet. "Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Özdoğan, Günay Göksu. *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*. Çev. İsmail Kaplan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Özdoğan, Günay Göksu. "Turkish Nationalism Reconsidered: The 'Heaviness' of Statist Patriotism in Nation-Building". *Nationalism in the Troubled Triangle Cyprus, Greece and Turkey*, 47–60. UK: Palgrave Macmillan, 2010.
- Özer, Ahmet. *Seyyid Salih Özcan*. İstanbul: Işık Yayınları, 2011.
- Özkan, Behlül. *Türkiye'de Milli Vatanın İnşası: Dâr'ul İslam'dan Türk Vatanına*. Çev. Dâra Elhüseyni. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2019.
- Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

- Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar: Eleştirel Bir Müdahale*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Özkırımlı, Umut. “Türkiye’de Gayriresmi ve Popüler Milliyetçilik”. *Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora, 706-717. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Özlem, Doğan. *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2016.
- Özlem, Doğan. *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2016.
- Philpotts, Matthew. “Defining the Thick Journal: Periodical Codes and Common Habitus”. University of Manchester, *Journal of Victorian Culture Online*, 2013, 1-5, https://seeeps.princeton.edu/wp-content/uploads/sites/243/2015/03/mla2013_philpotts.pdf.
- Ramet, Sabrina Petra, ed. *Religious Policy in the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Reed, Howard A. “Revival of Islam in Secular Turkey”. *Middle East Journal* 8, sayı 3 (1954): 267-282. Erişim 10 Mart 2023. <http://www.jstor.org/stable/4322612>
- Safa, Peyami. *Doğu-Batı Sentezi*. Yağmur Yayınları, 1978.
- Safa, Peyami. *Türk İnkılabına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ. Tercüman Gazetesi, 1973.
- Sel, Fatih. “Religious Advice in Newsprint. The Case of Büyükdoğu”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İbadet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Sitembölükbaşı, Şaban. *Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Smirnov, N. A. *Sovyet Rusya’da İslam Tarihi İncelemeleri*. Çev. Arif Berberoğlu. Evrensel Basım Yayın, 2013.
- Smith, Anthony D. *Chosen Peoples*. Oxford University Press, 2003.
- Smith, Anthony D. *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*. İstanbul: Everest Yayınları, 2002.
- Smith, Anthony D. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press, 1999.
- Smith, Anthony D. “The ‘Sacred’ Dimension of Nationalism”. *Millennium* 29, sayı 3 (2000): 791–814.
- Smith, Anthony D. *Milli Kimlik*. Çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

- Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)”. *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. Cilt 1, ed. Mehmet Ö Alkan, 88–116. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Soyubol, Kutluğhan. “In Search of Perfection: Neo-spiritualism, Islamic Mysticism, and Secularism in Turkey”. *Modern Intellectual History* 18, sayı 1 (2021): 70–94. <https://doi.org/10.1017/S1479244319000246>
- Stirling, Paul. “Religious Change in Republican Turkey”. *Middle East Journal* 12, sayı 4 (1958): 395–408.
- Sunar, Lütfi, ed. “İslam’ı Uyandırmak”-II: Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler. İstanbul: İLEM (İlmi Etüdler Derneği), 2018.
- Sunar, Lütfi, ed. “Bir Başka Hayata Karşı” 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1.
- Şahin, Kamil. “Günaltay, Mehmet Şemsettin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Şaylan, Gencay. *Türkiye’de İslamcı Siyaset*. Ankara: Verso Yayınları, 1992.
- Şen, Y. Furkan. *Türk Siyasal Kültüründe Millet Algısı ve Milliyetçilik*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2015.
- Şenyapılı, Tansı. *Barakadan Gecekonduya: Ankara’da Kentsel Mekanın Dönüşümü, 1923-1960*. İletişim Yayınları, 2004.
- Şirin Selçuk, Funda. “Falih Rıfkı Atay (1893-1950)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Tamer, Aytül. “Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası”. *Doğu Batı*, sayı 58 (2011): 91–113.
- Tapper, Richard, ed. *Çağdaş Türkiye’de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*. Çev. Özden Arıkan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1993.
- Tatoğlu, Hande. “Formation of the First Legal Opposition to Secularism in Turkey: The Journal Büyük Doğu in the Period of Transition to Democracy (1945-1950)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Tekin, Arslan. *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar: Yusuf Akçura ve Ali Kemal-Ahmed Ferid-Hüseyinzade Ali-Vámbéry ve İsimsizler*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2018.
- Thomas, Lewis V. “Recent Developments in Turkish Islam”. *Middle East Journal* 6, sayı 1 (1952): 22-40. Erişim 10 Mart 2023, <http://www.jstor.org/stable/4322354>
- Toku, Neşet. *Türkiye’de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritüalizm): İlk Temsilciler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

- Topaloğlu, Aydın. “Materyalizm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Topçu, Nurettin. “Müslüman İstanbul ve Şimdiki Dindarlık”. *Amerikan Mektupları-Düşünen Adam Aranızda*.57-62. İstanbul: Dergah Yayınları, 2004.
- Topçu, Nurettin. *Mehmet Akif Kitabı*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Topçu, Nurettin. *İslam ve İnsan Mevlâna ve Tasavvuf*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- Toprak, Zafer. *Bir Yurttaş Yaratmak: Muâsır Bir Medeniyyet için Seferberlik Bilgileri*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998.
- Toprak, Zafer. *Darwin'den Dersim'e: Cumhuriyet ve Antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere: Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Türkiye'de İslam ve Laiklik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*. Baha Matbaası, 1959.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Akımı*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.
- Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü: Sosyal Bilimler*. Ankara: TÜBA Türkiye Bilimler Akademisi, 2011.
- Türkmen, Zekeriya. “Sâbis, Ali İhsan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Türkmen, H. (2008). “Hilâl Dergisi ve Yayınları, Tevhidi Uyanışın İlk İzleri”, *Özgür-Der Alternatif Eğitim Dersleri*, Erişim 10 Mart 2023, http://www.ozgurder.org/news_print.php?id=247
- Uğurlu, Fatih. “Günümüz İslâm Alimleri Türkiye'ye Hilâl Dergisi ile Girdi”. *Altınoluk Dergisi*, sayı 8 (1986). <https://www.altinoluk.com.tr/gunumuz-islam-alimleri-turkiyeye-hilal-dergisi-ile-girdi.html>
- Uludağ, Süleyman. “Amel”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Uludağ, Süleyman. “Keşf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.

- Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1979.
- Uludağ, Zekerriyya. *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*. Felsefe. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.
- Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 1998.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Doğrul, Ömer Rıza”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Ogan, Mehmet Râif”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Zapsu, Abdürrahim”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Ülken, Ord. Prof. Hilmi Ziya. “Kitap Hakkında”. *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, LX1-LXIII*. Nobel Yayın Dağıtım, 2008.
- Üstel, Füsün. *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Üstün, Nazan. “Büyük Doğu Mecmuasının Siyasal Analizi”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Vömel, Jan Marcus. “Order and the Visceral Self: The Inner Culture of Turkish Islamism, c. 1950-2000”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konztanz Üniversitât, 2020.
- Walzer, Michael. *Kurtuluş Paradoksu: Seküler Devrimler ve Dinî Karşı Devrimler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Yalçın, Betül. “Türkiye’de İslamcılık Fikrini Dergiler Üzerinden Okumak (1960-1980)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2021.
- Yıldırım, Zeynep. “Mustafa Reşit Paşa ve Pozitivizmin Türk Siyasal Hayatına Girişi”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Yılmaz, Feyzullah. “Overcoming Nihilism Through Sufism: An Analysis of Iqbal’s Article on Abd Al-Karım Al-Jılı”. *Journal of Islamic Studies* 30, sayı 1 (2019): 69-96.
- Yusuf, Akçuraoğlu, ed. *Türk Yılı 1928*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

Zholdassuly, Talgat. “Sovyet Kazakistan’ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 96 (2020): 531–556.

İnternet Erişimleri

“Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”. Erişim 10 Mart 2023, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.677.pdf>

“Feridun Gürgöz Süreli Yayınlar Arşivi”. Erişim 10 Mart 2023, <https://www.tustav.org/sureli-yayinlar-arsivi/>

“İslâm Dünyası”. Erişim 10 Mart 2023, <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/76/islam-dunyasi>

“Hazırlık Süreci”. Erişim 10 Mart 2023, <https://katalog.idp.org.tr/hazirlik-sureci>

“Eylemsiz”. Erişim 10 Mart 2023, <http://lugatim.com/s/eylemsiz>

“Hareket”. Erişim 10 Mart 2023, <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/73/hareket>.

Büyük Doğu”, Erişim 10 Mart 2023, <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/104/buyuk-dogu>.

“Hakikat Yolu”. Erişim 10 Mart 2023, <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/38/hakikat-yolu>

“İslam Dünyası”. Erişim 10 Mart 2023, <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/64/islam-dunyasi>

“Selamet”. Erişim 10 Mart 2023, <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/79/selamet>

“Doğan Güneş”. Erişim 10 Mart 2023, <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/13/dogan-gunes>

“İslam Yolu”. Erişim 10 Mart 2023, <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/86/islam-yolu>

“Eşref-Edip-Fergan”. Erişim 10 Mart 2023, <https://katalog.idp.org.tr/yazarlar/1095/esref-edip-fergan>

“Sebilurresad”. Erişim 10 Mart 2023, <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/97/sebilurresad>

“H. Mehmet Lutfullah Baydoğan”. Erişim 10 Mart 2023, <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/101/musluman-sesi>

- “İslamın Nuru”. Erişim 10 Mart 2023, <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/47/islamin-nuru>
- “İslam”. Erişim 10 Mart 2023, <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/94/islam>
- “Milliyetçiliğin Dijital Hafızası”. Erişim 10 Mart 2023, <https://www.milliyetci.org/>
- “Kemalettin Şenocak”. Erişim 10 Mart 2023, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemalettin-senocak>
- “Tasavvuf Deryasından Bir Katre”. Erişim 10 Mart 2023, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/29102/tasavvuf-deryasindan-bir-katre>
- “Genel Nüfus Sayımları, 1927-2000: Şehir-köy Nüfus Oranı, 1927-2022”. Erişim 10 Mart 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=PHo7QirL9JL8JvdmCo6rtYhO/NaE5hfFhbFY9OTJfmYi2vnjntmzPIhYjfCwpmsl>
- Yenigün, Halil İbrahim. “Türkiye’de İslamcı Hareket”. Youtube video, erişim 23 Haziran 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=v6qphAdPi5Y>.
- “H. Achmed Schmiede”. Erişim 4 Temmuz 2023, https://translex.ege.edu.tr/tr-6268/h_achmed_schmiede.html.

EK 1: : ORJİNALLİK RAPORU

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p>Tez Başlığı : 1945-1960 Döneminde Türkiye’de İslami Canlanış: Dergiler ve Söylemler</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 331 sayfalık kısmına ilişkin 28/7/2023 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 5’dir.</p> <p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☒ Alıntılar hariç 4- ☐ Alıntılar dâhil 5- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç <p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p>Adı Soyadı: Canan Özkılıç Cebeci Öğrenci No: N15246526 Anabilim Dalı: Tarih Programı: Tarih Statüsü: ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p>
<p><u>DANIŞMAN ONAYI</u></p> <p>UYGUNDUR.</p> <p>Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN</p> <hr/>

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT**

Thesis Title : Islamic Revival in Turkey between 1945-1960: Periodicals and Discourses

According to the originality report obtained by my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 28/7/2023 for the total of 331 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 5%.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Canan Özkılıç Cebeci

Student No: N15246526

Department: History

Program: History

Status: Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN

EK 2: ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA,</p> <p style="text-align: right;">20/06/2023</p> <p>Tez Başlığı: 1945-1960 Döneminde Türkiye'de İslami Canlanış: Dergiler ve Söylemler</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">20/06/2023</p> <p>Adı Soyadı: Canan Özkılıç Cebeci</p> <p>Öğrenci No: N15246526</p> <p>Anabilim Dalı: Tarih</p> <p>Programı: Tarih</p> <p>Statüsü: ☐ Yüksek Lisans X ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora</p>
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p>UYGUNDUR</p> <p>Prof. Dr. Mehmet Özden</p> <p style="text-align: center;">_____</p> <p>Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr</p>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT**

20/06/2023

Thesis Title: Islamic Revival in Turkey between 1945-1960: Periodicals and Discourses

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

20/06/2023

Name Surname: Canan Özkılıç Cebeci

Student No: N15246526

Department: History

Program: History

Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.**ADVISER COMMENTS AND APPROVAL**

APPROVED

Prof. Dr. Mehmet Özden

EK 3: DERGİLERDE DUYURULAN BAZI DİĞER YAYINLAR*

***Sebilürreşad*'ın duyurdukları:**

Türkiye ve Aleml İslam: İstanbul'da çıkan İngilizce bir gazete

Çağlayan (Konya): Aylık dergi

Fatih Mecmuası (İstanbul): Haftalık, siyasi edebi gazete

Yenilik (Urfa), Başmuharrir Celal Özbek

Meş'ale (Eskişehir), Nuri Akyar: Siyasi ve edebi bir gazete

***Hilâl*'in duyurdukları:**

Ses Gazetesi ve *Doğuş Mecmuası* (Aydın), Hilmi Tükel.

***İslâm*'ın duyurdukları:**

Vansesi

Demokrat Malatya

Hakikat (Kayseri)

Fazilet (Eskişehir)

Ocak (İstanbul)

***Ehli Sünnet*'in duyurdukları:**

Fen Mecmuası (Özellikle Orta ve lise öğrencileri açısından faydalı olduğu belirtilmiş; sahibi Fahri Balantekin)

***İslâm Yolu*'nun duyurdukları:**

Hidayet.